МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 36 (75) № 2 2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології Київського національного університету імені Вадима Гетьмана

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гриценко Галина Зеновіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінащук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, почесний професор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол 11 від 27 червня 2025 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано відповідно до Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1136 від 11.04.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03995

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
(просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com, тел.: +38 (044) 529-05-16).

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька.
Періодичність: 4 рази на рік.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність В9. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України
від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)
Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Біліченко Л. С.
БУДИНОК ВЕТЕРАНІВ РЕВОЛЮЦІЇ В ОДЕСІ (1921–1935 РР.) ... **1**
Блоха Ю. А., Потапенко М. В.
РОЛЬ ГАННИ БАРВІНОК В КОМЕМОРАЦІЇ ПОСТАТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ... **6**
Бойко О. Д., Пішта А. Я.
КРИЗА КОМПАРТІЙНИХ СТРУКТУР НА КИЇВЩИНІ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ ... **14**
Глушенок Н. М.
СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»
У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ» (1941–1944 РР.) ... **21**
Горохова Г. І.
АНАЛІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ІСМАЇЛА ГАСПРИНСЬКОГО – РЕФОРМАТОРА,
ПУБЛІЦИСТА, ТВОРЦЯ ТА ІДЕОЛОГА ПОТУЖНОГО РУХУ СЕРЕД
МУСУЛЬМАНСЬКИХ НАРОДІВ У СФЕРІ ПРОСВІТНИЦТВА
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ... **27**
Грушева Т. В., Кравцова О. В.
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ХОРТИЦЯ» У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ
ПРОСТОРІ УКРАЇНИ ... **35**
Докашенко В. М.
АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ «ВІДЛИГИ» В КОНТЕКСТІ
ЛІБЕРАЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН (1953–1964 РР.) ... **44**
Дояр Л. В.
МАЛОВІДОМІ КНИГОДРУКИ КРИВОГО РОГУ ПРО ГОСПОДАРЧЕ
ЖИТТЯ МІСТА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РР. ... **54**
Жмака В. М.
СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ДОБУ НЕПУ (20-ТІ РОКИ XX СТ.) ... **61**
Ігнатуша О. М.
ЦЕРКВА ЯК ІНФОРМАЦІЙНА ПЛАТФОРМА ДЛЯ ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКИХ
ІМПЕРСЬКИХ НАРАТИВІВ В УКРАЇНІ XIX СТ. (МІКРОІСТОРИЧНІ ЕПІЗОДИ) ... **70**
Кикоть С. М.
ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО І ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА
ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО В ПЕРІОД НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДАХ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ... **78**
Козловський С. О.
ВІЙСЬКО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У СЕРЕДИНІ XV–XVI СТ.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ,
ЛЮДСЬКИЙ ТА РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛИ ... **84**
Крупенко О. В., Страшко Є. М.
ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ НІЖИНА В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.) ... **92**
Лаврут О. О.
ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УРСР
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ. ... **97**
Новгородов Д. В.
ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА АРХІТЕКТУРНУ
ТРАНСФОРМАЦІЮ ХАРКОВА 30–50-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ ... **102**
Оліцький В. О.
РЕАКЦІЯ ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ
НА ПАРАФІЯЛЬНУ РЕФОРМУ 1961 РОКУ ... **110**
Палилюлько О. М., Завадська І. М.
ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАКОТИ,
ТУРИСТИЧНОЇ ПЕРЛИНИ ПОДІЛЛЯ ... **116**

Сергієнко С. Ю.
ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ
У 1930-І РОКИ У МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ **121**
Тарасенко С. В.
УКРАЇНСЬКЕ КАПЕЛАНСТВО В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СУЧАСНИЙ ВИМІР **131**
Федорова А. І.
ПЕРЕСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ ТА УКРАЇНЦІВ З ВОЛИНІ ДО БЕССАРАБІЇ
У 1940 ТА ЇХ ПОДАЛЬША ДОЛЯ **139**
Федорова І. В., Чебан О. М.
РОЗВИТОК НИЖЧИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX –
ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ **145**
Чабан Я. С.
ГЕОГРАФІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНО-СТАНОВА СТРУКТУРА
ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ЄЛИСАВЕТГРАДА (1876–1914) **152**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
Борчук С. М.
ПРОБЛЕМА ВСТАНОВЛЕННЯ ПРОТЕКТОРАТУ ОЛІВЕРА КРОМВЕЛЯ
В АНГЛІЇ 1653–1658 РР. **159**
Бурачок Л. В., Лизень Є. В.
ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ ТА НАСЛІДКИ
«ЕКОНОМІЧНОГО ДИВА» У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНИ **164**
Данилюк І. В.
ВАТИКАН ТА ФОЛКЛЕНДСЬКА ВІЙНА 1982 РОКУ **173**
Калінчук О. А., Гуменюк Б. І.
НАДЖАФ І КУМ, ПОЛЮСИ ПРОТИСТОЯННЯ ШИЇТСЬКОГО СВІТУ **181**
Набока О. В., Воронін В. М., Михальський І. С.
АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИКА «ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» У КИТАЇ ТА ГЛОБАЛЬНА
ПОЛІТИКА США НА РУБЕЖІ НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ **187**
Порохнавець В. В.
ВІЗАНТІЙСЬКА РОЗВІДКА У СИРІЇ ТА МЕСОПОТАМІЇ У X СТ. **192**
Рогальський А. І., Городня Н. Д.
ВПЛИВ КІПРСЬКОЇ КРИЗИ 1963–1964 РР. НА ТУРЕЦЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ ВІДНОСИНИ **200**
Ронай Л. М.
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УГОРЩИНІ ПІСЛЯ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ
СИСТЕМИ 1989 РОКУ ТА В 1990-Х РОКАХ XX СТ. **207**
Філей В. В.
ПОЛІТИЧНА ФРАГМЕНТАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XV СТОЛІТТЯ ЯК ФАКТОР ВРАЗЛИВОСТІ В УМОВАХ ОСМАНСЬКОЇ ЗАГРОЗИ **214**
Черкащенко О. О.
ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ МІСІЯ Р. В. ШУФЕЛЬДТА ДО КОРЕЇ
ТА УКЛАДЕННЯ ПЕРШОГО КОРЕЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКОГО ДОГОВОРУ **221**
Чечелюк О. Ю.
«ХАРТІЯ-77» ЯК ПРИКЛАД ОПОРУ РЕЖИМУ «НОРМАЛІЗАЦІЇ»
ТА БОРОТЬБИ ЗА ПРАВА ЛЮДИНИ **226**

**ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ**
Анісімов В. В.
СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ІНСТИТУТИ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ІСТОРИЧНУ ПОЛІТИКУ
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ, ПОЛЬЩІ ТА ЧЕХІЇ) **233**

Білівненко С. М., Петрова К. А.
СУСПІЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЄВРЕЯ-КОРЧМАРЯ НА СТОРІНКАХ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ **241**
Котельницький Н. А.
ПУБЛІЦИСТИКА П.ЧЕРВІНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (70–80 РР. XIX СТ.) **247**
Рижева Н. О., Буглай Н. М., Хрящевська Л. М.
РАДЯНСЬКА НАУКОВА ПЕРІОДИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВОЄННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА РОБІТНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1965 РР.) **257**

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Савчук О. М., Іваненко Д. А., Михайлов О. В.
ЯН ЗЕГ І ПОЧАТКИ НАФТОПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ГАЛИЧИНИ **263**
Shyshkina Ye. K.
INFORMATION TECHNOLOGIES IN POLITICAL PROPAGANDA: THE CASE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN INFORMATION WAR (2014–2022) **269**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Гринишин З. М.
ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ У 1918 РОЦІ **274**
Нещерет В. О.
МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА ЯК СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ДУХУ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР СЦЕНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ **280**
Тищук С. В.
СТАНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ КИЇВЩИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ **286**

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Cherkes I. V.
US GLOBAL INTERESTS THROUGH THE PRISM OF SYRIAN AND UKRAINIAN POLITICS **293**
Філіпович М. Б., Міщук Д. Б., Шатохіна Н. В.
РОЛЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУТІВ У РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ **298**
Горбачик О. О., Очеретяний В. В.
АВТОРИТАРНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ КИТАЮ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА ЮАНЬ ШИКАЯ (1912–1916) **303**
Nefodov D. V.
FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN THE MYKOLAIV REGION IN THE CONTEXT OF THE REFORMS OF THE 1950S **310**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **316**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bilichenko L. S.
HOUSE OF VETERANS OF THE REVOLUTION IN ODESA (1921–1935) **1**
Bloha Yu. A., Potapenko M. V.
THE ROLE OF HANNA BARVINOK IN THE COMMEMORATION
OF PANTELEIMON KULISH **6**
Boyko O. D., Pishta A. Ya.
CRISIS OF COMMUNIST PARTY STRUCTURES IN THE KYIV REGION
DURING THE YEARS OF PERESEBUDOV **14**
Glushenok N. M.
THE SOCIAL SITUATION OF THE PEASANTRY OF THE REICH COMMISSARIAT
"UKRAINE" IN THE PERIOD OF THE GERMAN "NEW ORDER" (1941–1944) **21**
Horokhova H. I.
ANALYSIS OF ISMAIL HASPRYNSKYI'S CREATIVE HERITAGE – A REFORMER,
PUBLICIST, CREATOR AND IDEOLOGIST OF A POWERFUL MOVEMENT
AMONG MUSLIM PEOPLES IN THE FIELD OF ENLIGHTENMENT
IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES **27**
Grusheva T. V., Kravtsova O. V.
NATIONAL RESERVE "KHORTYTSIA" IN THE SOCIO-CULTURAL SPACE OF UKRAINE **35**
Dokashenko V. M.
ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN "THAW" IN THE CONTEXT
OF LIBERALIZATION CHANGES (1953–1964) **44**
Doiar L. V.
LITTLE-KNOWN BOOK PRINTERS OF CROOKED CORNER ON THE ECONOMIC LIFE
OF THE CITY IN THE FIRST HALF OF THE 1930s. **54**
Zhmaka V. M.
SOCIAL COMPOSITION OF THE CITIES POPULATION IN LEFT-BANK UKRAINE
IN THE NEP ERA (1920s) **61**
Ihnatusha O. M.
THE CHURCH AS AN INFORMATION PLATFORM FOR THE DISSEMINATION
OF RUSSIAN IMPERIAL NARRATIVES IN 19TH-CENTURY UKRAINE
(MICROHISTORICAL EPISODES) **70**
Kykot S. M.
FORMATION OF THE WORLDVIEW OF THE PROMINENT SCHOLAR
AND PUBLIC FIGURE PAVLO ZHYTETSKYI DURING HIS EDUCATION
IN RELIGIOUS INSTITUTIONS **78**
Kozlovskyi S. O.
THE ARMY OF THE CRIMEAN KHANATE IN THE MID-15TH–16TH CENTURIES:
NUMBERS, HUMAN AND RESOURCE POTENTIAL **84**
Krupenko O. V., Strashko Ye. M.
THEATRICAL LIFE IN NIZHYN DURING THE GERMAN OCCUPATION (1941–1943) **92**
Lavrut O. O.
ARTS IN SECONDARY SCHOOLS OF THE UKRAINIAN SSR
IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY **97**
Novhorodov D. V.
THE INFLUENCE OF SOVIET TOTALITARIAN IDEOLOGY
ON THE ARCHITECTURAL TRANSFORMATION
OF KHARKIV IN THE 1930S–1950S **102**
Olitskyi V. O.
REACTION OF THE CLERGY OF THE UKRAINIAN EXARCHATE
TO THE PARISH REFORM OF 1961 ..... **110**

Palylyulko O. M., Zavadska I. M.
HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF BAKOTA,
THE TOURIST PEARL OF PODILLIA **116**
Serhiienko S. Yu.
REFLECTION OF THE PERSONAL RELATIONSHIPS OF UKRAINIANS
IN THE 1930's IN MEMOIRS **121**
Tarasenko S. V.
UKRAINIAN CHAPLAINCY IN THE CONTEXT OF STATE-RELIGIOUS RELATIONS:
HISTORICAL AND CONTEMPORARY DIMENSIONS **131**
Fedorova A. I.
THE RESETTLEMENT OF POLES AND UKRAINIANS
FROM VOLHYNIA TO BESSARABIA
IN 1940 AND THEIR SUBSEQUENT FATE **139**
Fedorova I. V., Cheban O. M.
DEVELOPMENT OF LOWER AGRICULTURAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS
IN SOUTHERN UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY
TO THE EARLY 20TH CENTURY **145**
Chaban Ya. S.
GEOGRAPHICAL REPRESENTATION AND SOCIAL-ESTATE STRUCTURE
OF INDUSTRIAL WORKERS IN YELISAVETGRAD (1876–1914) **152**

WORLD HISTORY

Borchuk S. M.
THE PROBLEM OF THE OBSERVANCE OF OLIVER KPOMBELL'S PROTECTORY
IN ENGLAND 1653–1658. ..... **159**
Burachok L. V., Lyzen Ye. V.
FEATURES OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT AND THE CONSEQUENCES
OF THE "ECONOMIC MIRACLE" IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY **164**
Danyliuk I. V.
THE VATICAN AND THE FALKLANDS WAR OF 1982. ..... **173**
Kalinchuk O. A., Humeniuk B. I.
NAJAF AND QOM: POLES OF CONFRONTATION IN THE SHIITE WORLD **181**
Naboka O. V., Voronin V. M., Mykhalskyi I. S.
THE U. S. «OPEN DOOR» POLICY IN CHINA AND AMERICAN GLOBAL STRATEGY
AT THE TURN OF THE MODERN AND CONTEMPORARY AGES **187**
Porokhnavets V. V.
THE BYZANTINE INTELLIGENCE SYSTEM IN SYRIA AND MESOPOTAMIA
DURING THE TENTH CENTURY **192**
Rohalskyi A. I. Gorodnia N. D.
THE IMPACT OF 1963–1964 CYPRUS CRISIS ON TURKEY-U.S. RELATIONS **200**
Ronai L. M.
THE STATE-CHURCH RELATIONS IN HUNGARY AFTER THE CHANGE
OF POLITICAL SYSTEM IN 1989 AND IN THE 1990S OF THE 20TH CENTURY. **207**
Filei V. V.
POLITICAL FRAGMENTATION OF CENTRAL EUROPE IN THE SECOND HALF
OF THE 15TH CENTURY AS A FACTOR OF VULNERABILITY
UNDER THE OTTOMAN THREAT **214**
Cherkashchenko O. O.
THE DIPLOMATIC MISSION OF R. SHUFELDT TO KOREA AND THE CONCLUSION
OF THE FIRST KOREAN-AMERICAN TREATY **221**
Checheliuk O. Yu.
"CHARTER-77" AS AN EXAMPLE OF RESISTANCE TO THE REGIME
OF "NORMALIZATION" AND THE STRUGGLE FOR HUMAN RIGHTS **226**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Anisimov V. V.
SPECIALIZED INSTITUTIONS IMPLEMENTING HISTORICAL POLICY (THE CASE OF UKRAINE, POLAND AND THE CZECH REPUBLIC) **233**
Bilivnenko S. M., Petrova K. A.
PUBLIC PERCEPTIONS OF THE JEWISH INNKEEPER ON THE PAGES OF SOUTHERN UKRAINIAN PERIODICALS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY..... **241**
Kotelnytskyi N. A.
P. CHERVINSKY'S PUBLICISTICS AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN NORTHERN LEFT-BANK UKRAINE (70–80S OF THE 19TH CENTURY)..... **247**
Ryzheva N. O., Buhlai N. M., Khriashchevska L. M.
SOVIET SCHOLARLY PERIODICALS OF THE LATE 1960S – EARLY 1980S AS A SOURCE FOR HISTORIOGRAPHICAL RESEARCH ON THE POSTWAR INDUSTRY AND WORKING CLASS OF THE UKRAINIAN SSR (1946–1965)..... **257**

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Savchuk O. M., Ivanenko D. A., Mykhailov O. V.
JAN ZEH AND THE BEGINNINGS OF THE OIL REFINING INDUSTRY IN GALICIA..... **263**
Shyshkina Ye. K.
INFORMATION TECHNOLOGIES IN POLITICAL PROPAGANDA: THE CASE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN INFORMATION WAR (2014–2022) **269**

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Hrynyshyn Z. M.
LEGISLATIVE REGULATION OF THE CULTURAL SPHERE IN THE UKRAINIAN STATE IN 1918..... **274**
Nescheret V. O.
MARIA ZANKOVETSKA AS A SYMBOL OF NATIONAL SPIRIT: HISTORICAL AND CULTURAL DIMENSION OF STAGE ACTIVITY **280**
Tyshchuk S. V.
THE FORMATION OF A NETWORK OF HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES IN THE KYIV REGION AND THE PECULIARITIES OF THEIR FUNCTIONING IN INDEPENDENT UKRAINE..... **286**

CURRENT ISSUES OF HISTORY

Cherkes I. V.
US GLOBAL INTERESTS THROUGH THE PRISM OF SYRIAN AND UKRAINIAN POLITICS..... **293**
Filipovych M. B., Mishchuk D. B., Shatokhina N. V.
THE ROLE OF RESEARCH INSTITUTES IN THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL SCIENCE IN UKRAINE..... **298**
Horbachyk O. O., Ocheretianyi V. V.
AUTHORITARIAN TENDENCIES IN CHINA'S PUBLIC ADMINISTRATION DURING THE PRESIDENCY OF YUAN SHIKAI (1912–1916) **303**
Nefodov D. V.
FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN THE MYKOLAIV REGION IN THE CONTEXT OF THE REFORMS OF THE 1950S..... **310**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... **316**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94"1921/1935"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.1

Біліченко Л. С.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

БУДИНОК ВЕТЕРАНІВ РЕВОЛЮЦІЇ В ОДЕСІ (1921–1935 РР.)

У статті досліджується функціонування Будинку Ветеранів Революції в Одесі протягом 1921–1935 рр. Встановлено, що засновником Будинку стало Товариство колишніх політкаторжан та засланців, яке складалося з колишніх революційних діячів. З дня заснування Будинку у ньому жили відомі революціонери, такі як: В. Б. Арендт, С. В. Ліон з дружиною, Г. К. Генюк, Е. Н. Кулікова з онуком, Е. Д. Дубенська, товариш Зарин з дружиною. Усі вони мали причетність до Одеського відділення Всеукраїнського Товариства політкаторжан та засланців. Усі ветерани у Будинку проживали в окремих кімнатах, причому чоловік жив навіть окремо від дружини. На момент організації будинку, на харчування кожного виділялося півтора рубля на день. Із грошових сум, які були виділені на Будинок, значна їх частина відходила і на облаштування бібліотеки. За розпорядженням Всеукраїнського Товариства політкаторжан та засланців в Будинкові Ветеранів Революції повинні перебувати лише ветерани Революції та їх родини (народовольці, політкаторжани, заслані переселенці та старі партійні робітники, особи, що брали активну участь у революційному русі після Лютневої Революції та Жовтневої Революції, особи, що мали виключні заслуги перед Республікою за діяльність під час громадянської війни тощо. У Будинку Ветеранів Революції колишні революціонери працювали над своїми спогадами про свою революційну діяльність та виступали з публічними лекціями у місті. Мешканцям Будинку надавалася також матеріальна та медична допомога. Досить часто в одеській пресі писали різні недостовірні факти про Будинок Ветеранів Революції. Тому, адміністрація Будинку намагалася також через пресу розвінчувати деяку інформацію. Функціонував Будинок Ветеранів Революції в Одесі до серпня 1935 р., після того як Президія ЦВК СРСР від 17 серпня 1935 р. ліквідувала його організатора та керівника – Товариство колишніх політкаторжан і засланців.

Ключові слова: *Одеса, Будинок Ветеранів Революції, УРСР, революційні діячі, каторга, царські репресії, Товариство колишніх політкаторжан та засланців.*

Постановка проблеми. Після Жовтневої Революції 1917 р. усі колишні політв'язні Російської імперії отримали довгоочікувану свободу і у 1921 р. заснували Товариство колишніх політкаторжан та засланців– громадську організацію, яка працювала протягом 1921–1935 рр. Її основною метою було ведення науково-дослідної, виставкової, просвітницької та видавничої діяльності, що стосувалося життя та побуту каторги та заслання у дореволюційний час. Одночасно, Товариством був заснований Будинок Ветеранів Революції в Одесі. Основним завданням Будинку було надання повного державного забезпечення ветеранам Революції та їх дружинам, які були нездатні до самостійної праці, а також утворення можливих умов ветеранам Революції для складання спогадів про революційну роботу. Ветеранам надавалася повна медична допомога та виділялися кишенькові гроші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній момент у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, в яких розкривається діяльність Товариства колишніх політкаторжан та засланців протягом 1921–1935 рр. Серед дослідників, у яких прямо чи опосередковано торкається зазначене питання можна виділити праці Л. Біліченко [1, 2], П. Токаленка [5], І. Міронової [4] та Н. Касьянової [3].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити функціонування Одеського Будинку Ветеранів Революції протягом 1921–1935 рр.

Виклад основного матеріалу. За повідомленням Одеського відділення Всеукраїнського Товариства політкаторжан та засланців, 8 листопада 1921 р. відбулося урочисте відкриття Будинку

Ветеранів Революції в Одесі. Зазначений Будинок, був названий на честь Революції 1905 року. У відкритті Будинку взяли участь Одеське відділення Всеукраїнського Товариства політкаторжан та засланців, Окрсобес, Товариство старих більшовиків та запрошені місцеві партійні, радянські та професійні організації [6, с. 2].

Місцевість для розташування Будинку Ветеранів Революції в Одесі була знайдена вкрай вдало, через те що воно перебувало на центральних та людних вулицях міста, біля французького бульвару (на Пролетарському провулку). Будинок Ветеранів Революції вміщував у собі дві будівлі. Одне з них, у якому мешкали ветерани, вміщувало у собі 25 кімнат у 2-х верхніх поверхах. Окрім того, було ще підвальне приміщення, де розташовувалися різні служби: парове опалення, кухня, комора, склади для палива і т.п. Інша будівля була розташована від цієї приблизно у 8–10 сажнях і складалася із 1 кімнати дуже великого розміру, яка була відведена під клуб. У дворі будинку були розбиті квітники і росло дуже багато декоративних рослин, серед яких були і фруктові.

З дня заснування Будинку у ньому жили відомі революціонери, такі як: В. Б. Арендт, С. В. Ліон з дружиною, Г. К. Генюк, Е. Н. Кулікова з онуком, Е. Д. Дубенська, товариш Зарин з дружиною. Усі вони мали причетність до Одеського відділення Всеукраїнського Товариства політкаторжан та засланців. Були прочитані спогади та мемуари В. Б. Арендта, С. В. Ліона та Г. К. Генюка. Взагалі, у місті колишні революційні діячі мали неабияку популярність.

Пенсіонерці Куліковій Катерині Миколаївні на момент вступу до Будинку Ветеранів було вже 70 років. Разом з нею проживав її малолітній 9-річний онук. У роки царського режиму, вона була віддана під суд за зберігання нелегальної літератури та вибухонебезпечних речовин. Суд присудив їй 1 рік відсидки у фортеці та 3 роки заслання у Тобольську губернію.

Інший революційний діяч В. Б. Арендт був учасником визвольного руху Джузеппе Гарибальді в Італії та Польського повстання 1863 р., через що був висланий у Великий Устюг. Згодом він прийняв участь у Паризькій комуні, а після повернення працював істориком та юристом. Брав участь у Першій світовій війні та Революції 1917–1921 рр. [6, с. 3].

Однак, у справах ветеранської комісії при Президіумі Всеукраїнської Ради не було інформації та цілого ряду документів відносно Зарина, Дубенського та Ліона. Не було анкет і їх автобіографій. Дім Ветеранів Революції попрохав у зазначених осіб анкети, де містилися б відомості про них і про їхню колишню революційну діяльність [6, с. 4].

Деяким гальмом у спілкуванні з містом, для ветеранів була неналагодженість з транспортом. Справа була в тому, що ветерани пересувалися трамваєм за власний рахунок і це звісно утримувало їх у цілях економії зайвий раз кудись поїхати.

Щодо побуту у Будинку, то всі ветерани проживали в окремих кімнатах, причому чоловік жив навіть окремо від дружини. На момент організації будинку, на харчування кожного виділялося півтора рубля на день. Із грошових сум, які були виділені на Будинок, значна їх частина відходила і на облаштування бібліотеки [6, с. 1].

За розпорядженням Всеукраїнського Товариства політкаторжан та засланців:

– в Будинкові Ветеранів Революції повинні перебувати лише ветерани Революції та їх родини, на перебування яких у будинку мається дозвіл Наркомсоцзабеву;

– оскільки відповідальним за постановку справи в будинку був завідувач Будинку Ветеранів Революції – тому заборонялося існування будь-яких адміністративних Комісій в будинку, при чому всі питання розв'язувалися правилами внутрішнього розпорядку, а в тих випадках, коли це не передбачено правилами внутрішнього розпорядку, завідувачем Будинку;

– все технічне обслуговування ветеранів Революції, у тому числі і прибирання, підмітання і т. п. – повністю переводилося на технічний персонал будинку;

– маючи на увазі, що деякі особи, що перебували у будинку потребували дієти у харчуванні – пропонувалося урахувати зазначене і за висновками лікарів надавати дієтичне харчування;

– щоб посилити медичне обслуговування в будинку було дозволено ввести посаду фельдшера, який повинен був перебувати весь час у будинку;

– в межах існуючого штату було дозволено взяти на роботу прачку [6, с. 5].

Згідно постанові Комісії по Будинку Ветеранів Революції, було встановлено приймати до будинку революційних діячів, стаж яких нараховувався до 1905 року [6, с. 9].

Також, згідно протоколу засідання Всеукраїнського Товариства політкаторжан та засланців по справі продовження стажу для осіб, що належать відрядженню до Будинку Ветеранів Революції, було вирішено:

– просити негайним порядком погодити питання про можливість відрядження в Будинок

Ветеранів Революції осіб, з революційним стажем до 1905 року включно;

– у тому разі, коли виявиться неможливість заповнення Будинку відповідним контингентом, було вирішено продовжити революційний стаж для осіб, що належать відрядженню до Будинку Ветеранів Революції, до 1918 року включно;

– питання відрядження того чи іншого ветерана Революції в Будинок вирішує Комісія по призначенню персональних пенсій при НКСЗ за участю представників Товариства Старих Більшовиків і Всеукраїнського Товариства колишніх політкаторжан та засланців [6, с. 12].

27 червня 1928 р. відбулося засідання Комісії, для обговорення стану Будинку Ветеранів Революції. Згідно протоколу, на засіданні вирішувалися наступні питання:

– інформація тов. Кларка з приводу стану Будинку Ветеранів Революції в Одесі;

– неправильні взаємовідносини між адміністрацією Будинку та мешканцями Будинку;

– відсутність дисципліни в Будинкові;

– серед контингенту, що проживає у Будинку, у деяких не було перевіреного права мешкати там;

– відсутність суспільно-політичної та культурно-освітньої роботи;

– невикористування неповної праці мешканців Будинку.

За постановою Комісії по обговоренню стану будинка від 27 липня 1928 р. Товариству колишніх політкаторжан та засланців було доручено разом з Товариством старих більшовиків, проробити наступні питання:

– переглянути контингент Будинку Ветеранів Революції;

– підібрати та заповнити контингент Будинку Ветеранів Революції, ураховуючи можливість поширення контингенту й за рахунок осіб з революційним стажем до 1917 року;

– виділення тройки при Будинкові Ветеранів Революції замість існуючої [6, с. 16].

Також Комісією було розроблено Положення про Будинок Ветеранів Революції в Одесі. Згідно цього положення до завдання Будинку належало:

– надання повного державного забезпечення ветеранам Революції та їх дружинам, нездатним до самостійної праці;

– утворення можливих умов ветеранам Революції для складання спогадів про революційну роботу, розробка історичного матеріалу, що було в їх розпорядженні;

– в будинок приймалися: а) особи з революційним стажем роботи, які брали активну участь в революційному русі в передреволюційний час (народовольці, політкаторжани, заслані переселенці та старі партійні робітники); б) особи, що брали активну участь у революційному русі після Лютневої Революції та Жовтневої Революції; в) особи, що мали виключні заслуги перед Республікою за діяльність під час громадянської війни;

– в Будинок не мали право перебувати такі особи: а) душевно хворі; б) залежні від наркотиків та алкоголю; в) хворі на нервову систему; г) хворі на різні заразні хвороби, в тому числі з важкою формою туберкульозу, венеричними та іншими захворюваннями, що могло б впливати негативно на оточуючих;

– особи, передбачені п. 1-м цього Положення, приймалися в Будинок на постійне перебування й задовольнялися безкоштовною їжею, одягом, білизною, взяттям, а також медичною допомогою, культурним обслуговуванням та кишеньковими грошима;

– направлення в Будинок осіб проводилося окремою Комісією при НКСЗ УРСР в складі таких представників: НКСЗ (голова Комісії), Товариство колишніх політкаторжан та засланців, Товариство старих більшовиків та ЦК КП (б)У;

– клопотання про прийом в Будинок могли порушувати перед Комісією при НКСЗ – ЦК КП (б)У, Товариство колишніх політкаторжан та засланців і Товариство старих більшовиків. При клопотанні повинні були бути такі документи: а) автобіографія особи в інтересах якої порушують клопотання; б) документи відповідних організацій, які б свідчили про її революційну роботу [6, с. 20].

Слідом були затверджені і «Правила внутрішнього розпорядку Будинку Ветеранів Революції в Одесі», згідно яких:

– кожному ветерану, що мешкав в Будинку здаються кімнати лише особам, які були зараховані до Будинку Ветеранів Революції;

– кімнати, що були надані ветеранам, обслуговувалися технічним персоналом Будинку;

– Обід, сніданок та вечеря проводилися виключно в їдальні у часи встановлені адміністрацією Будинку. В разі захворювання ветерана, або неможливості з тих або інших причин їсти в їдальні, дозволялося харчуватися у кімнаті мешкання ветерана;

– встановлювалася дієта для тих ветеранів, що за висновками лікаря потребують дієти харчування;

– одяг, що надавався ветеранам Революції, як верхній так і білизна, перебували у шафах у помешканні ветерана. Кожен ветеран стежив за цілісністю виданих йому речей;

– роздані за нормою речі й білизна, що мали штемпель будинку й № кімнати, зберігалися у відпочивальнях у шафі. Один раз на тиждень для прання відбиралася у них кастеляншею настільна білизна по парі, а зимою й теплий одяг;

– на чолі Будинку стояв завідувач, на якого покладалося керівництво адміністративно-господарчою роботою Будинку, а також керування роботою службового складу Будинку;

– особи, що перебували у Будинку Ветеранів Революції, повинні були виконувати всі встановлені правила, що їх впроваджував завідувач Будинком;

– внутрішній розпорядок Будинку регулювався загальними правилами, що їх встановив НКСЗ УРСР;

– догляд за станом Будинку покладався також на Одеського Окрінспектора Соцзабезу, який відповідав за стан Будинку перед НКСЗ.

– раз на тиждень ветерани обов'язково повинні приймати ванну;

– адміністрація Будинку відводила одну ізольовану кімнату для хворих ветеранів;

– при відлученні ветеранів в Будинку, кімнати їх мешкання закривалися й ключ вивішувався на дошці, що для цього була зроблена;

– прийом відвідувачів (родичів) проводився з 11 годин ранку до вечірнього чаювання;

– мешканці Будинку Ветеранів Революції повинні були додержуватися чистоти в помешканні. Курити дозволялося лише в призначеному місці, курити в їдальні теж заборонялося;

– співати, грати на різних інструментах та взагалі шуміти, після 10-ти годин вечора заборонялося [6, с. 21–22].

Популярність Будинку Ветеранів Революції з кожним роком все більше зростала. Кожен із бажаючих відвідати Будинок задавав Одеському відділенню Товариства колишніх політкаторжан та засланців ряд запитань стосовно умов перебування. Зокрема частими були такі питання:

– чи можна туди їхати разом зі своєю родиною?

– які житлові умови перебування? (спільні кімнати чи кожному окремо?);

– як одягають ветеранів?

– Чи зберігається для пенсіонерів пенсія?

На всі ці питання, Товариство колишніх політкаторжан та засланців відповідала усім охочим у письмовій формі [6, с. 24].

Досить часто в Одеській пресі писали різні недостовірні факти про Будинок Ветеранів Революції. Тому, адміністрація Будинку намагалася також через пресу розвінчувати деяку інформацію. Так, «Одеські відомості» писали що у Будинку для ветеранів видавали непопрасовану білизну, а також рваний одяг. Також, зазначалося, що перебуваючи у Будинку, товариш Стригачов нібито згвалтував атерину Кулікову. Усі ці факти, Одеський Будинок Ветеранів Революції заперечував [6, с. 39].

Згідно Протоколу наради про затвердження висновків обслідування Будинку Ветеранів Революції в Одесі від 30 листопада 1930 зазначалося наступне:

– будинок повинен бути заповнений до 30 осіб;

– доручено Наркомсоцзабезу поліпшити постановку господарського стану будинку Ветеранів Революції і підшукати особу на посаду завідувача будинку, замість Серік;

– оформлено перебування в Будинку Ковальської та Слободської;

– оформити виключення з Будинку В. Р. Леона, який через своє хрещення, не може більше вважатися ветераном Революції. Було постановлено виключити і Ружицького, через те що в імперський період, він мав велику взуттєву майстерню з експлуатацією робочої сили (Список кандидатів в Одеській Будинок Ветеранів Революції Див. у *Таблиці 1* – прим. автора) [6, с. 40].

Функціонував Будинок Ветеранів Революції в Одесі до серпня 1935 р., після того як Президія ЦВК СРСР від 17 серпня 1935 р. ліквідувала його організатора та керівника – Товариство колишніх політкаторжан і засланців. Після ліквідації більшість колишніх революціонерів були розстріляні або опинилися у сталінських таборах [3, с. 72–79].

Висновки. Таким чином, протягом 1921–1935 рр. у Будинку Ветеранів Революції в Одесі мешкали ветерани з революційним стажем до 1918 року включно. У Будинку вони працювали над своїми спогадами про свою революційну діяльність та виступали з публічними лекціями. Мешканцям Будинку надавалася також матеріальна та медична допомога. На чолі Будинку стояв завідувач, на якого покладалося керівництво адміністративно-господарчою роботою Будинку, а також керування роботою службового складу Будинку. Внутрішній розпорядок Будинку регулювався загальними правилами, що їх встановив НКСЗ УРСР. Догляд за станом Будинку покладався також на Одеського Окрінспектора Соцзабезу, який відповідав за стан Будинку перед НКСЗ.

Таблиця 1

Список кандидатів в Одеський Будинок Ветеранів Революції на 1930 рік

Пізвище, ім'я, по батькові	Місце проживання
Куявинська-Дзинкевич Цезаина Маврикіївна	м. Київ, вул. Льговська, 14, кв. 28
Симиренко Альдона Еміліївна	м. Одеса
Марморштейн Єлизавета Осипівна	м. Одеса
Донченко Андрій Іванович	Село Ліговка, Сахновщанський район, Полтавська область
Виноградова-Єрмоленко Віра Іванівна	м. Миргород, Луберський округ, вул. Пролетарська, 19
Владиченко Петро Васильович	м. Одеса, вул. Євдокименська, 11
Коршун Василь Васильович	с. Біленьке, Краматорський район, Артемовський округ
Коршун Марія Василівна	с. Біленьке, Краматорський район, Артемовський округ
Квачов Пилип Кузьмич	м. Одеса, вул. Баранова, 2/2
Реммель Марія Антонівна	м. Харків
Левченко Феоктист Єфстафьєвич	с. Червона Подолянка, Слов'янський район
Стеблин-Камінська Анна Миколаївна	м. Полтава, вул. Короленко, 26

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 44

Список літератури:

1. Біліченко Л. Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2021. 2 (34). С. 95–104.

2. Біліченко Л. Харківська пересильна в'язниця як пункт для тимчасового утримання каторжних та пересильних арештантів (друга половина XIX – початок XX ст.). Proceedings of VII International Scientific and Practical Conference Kharkiv. Харків, 2022. С. 1339–1346.

3. Касьянова Н. М. Товариство колишніх політкаторжан і засланців: створення та діяльність. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 1–2. С. 72–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2014_1-2_12

4. Міронова І. Реалізація реформи скасування тілесних покарань у каторжних тюрмах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* 2021. Том 32 (71). № 4. С. 69–76.

5. Токаленко П. Реакційна політика царизму на півдні України у роки Першої російської революції 1905–1910 років: статистичний вимір. *Емінак*. 2015. № 4. С. 32–37.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 1. Спр. 13.

Bilichenko L. S. HOUSE OF VETERANS OF THE REVOLUTION IN ODESA (1921–1935)

The article examines the functioning of the House of Veterans of the Revolution in Odesa during 1921–1935. It is established that the founder of the House was the Society of Former Political Prisoners and Exiles, which consisted of former revolutionary figures. Since the founding of the House, famous revolutionaries have lived in it, such as: V. B. Arendt, S. V. Lyon with his wife, G. K. Genyuk, E. N. Kulikova with his grandson, E. D. Dubenskaya, comrade Zarin with his wife. All of them were involved in the Odesa branch of the All-Ukrainian Society of Political Prisoners and Exiles. All veterans in the House lived in separate rooms, and the husband even lived separately from his wife. At the time of the organization of the House, one and a half rubles per day were allocated for each person's food. Of the sums of money that were allocated for the House, a significant part of them was also spent on arranging the library. By order of the All-Ukrainian Society of Political Prisoners and Exiles, only veterans of the Revolution and their families should be in the House of Veterans of the Revolution (People's Deputies, political prisoners, exiled immigrants and old party workers, persons who took an active part in the revolutionary movement after the February Revolution and the October Revolution, persons who had exceptional merits before the Republic for their activities during the civil war, etc. In the House of Veterans of the Revolution, former revolutionaries worked on their memories of their revolutionary activities and gave public lectures in the city. The residents of the House were also provided with material and medical assistance. Quite often, various untrue facts about the House of Veterans of the Revolution were written in the Odesa press. Therefore, the administration of the House also tried to debunk some information through the press. The House of Veterans of the Revolution functioned in Odesa until August 1935 after the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR on August 17, 1935, liquidated its organizer and leader – the Society of Former Political Prisoners and Exiles.

Key words: *Odesa, House of Veterans of the Revolution, Ukrainian SSR, revolutionary figures, penal servitude, tsarist repressions, Society of Former Political Prisoners and Exiles.*

УДК 94(477):821.161.2.09(092)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.2

Блоха Ю. А.
Історико-меморіальний музей-заповідник
Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь»

Потапенко М. В.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

РОЛЬ ГАННИ БАРВІНОК В КОМЕМОРАЦІЇ ПОСТАТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті проаналізовано комплекс заходів Ганни Барвінок (Олександри Куліш, уродженої Білозерської) із вшанування пам'яті покійного чоловіка Пантелеймона Куліша впродовж 1897–1911 років. У цьому комплексі заходів вирішальну роль відігравали три її ініціативи – створення музею Пантелеймона Куліша, організація щорічних панахид по ньому, а також видання його творів. Відтак мали постати місце пам'яті, ритуал та текст, які б зафіксували постать Пантелеймона Куліша в пантеоні засновників українського національного руху. В статті робиться наголос на тому, що Ганна Барвінок до реалізації своїх задумів планувала залучити широке коло діячів українського національного руху, через що в останні роки життя вела активне листування із значною кількістю адресантів. Окрема увага звертається на спроби створення музею Пантелеймона Куліша, який був одним із перших меморіальних закладів для свідомих українців Російської імперії та Австро-Угорщини на межі XIX та XX століть. Аналіз виявлених згадок про його експозицію дозволяє зробити атрибуцію окремих експонатів, які були втрачені після продажу музею в 1914 році. Аналізується листування, мемуарна література та редакторська діяльність Ганни Барвінок, яка не лише підтримувала творчість свого чоловіка за життя, а й після його смерті доклала значних зусиль для збереження, упорядкування та популяризації його літературної спадщини. В ній ключова увага відводилася українському перекладу Біблії, над яким Пантелеймон Куліш працював майже 40 років. Обґрунтовується теза про те, що більшість цих ініціатив не була завершена й мали посередній результат. Загалом ініціативи Ганни Барвінок є показовим прикладом комеморативних практик в українському національному русі на межі XIX та XX століть. Також досліджувана проблематика проливає світло на роль жінок в розвитку українського національного руху.

Ключові слова: *Ганна Барвінок, Пантелеймон Куліш, Мотронівка, музеєфікація, український національний рух, Біблія.*

Постановка проблеми. В розвитку національних рухів важливу роль відіграють комеморативні практики, які консолідують спільноти шляхом створення міфу про минулі події, формують символи та закріплюють образи героїв. Зазвичай ці практики є інструментом формування історичної пам'яті та національної ідентичності. В цьому відношенні особливе місце відводиться комеморації конкретних постатей, які стають символами певних ідей і цілей.

Дослідження комеморативних практик в розвитку українського національного руху не отримали належної уваги з боку дослідників. Чи не єдиним виключенням є проблематика комеморації постаті Тараса Шевченка, якій присвячені публікації Сергія Єкельчика [7] та Віктора Воронова [5]. Водночас в тіні цієї видатної постаті залишаються далеко не другорядні діячі українського національного руху, по вшануванню пам'яті яких вживалися не менш цілеспрямовані дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з таких постатей є громадський діяч, письменник, мовознавець, етнограф та перекладач Пантелеймон Куліш (1819–1897). Вшануванню його пам'яті присвятила останні роки свого життя його дружина Олександра Куліш (уроджена Білозерська) (1828–1911), видатна українська письменниця, знана під літературним псевдонімом Ганна Барвінок. Проте, ця остання мета її земного шляху лише побіжно висвітлена в сучасних наукових дослідженнях. Серед них слід назвати публікації Людмили Зеленської [10], Надії Якобчук [21], Григорія Самойленка [14]. Більшість цих дослідників зосереджується лише на діяльності Ганни Барвінок

в справі видання творів покійного чоловіка впродовж 1897–1911 років й не звертає уваги на інші її заходи з комеморації постаті Пантелеймона Куліша.

Постановка завдання. Відтак ціллю пропонованої статті є комплексний аналіз ініціатив Ганни Барвінок із комеморації постаті Пантелеймона Куліша, які вона реалізувала після його смерті впродовж 1897–1911 років.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль в житті та творчості Пантелеймона Куліша відіграла його дружина Ганна Барвінок. Незважаючи на трагічне і драматичне подружнє життя, вона жертвувала своїм талантом та статками для того, аби її чоловік, якого вона шанобливо називала «дружина», відбувся як «перворядна зірка української літератури» [19, с. 169]. Не менш важливу роль Ганна Барвінок відіграла в увіковіченні пам'яті Пантелеймона Куліша після його смерті.

27 січня 1897 року подружжя Кулішів відсвяткувало золоте весілля. А через тиждень від важкої застуди Пантелеймон Куліш помер на 78 році життя. З цього приводу Іван Троїцький у своєму щоденнику записав: «2 лютого 1897 року, неділя. Хурделиця, погана погода. Сьогодні о 8 вечора помер Пантелеймон Олександрович Куліш. Втратила Україна найстаршого сина, найстаршого і найкращого свого трудівника» [9, с. 40]. Поховання відбулося 4 лютого у Мотронівці, де Пантелеймон Куліш провів останні майже 20 років життя і яку перейменував на Ганнину Пустинь в честь своєї дружини.

Поховання відбулося за його заповітом. Згодом біограф знаного майстра слова Володимир Шенрок описав його наступним чином: «Ховали Куліша за козацьким звичаєм. Труну везло дві пари запряжених цугом волів, які були вкриті траурними попонами. На кожному повороті два священники, що супроводжували прах, по черзі читали Євангеліє. На труну поклали смушеву шапку, папір з олівцем та вінок з барвінку» [14, с. 125].

Ганна Барвінок болісно переживала смерть чоловіка. Її страждання описані у вірші Прокопа Безлюдного, який був присутнім на похоронах:

«Як то тяжко тут стояти
Єго пані милій
Лежить Куліш в домовині
В синьому жупані
Як голубка до голуба
Припадає пані
Лежить Куліш в домовині
Накритий парчею
І не тільки пані плаче
А всі люди з нею…» [20, с.8]

Вдова після похорон залишилася в Ганниній Пустині, яку вона перейменувала на Кулішівку: «Горе моє до віку незабутнє. Ні заїсти, ні заспати, а все таки якесь Боже милосердя надомною істніє! Не одна достойна душа мене не забуває і піддержує мій дух. Не знаю, чи друга б на моєму місці витримала б таке одиноке життя, да ще на хуторі при таких обставинах. Се того, що дух його тут вітає» [9, с. 43]. Впродовж 1897–1898 років вона зосередилася на впорядкуванні каталогу книг з бібліотеки покійного чоловіка, пробувала писати спогади про нього. Від смутку відволікали справи з догляду за важкохворим на параліч братом Василем Білозерським, якого привезла в червні 1898 року до родинної садиби його донька [14, с. 158].

Тогочасне українське середовище, особливо ж земляки з Чернігівщини, щемко відгукнулося й підтримало Ганну Барвінок, до якої «полетіли з усіх країв, навіть з Америки, листи від земляків з виразами співчуття в її нерозважному горю». З нею листувалася Іван Пулюй, Михайло Павлик, Василь Тарновський, Ілля Шраг, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський та багато інших. Більшість з них наголошували на тому, Ганна Барвінок має зосередитися на виданні творів покійного чоловіка, написати спогади про нього. Особливо наполегливо до цього намовляли Михайло Павлик та Ілля Шраг. Останній в одному з листів писав наступне: «Чому Ви не напишете своїх «Спогадів» на згадку про Пантелеймона Олександровича і про людей, які близько до нього стояли і вкупі з ним працювали, хоч, може, багато в чому і не зладились? Певний, що матеріалу у Вас чимало…» [9, с. 43]. Сама Ганна Барвінок в листі до найближчої подруги останніх років життя Надії Шугурової у 1904 році писала: «Я ще кріплюся адже поринула після смерті неоціненної моєї дружини у сферу його занять. А так давно б померла» [14, с. 128].

Михайло Лободовський за кілька тижнів після смерті Пантелеймона Куліша надіслав Ганні Барвінок листа наступного змісту: «Високопочестная Добродійко, Олександра Михайлівна. Посилаю Вам 15 рублів. Адже Ви справлятимете на 40 день обід по Пантелеймону Олександровичу, то оце хай лепта наша на поминки сорокаднівні по дорогому, любимому нам покійникові. Кріпіться, Добродійко, духом і тілом, щоб довести його діла, як слід, роботу Пантелеймона Олександровича. Без Вас може погинути його праця, не мені Вам казати, яка величезна то буде утрата. Отож, ради покійничка живіть, і кріпіться, в тугу не вдавайтесь, на

ваших руках зосталось багато роботи на любого-милого, і Вам і нам, покійничка» [9, с. 40]. Фінансову допомогу надавали й інші товариші покійника й шанувальники його творчості. Так, Микола Чернявський вислав гроші на погашення частини боргу Пантелеймона Куліша. Кесар Білиловський виклопотав присудження Олександрі Білозерський пенсії в розмірі 50 крб. [9, с. 42].

Важливими були й відвідини Ганни Барвінок у Мотронівці. Одним з перших до неї приїхав знаний український діяч з Одеси Михайло Комаров. Він привіз малюнок похоронної процесії Пантелеймона Куліша, виконаний одеським художником й ілюстратором видання його роману «Чорна рада» Амвросієм Ждахою [14, с. 125–126]. У 1899 році Ганну Барвінок в Мотронівці провідали Василь Тарновський, Олександр Лазаревський та Микола Шугуров.

Важливим приводом до відвідин Ганниної Пустині були панахиди, які Олександра Білозерська влаштовувала по «дружині» кожного року 27 липня. Перша панахида відбулася 29 липня 1897 року: «В Мотронівському саду зібралися друзі, близькі, рідні великого подвижника українського слова П. Куліша над його могилою, щоб віддати честь тлінним його останкам. Ганна Барвінок, переповнена невимовним жалем і пекучим горем, вітала всіх прибулих. В церкві святого Симеона відправили службу і панахиду, а потім панахиду над могилою, яка була покрита квітами та стрічками. Олександра Михайлівна принесла на могилку портрети Пулюя, сестри, брата Василя Білозерського і списателя Шенрока, щоби друзі покійного були коло його.Хто не міг приїхати, прислав поминальне слово, котре отчитали над могилою. Читали річ Пулюя, Шенрока, Коваленка і Олімпія Білозерського. Промовляли над могилою Надія Білозерська, Троєцький, Безлюдний» [9, с. 41].

Поступово ці щорічні панахиди набували ознак української національної маніфестації. Ось як їх описував Микола Вороний: «Збирались на панахиду в Мотронівку прихильна пам'яти покійного письменника місцева інтелігенція і селяне в невеликому числі і звичайно після панахиди розходились; коли й траплялись промови чи вірші, то авторами їх виступав дехто з напівсвідомих селян. Далі в цей день стали приїздити на панахиду представники з Галичини, письменники з Київа, Чернігова і інші, говорили на могилі ширші промови, читали Кулішеві вірші, привітні телеграми і т. д. Це збільшувало вагу роковин і притягало з кожним разом все більше і більше народу і приїзжих одвідувачів. Все своє старання, всю душу можна сказати, вкладала в це свято покійна Кулішева дружина, дбаючи, щоб виглядало воно якомога більш велично і урочисто» [9, с. 89].

Цей опис добре ілюструє світлина з панахиди 1908 року, яка зберігається у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського.На ній можна побачити в переважній більшості вдягнену у вишиванки молодь біля прикрашених могил Пантелеймона Куліша та Василя Білозерського [12]. З огляду на те, що на панахиду прибували діячі українського руху з Галичини та інші «неблагонадійні елементи» вона викликала особливу підозру з боку поліції. Про це свідчить інформація про особливо велелюдну панахиду 1911 року. Це було пов'язано із похороном Ганни Барвінок напередодні 26 липня. Наступного дня на панахиді «поблизу могили поза кущами на траві сидять і лежать знов стражники; їх десятків два-три» [3, с. 1].

Традиція панихиди по Пантелеймону Кулішу в Мотронівці протрималася принаймні до 1919 року. Тоді «революційний штаб заборонив прапори та промови на могилі «буржуя» Куліша. Після довгих суперечок революційний штаб дозволив святкування, але всі промови повинно були раніш подати на розгляд цензури. Не дивлячись на це, борзенці 27-го липня все ж зібралися на могилі. Було прочитано 2-3 сухі провірені цензурою промови, пролунало «Слава». Людей було мало, та й ті що були, почували себе небезпечно» [6, с. 4].

Відтак, могила Пантелеймона Куліша стала місцем паломництва для діячів українського національного руху. Важливу роль в її облаштуванні відіграла допомога Василя Тарновського, який дав Олександрі Білозерській кошти на спорудження пам'ятника. Остаточного вигляду вона набула після розміщення поруч могили товариша Пантелеймона Куліша й брата його дружини – Василя Білозерського. У одному з листів до Івана Пулюя Олександра Білозерська вмістила доволі детальний опис меморіалу: «Сей куточок знаходиться в кінці саду, коли пам'ятаєте, круг пишної по своїй величності природи. Дивні гігантські липи, клени, осики. І тут у крузі прогалина широка і могила незабутих моїх, дружини і брата Василя, і великий дубовий хрест перед їх могилами. Брат Олімпій покійний уже, у січні рік буде, як він нас покинув, поставив, щоб і на шляху було видно. Хрест у 19 аршин вишини, а на йому красива хустка на шпилі має, вишита нашими двома небогами, котрих він учив, і з нами вони

жили і за границю їздили. Я обгородила могили по змозі гарною решоткою, а на воротях зробили хрест і округи на їх одвірках вирізали оці слова із «Дзвона» Куліша:

І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця сьцілющою водою покропляти,
І рани гоїти і сльози обтирати» [14, с. 127].

У 1901 році Ганна Барвінок продала Мотронівку козакам із сусіднього села Оленівки – Юхиму Глотці та Климу Дубровному за 12 тис. крб. За собою вона залишила чверть десятини, де були поховані Пантелеймон Куліш та Василь Білозерський, а також знаходилися город, хата та стара клуня. В купчій зазначалося, що прохід і проїзд до могил завжди має залишатися вільним і нерозораним [17, с. 486].

Продаж Мотронівки не був раптовим рішенням Ганни Барвінок. Цей крок обдумувався нею одразу після смерті чоловіка, адже ведення господарства було для неї важкою справою. Саме тому наприкінці 1897 року вона починає листування з Василем Тарновським про передачу речей та рукописів покійного чоловіка до колекції Василя Тарновського. Відзначимо, що останній роком раніше порушив справу відкриття в Чернігові історичного музею при Чернігівській губернській вченій архівній комісії й вів переговори про передачу під тимчасове приміщення музею «Мазепиного дому» – будинку Чернігівської полкової канцелярії. Ядром фондів музею мала стати приватна колекція старожитностей Василя Тарновського, який зберігав її у своєму київському будинку [10, с. 45–46].

22 грудня 1897 року Василь Тарновський писав до Ганни Барвінок наступне: «Ви пишете, що хочете для сохрана рукописей покійного прислать до мене укупі зі старовиною. Лучшого Ви нічого не зробите і чернові бумаги Вашої любої дружини нігде так не сохраняться, як у мене, бо я хранитиму не для себе, а для других славних українських письменників» [9, с. 43]. На початку 1898 року Ганна Барвінок відвідала Василя Тарновського в Києві, який зустрів її дуже тепло: забрав з готелю до свого будинку, організував тижневі гостини замість дводенного візиту й, загалом, зустрів «хіба як батько рідний свою дитину». Деталі поїздки Ганна Барвінок розкриває у листі до Іллі Шрага від 16 лютого 1898 року: «Написав мені, щоб я привезла Біблію, копію зніме і надрукує. Зараз у вітрину положив і замкнув, любуючись… Я йому усього чимало привезла: струментів часть, три картини, ікону 1845 року і одну картину сепією рисовану, і дві його папки пам'ятні, біблійську чорнильницю, карандаші і прочеє і прочеє. Цілий караван…З яким почуттям він прихиляється до моєї дружини. Як радів, коли вітрини наповнив рукописами! Ходить любується, усім тямущим про се діло розказує: «Збагатила Олександра Михайлівна наш музей!»» [9, с. 44].

Відтак, спадщина Пантелеймона Куліша розглядалася Василем Тарновським як перлина колекції майбутнього музею українських старожитностей в Чернігові. Одночасно Ганна Барвінок хотіла в лютому того ж 1898 року продати Мотронівку Чернігівському губернському земству – засновнику згаданого музею. Проте, ця ініціатива не була результативною. Наступного 1899 року помер Василь Тарновський, який окрім всього мав великі плани в справі популяризації спадщини Пантелеймона Куліша. У 1903 році Ганна Барвінок вдруге запропонувала передати свою вже невелику ділянку в Мотронівці музею українських старожитностей в Чернігові, який з 1902 року розмістився у новозбудованій споруді і вже отримав частину рукописів та речей Пантелеймона Куліша з колекції покійного Василя Тарновського. Гана Барвінок писала, що «хотіла передати будинок у власність губернського земства, з тим, щоб він був поставлений біля музею Василя Васильовича Тарновського, і щоб усе – обстановка, меблі, письмовий стіл, шафа, його ремісничa одежа, його верстак, інструменти столярні і по лісоводству, також невелика бібліотека з деякими його рукописами, зберігалось у тому будинку назавжди. Щодо рукописів, то я зберігаю за собою право у випадку, якщо визнано потрібним видати їх, взяти з цією метою на певний час, що пізніше вони будуть повернуті. Будинок – на малоросійський смак під солом'яним дахом довжиною біля 20 аршин з двома ґанками до 25 аршин і з верандою. Три кімнати, четверта маленька. Кухня велика, якщо викинути кухонну піч, то вона добре придатна для розміщення вітрин і шаф. Я берусь доставити будинок на вокзал у Чернігів, встановлювати там не берусь, коли доставлю, часу не визначаю» [17, с. 487]. Таким чином, впродовж 1897–1903 років Ганна Барвінок в Мотронівці організувала у фактично власноручно збудованій покійним чоловіком хаті присвячений йому імпровізований музей.Догляд за ним утруднювався тим, що Ганна Барвінок заборонила опалювати будинок для уникнення пожежі, яка могла б знищити впорядковані нею рукописи та особисті речі Пантелеймона Куліша. Також цим зумовлювався її переїзд до Оржиці.

Проте, Чернігівське земство не пристало на цю пропозицію, вважаючи, що після перенесення хата втратить історичну цінність. У вересні

1904 року до неї приїздив директор музею українських старожитностей Андрій Шелухін, котрий вмовляв Ганну Барвінок передати решту особистих речей Пантелеймона Куліша до керованого ним музею. На цю пропозицію він отримав відмову [13, с. 124].

В справу втрутився предводитель дворянства Борзенського повіту Михайло Кочубей, який запропонував перенести «будиночок Куліша» з Мотронівки до свого маєтку в сусідній Кинашівці. Доброю звісткою Ганна Барвінок поділилася в листі з Іваном Пулюєм. «Добродій Кочубей, наш предводитель дворянства, дуже піддержав мого духа, принявши наш будиночок, так як єсть, із мебеллю і всьою обстановкою, як було при Куліші в домі: портрети і деякі рукописи, одежа, столярня з верстаком і з начинєм та столітній його стіл, де Шевченко не раз обідав, і Ви за ним, і інші личності, і семя наша з дітства, а дружина з 1843-го р. на йому обідала. А скільки речей було переказано за ним, а скілько дум передумано, скільки радостей він перечув... Так, добродій Кочубей устроїть музей у нашому будиночку і одвів гарне місто у Кинашівці, в своєму селі, в сміжності з Борзною, а від Мотронівки-Кулішівки через болото зимою теж три версти... Боже мій! І радість, що я і се при життю спромоглась зробити, і що такий чоловік осьвічений, прихильний знайшовся і мене так заспокоїть... А тут його будиночок за мого життя заберуть на схороненнє, з його думами, радостями, печалями; тут і серце мліло останніми помислами, останнім вздохом... Ох гірко подумати те, що приїду і вже тілько, вмісто будиночка, знайду порожнє місто і буду скитатись. Да все таки мені одрадній, бо знаю, в чиї руки його оддала. Спокійно умру» [17, с. 487–488].

У лютому 1905 року Михайло Кочубей писав до Ганни Барвінок про те, що роботи із перенесення «будиночку Куліша» завершено й триває його монтування в Кинашевці. «Навіщо, високоповажна Олександро Михайлівно, Ви так близько до серця берете усе, що я роблю? Навіщо Ви мене так розхвалюєте. Адже я зробив лише те, що всякий зробив би на моєму місці, якби мав моє становище, мій достаток, походження і був малоросом. Ви знемагали від страху за майбутність могили великого Малороса і його будиночка, де стільки дум він передумав і потрудився для добра своєї України-Матері. Отож, ніякої заслуги своєї я не відчуваю, і дії мої є обов'язком моїм! Ви вибачайте мені, але я прошу Вас в ім'я Вашої прихильности до мене, якою я пишаюся і високо ціную, не пишіть у Ваших, дорога мені, листах про мої вчинки. Обіцяйте, шанована мною Олександра Михайлівна, зробити це для мене! Краще давайте поговоримо про будиночок Куліша, який уже складено і на ньому починають зводити дах. До речі, мені треба дещо запитати Вас і попросити поради і дозволу. Я хочу зробити на будиночку залізний дах замість солом'яного, який небезпечний і неміцний, але такий дах змінив би первісний вигляд будиночка. Однак чи не є для Вас це небажаним? Хоча, аби відповісти на це запитання, не варто забувати головне, кардинальне завдання, що є головною метою перенесення будиночка в Кинашівку, а саме: "Його збереження на многії літа." Щоб виконати це, треба так облаштувати його зовні, аби він міг протистояти всім атмосферним явищам, інакше мети ми не досягнемо.. А якщо ми вже пішли на зміни в його зовнішньому вигляді, то варто зробити в ньому ще деякі поліпшення, а саме: в будиночку, як Вам відомо, є три входи, з яких я хочу залишити тільки один, той, що з балкона, зберігши останній в його первозданній формі, а два бічних знищити, замінивши їх вікнами, які збагатять будиночок додатковим світлом, а воно дуже бажане, оскільки будиночок буде музеєм і хранилищем того внутрішнього начиння, в якому Куліш жив в останні роки свого життя. Принагідно завважу, сінці згнили і їх прийшлося б відтворювати заново. Саме ці зовнішні зміни будиночка я не наважуюся робити без Вашої санкції і чекаю на неї. Сподіваюся, що Ви погодитеся, зваживши на мої міркування. Вітаю Вас і бажаю, аби Ви при доброму здоров'ї швидше прибули подивитися, а може би пожити в будиночку Куліша. З глибокою повагою і вірністю Михайло Кочубей» [17, с. 492].

Роботи з облаштування перенесеного в Кинашівку музею Пантелеймона Куліша завершилися влітку 1905 року. На вересень 1905 року була заплановано урочисте відкриття, проте від нього довелося відмовитися через замах на Михайла Кочубея. Про нього Ганна Барвінок інформувала в одному з листів Іллю Шрага: «Пишіть зараз, прошу Вас,.. до Кочубея, 14-го серпня тричі стріляли в його. В спину, в упор, з боку. І провіденіє заборонило його. Коні пронесли. Вся поліція була і умоляла його виїхати з Кинашівки, а він каже: "Кочубеї ніколи трусами не були". І сидить, і нікого не слухає. Сей чоловік багато завдав думок... Він роздає людям не щипотками і не жменями, а оберемками. Я його аналізую і це дивна натура, даже не сознающая себе як дитина! Ради бога умоляю Вас, повліяйте на нього» [9, с. 86].

Свідченням активної діяльності музею є «Щоденник відвідування Музею Куліша П. О.

в с. Кинашівці за 1907–1910 рр.», що нині зберігається уфондах Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Він складається з 20 нумерованих аркушів. Перший запис датований 6 червня 1907 року, а останній 1 грудня 1910 року. З огляду на деякі формальні ознаки щоденника можна припустити, що він дійшов до нашого часу не в цілісному вигляді. На сторінках цієї книги відгуків наявні автографи самої Ганни Барвінок, її сестри Надії Забіли, таких культурних та громадських діячів як Микола Вороний, Микола Євшан, Микола Венгжин (Угрин-Безгрішний), Микита Шаповал та ін. [17, с. 492]. В експозиції музею, окрім згаданих вище експонатів були представлені «книжки, часописи, рукописи, листування, малюнки, альбоми з фотографіями всіх «шестидесятників», серед яких особливу увагу відвідувачів заслуговував альбом «Дружба», що його дерев'яну оправу з артистичною різьбою виконав сам Куліш» [11, с.264].

У 1911 році Михайло Кочубей виїхав за кордон, а Кинашівку продав графській родині Уварових. Ділянку, на якій стояв «будинок Куліша», подарував подружжю Лукаш. При цьому Михайло Кочубей порушив обіцянку гарантувати права власності на відведену під музею землю Ганні Барвінок. В результаті, між Ганною Барвінок та подружжям Лукаш виник конфлікт. Напередодні тринадцятої панахиди Ганна Барвінок приїхала до Кинашівки. Місцеві їй повідомили, що Лукаші виїхало за кордон, а ключ від музею залишили наймичці. Ганна Барвінок це розцінила як зневагу. Викинула ключа, до музею не заходила й оселилася у простій халупі колишнього сторожа музею Якова, де спала на гнилій соломі понад два місяці. Переживання підірвали стан здоров'я і без того немічної 84-річної жінки. Померла Ганна Барвінок 23 липня 1911 року, не доживши кількох днів до панахиди по дружині [4, с.2].

Негайно після смерті Ганни Барвінок з музею було викрадено срібло й особливо важливу реліквію для покійниці – золотий медальйон з портретом Пантелеймона Куліша. Музей було опечатано поліцією, а через нетривалий час знову пограбовано. Відтак постало питання порятунку «будинку Куліша», але вирішити це питання за відсутності Михайла Кочубея було неможливо. Пропонувалося перенести будинок знову до Мотронівки або до маєтку «однієї прихильниці Куліша», яка його іменем хотіла назвати санаторій облаштований на одному із своїх хуторів [4, с.2].

Останньою розпорядницею розграбованого музею та й всього майна Ганни Барвінок була її сестра – Надія Забіла (уроджена Білозерська), яка померла у 1913 році. 24 листопада 1914 року за постановою Ніжинського окружного суду музей Пантелеймона Куліша було виставлено на торги: «бібліотеку, рукописі, Шевченків стіл тощо купила «родичка», а решта річей дісталася жидкам, на базар» [17, с. 495].

Останнім і, мабуть, найважливішим напрямком діяльності Ганни Барвінок із вшанування пам'яті Пантелеймона Куліша було видання і популяризація його творчого спадку. Найголовнішою працею останніх його років життя був переклад Біблії над яким він працював майже 40 років. Як згадувала Ганна Барвінок «…Я знаю, як серце його слабло од сидні за Біблією, і лікар констатував, що сидя ізогнувшись йому гибельна. Да хіба і можна задержати такого чоловіка, що для Святого діла і обідать не згадає…» [9, с. 38]. Шануючи старання покійного чоловіка Ганна Барвінок зробила значний внесок у збереженні рукописів перекладу, а також у їх публікації Іваном Пулюєм. Останній був близьким другом подружжя Кулішів і вважав своїм обов'язком видати переклад Біблії, до якого Пантелеймон Куліш зробив посвяту своїй матері й дружині. На той час це було єдине видання Біблії з посвятою. У листі до Миколи Лисенка Іван Пулюй зізнавався: «але ж гірко мені і про те думати, що пані Кулішева, бувши вже в преклонних літах, не мала б побачити видання Святого Письма Старого Завіту. Ся думка мучить мене і за для тої української Беатрічі я готов допомогти землякам» [17, с. 296]. Маючи цей моральний обов'язок, Іван Пулюй відкладає наукову роботу й повністю зосереджується на завершенні перекладу Бублії і його редагуванні, активно долучаючи до цієї роботи Івана Нечуя-Левицького. У листах до Ганни Барвінок він зізнається: «Очі мої втомились від довголітньої праці, але, щоб довершити діло, мушу принести сю жертву»; «Вчора тільки що скінчив я переклад Псалмів і радію, що довершене діло, розпочате перед 32 роками. Щоб закінчити його, треба було на бік відложити найпильнішу працю і прикувати себе до стола від ранку до пізньої ночі. Іноді ставав я вночі до роботи, як думки не давали спати» [17, с. 297]. У 1903–1904 роках переклад Біблії було надруковано у Відні двома томами (Старий та Новий Заповіти). Іван Пулюй з цього приводу написав до Ганни Барвінок наступне: «Радію душею, що можу подати Вам добру і довго бажану вістку – Святе Письмо Старого Завіту надруковане! Знаючи, певно, що московська цензура не допустить в Росію ні одного екземпляра Святого Письма для осіб приватних, мусів я братись

на способи, щоб хоч до Вас дійшов один екземпляр. Послав я до Оржиці скриньку з тістечками. Скринька має подвійне дно, котре єсть храминою для Святого Письма. Сором, великий сором, що в XIX столітті мусіли люди тайкома, як злодії, переправляти слово Боже через границю» [17, с. 298].

Другим великим видавничим проєктом Ганни Барвінок було приготування до друку комплексного видання творів Пантелеймона Куліша. У цій справі вона великі сподівання покладала на Сергія Єфремова, який був шанувальником творчості подружжя Кулішів і головним промотором «Граматики» Пантелеймона Куліша. Проте, все ж справа видання повного зібрання творів Пантелеймона Куліша опинилася в руках історика Івана Каманіна. Листування між ним та Ганною Барвінок впродовж 1903–1910 років вказує, що дружина покійного письменника відігравала важливу роль в розробці рубрикації томів, встановленні авторства окремих творів, удоступненні для видавця маловідомих або і взагалі невідомих творів Пантелеймона Куліша. Цьому виданню Ганна Барвінок приділяла особливу увагу, адже відкривалася перспектива видання кулішевого перекладу Біблії та інших заборонених цензурою його творів. Всього планувалося видати повне зібрання творів у 20 томах [21, с. 304–309]. Проте, справа йшла поволі і впродовж 1908–1910 року світ побачило лише 5 томів. Вже перший том викликав негативну реакцію українського письменницького середовища. Сергій Єфремов у своїй розгромній рецензії підсумував: «На питання ж – на віщо це видання розпочато? – боюсь, що найпевніша відповідь буде така: на те, щоб до решти й так мало тепер читаного Куліша поховати, придушивши зверху отим важенним монументом з 20 томів» [8, с. 3]. Ця критика звела нанівець інтерес публіки до цього видавничого проекту, на що жалівся сам Іван Каманін у листах до Ганни Барвінок.

Окрім цього Ганна Барвінок долучається до всіх ініціатив, які дозволяли представити постать Пантелеймона Куліша «на ширший публічний форум» [4, с. 2]. Вона листувалася з упорядниками меморіального альманаху на честь Пантелеймона Куліша «Дубове листя», який був виданий у 1903 році. Кореспондувалася з Миколою Шуруговим в справі його спогадів, в яких містилися згадки про Пантелеймона Куліша [2, с. 68]. Відстежувала публікації його творів в Австро-Угорщині. При кожній нагоді дарувала опубліковані твори покійного чоловіка. Ганна Барвінок однією з перших відгукнулася на заклик створення бібліотеки української громади в Парижі у 1908 році й подарувала комплект виданих на той час творів Пантелеймона Куліша. На частину коштів від продажу Мотронівки вона засновує трикласну школу, яка носила його ім'я. Також Ганна Барвінок приділяла окрему увагу фотофіксації Мотронівки. Так, у 1899 році вона просила Миколу Шугурова про фотографування улюблених волів Пантелеймона Куліша та його кабінету-майстерні [2, с. 66]. Окрема увага приділялася фотофіксації панахид. Усі ці фото згодом поповнювали колекцію музею.

Висновки. В підсумку маємо зазначити, Ганна Барвінок після смерті Пантелеймона Куліша присвятила своє життя комеморації його постаті в українському національному русі. Як зазначав один з її біографів «…культ Куліша був для неї близьким. Цей самий культ почасти являвся причиною тому, що Ганна Барвінок розтоплювалася в його променях» [16, с. 22]. Впродовж 1897–1911 років вона зосередилася на створенні музею як місця пам'яті про нього; утвердженні щорічної панахиди по Пантелеймону Кулішу як ритуалу вшанування його пам'яті; виданні його творів, а, найперше, українського перекладу Біблії. Особливу увагу Ганна Барвінок приділяла участі у цих трьох головних її ініціативах не лише давніх друзів Пантелеймона Куліша, але й молодої генерації українських письменників. Всі ці ініціативи мали піднести постать Пантелеймона Куліша до рівня постаті Тараса Шевченка в українському національному русі. Проте, досягти цієї мети в повній мірі Ганні Барвінок не вдалося.

Список літератури:

1. Барабаш Н. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. К., 2007. 264 с.
2. Біліченко П., Прокопчук В., Артюх В. Листування української письменниці Ганни Барвінок із головою Ніжинського окружного суду М. В. Шугуровим (1899–1900). *Культурологічний альманах.* 2025. Вип. 1 (13). С. 63–69.
3. Вороний М. З сумної подорожі. II. Кулешеві роковини. *Рада. Газета політична, економічна і літературна*. 1911. № 172. С. 1
4. Вороний М. З сумної подорожі. III. Останні дні й посмертна воля Ганни Барвінок. *Рада. Газета політична, економічна і літературна*. 1911. № 173. С. 2.
5. Воронов В. Комеморація Тараса Шевченка на українських землях на рубежі XIX–XX ст. (за матеріалами «Киевской старины»). *Грані. Науково-теоретичний альманах*. 2024. Т. 27. № 1. С. 23–35.

6. Дописи. *Рада*. 1919. № 7 (34). С. 4.
7. Єкельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. К., 2010. 272 с.
8. Єфремов С. Новий похорон Куліша. *Рада. Газета політична, економічна і літературна*. 1908. № 236. С. 2–3.
9. Зеленська Л. Ганна Барвінок. Життєпис на основі епістолярної спадщини. К., 2001.130 с.
10. Зеленська Л. Ганна Барвінок про Василя Тарновського та його музей (за листами письменниці, що зберігаються в літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського). *Скарбниця української культури*. 2002. Вип. 3. С. 45–47.
11. Лавринович К. Мотронівка – Кулішівка. *Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал*. 1928. № 17. С. 264–265.
12. Москаленко М. «І буде дух його із віку в вік сіяти…» До 120-річчя від дня смерті Пантелеймона Куліша. URL: https://surl.li/bugwjh (дата звернення: 29.06.2025).
13. Онищенко Н. Мотронівка в долі Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок. *Література і культура Полісся.* Ніжин, 2023. Вип. 109. С. 116–125.
14. Самойленко Г. Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: доля,Україна, любов (мотронівський період життя і творчості). Ніжин, 2021. 174 с.
15. Самойленко Г. Літературне життя на Чернігівщині в XII–XX століттях. Ніжин, 2003. 328 с.
16. Сікиринський О. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902–1911. Одеса, 1928. 64 с.
17. Ганна Барвінок. Збірник. До 170-річчя від дня народження. За ред. В. Шендеровського. К., 2001. 556с.
18. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. К., 2007. 463 с.
19. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1981. Т. 32. с.
20. Чернявський М. Щирі сльози над могилою П. О. Куліша. Женева, 1897, 25 с.
21. Якобчук Н. Листування І. М. Каманіна з Ганною Барвінок (1901–1910 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2008. Т. 16. С. 302–316.

Bloha Yu. A., Potapenko M. V. THE ROLE OF HANNA BARVINOK IN THE COMMEMORATION OF PANTELEIMON KULISH

The article analyzes the comprehensive set of measures undertaken by Hanna Barvinok (Oleksandra Kulish, née Bilozerska) to commemorate her late husband Panteleimon Kulish between 1897 and 1911. Within this framework of activities, three of her main initiatives played a crucial role: the establishment of the Panteleimon Kulish Museum, the organization of annual memorial services in his honor, and the publication of his works. Through these efforts, Barvinok intended to create a physical site of memory, a ritual of remembrance, and a textual legacy that would firmly inscribe Panteleimon Kulish into the pantheon of the founders of the Ukrainian national movement. The article emphasizes that Hanna Barvinok planned to involve a broad circle of Ukrainian national figures in bringing her ideas to fruition. In the final years of her life, she actively maintained correspondence with numerous prominent intellectuals and cultural activists, seeking their support and collaboration. Particular attention is paid to her attempts to create the Panteleimon Kulish Museum, which was among the first memorial institutions for nationally conscious Ukrainians within the Russian Empire and Austro-Hungary at the turn of the 19th and 20th centuries. The analysis of discovered references to the museum's exhibition allows researchers to attribute certain lost exhibits that disappeared after the museum's sale in 1914. The article also examines Barvinok's extensive correspondence, memoir literature, and editorial work, demonstrating that she not only supported her husband's creative endeavors during his lifetime but also devoted great efforts to preserving, organizing, and promoting his literary heritage after his death. A special focus is placed on the Ukrainian translation of the Bible, a monumental project on which Panteleimon Kulish worked for nearly forty years, and which Hanna Barvinok sought to publish and popularize among the Ukrainian public. The study substantiates the thesis that many of these initiatives remained unfinished and yielded only partial results. Nonetheless, Hanna Barvinok's undertakings represent a significant and illustrative example of commemorative practices within the Ukrainian national movement at the turn of the century. Moreover, the explored topic sheds important light on the vital role of women in the development and preservation of the Ukrainian national cause.

Key words: *Hanna Barvinok, Panteleimon Kulish, Motronivka, museification, Ukrainian national movement, Bible.*

УДК 329(477)"1985/1991"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.3

Бойко О. Д.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Пішта А. Я.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

КРИЗА КОМПАРТІЙНИХ СТРУКТУР НА КИЇВЩИНІ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

Стаття присвячена проблемі кризи компартійних структур на Київщині у роки перебудови. У роботі досліджено причини та природу кризових явищ та процесів у діяльності КПРС/КПУ як на загальносоюзному та республіканському так і на регіональному рівні на прикладі Київської області. Для підготовки статті були використані фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, Державного архіву Київської області, опубліковані джерела та наукові праці. У процесі роботи були застосовані такі методи дослідження: історизму, ретроспективний, порівняльно-історичний, аналітичний, системності та ін. Авторами проаналізовано характерні риси та особливості кризових процесів та явищ доби перебудови на прикладі компартійних структур Київщини (зменшення кількості осіб, які бажали стати членами КПРС; посилення процесу виходу з партії; помітне скорочення чисельності обласної парторганізації; поступове старіння партійних лав та ослаблення їх оновлення/омолодження; скорочення чисельності управлінських працівників компартійних структур; ліквідація партійних осередків; зміна ставлення до КПРС та її членів у суспільстві, зниження рейтингів комуністичної партії; зменшення пролетарського ядра парторганізацій; несплата членських внесків; криза ВЛКСМ/ЛКСМУ як молодіжного партійного резерву; прогресуюче зростання у лавах комуністів незгоди з офіційною політикою партії; відкриті протести у партійних лавах; поява альтернативних політичних організаційних утворень в межах компартійних структур). Визначено, що особливістю функціонування компартійних структур на Київщині було їх граничне наближення до столиці та республіканського центру прийняття рішень – ЦК КПУ, що знаходився у Києві. Цей фактор перетворювався залежно від ситуації та обставин або на блокуючий/стримуючий дезінтеграційні та дестабілізуючі процеси у партії чинник, або ж на каталізатор та прискорювач негативних для КПРС тенденцій та процесів.

Ключові слова: *перебудова, криза, процес, тенденції, трансформації, КПРС, КПУ, компартійні структури, державно-партійна номенклатура, Київський обласний компартійний осередок.*

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю аналізу суспільно-політичних процесів, які відбувалися в період перебудови, що зумовили появу на світовій мапі незалежної України. За цих обставин, з одного боку, ретельне вивчення уроків практичного керівництва масштабними модернізаційними процесами у суспільстві доби перебудови дасть можливість врахувати цей досвід у сучасній практиці державотворчого процесу, з іншого, – значна частина суспільних процесів, явищ та політичних суб'єктів доби перебудови ще нині існують і впливають на суспільний розвиток, і тому ретельне вивчення першооснов, витоків та специфіки цих факторів суспільного життя, врахування та використання набутої в ході дослідження інформації є не лише важливою умовою та складовою частиною сучасного процесу розбудови держави в Україні, а й своєрідним підґрунтям політичного прогнозування. Крім того, недостатній аналіз питань пов'язаних з динамікою та специфікою соціально-політичних процесів на регіональному рівні не дають можливості відтворити цілісну картину суспільного розвитку України в 1985–1991 рр. За цих обставин ми обрали об'єктом дослідження Київщину як регіон, близький до центру прийняття республіканських рішень – Києва і як територію населення якої постійно перебувало в епіцентрі суспільно-політичного життя України в період перебудови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність вивчення історії здобуття Україною

незалежності не викликає сумнівів. Ретельне вивчення механізму, специфіки та наслідків трансформаційних процесів доби перебудови та ролі і місця в них українського фактору набуває особливої актуальності й неабиякої ваги та значення. Дослідження Ю. Алеєксєєва, С. Кульчицького, А. Слюсаренка [1], В. Барана [2], О. Бойка [3, 4], В. Даниленка [6], В. Литвина [21] та ін. стали першими спробами в українській історіографії комплексно проаналізувати цей гранично важливий та доленосний, але недостатньо вивчений період в історії нашої країни. У цих узагальнюючих працях лише частково висвітлювалась кризові явища та процеси у діяльності КПРС/КПУ. Безпосередньо ця проблема стала предметом досліджень М. Карабанова [18], Р. Коваленко [19], О. Наконечної [22], А. Семененко [23] та ін. Разом з тим, кризові явища у компартійних структурах доби перебудови на регіональному рівні вивчені ще недостатньо. Для підготовки статті були використані фонди Державного архіву Київської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, а також історіографічні джерела.

Постановка завдання. Метою нашої статті є вивчення та аналіз передумов та причин появи у роки перебудови кризових явищ в КПРС/КПУ на союзному та республіканському рівнях, а також дослідження характерних рис та особливостей виявів цієї кризи у компартійних структурах Київщини.

Виклад основного матеріалу. У середині 80-х рр. ХХ ст. у СРСР в цілому та Україні зокрема розпочались масштабні трансформаційні процеси, які отримали назву «перебудова» і мали на меті подолання застійних явищ попереднього періоду та надання суспільству позитивного модернізаційного імпульсу. Втім, компартійні структури, що формально виступили ініціаторами суспільних змін, не лише не змогли їх здійснити позитивні, а й почали прогресуюче втрачати власні позиції та авторитет. Зокрема, у червні 1990 р. ідеологічний відділ ЦК КПУ, який провів соціологічне дослідження «Компартія України на етапі оновлення» змушений був констатувати: «Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів...» Цей невтішний висновок ґрунтувався на тому, що однозначно КПРС у даний період підтримувала лише третина населення республіки. Особливо тривожив керівництво Компартії України характер політичних настроїв у середовищі робітничого класу та селянства – традиційної опори та соціальної бази. Опитування продемонструвало, що на момент його проведення, за Компартію проголосувало б лише 47,1% селян та лише 26,3% робітників (характерно і показово, що 40,2% представників робітничого класу заявили, що голосували б проти КПУ). Цей соціологічний аналіз сигналізував не лише про падіння у суспільстві авторитету КПРС в цілому та КПУ зокрема, а й вказував на серйозні симптоми глибокої кризи всередині самої партії. Достатньо сказати, що однозначно її підтримували менше двох третин комуністів (62%), крім того, лише 37,7% членів партії вбачали у Компартії України реальну силу, здатну вивести республіку з кризової ситуації. Характерно і показово, що 20,4% опитаних комуністів підтримали представників «Демократичної платформи» [23, арк. 18, 40].

Основними причинами наростаючої кризи в Комуністичній партії в цей час були: відставання перебудови у КПРС від перебудовчих процесів у суспільстві, які вона ініціювала; закутість політичної думки у рамках марксизму-ленінізму, її консервація; споживацьке ставлення партійного керівництва різних рівнів до суспільно-політичних досліджень, основний вектор яких був направлений, як правило, на обґрунтування заднім числом офіційних партійних рішень; низький рівень вивчення інтересів та настроїв народу, невміння кваліфіковано їх врахувати при розробці тактичних питань та стратегічних проблем; тривале блокування вільнодумства, своєрідний культ єдності поглядів, що фактично звели процес оволодіння базовими ідеологічними постулатами до догматичного сприйняття, а не творчого осмислення та подальшого розвитку; шаблон та формалізм у підходах до пропагандистських акцій; непотоплюваність номенклатури, продовження практики перетасовування кадрів; загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві партії; консерватизм і негнучкість партійного апарату; збереження домінуючої ролі виконавчих партійних органів за рахунок виборних; обмеження самостійності низових партійних ланок; опозиційна діяльність альтернативних політичних партій та рухів.

Серйозні проблеми накопичилися у Комуністичної партії і у організаційній сфері. Проявами організаційної кризи КПУ були послаблення партійних структур по вертикалі і по горизонталі; консерватизм кадрової політики; формальний характер виборності; падіння дисципліни; відсутність єдності у поглядах на організаційну будову партії; поява у партійних лавах центробіжних сил; обмеження внутріпартійної гласності, панування

тотальної таємності на всіх рівнях; граничне обмеження впливу рядових комуністів на визначення офіційної партійної лінії, різке зниження їх політичної активності тощо. Особливо тривожним для КПУ було те, що негативні процеси розгорнулися у низових ланках організаційної структури партії – первинних партійних організаціях. Хоча протягом 1986–1990 рр. кількість цих організацій в Україні за інерцією зросла з 70 947 до 72 271, проте, кількість комуністів, що припадала на одну первинну парторганізацію за цей період зменшилась: на підприємствах промисловості зі 107 до 103 осіб, у радгоспах з 65 до 64, а в колгоспах з 57 до 53 [19, с. 47, 50].

Про глибокі кризові тенденції в організаційній сфері свідчила динаміка прийому в КПУ та вибуття з лав партії. Формально за інерцією, зумовленою багаторічною монополією партії у житті суспільства, число комуністів зростало. Якщо у 1985 р. республіканська партійна організація нараховувала 3 142 995, то в 1990 р. – 3 294 038 осіб. Проте, уже в цей період досить помітною була і ціла низка негативних процесів та явищ. По-перше, суттєво впали темпи зростання партійних лав: у 1986 р. в членами КПРС стали 94 983 особи, а в 1989 р. – лише 65 265. По-друге, суттєво зменшилась кількість, бажаючих стати кандидатами у члени партії – у 1986 р. – їх було 104 572, а у 1990 р. – лише 66 450 чоловік. По-третє, різко зменшився у складі кандидатів у члени КПРС відсоток робітників: якщо у 1986 р він становив 58% загальної кількості прийнятих, то у 1989 р. – лише 38,9%. По-четверте, відсоток молоді (осіб до 30 років) прийнятих кандидатами у члени КПРС у республіці протягом 1985–1989 р. впав фактично на 13%. По-п'яте, частково зменшилась у добу перебудови кількість відмов у прийомі кандидатами у члени партії, що свідчило про певне зниження вимог до майбутніх комуністів, яке в перспективі вело до ослаблення боєздатності КПУ [19, с. 10, 23, 24, 28, 30].

На регіональному рівні ці процеси розвивалися майже аналогічно республіканським, хоча і мали свою специфіку. Зокрема, кризові тенденції та явища у діяльності компартійних структур на Київщині виявлялися у наступному:

1. Зменшення кількості осіб, які бажали стати членами КПРС. У 1988 році прийом у члени КПРС по Шевченківському району міста Києва скоротився на 50% порівняно з 1987 роком на 32%, а за перші 4 місяці 1989 року майже на 50% порівняно з 1988 роком. Із 64 парторганізацій підприємств економічної сфери, зокрема промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку тільки в 16 було оновлено склад. В 1989 р. у Київській обласній парторганізації КПУ кількість осіб, які стали кандидатами і членами партії скоротилася у 3,9 разів [15, арк. 17; 16, арк. 141–142].

2. Посилення процесу виходу з партії. Якщо у 1989 р. з компартійних структур Київщини вийшли 415 осіб, то за перше півріччя 1991 р. – 4967, тобто майже у 12 разів більше. Потужним каталізатором процесу виходу з партії у другій половині 1990 р. стало скасування 6 статті Конституції СРСР, яка закріплювала керівну роль КПРС. Уже в листопаді 1990 року на конференції Київської обласної організації КПУ зазначалося, що кількість вибулих членів з партійних рядів в місті Ірпінь зросла у 15 разів, у Білій Церкві – у більш, ніж 20 разів, у Києво-Святошинському районі – у 40 разів [19, с. 165]. Поступово почав складатися негативний для КПРС баланс між тими, хто вступив до лав партії і тих, хто вийшов. Зокрема в Обухові за перше півріччя 1991 р. прийнято в склад партії 9 осіб, натомість за цей час виключено 90 осіб, крім того а добровільно вийшло 171 особа [17, арк. 189]. Схожі процеси розгорталися і Васильківській районній партійній організації, зі складу якої у 1990 р. вийшло – 511 осіб, за перше півріччя 1991 р. – 613 осіб, а вступило за той же ж період 8 та 11 осіб відповідно [17, арк.198].

3. Помітне скорочення чисельності обласної парторганізації. Згідно з даними Київського обкому за І півріччя 1991 року партійні документи здали 4 тисячі 967 осіб, що становила 4,8 її складу, а загальна чисельність обласної парторганізації з 1989 до середини 1990 року скоротилася на 2 тисячі 608 осіб [15, арк. 17; 16, арк. 141–142]. Яскравим прикладом пануючих у період перебудови тенденцій може слугувати ситуація у Броварській міській організації КПУ– якщо у 1989 р. кількість членів цієї організації зросла на 40 осіб, то за перші 9 місяців 1990 року її чисельність скоротилася на 388 осіб. У первинних організаціях КПУ Броварського району відсоток членів, які вийшли з партії перебував у межах від 13% до 24% від загальної кількості [19, с. 169].

4. Поступове старіння партійних лав та ослаблення їх оновлення/омолодження. Досить яскравим свідченням кризових явищ в обласній парторганізації було збільшення середнього віку членів партії і відповідно зменшення кількості молодих комуністів. Середній вік членів партійної організації Київської області у жовтні 1990 р. становив 48 років, кількість комуністів у віці

понад 50 років – 42%, до 25 років – лише 2,9 відсотка. Якщо у 1989 р. обласну парторганізацію поповнили 473 осіб віком до 25 років, то у 1990 р. лише 48 [26, арк.65].

5. Скорочення чисельності управлінських працівників компартійних структур. Зокрема, протягом 1991 р. апарат Київського обкому партії був скорочений з 76 до 50 людей, міськкомів, райкомів – з 580 до 320, кількість технічних працівників і співробітників, які обслуговують апарат зменшилася з 479 до 259 осіб [26, арк. 46].

6. Ліквідація партійних осередків. Прогресуюча втрата КПРС авторитету та впливу у суспільстві особливо після скасування 6 статті Конституції негативно відбилась на партійних структурах та організаційній роботі. Протягом 1990 р. у Київській області припинили свою діяльність 3 тис. 420 партійних груп, зокрема у Яготинському районі з 75 груп залишилося лише 2, у Баришівському з 127 – 6, Сквирському – з 108 – 17, Броварському – з 233 – 15 [26, арк. 46]. У подальшому ці процеси лише посилилися. Станом на червень 1991 р. почався процес різкого зменшення кількості цехових парторганізацій в області, з 48 залишилося лише 19, зі 101 партгруп залишилося лише 13 [17, арк. 175].

7. Зміна ставлення до КПРС та її членів у суспільстві, зниження рейтингів комуністичної партії. В цілому у період перебудови суспільна ситуація для комуністів складалася не сприятливо – реформи здійснювалися непослідовно та пробуксовували, соціально-економічні показники погіршувалися, а на цьому фоні авторитет КПРС суттєво знижувався. У результаті населення СРСР в цілому та України, зокрема, протягом короткого часу кардинально змінило своє ставлення до образу партії як такої. Тепер особа комуніста дедалі частіше вважалася такою, що не відповідає суспільному запиту. Так, за результатами дослідження, проведеного владними структурами наприкінці листопада 1989 р. у Москві, Азербайджані, Вільнюсі, Київській, Ростовській, Сир-Дар'їнській областях та Хабаровському краї у свідомості суспільства комуніст сприймався, як той, хто живе за рахунок інших, і лише 21% опитаних оцінювали діяльність членів партії позитивно. Аналогічні тенденції втрати КПРС авторитету засвідчили і місцеві опитування. Зокрема, вивчення громадської думки проведене у середині 1990 р. у Сквирському районі Київської області засвідчило: 23% комуністів були переконані, що у КПРС немає шансів витримати конкуренцію в умовах, коли вже не існувало, безальтернативності партії і тому на цьому фоні вихід з партії, який масово почався після скасування 6 статті Конституції не видавався чимось незвичайним, а 14,2% комуністів – позитивно оцінювали цей процес. Крім того, ситуація, була настільки складною, що вже 8 з 14 опитаних безпартійних оцінили шанси на зміни як низькі [19, с. 172], тобто процес зниження рейтингів комуністичної партії в області був очевидний. Криза політичної влади була комплексна, вона існувала не лише в рамках партії та її керівництва, головне, що довіра суспільства до КПРС досить швидко і різко знизилася. Яскравим свідченням послаблення зв'язку КПРС з масами та падіння її авторитету є динаміка письмових звернень громадян у партійні органи. Статистика засвідчує, що за перше півріччя 1990 р. на адресу Київського обкому КПУ надійшло 990 листів, у яких громадяни торкались різних аспектів суспільних проблем, а за той самий період 1991 р. – лише 223, тобто кількість письмових звернень зменшилась більш як у чотири рази [13, арк. 1]. Отже, суспільство зневірилось у силах та авторитеті комуністичної партії, усвідомило, що у нових умовах стара компартійна номенклатура не може вирішити нагальні проблеми оскільки вже не контролює ситуацію.

8. Зменшення пролетарського ядра парторганізацій. У квітні 1990 року на пленумі Білоцерківської районної парторганізації зафіксували зменшення кількості бажаючих потрапити в партію робітників та працівників колгоспів на 20% [11, арк. 11]. Лише за перше півріччя 1991 р. у Броварському районі з КПУ вийшло 171 членів, з них – 55 робітників [17, арк. 186]. Варто підкреслити, що за офіційною статистикою 75% вибулих членів обласної парторганізації Київщини були робітниками, що ставило під сумнів базові комуністичні організаційні принципи та ідеологічні гасла [12, арк. 66].

9. Несплата членських внесків. Складною була ситуація пов'язана з оплатою членських внесків. Станом на 1 жовтня 1990 р. кількість комуністів Київської обласної парторганізації, які не сплатили членські внески становила 7532 осіб, або 6,9% від усієї кількості, а 1726 з них мали заборгованість за 3 і більше місяців, у результаті сумарний борг місцевих парторганізацій по області складав 56,9 тис. карбованців [26, арк. 46]. Варто підкреслити, що у подальшому ситуація не покращилася – на 1 січня 1991 р. 7 тис. 205 членів КПРС (7% від усієї кількості комуністів Київської обласної парторганізації) не сплатили партійні членські внески, а кількість тих, хто не сплатив внески за

3 і більше місяців зросла до у 7,7 разів порівняно з початком попереднього року [19, с. 170–171]. Характерно, що несплата членських внесків для значної частини комуністів компартійних структур Київщини була лише першим кроком до складання партійних квитків та виходу з партії, що яскраво демонструвало настрої всередині КПРС та небажання громадян визнавати себе ідеологічно приналежним до цієї організації.

10. Криза ВЛКСМ/ЛКСМУ як молодіжного партійного резерву. Яскравим та очевидно типовим для області та республіки прикладом кризових явищ, негативних процесів та тенденцій у лавах комсомолу може слугувати ситуація у Білій Церкві. Зокрема, станом на 1 грудня 1989 р. у місті діяли лише 200 комсомольсько-молодіжних організацій, що було менше на 158 одиниць порівняно з 1987 р. За період з 1985 по 1989 р. кількість білоцерківських комсомольців зменшилася на 3500 осіб. Причому негативні процеси наростали: якщо у 1989 р. до міського осередку ЛКСМУ Білої Церкви вступило 2493 осіб, то за першу половину 1991 р. – лише 47 [5, с. 392, 393, 407]. У цьому контексті учасники III пленуму Київського обкому Компартії України та ЛКСМУ, що відбувся 15 червня 1991 р., з тривогою вказували на зменшення кількості членів обласної партійної організації протягом 2 років на 18 тис., членів обласного комсомолу – на 40 тис. Крім того прийом у члени КПРС через ЛКСМУ за цей час скоротився із 2 тис. до 100 осіб [19, с. 173].

11. Прогресуюче зростання у лавах комуністів незгоди з офіційною політикою партії. Дедалі голосніше звучала з низових партійних осередків критика різких змін центральними органами своєї позиції та офіційної лінії, що неодноразово ставило у незручне становище партійні осередки на місцях. Зокрема, секретар парткому радгоспу «Димерський» Вишгородського району Київської області, В. Стич на одній з обласних нарад компартійних структур у 1989 р., висловлюючи думку значної частини керівників первинних партійних організацій, небезпідставно зауважував: «Відчувається шарахання по лінії вищих партійних органів. Наприклад, відносно НРУ з початку була негативна позиція ЦК Компартії України. Ми проводили збори, одноголосно засудили НРУ, вказали на несумісність участі в ньому з членством у партії. В той же час ні один з лідерів «Руху» не розглянутий у партійному порядку, зараз же звучать заклики йти на діалог. Можливо варто в таких випадках більш поглиблено вивчати проблему, обговорювати, виробляти тактику, а вже потім приймати якісь рішення» [3, с. 284]. Зростання опозиційних настроїв серед рядових членів КПРС чітко прослідковується і на прикладі Білоцерківської міської парторганізації: у 1988 р. з неї вийшли 44 комуністи, з яких лише кожен п'ятий вказав, що причиною виходу є незгода з політикою партії, а вже у першому півріччі 1991 р. на цю причину вказував кожен другий з тих, хто залишив партійні лави [7, арк. 85; 8, арк. 12; 9, арк. 58зв.].

12. Відкриті протести у партійних лавах. У процесі суспільно-політичних трансформацій доби перебудови відбулись кардинальні зміни у світобаченні та світосприйнятті рядових членів партії, які здавалося б були фанатично відданими комуністичним ідеям, з часом почали вдаватися до протестних дій – привселюдного та демонстративного спалювання своїх партійних квитків на міських площах. Одним з прикладів стала така акція членів Білоцерківського міського осередку партії, яка відбулася в травні 1990 р. і була розглянута конференції Білоцерківської районної організації КПУ в тому ж травні 1990 року [10, арк. 35].

13. Поява альтернативних політичних організаційних утворень в межах компартійних структур. У в інформаційні записці «Про необхідність збереження єдності партії, консолідації її конструктивно налаштованих сил в умовах плюралізму думок і багатопартійності, розроблений ідеологічним відділом Київського обкому КПУ і, яка датується 10 квітня 1990 р. пояснювалося про 2 шляхи формування багатопартійності: а) формування альтернативних партій за рахунок виходу з неї великої кількості учасників; б) формування партійних організацій за рахунок розколу всередині КПРС, коли утворюється значна кількість місцевих осередків КПРС, а також фракцій всередині партії [4, арк. 32–49]. Яскравим проявом внутріпартійного розколу стала IV Всесоюзна конференція прихильників Марксистської платформи в КПРС, яка відбулася у Києві 18–19 травня 1990 р. На цьому зібрання були присутніми 245 делегатів (всього 430 осіб). Характерно і показово, що 190 учасників конференції представляли Київ, були також представники Вінницької, Волинської, Донецької, Запорізької, Житомирської, Івано-Франківської, Львівської, Одеської, Тернопільської, Харківської та Чернігівської областей. На пленарних засіданнях гостро обговорювалися два питання: про становище в країні і партії, а також про проект нової програми КПРС. Член ЦК КПРС О. Бузгалін у своєму виступі окреслив основні віхи майбутньої еволюції Марксистської

платформи, зазначивши, що назріла необхідність створення в партії сильної фракції, яка з часом могла б перетворитися у самостійну партію. До складу координаційної ради Марксистської платформи в КПРС було обрано інженера Київського заводу ім. Лепсе М. Пасічника [25, арк. 187, 188, 190, 191].

Висновки. Отже, аналіз функціональних потенціалів та політичної практики КПРС у добу перебудови дозволяє дійти висновку, що суть партійної кризи, яка заторкнула всі сфери діяльності від теоретичної до організаційної, полягала у її нездатності відповісти на виклики часу і повноцінно та якісно забезпечити реалізацію назрілої системної модернізації суспільства. Партія так і не змогла, перебудовуючи країну, органічно з нею перебудуватись сама. Наслідками глибокої кризи в Комуністичній партії у внутріпартійному житті були масовий вихід з її лав, утворення фракцій та платформ, регіоналізація та децентралізація партійних структур; у загальнополітичному – прогресуюче падіння авторитету в народі КПРС в цілому та КПУ, зокрема; обмеження її доступу до реальних важелів впливу на розвиток трансформаційних процесів; втрата контролю за ходом реформ; зростання тенденцій стихійності, хаотичності, неконтрольованості у розвитку суспільства. Занепад і деградація КПРС відбувалися на регіональному рівні практично аналогічно загальносоюзним та республіканським процесам, хоча і мали свою специфіку. Зокрема, у діяльності компартійних структур на Київщині кризові тенденції та явища виявлялися у наступному: зменшення кількості осіб, які бажали стати членами КПРС; посилення процесу виходу з партії; помітне скорочення чисельності обласної парторганізації; поступове старіння партійних лав та ослаблення їх оновлення/омолодження; скорочення чисельності управлінських працівників компартійних структур; ліквідація партійних осередків; зміна ставлення до КПРС та її членів у суспільстві, зниження рейтингів комуністичної партії; зменшення пролетарського ядра парторганізацій; несплата членських внесків; криза ВЛКСМ/ЛКСМУ як молодіжного партійного резерву; прогресуюче зростання у лавах комуністів незгоди з офіційною політикою партії; відкриті протести у партійних лавах; поява альтернативних політичних організаційних утворень в межах компартійних структур. Особливістю функціонування компартійних структур на Київщині було їх граничне наближення до столиці та республіканського центру прийняття рішень – ЦК КПУ, що знаходився у Києві. Цей фактор перетворювався залежно від ситуації та обставин або на блокуючий/стримуючий дезінтеграційні та дестабілізуючі процеси у партії чинник, або ж на каталізатор та прискорювач негативних для КПРС тенденцій та процесів.

Список літератури:

1. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр.: навч. посіб. К.: ЕксОб, 2000. 296 с.
2. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
3. Бойко О. 30 років незалежності України. Т. 1: До 18 серпня 1991 року. Харків: Фоліо, 2021. 448 с.
4. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. Київ: ІПіЕНД. 2002. 306 с.
5. Бондар А. Молодь Білої Церкви 1917–1991 рр. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2020. 492 с.
6. Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр. остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
7. Державний архів Київської обл. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 890.
8. Державний архів Київської обл. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 925.
9. Державний архів Київської обл. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 905.
10. Державний архів Київської обл. Ф. П-29. Оп. 47. Спр. 1.
11. Державний архів Київської обл. Ф. П-29. Оп. 47. Спр. 9.
12. Державний архів Київської обл. Ф. П-30. Оп. 42. Спр. 38.
13. Державний архів Київської обл. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 986.
14. Державний архів Київської обл.Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 910.
15. Державний архів Київської обл.Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 950.
16. Державний архів Київської обл.Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 987.
17. Державний архів Київської області. Ф. П-5. Оп. 117, Спр. 991.
18. Карабанов М. Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985–1991 рр.). Київ : Освіта, 1993. 76 с.

19. Коваленко Р. Документи компартійних організацій Київської області у контексті вивчення кризи монопартійності та становлення політичного плюралізму в Україні (1988–1991 рр.). *Архіви України*. 2022. № 1. С. 161–185.

20. Компартія України. Цифри. Матеріали: До XXVIII з'їзду Компартії України. К.: Політвидав України, 1990. 254 с.

21. Литвин В., Політична арена України: дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 495 с.

22. Наконечна О. Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985–1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: зб. наук. праць. Вип. 14. 2011. С. 282–291.

23. Семененко А. Діяльність політичних партій та громадських організацій України по утвердженню її державного суверенітету (1985–1991 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Семененко Андрій Ігорович; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 14 с.

24. ЦДАГОУ, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2860.

25. ЦДАГОУ, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2905.

26. ЦДАГОУ. Ф.1, Оп. 55, Спр. 6591.

Boyko O. D., Pishta A. Ya. CRISIS OF COMMUNIST PARTY STRUCTURES IN THE KYIV REGION DURING THE YEARS OF PERESEBUDOV

The article is devoted to the problem of the crisis of communist party structures in the Kyiv region during the years of peresebuvo. The work investigates the causes and nature of crisis phenomena and processes in the activities of the CPSU/KPU both at the all-Union and republican levels and at the regional level using the example of the Kyiv region. To prepare the article, the funds of the Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies and the State Archive of the Kyiv region were used, published sources and scientific works were used. In the process of work, the following research methods were applied: historicism, retrospective, comparative-historical, analytical, systematic, etc. The authors analyzed the characteristic features and peculiarities of crisis processes and phenomena using the example of the Communist Party structures of the Kyiv region (reduction in the number of people who wanted to become members of the CPSU; intensification of the process of leaving the party; noticeable reduction in the number of regional party organizations; gradual aging of party ranks and weakening of their renewal/rejuvenation; reduction in the number of administrative employees of Communist Party structures; liquidation of party cells; change in attitude towards the CPSU and its members in society, decrease in the ratings of the Communist Party; reduction of the proletarian core of party organizations; non-payment of membership fees; crisis of the VLKSM/LKSMU as a youth party reserve; progressive growth in the ranks of communists of disagreement with the official policy of the party; open protests in party ranks; emergence of alternative political organizational formations within the Communist Party structures). It was determined that a feature of the functioning of the Communist Party structures in the Kyiv region was their extreme proximity to the capital and the republican decision-making center – the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, which was located in Kyiv. This factor turned, depending on the situation and circumstances, either into a factor blocking/restraining disintegration and destabilizing processes in the party, or into a catalyst and accelerator of negative trends and processes for the CPSU.

Key words: *perestroika, crisis, process, trends, transformations, CPSU, Communist Party structures, state-party nomenclature, Kyiv regional Communist Party cell.*

УДК 338.43.02(430):(477)"1941/1944":930.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.4

Глушенок Н. М.
Національний транспортний університет

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ» (1941–1944 РР.)

У статті здійснено спробу дослідити комплекс соціальних заходів, що здійснювалися німецькою окупаційною владою щодо селянства рейхскомісаріату «Україна» у 1941–1944 рр. А саме, дослідити заходити щодо організації праці селян та розкрити спроби створення видимості соціальної допомоги українським селянам. Також проаналізовано такий напрям пропагандистської політики окупаційної влади як впровадження сільськогосподарської освіти.

Проаналізовано політику німецької окупаційної влади щодо людей похилого віку, дітей-сиріт та інших соціально вразливих груп громадян у сільській місцевості. Визначено, що організовувалися так звані «товариства взаємодопомоги» за зразком ліквідованого Червоного Хреста. Об'єднання створювалися на добровільних засадах і діяли відповідно до положень, затверджених гебітскомісарами. Встановлено, що насправді створення цих організацій не принесло суттєвого покращення становища селян. До того ж, окупанти перенаправляли основні соціальні виплати до бюджету місцевої української адміністрації, таким чином самофінансуючи соціальну сферу за рахунок поневолених.

Доведено, що освітня політика нацистів реалізовувалася в межах планів німецької влади щодо колонізації окупованої України та була частиною механізму духовного винищення, встановленого нацистами для українського народу. Визначено, що окупаційна влада була змушена організувати професійну освіту для частини сільського населення через нагальну потребу у спеціалістах низки сільськогосподарських професій. Встановлено, що цей напрямок окупаційної політики мав на меті сприяти максимальному використанню потенційних сільськогосподарських ресурсів і водночас був одним із найвизначніших пропагандистських заходів, спрямованих на завоювання підтримки селянства.

З'ясовано, що непослідовність, а головне – відсутність політичної волі у значної частини посадовців окупаційної адміністрації задовольняти хоча б мінімальні соціальні потреби місцевого населення, завадила їм досягти будь-якої відчутної підтримки серед українських селян.

Ключові слова: *нацисти, окупація, організація праці, соціальна допомога, пропагандистська політика, «товариства взаємодопомоги», сільськогосподарська освіта.*

Постановка проблеми. Питання Другої світової війни посідають вагоме місце у сучасній українській історичній науці. Неупередженого аналізу та всебічного вивчення вимагає такий аспект цієї трагічної сторінки людства як становище селянства на захопленій території України. Спільним для дослідників є намагання відтворити і проаналізувати проблеми та труднощі, що мали місце в усіх сферах життя українського села в 1941–1945 рр. Слід зазначити, що в науковому середовищі останніх двадцяти років спостерігається розширення проблематики дослідження, в основі якої є німецький окупаційний режим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливий інтерес для розуміння нашої дослідницької проблематики становлять праці М. А. Слободянюка [1] та І. М. Романюка [2] Автори досліджують нововведення на основі «земельних законів» окупаційної влади та розглядають основні засоби вилучення сільськогосподарських продуктів.

Соціально-правове становище селян центральної України за нового порядку та економічні реалії життя сільського населення охарактеризував Т. Ю. Нагайко [3].

Одним з найбільш значимих для вивчення економічного і соціального становища українського села в 1941–1945 рр. є доробок О. Г. Перехреста [4]. Його монографія є авторською історією українського села в роки Другої світової війни, тут здійснена комплексна постановка, аналіз, критичне переосмислення та концептуальне узагальнення проблем економічного і соціального становища українського села в 1941–1945 рр.

Соціально-правовому статусу українського населення у рейхскомісаріаті «Україна» присвячена наукова праця М. П. Куницького [5].

Окремо слід зупинитись на праці О. В. Потильчака, який розкриває політику Німеччини щодо використання ресурсів українського села у військово-економічних інтересах Німеччини через систему примусової праці, загальну трудову повинність [6]. Цілісним дослідженням, що розкриває особливості функціонування адміністративно-територіальних одиниць періоду окупації є праця Ю. І. Левченка [7].

Та незважаючи на наявність перерахованих вище праць, посьогодні залишаються суперечливі питання щодо становище селянства у рейхскомісаріаті «Україна». Виявлення та дослідження маловідомих документів з фондів державних архівних установ України, дозволяє висвітлити згадані сторони проблеми.

Постановка завдання. Автор статті ставить за мету дослідити комплекс соціальних заходів, що здійснювалися німецькою окупаційною владою щодо селянства рейхскомісаріату «Україна» у 1941–1944 рр. Відповідно до поставленої мети дослідження спрямоване на вирішення таких основних завдань: розкриття змісту конкретних заходів з організації праці та створення видимості соціальної допомоги українським селянам, вивчення такого напряму пропагандистської політики окупаційної влади як впровадження сільськогосподарської освіти.

Виклад основного матеріалу. Керівництво Райху, плануючи перетворити Україну на продовольчу базу для Німеччини, вважало за необхідне залучити селян до співпраці. Враховуючи соціальний статусу селян у радянському суспільстві та їх прагнення до приватного господарювання, нацисти сподівались на успіх в цьому проекті. Для досягнення цієї мети нацисти використовували різні методи впливу на свідомість сільського населення.

Насамперед, окупаційна влада вдалась до ідеологічної обробки, в основі якої була ідея звільнення українців від влади злочинного сталінського режиму. Так, у перших зверненнях нацистів до українського населення проголошувалось: «Вас пригнічували московіти і поляки, мучили та експлуатували більшовики-жиди… Ми хочемо допомогти Вам звільнитися від гніту жидів і більшовиків…» [4, с. 345]. Тобто німецька влада намагалась переконати населення, зокрема селян, що нацисти є «визволителями» від кривавого «більшовицького юдаїзму», який загрожував Україні.

Окупанти активно пропагували серед селянства заходи, які планувалися та здійснювалися в аграрному секторі. Так, одним із таких заходів стало проголошення окупаційною владою житла приватною власністю та повернення сільськогосподарських ділянок, конфіскованих радянською владою у довоєнний період, що розпочалося у 1942 році. Численні прохання селян свідчать про прагнення отримати ці землі, але не всі з них отримали їх одразу. Спочатку окупаційна влада обмежила кількість селянських родин, які отримували наділи, до 10% від загальної кількості селян.

Незважаючи на обіцянки процвітання сільськогосподарського виробництва та комфортне життя, окупанти запровадили жорсткий трудовий режим. Згідно з пресовими та пропагандистськими директивами рейхскомісаріату «Україна», робочий день мав бути розрахований таким чином, щоб селяни могли працювати на присадибних наділах, тобто з 7 ранку до 6 вечора. Цікаво, що цей документ значно обмежував працю жінок порівняно з радянською епохою, а жінки з дітьми до шести років мали бути звільнені від роботи в громадському господарстві [8, Арк. 131].

Насправді ж робочий день тривав з 5–6-ї години ранку до 6–7-ї, а інколи до 10-ї години вечора. Передбачалися перерви протягом дня: на сніданок – півгодини, на обід – годину, післяобідня – 15 хв [9, Арк. 166].

У окупаційних періодичних виданнях активно порівнюється нацистський «новий порядок» з сталінським режимом. Зокрема, одна з газет опублікувала роздуми сільського старости (не названого) про те, що раніше колгоспники не мали вихідних, а «тепер по неділях ми вільно молимося Богу та дотримуємося релігійних обрядів» [10, с. 3]. Загалом окупаційна влада активно використовувала у своїй пропаганді роль церкви в житті селян. Зокрема, у доповідній записці політуправління Південного фронту від 22 березня 1942 р. зазначалося, що селянам, які охрестять своїх дітей, видаватимуть 8 літрів горілки [11, Арк. 39–40].

До польових робіт залучалися всі мешканці села, включно з людьми похилого віку та дітьми. Так, сільськогосподарський інспектор м. Лубни розпорядився сформувати прополювальні бригади, в яких мали брати участь діти, здебільшого під наглядом вчителя [12, с. 155]. Крім того, праця селян використовувалася й на роботах зовсім не пов'язаних з сільським господарством, наприклад, на будівельних та розчистних. Причому вони розглядалися в порядку трудової мобілізації і тому не оплачувалися [13, Арк. 3].

Надзвичайно поширеними були тілесні покарання за будь-які відхилення у праці. Наприклад, директива рейхскомісара в Україні (1943 р.) передбачала тілесні покарання за непослух після двох попереджень, а наступного разу відправляти до трудових таборів [14, Арк. 15]. Так, за відмову збирати врожай було розстріляно 50 осіб із сіл Фастівка та Біловщина Верхньодніпровського району [11, Арк. 12]. Варто враховувати, що карали не лише простих селян, а й сільських старост та керівників громадських господарств. Наприклад, у звіті Українського партійного штабу відзначалися випадки, коли окупанти заарештовували і били бригадирів і голів колгоспів за те, що вони зупиняли молотарку в зимову холоднечу і хуртовину, а потім відпускали їх продовжувати роботу [15, Арк. 54].

Німецька окупаційна влада поставила за мету створити видимість соціальної допомоги людям похилого віку, дітям-сиротам та іншим соціально вразливим групам громадян у сільській місцевості. Наприклад, організовувалися так звані «товариства взаємодопомоги» за зразком ліквідованого Червоного Хреста. Об'єднання створювалися на добровільних засадах і діяли відповідно до положень, затверджених гебітскомісарами. Однак насправді створення цих організацій не принесло суттєвого покращення становища селян. Слід зазначити, що створення товариств взаємодопомоги в селах забезпечувало лише матеріальну основу.

Зокрема, таке об'єднання було створено у Білій Церкві. Його робота, згідно зі зверненням міського голови Майковського, полягала в організації збору одягу та продуктів харчування між міськими та сільськими жителями. У відозві зазначалося, що зібрані пожертви товариство використовуватиме для організації їдалень і санітарних пунктів, насамперед для звільнених сімей, хворих і поранених [16, Арк. 139].

Архівні документи підтверджують окремі випадки звернень багатодітних сімей та літніх самотніх людей до органів окупаційної влади за матеріальною допомогою. Нацисти усвідомлювали, що такі заходи сприятимуть позитивному ставленню селян до «нового порядку» та виконанню запланованих норм постачання продуктів харчування. Тому, мали місце поодинокі «прояви занепокоєння» щодо місцевого населення. Наприклад, згідно з розпорядженням Макарівської районної ради села Маковичі Київської області від 11 листопада 1941 року, дозволялося роздавати молоко з насосних станцій громадянам, які мають дітей віком до 3 років, з розрахунку 0,35 літра на день на одну дитину (за відсутності корів) [17, Арк. 177].

Мала місце така форма допомоги місцевому населенню як створення «фонду для бідних». Цей фонд мав забезпечувати продуктами інвалідів та деякі інші категорії непрацездатних осіб. Однак, усі працездатні селяни були зобов'язані робити внески до цього фонду, як і в попередніх випадках. Відповідно до наказу рейхсміністра А. Розенберга про збереження німецької крові, матеріальна допомога надавалася також дітям, народженим на окупованих територіях від німецьких батьків та місцевих матерів. Згідно з цим наказом, соціальна допомога дітям передбачала виплату невеликої суми грошей (щомісяця) на прохання матері. Однак документального підтвердження згаданих вище заходів на території рейхскомісаріату «Україна», немає.

Досліджуючи соціальне становище селян під час окупації, особливу увагу слід звернути на впровадження сільськогосподарської освіти. Цей напрямок окупаційної політики мав на меті сприяти максимальному використанню потенційних сільськогосподарських ресурсів і водночас був одним із найвизначніших пропагандистських заходів, спрямованих на завоювання підтримки селянства.

Освітня політика нацистів реалізовувалася в контексті планів загарбників щодо завоювання та колонізації окупованої України та була частиною механізму духовного придушення, встановленого нацистами для українського народу. Гітлер, точно визначаючи тип освіти, дозволений окупованим народам, зокрема українцям, зазначав: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас… Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежене однією фразою: столиця Райху – Берлін… Математика й тому подібне взагалі не потрібні» [4, с. 477].

Однак, окупаційна влада була змушена організувати професійну освіту для частини сільського населення через нагальну потребу у спеціалістах низки сільськогосподарських професій. Без належних людських ресурсів повноцінна економічна експлуатація сільського господарства була неможливою. Потрібні були спеціалісти, які добре зналися на організації та управлінні сільськогосподарським виробництвом, вирощуванні та захисті сільськогосподарських культур, тваринництві, а також експлуатації, ремонті та обслуговуванні машин і обладнання. Тому деякі спеціалізовані

навчальні заклади, закриті нацистськими загарбниками, були знову відкриті, а для їх підготовки під час окупації створені нові.

Наприклад, у сільськогосподарській школі, створеній у Боярці на Київщині, планувалося поєднувати здобуття учнями теоретичних знань з практичною діяльністю. Навчання мало завершитися складанням іспиту [18, с. 3]. Однак через брак коштів школи планувалося замінити організацією самоосвітніх сільськогосподарських гуртків молоді в селах. Такі гуртки планувалися як секції товариства «Сільський фермер» [19, с. 4]. Крім того, планувалося створити в складі товариства «Гурток Господинь» і «Гурток Молоді». Структура цих гуртків та форми їхньої діяльності широко висвітлювалися в українських періодичних виданнях [20, с. 26–28].

Найнижчий рівень професійної сільськогосподарської освіти в рейхскомісаріаті «Україна» складався з дворічних спеціалізованих шкіл того ж типу. Уявлення про організацію роботи та зміст навчального процесу у дворічних сільськогосподарських професійно-технічних училищах можна отримати на прикладі роботи одного з таких училищ – Басово-Кутського садівничого училища в Рівненській області. Училище було відкрито окупаційною владою з метою підготовки місцевих агрономів у приміських селах, де планувалося розвивати промислове садівництво та городництво. Тоді ж у сусідньому Козельщинському районі відкрили школу рільників і тваринників [4, с. 564].

У багатьох регіонах рейхскомісаріату «Україна», поряд із нижчими сільськогосподарськими школами, були організовані короткострокові курси для підготовки спеціалістів з обмеженою кваліфікацією, таких як садівники, городники, бджолярі та інші. Наприклад, курси в Боярці, Київська область, готували бджолярів та шовкопрядів. У 1944 році було заплановано чотиримісячні курси, випускники яких мали право вступу до професійно-технічних училищ.

У німецькій окупаційній пресі, що видавалася рейхскомісаріатом «Україна», багато уваги приділялося роботі агрономів, до обов'язків яких входила «охорона та інвентаризація сільськогосподарських угідь, різних банків насіння, породистої худоби...» [21, с. 2]. Також є інформація про створення сільськогосподарських шкіл, які готували агрономів. Зокрема, одну з них мали створити на околиці Кременчука. Після дворічного навчання 90 студентів мали відвідувати трирічні професійні курси, які частково мали бути замінені практичним навчанням [22, с. 4]. Про підвищення кваліфікації українських агрономів згадується у звіті про поїздку до німецької хліборобської округи Гессен-Нассау [23, с. 4]. Плани відкриття ветеринарного інституту в Києві, навчання в якому мало тривати 9 семестрів, широко висвітлювалися у пресі [24, с. 4]. Для керівників сільського господарства, які прибували з Німеччини, мали бути представлені щотижневі радіопередачі, присвячені сільськогосподарським питанням [25, с. 4].

Тобто, реформування професійної сільськогосподарської освіти німецькою владою здійснювалося лише для задоволення потреби у спеціалістах сільськогосподарської сфери. Варто наголосити, що спроби реформування були непослідовними та хаотичними. Так, якщо підготовчі та середні сільськогосподарські школи у деяких регіонах ще працювали то реконструйовані університети фактично так і не розпочали роботу.

Висновки. Підводячи підсумок, слід зазначити, що гітлерівські реформатори вважали систему психологічного та матеріального стимулювання передумовою залучення селян до співпраці. Однак цей аспект аграрної політики був суто пропагандою, спрямованою на підвищення виробничої активності селян. Насправді німецька влада запозичила з радянської економічної системи риси, які відповідали економічним інтересам Рейху, зокрема форму організації селянської праці. Залучення селян з рейхскомісаріату «Україна» до праці було майже виключно примусовим, заснованим на каторжній праці, за невелику грошову заробітну плату, мізерний продовольчий пайок, а іноді, навіть безкоштовним.

Важливим фактором залучення селян на свій бік німецька влада вважала надання певної соціальної допомоги інвалідам, сиротам, вдовам та деяким іншим верствам населення. Однак окупанти перенаправляли основні соціальні виплати до бюджету місцевої української адміністрації, таким чином самофінансуючи соціальну сферу за рахунок поневолених. Непослідовність, а головніше – відсутність політичної волі у значної частини посадовців окупаційної адміністрації задовольняти хоча б мінімальні соціальні потреби місцевого населення, завадила їм досягти будь-якої відчутної підтримки серед українських селян. Якщо в початковий період окупації, упродовж 1942–1944 рр. серед селянства існували, певною мірою, настрої очікування та сподівань то поступово вони переросли в розчарування а потім і активний опір.

Список літератури:

1. Слободянюк М. А. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей). *Київська старовина*, 2000. Вип. 2. С. 44–57.
2. Романюк І. М. Українське село в роки німецької окупації. Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. Київ, 2002. Вип. 6. С. 201–203.
3. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2009. 20 с.
4. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія / НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
5. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Київ : ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.
6. Потильчак О. В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичний нарис у 2-х кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 92–126.
7. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ : Вид во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
8. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). Ф. КМФ-8: Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та інших підрозділів. Оп. 1. Спр. 12.
9. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 297.
10. Німецька допомога українському селу. Нове Українське Слово. 1942. 20 червня.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1: Центральний Комітет комуністичної партіавний архів громадських об'єднань України. Оп. 22. Спр. 122.
12. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. 208 с.
13. ЦДАВО України. Ф. 3206: Рейхскомісаріат «Україна», м. Рівне. Оп. 2. Спр. 132.
14. ЦДАВО України. Ф. 4620: Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. Оп. 3. Спр. 262.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 123.
16. Державний архів Київської області (далі ДАКО). Ф. Р-2225: Управління бургомістра Білої Церкви. Опї України (ЦК КПУ). Оп. 22. Спр. 873.
17. ДАКО. Ф. Р-2022: Хлистунівська сільська управа Городищенського району. Оп.1. Спр. 3.
18. Сільськогосподарські школи України. Голос Волині. 1942. 3 листопада.
19. Хліборобську освіту в маси. Волинь. 1941. 13 листопада.
20. Повар Ф., Колесник П. Практичні вказівки про організацію районових і сільських товариств «Сільський господар». Український хлібороб. 1942. Ч. 1.
21. Завдання агрономів України. Нове Українське Слово. 1941. 26 грудня.
22. Підготовка молодих агрономів. Подолянин. 1942. 8 листопада.
23. Українські агрономи у Гессен-Нассау. Український голос. 1943. 2 вересня.
24. Ветеринарний інститут у Києві. Подолянин. 1942. 20 вересня.
25. Сільськогосподарські радіопередачі. Нове Українське Слово. 1942. 28 листопада.

Glushenok N. M. THE SOCIAL SITUATION OF THE PEASANTRY OF THE REICH COMMISSARIAT "UKRAINE" IN THE PERIOD OF THE GERMAN "NEW ORDER" (1941–1944)

The article attempts to examine the complex of social measures taken by the German occupation authorities towards the peasantry of the Reich Commissariat "Ukraine" in 1941–1944. Namely, to study the measures taken to organise peasant labour and to reveal attempts to create the appearance of social assistance to Ukrainian peasants. The author also analyses such a direction of the occupation authorities' propaganda policy as the introduction of agricultural education.

The author analyses the policy of the German occupation authorities towards the elderly, orphans and other socially vulnerable groups in rural areas. It is determined that so-called 'mutual aid societies' were organised on the model of the liquidated Red Cross. The associations were created on a voluntary basis and operated in accordance with the regulations approved by the Hebrew Commissars. It has been established that the creation of these organisations did not actually bring about a significant improvement in the situation of peasants. In addition, the occupiers redirected the main social payments to the budget of the local Ukrainian administration, thus self-financing the social sphere at the expense of the enslaved.

It is proved that the Nazi educational policy was implemented within the framework of the German authorities' plans to colonise occupied Ukraine and was part of the mechanism of spiritual extermination

established by the Nazis for the Ukrainian people. It is determined that the occupation authorities were forced to organise vocational education for part of the rural population due to the urgent need for specialists in a number of agricultural professions. It is established that this direction of the occupation policy was aimed at promoting the maximum use of potential agricultural resources and at the same time was one of the most prominent propaganda measures aimed at gaining the support of the peasantry.

It is found that the inconsistency, and most importantly, the lack of political will of a significant part of the occupation administration officials to meet at least the minimum social needs of the local population, prevented them from achieving any tangible support among Ukrainian peasants.

Key words: *Nazis, occupation, labour organisation, social assistance, propaganda policy, "mutual aid societies", agricultural education.*

УДК 930.85:94(447.75):070:371
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.5

Горохова Г. І.
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

АНАЛІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ІСМАЇЛА ГАСПРИНСЬКОГО – РЕФОРМАТОРА, ПУБЛІЦИСТА, ТВОРЦЯ ТА ІДЕОЛОГА ПОТУЖНОГО РУХУ СЕРЕД МУСУЛЬМАНСЬКИХ НАРОДІВ У СФЕРІ ПРОСВІТНИЦТВА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано творчу спадщину одного з найвидатніших мислителів кінця XIX – початку XX ст. Ісмаїла Гаспринського. Авторка досліджує специфіку його творів, дійсних поглядів та думок; вивчає вплив постаті І. Гаспринського як організатора джадидизму, потужного релігійного та суспільно-політичного руху, на розбудову прогресивного суспільства; аналізує роль газети «Терджиман» як першого періодичного видання кримських татар та її вплив на розвиток культури, літератури, освіти та публіцистики загалом. Дослідження полягає у висвітленні ролі І. Гаспринського як ключової постаті у відродженні тюркізму. Увага зосереджена на його концепції поєднання західного науково-технічного прогресу з тюркомовною ісламською культурою, що сприяло реформуванню освіти серед тюркських народів. Визначено його вплив як прогресивного мислителя і активного громадського діяча на трансформацію суспільної свідомості тюркських народів та формування стратегічного напряму розвитку суспільства на покоління вперед.

Проаналізувавши творчу спадщину Ісмаїла Гаспринського, дослідивши специфіку його творів, визначено неоціненний вплив видатного просвітника, публіциста та реформатора, громадського діяча І. Гаспринського на розбудову прогресивного суспільства кримських татар й усіх тюркомовних народів. З'ясовано, що, як творець джадидизму, І. Гаспринський дав поштовх боротьбі за осучаснення способу навчання та життя в умовах політичного, соціального, культурного, релігійного та економічного пригноблення етнічної спільноти тюркських народів; доведено, що джадидизм своєю універсальністю сприяв становленню і розвитку національної самосвідомості всього тюркського співтовариства країни; проаналізувавши роль газети «Терджиман», доведено, що видання відіграло значну роль у справі поширення ідеї підняття культурного рівня мусульман, засвоєння ними досягнень науки, реформування освіти, захисту прав мусульманських жінок; встановлено, що в цьому сенсі надважливим завданням є створення передумов подальшого вивчення та популяризації інтелектуального спадку Ісмаїла Гаспринського; особливої уваги вимагає дослідження специфіки літературних творів письменника, що відобразили не тільки особливості своєї епохи, але потребують осмислення й передачі цих знань наступним поколінням.

Ключові слова: *відродження тюркізму, джадидизм, кримські татари, мова, національна самосвідомість, просвіта, публіцистика, тюркомовна культура.*

Постановка проблеми. Ім'я Ісмаїла Гаспринського до сьогодні зберігає пам'ять, відображену в його творіннях. Він пробудив свідомість у кримськотатарській літературі та відчинив двері для нової епохи просвітництва серед мусульманських народів наприкінці XIX – на початку XX ст. Прогресивні ідеї І. Гаспринського справили відчутний вплив на реформування освітніх систем серед тюркських народів Європи та Азії, започаткувавши нові підходи до навчання, орієнтовані на поєднання традиційної культури з досягненням модерного світу. Як один із небагатьох інтелектуалів у кримськотатарській літературі, І. Гаспринський посів унікальне місце, зумівши органічно поєднати у своїй творчості різноманітні стилістичні напрями – від філософсько-есеїстичних роздумів до суспільно значущої публіцистики та літературно-критичного аналізу. При цьому йому вдалося вибудувати ідейно цілісну систему поглядів, у центрі якої перебуває прагнення до гармонізації науково-технічного прогресу західного світу з духовно-культурною спадщиною тюркомовного

ісламського Сходу. Саме цей синтез визначив унікальність його творчості й актуальність у широкому контексті міжцивілізаційного діалогу.

Постає питання: то чому ж тогочасну російську владу бентежила діяльність Ісмаїла Гаспринського, у радянський період ім'я великого просвітника було стерто з історії, а сучасною владою ідеї І. Гаспринського перекручуються і трактуються в значенні, яке більш їй до вподоби?

Зазначимо, що в цьому сенсі надважливим завданням є поширення істинних поглядів та думок великого мислителя, створення передумов подальшого вивчення та популяризації інтелектуального спадку Ісмаїла Гаспринського, адже саме він став для кримськотатарського народу символом відмови від старих закостенілих догм, символом відродження традиційної духовності у поєднанні з революційними ідеями наближення ісламської культури до європейської.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням діяльності великого кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського займалися такі науковці, як В. Ю. Ганкевич, Т. Б. Бикова, В. О. Гладун, Л. Ш. Динікова, А. Ю. Кримський, Г. Т. Бекірова, Ю. М. Кочубей, І. Л. Покровська, І. М. Дрига, Н. В. Яблоновська та інші.

Наприклад, дослідник мусульманської освітньої реформи кінця XIX – початку XX ст., кандидат філологічних наук Наріман Абдульваап розглядає процес трансформації системи медресе як тісно пов'язаний з іменем Ісмаїла Гаспринського. На його думку, саме І. Гаспринський виступав не лише ініціатором, а й теоретиком освітньо-інтелектуальної революції, запропонувавши нову методологію навчання. Він підняв питання реформи на загальноімперський рівень, наголошуючи на необхідності оновлення освіти для мусульманських народів у межах Російської імперії. Водночас ключовим інструментом впливу стала його газета «Терджиман», що виконувала роль рупора модерністських ідей [8, с. 167].

У своїх дослідженнях доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, кандидатка історичних наук, доцент І. С. Позднякова наголошує: «Важливим складником формування та нав'язування суспільству певної ідеологічної парадигми завжди були різного роду друковані органи. Монополізація суспільної думки одна з ознак антидемократичної політичної системи. На певному етапі формування така система постає перед необхідністю визначитися щодо альтернативних думок, щодо незгодних з офіційною позицією влади авторів та друкованих органів» [11, с. 72]. З огляду на це, актуальним в аналізі спадщини великого літератора є дослідження публіцистичних творів І. Гаспринського у зв'язку з повсюдним контролем за поширенням літературних та публіцистичних творів як одним із напрямів цензурної політики тогочасної влади.

Значущою є також думка завідувачки кафедри тюркології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, докторки філологічних наук, професора І. Л. Покровської, яка підкреслює виняткову роль Ісмаїла бея Гаспринського – мислителя, філософа, письменника, видавця та громадського діяча, що зумів поєднати інтелектуальні надбання Сходу і Заходу. Його багатогранна діяльність стала потужним рушієм модернізаційних процесів у мусульманських суспільствах, сприяючи міжетнічному порозумінню, міжконфесійній толерантності та культурному діалогу [8, с. 167].

Водночас зазначено, що спеціальні дослідження щодо вивчення інтелектуального спадку, дійсних поглядів та думок великого реформатора І. Гаспринського потребують поглибленого аналізу; особливої уваги вимагає дослідження специфіки літературних творів письменника, що відобразили не тільки особливості своєї епохи, але потребують осмислення й передачі цих знань наступним поколінням.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз творчої спадщини одного з найвидатніших мислителів кінця XIX – початку XX ст. Ісмаїла Гаспринського; дослідження впливу постаті І. Гаспринського як організатора джадидизму на розбудову прогресивного суспільства; вивчення ролі газети «Терджиман» як першого періодичного видання кримських татар та її вплив на розвиток культури, літератури, освіти та публіцистики загалом.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають дослідники, на зламі XIX–XX ст. розпочався визначальний культуротворчий етап в історії кримських татар – гартування національної самосвідомості, визначення вектору розвитку суспільства, укладання культурних пріоритетів на покоління вперед. У межах цього періоду немає постаті, вплив якої на суспільні процеси був би більш значущим, ніж постать Ісмаїла Гаспринського. Саме він, як просвітник і громадський діяч, визначив головний напрям розвитку освіти, культури та суспільної думки кримських татар [6, с. 219].

Наприкінці 1980-х років, унаслідок перебудови, до наукового обігу поступово почали повертатися імена тих, кого за радянської влади

намагалися не тільки замовчувати, але й взагалі викреслити з народної пам'яті [4, с. 7]. Радянський читач був позбавлений можливості отримання альтернативного, відмінного від позиції офіційної влади інформаційного продукту. Монополізація інформаційних потоків була спрямована на те, щоб поступово відучити людей думати й аналізувати [11, с. 74]. Лише після розвалу Радянського Союзу процес повернення народам їхньої спадщини набув цілеспрямованого розвитку. Ми почали дізнаватися про найкращих особистостей, які за радянського періоду вважалися «ворогами народу». Спотворення історичної пам'яті не обминуло й постать великого кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського, велич якого ми усе ще намагаємося осягнути [4, с. 7].

Досліджено, що результатом колонізаційної політики Росії стала затяжна соціально-культурна криза кримськотатарського народу, яка, навіть, поставила під загрозу його майбутнє.

У 1783 році внаслідок анексії Російською імперією припинило своє існування Кримське ханство. Панування нової влади на півострові стало важким випробуванням для кримськотатарського народу. Втративши свою державу кримські татари із де-факто домінантного етносу Кримського ханства перетворилися на пригноблену політично, соціально, культурно, релігійно та економічно етнічну спільноту на своїй батьківщині. Як наслідок, наприкінці XVIII – на початку XX ст. відбулося кілька хвиль масової еміграції кримських татар. Останнє боляче вдарило, зокрема, по культурному потенціалу кримських татар, адже виїхала як маса носіїв народної та високої культури, так і велика кількість тих, хто був її творцями, меценатами і засновниками. За влучним висловлюванням турецького історика Х. Киримли, 1783–1883 рр. стали «чорним століттям» для кримських татар [10, с. 27]. Попри ці негативні процеси в житті кримських татар, які розпочалися в попередньому періоді, з 1880-х рр. є підстави говорити про початок відродження кримськотатарського народу. Цей процес пов'язаний з діяльністю його освічених представників, які цілеспрямовано працювали над покращенням становища кримськотатарського етносу, розвитком просвіти та модернізацією суспільного життя. Уособленням першого етапу цього процесу по праву є І. Гаспринський, чия діяльність поклала початок культурному й освітньому відродженню кримськотатарського народу. [1, с. 82].

У наукових дослідженнях відомого історика В. Ю. Ганкевича зазначено, що Ісмаїл бей Мустафа оглу Гаспринський народився 8 березня 1851 року (24 лютого за юліанським календарем, чинним у Російській імперії) у кримському селі Авджикой. Як свідчать біографічні джерела, його батько був сином чиновника 14 класу мулли Алі Гаспринського і мав статус «з обер-офіцерських дітей» [3, с. 14–15]. Матір'ю І. Гаспринського була Фатьма-Султан, представниця впливового мурзацького роду Кантікузових. Уже в 1854 році родина Гаспринських отримала шляхетський статус, що вплинуло на подальші можливості освіти та соціального становища Ісмаїла [3, с. 15].

Освітній шлях І. Гаспринського розпочався в одному з бахчисарайських мектебе. Згодом він навчався два роки в Сімферопольській чоловічій гімназії, після чого був переведений до навчального закладу у Воронежі, а пізніше – до 2-ї Московської військової гімназії. Однак, через «домашні обставини» він був змушений залишити навчання й повернутися до Бахчисарая. Повернувшись додому, він почав викладати у місцевій мусульманській школі [5, с. 5; 3, с. 15]. Попри зовнішнє визнання (зокрема, подяку від Одеського навчального округу), він залишався незадоволеним цією діяльністю. У 1871–1875 роках І. Гаспринський перебував у закордонних подорожах Францією, Іспанією, країнами Північної Африки та Туреччини. Ці мандри, пізніше, надихнули І. Гаспринського на створення художніх творів та вплинули на формування його світогляду. Як показують біографічні джерела, у нього почало формувалося переконання в необхідності термінових реформ духовного життя мусульман. Передусім, йшлося про поєднання досягнень науково-технічного прогресу християнських країн із оновленими релігійними принципами ісламських народів. Крім того, враження від його подорожей лягли в основу сюжетів його художніх творів. Він написав кілька романів і повістей («І народився день», «Дівчина-левиця», «Країна вічного блаженства», «Французькі листи», «Африканські листи» та ін.), а також безліч нарисів та статей [4, с. 8].

Після повернення до Російської імперії, І. Гаспринський активно долучився до формування органів місцевого самоврядування в Бахчисараї. У березні 1878 року І. Гаспринський був обраний гласним Бахчисарайської міської Думи, а з 30 листопада того ж року – заступником міського голови [3, с. 15]. Це свідчить про зростання його авторитету та активну участь у громадсько-політичному житті міста. У лютому 1879 р. був обраний головою м. Бахчисарай, поклавши на себе величезне завдання – розробити міцне наукове

обґрунтування для відродження тюркського національного руху [3, с. 68].

Активна громадська діяльність І. Гаспринського, попри всі негаразди, відзначається багатьма прогресивними ідеями. Вони впроваджувалися в ході реалізації «Місцевого положення» в місті Бахчисараї. Переважна більшість адміністративних та господарських пропозицій, які пропонував І. Гаспринський та його однодумці, були втілені в життя. Це, безперечно, сприяло поліпшенню життя та побуту бахчисарайських міщан [2, с. 189]. За роки його керівництва бюджет Бахчисарая зріс утричі, була збільшена квота для нехристиян у Думі, а саме місто поступово облаштовувалося [1, с. 82].

Починаючи з 1879 року, І. Гаспринський робив кілька спроб заснувати власне видавництво, орієнтоване на мусульманські народи Російської імперії. З 1883 р., коли І. Гаспринському дозволили видавати «Терджиман», ця газета довгі роки була єдиним тюркомовним періодичним виданням в Російській імперії та мусульманському світі. І. Гаспринський помер 24 вересня 1914 року (11 вересня за юліанським календарем, чинним у Російській імперії) [4, с. 8].

Зазначено, що публіцистика як явище журналістики та своєрідний вид творчості має особливу силу впливати на суспільно-політичне життя. Супроводжуючись глибоким аналізом соціальних проблем, публіцистика є відгуком на сучасність, відображенням дійсності; публіцистика має можливість формувати громадську думку, викликати зміни в суспільній свідомості на сприйняття поточних подій.

До Жовтневого перевороту ім'я Ісмаїла Гаспринського було широко відоме у культурному середовищі. Насамперед його знали як незамінного редактора першої в Російській імперії тюркотатарської газети «Терджиман» («Перекладач»), публіциста, видатного письменника та впливового книговидавця [4, с. 8–9].

І. Гаспринський, як виразник ідей джадидизму, у своїх працях та, зокрема, на шпальтах газети «Терджиман», послідовно відстоював необхідність підвищення культурного рівня мусульманського населення. Зокрема, він наголошував на важливості засвоєння здобутків сучасної науки, реформування системи освіти відповідно до провідних європейських стандартів, а також розширення прав мусульманських жінок, що, безумовно, було новаторським для свого часу. Крім того, на думку І. Гаспринського, важливим чинником модернізації суспільства слід було вважати міжетнічний діалог, зокрема між слов'янами і тюрками. Він також активно виступав проти еміграційних настроїв серед кримських татар, вважаючи збереження етнічної спільноти на батьківщині запорукою її майбутнього. І. Гаспринський активно виступав за об'єднання тюркських народів, вбачаючи в цьому шлях до їхнього культурного та політичного зміцнення. На його переконання, основою загальнотюркської солідарності мала стати спільна мова. Саме тому одною з головних цілей його діяльності була мовна реформа. Водночас І. Гаспринський добре усвідомлював, що «єдність у мові» не може виникнути стихійно чи природним шляхом, оскільки попри типологічну спорідненість і значну лексичну спільність, мови тюркських народів істотно відрізнялися між собою. З огляду на це, він прагнув сформувати загальнотюркську літературну мову на основі спрощеного варіанту османської мови, доповненого лексичними елементами кримськотатарського мовного середовища [10, с. 27–28]. За висловом академіка А. Кримського: «За довгий час свого виходу в світ газета Ісм. Гаспринського надбала собі вагу не вузько-кримську, ба спільнотюркську, розходячись геть-далеко поза кордонами російської імперії (навіть в Індії). А в Росії, аж доки не настала революція 1905 р., «Терджиман» понад два десятки років був єдина (або трохи чи не єдина) мусульманська газета з величезним упливом на всіх тюрків» [9, с. 172].

Аналізуючи роль газети «Терджиман» у культурно-історичному контексті тюркських народів, відомий татарський просвітитель Джамалетдін Валіді слушно зауважив, що значення цього видання для тюркського світу було навіть більшим, ніж вплив «Times» для європейського простору [7, с. 150]. «Терджиман», що стала першим періодичним друкованим виданням кримськотатарського народу, відіграла ключову роль у становленні національної преси, формуванні новітньої публіцистичної традиції та загалом у модернізації суспільної думки. Її вплив, поза сумнівом, поширювався далеко за межі Криму: вона стала важливим фактором культурного єднання тюркських народів, стимулювала розвиток національної літератури, освіти, а також сприяла формуванню інтелектуальної еліти. Саме навколо ідей, сформованих на сторінках «Терджиману», формувалися світоглядні орієнтири цілої генерації майбутніх учених, літераторів, педагогів і політичних діячів [7, с. 150]. І. Гаспринський володів винятковим літературним талантом і поставав не лише як публіцист, а й як майстер художнього слова. Йому

вдалося сформувати виразний авторський стиль, що, з огляду на історичні обставини, вирізнявся стислістю, логічною структурованістю та доступністю для широкого кола читачів. Обрана ним стилістична модель цілком відповідала його головній просвітницькій меті – сприяти духовному єднанню мусульманських народів, зміцненню міжетнічної солідарності, а також підвищенню рівня правової, культурної й загальноосвітньої обізнаності серед тюркомовного населення [7, с. 150]. Показовою рисою публікацій у газеті «Терджиман» є те, що навіть короткі замітки, як правило, не обмежуються виключно передачею фактів. У більшості випадків тексти супроводжуються авторською інтерпретацією подій. І. Гаспринський надає їм власну, нерідко розгорнуту оцінку, доповнену морально-повчальними роздумами, що, безумовно, посилює їх ідейно-виховну функцію. Таким чином, зазначені публікації набувають не лише інформаційного, а й аналітичного характеру [7, с. 151]. Ще одним репрезентативним жанром у структурі «Терджиману» були кореспонденції. Застосовуючи цей формат, І. Гаспринський звертається до актуальних соціально-економічних та політичних проблем, характерних для тих регіонів, де проживали тюркомовні народи. Варто наголосити, що такі тексти відігравали важливу роль у формуванні загального уявлення читачів про стан справ у мусульманських громадах імперії, водночас сприяючи пробудженню критичного мислення та почуття солідарності серед представників тюркського світу [7, с. 151]. Саме на сторінках «Терджиману» отримав інституційну форму та подальший розвиток один із ключових аналітичних жанрів публіцистики – стаття [7, с. 151]. Кожен черговий випуск газети відкривався редакційною аналітичною статтею, яка визначала ідейно-тематичний вектор усього номера. Такі публікації з'являлися на регулярній основі та становили своєрідну смислову домінанту, або ж «стрижень» кожного випуску. Лейтмотивом цих публікацій стали слова І. Гаспринського, які, до речі, вперше були оприлюднені ще в дебютному випуску газети «Терджиман»: «Розпочинаючи справу в ім'я Аллаха, беремося за перо задля служіння правді та просвіті» [7, с. 151]. Саме цей вислів, без сумніву, окреслював не лише редакційну позицію видання, а й засадничі принципи усієї діяльності І. Гаспринського як просвітника, мислителя та реформатора. Тематичне розмаїття статей, опублікованих на сторінках «Терджиману», є вражаючим – воно охоплює практично всі ключові аспекти суспільного, культурного, освітнього та політичного життя кримськотатарського народу. З-поміж іншого, І. Гаспринський не уникає і складних, делікатних питань – зокрема, проблеми мирного співіснування спільнот різних національностей і віросповідань у межах багатонаціональної держави. У своїх аналітичних матеріалах просвітник демонструє надзвичайно виважений підхід: ретельно добирає фактичний матеріал, системно аналізує його, вибудовує причинно-наслідкові зв'язки між подіями та суспільними процесами, а також докладно аргументує власну позицію [7, с. 151]. Перше періодичне видання кримських татар – газета «Терджиман» – не лише заклало концептуальні засади для популяризації освіти й морального виховання широких верств населення, а й, безперечно, стало одним із перших майданчиків для просування ідей міжкультурного діалогу на принципах толерантності, взаємоповаги та рівноправного співіснування в умовах поліетнічного суспільства.

І. Гаспринський також був відомий як талановитий педагог, послідовний реформатор шкільної освіти тюрко-татарських народів [4, с. 8–9]. Першочерговим своїм завданням І. Гаспринський вбачав реформування системи освіти кримських татар, яка мала давні корені та незмінний впродовж багатьох століть характер. Вона складалася з конфесійних навчальних закладів мектебе та медресе [10, с. 28]. У другій половині XIX ст. мектебе та медресе вже не відповідали освітнім потребам кримськотатарської громади ні за змістом, ні за методами, ні за зв'язком із сучасністю, що зумовлювало потребу в масштабних реформах. За цю справу і взялися джадидисти [10, с. 28]. У 1884 році Ісмаїл Гаспринський відкрив першу кримсько-татарську школу «усуль джадид мектеб» («новий метод навчання») у Бахчисараї. Відтак новий просвітницький рух отримав назву джадидизм, головною ознакою якого стала впроваджена методика звукового навчання за зразком європейських шкіл [4, с. 15]. Згодом поняття «нова школа» вийшло за межі власне педагогічного дискурсу, набувши символічного значення як метафора шляху до морального, культурного й суспільного оновлення. У концептуальному баченні І. Гаспринського новий просвітницький напрям передбачав реформу релігійної освіти, розвиток національного друкарства, переосмислення ролі жінки відповідно до вимог часу, уніфікацію тюркських мов, зміцнення міжетнічної співпраці, формування інтелігенції та модернізацію мусульманського способу життя [4, с. 16]. Новометодні школи, започатковані в межах просвітницького

руху І. Гаспринського, поступово набули поширення як у Криму, так і за його межами [4, с. 16]. Провідний освітній осередок у Бахчисараї фактично виконував функцію першої в регіоні педагогічної семінарії, де формувався кадровий потенціал нового типу. Після проходження підготовки вчителі поверталися до своїх громад і впроваджували сучасну методику навчання, орієнтовану на раціональне мислення й практичні знання. У цих школах навчали майбутніх педагогів, журналістів, лікарів та інших фахівців, яких пізніше, за підтримки кола І. Гаспринського, намагалися скеровувати до Стамбула з метою продовження освіти на вищому рівні. До кінця 1880-х рр. у кожній російській провінції існував один чи два подібних заклади. А до 1916 р. в Російській імперії було понад 5 тис. джадидистських реформованих шкіл, які працювали на основі «нового методу» [4, с. 16]. Зусилля І. Гаспринського та його послідовників принесли помітні результати. За 12 років чисельність кримськотатарських навчальних закладів збільшилась утричі [4, с. 16].

Визначено, що мова є духовним багатством народу, історичною пам'яттю, мова накопичує досвід попередніх поколінь та передає його нащадкам, втратити мову означає втратити самобутність народу.

І. Гаспринський пише: «Я зовсім не розумію, що може заважати запровадженню в школі татарської мови?» [5, с. 117]. «Якби метою інородницької школи поставити мету кожної школи – виховання та розвиток, скориставшись задля того рідною мовою інородця, той час, що нині витрачається на завчання російських слів і фраз, непотрібних йому в ужитку, пішов би на збагачення його розуму корисними знаннями елементарних освітніх наук, і мусульмани могли б дістати поштовх до розумового розвитку: вони б нарешті побачили у такій школі реальну користь, а не щось туманне і їм незрозуміле» [5, с. 117].

Фактично, І. Гаспринський був творцем, ідеологом та організатором джадидизму – потужного руху серед мусульманських народів у сфері просвітництва. Саме за цю просвітницьку діяльність він, ще за життя, був визнаний Великим Учителем (Улуг устазом). Саме так називали його представники не лише кримських татар, а й казанських татар, азербайджанців, узбеків, туркменів, уйгурів та багатьох інших народів, тобто всього тюркського співтовариства країни. Саме завдяки цим заслугам за І. Гаспринським закріпився почесний титул «Батька нації». Позаяк джадидизм, як новий етап світського просвітництва, своєю універсальністю сприяв становленню і розвитку національної самосвідомості у цих народів [4, с. 8–9]. Джадидизм, який зародився в Криму як громадсько-педагогічний рух, невдовзі трансформувався у масштабний процес модернізації системи освіти та способу життя тюркських народів. Реформаторські освітні підходи, розроблені І. Гаспринським, набули широкого визнання та були успішно впроваджені в різних регіонах тюркомовного світу – зокрема, в Татарстані, Казахстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані, Азербайджані, Туреччині, Північній Персії й Китайському Туркестані [10, с. 29].

Одним із провідних ідеологічних векторів джадидизму стало переосмислення соціального статусу жінки, що обумовило інтеграцію гендерної проблематики в загальну просвітницьку концепцію руху. Питання жіночої емансипації, насамперед у сфері освіти та суспільного життя, набуло помітного звучання в публіцистиці та практичній діяльності джадидистів. Особливу увагу цій темі приділяв І. Гаспринський, який, усвідомлюючи глибину проблеми, виступав за поліпшення становища мусульманських жінок через доступ до знань і соціальної інтеграції [6, с. 219–220]. Під впливом ідейної та просвітницької діяльності І. Гаспринського в Криму активізувався рух за розширення соціальних прав жінок. Завдяки його принциповій позиції та практичним зусиллям відбулося помітне переосмислення ролі жінок-мусульманок у суспільстві. Одним із вагомих здобутків стало масове залучення дівчат до освіти та відкриття спеціальних навчальних закладів для них [6, с. 220]. І. Гаспринський репрезентував жіночу освіту як інтегрований компонент загальної системи народної освіти, акцентуючи увагу на її ключовому значені для соціокультурного розвитку та, відповідно, формулював низку концептуально важливих ідей у цьому напрямі [6, с. 220].

Одначе за світські ідеї просвітництва широких верств населення, за активну пропаганду досягнень європейської культури серед мусульман, на нього нападали ті, хто, як і раніше, перебували у полоні консервативних догм. Його проклинали місіонери-русифікатори, які впроваджували політику духовно-культурного геноциду нехристиянських народів. Їм не подобалось переконання І. Гаспринського, що діти кожного народу повинні навчатися передовсім рідною мовою, а розвиток різних народів і культур, їхні взаємовідносини, повинні здійснюватися на паритетній основі [4, 2024, с. 9–10]. І. Гаспринський писав, що мусульманська громада становить собою

компактну, міцну масу, що живе особливим, своєрідним життям, впливати на яку в сенсі русифікації навряд чи можливо, якщо не доходити до геркулесових стовпів усіляких обмежень, утисків тощо [5, с. 112]. Ненавиділи І. Гаспринського колонізатори та сановники з центру імперії, які мріяли повністю витіснити татар із Криму, а тому створювали для них нестерпні умови, будь-якими засобами домагаючись їхньої масової еміграції. А Ісмаїл Гаспринський захищав свою переконаність у тому, що земля та її надра повинні належати тим народам, які споконвіку мешкали на ній. За цю переконаність та захист місцевого населення І. Гаспринський був оголошений «сепаратистом», «пан-ісламістом» й, навіть, «агентом Османської імперії», себто «ворогом всього російського» [4, с. 9–10]. Поширення дійсних поглядів та думок великого просвітника Ісмаїла Гаспринського на цьому тлі набуває особливого значення.

І. Гаспринський був відомий як впливовий, енергійний адміністратор, голова міста Бахчисарай, авторитетний суспільний і політичний діяч масштабу всієї Російської імперії. З цим вимушений був миритися навіть царський уряд. Його думки та пропозиції з пошуку співробітництва між послідовниками різних релігій та культур мали міжнародний резонанс. Факт висування кандидатури І. Гаспринського у 1910 р. Французькою Академією наук та журналом «Revue du Monde Musulman» на отримання Нобелівської премії миру є дуже промовистим [4, с. 9].

Таким чином, доведено неабиякий вплив видатного просвітника та реформатора Ісмаїла Гаспринського на розбудову прогресивного суспільства тюркомовних народів; як творець джадидизму, І. Гаспринський дав поштовх боротьбі за осучаснення способу навчання та життя кримських татар та тюркських народів; видання газети «Терджиман» відіграло значну роль у справі підняття культурного рівня мусульман, реформування освіти, захисту прав мусульманських жінок; особливої уваги вимагає дослідження специфіки літературних творів І. Гаспринського, що відобразили особливості своєї епохи і потребують передачі цих знань наступним поколінням.

Висновки. Проаналізувавши творчу спадщину видатного мислителя кінця XIX – початку XX ст. Ісмаїла Гаспринського, дослідивши специфіку його творів, дійсних поглядів та думок, зазначено неоціненний вплив видатного просвітника, публіциста та реформатора, громадського діяча І. Гаспринського на розбудову прогресивного суспільства не тільки кримських татар, а й усіх тюркомовних народів. Визначено, що, як творець, ідеолог і організатор джадидизму, потужного релігійного та суспільно-політичного руху, І. Гаспринський дав поштовх боротьбі за осучаснення способу навчання та життя в умовах політичного, соціального, культурного, релігійного та економічного пригноблення етнічної спільноти тюркських народів на своїй батьківщині; доведено, що джадидизм своєю універсальністю сприяв становленню і розвитку національної самосвідомості не лише кримських татар, а й всього тюркського співтовариства країни. У результаті аналізу значення газети «Терджиман» як першого періодичного видання кримськотатарського народу, її діяльності та впливу на становлення та розвиток культури, літератури, системи освіти та публіцистики загалом, зауважено, що це видання відіграло значну роль у справі поширення ідеї підняття культурного рівня мусульман, засвоєння ними досягнень науки, реформування освіти мусульман, відповідно до передових європейських стандартів, захисту прав мусульманських жінок, діалогу слов'ян і тюрків; на принципах та ідеях, викладених на сторінках «Терджиману», виховувалась майбутня інтелектуальна еліта нації.

Встановлено, що в цьому сенсі надважливим завданням є створення передумов подальшого вивчення та популяризації інтелектуального спадку Ісмаїла Гаспринського, адже саме він став для тюркських народів символом відродження традиційної духовності у поєднанні з революційними ідеями наближення ісламської культури до європейської. Зазначено, що спеціальні дослідження щодо вивчення дійсних поглядів та думок великого реформатора І. Гаспринського потребують поглибленого аналізу; особливої уваги вимагає дослідження специфіки літературних творів письменника, що відобразили не тільки особливості своєї епохи, але потребують осмислення й передачі цих знань наступним поколінням.

Список літератури:

1. Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Історія Криму та кримськотатарського народу. Київ: Кримська родина; Майстер книг, 2020. 200 с.

2. Ганкевич В. Діяльність І. Гаспринського на посаді міського голови Бахчисарая. *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої. Збірник наукових статей.* Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. 2010. С. 147–191.

3. Ганкевич В. Ю. Життя і діяльність І. Гаспринського (1851–1914): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 1995. 27 с.

4. Гаспринський І. Молла Аббас. Вибрані літературні твори: кримськотатарська проза українською. 2-ге вид. Київ: «Майстер книг», 2024. 256 с.

5. Гаспринський І. Рання публіцистика: 1879–1886 рр. Харків: Фоліо, 2023. 285 с.

6. Динікова Л. Ш, Бобко А. М. Публіцистика І. Гаспринського як рушійна сила емансипації жінок Криму. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 27. Том 3. С. 218–222.

7. Динікова Л. Ш. Жанрова структура першого кримськотатарського періодичного видання «Терджиман». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* 2023. Том 34 (73). № 1. Ч. 2. С. 149–154.

8. Дрига М. Пам'ять Ісмаїла Гаспринського вшанували в Києві: міжнародна наукова конференція «Ісмаїл-бей Гаспринський – видатний син кримськотатарського народу (до 100-річчя від дня його смерті)». *Східний світ.* 2015. № 1. С. 165–168.

9. Кримський А. Література кримських татар. *Студії з Криму I–IX: збірник історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. 1930. № 89. С. 165–191.

10. Петриченко І. Ісмаїл Гаспринський – реформатор освіти кримських татар. *Матеріали науково-практичної конференції «Сьомі Фльорівські читання»*. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. С. 27–29.

11. Позднякова І. С. Контроль за поширенням зарубіжної літератури як один із напрямів радянської цензурної політики у 1920–ті рр. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 138 (№ 11). Ч. 1. С. 72–75.

Horokhova H. I. ANALYSIS OF ISMAIL HASPRYNSKYI'S CREATIVE HERITAGE – A REFORMER, PUBLICIST, CREATOR AND IDEOLOGIST OF A POWERFUL MOVEMENT AMONG MUSLIM PEOPLES IN THE FIELD OF ENLIGHTENMENT IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The purpose of the article is to analyze the creative heritage of Ismail Hasprynskyi, one of the most prominent thinkers of the late 19th and early 20th centuries; the author explores the specifics of his works, valid views and opinions; studies the influence of Hasprynskyi's personality on the development of a progressive society as the organizer of Jadidism, a powerful religious and socio-political movement; analyzes the role of the newspaper Terdzhiman as the first periodical of the Crimean Tatars, its influence on the development of culture, literature, education and journalism in general. The research aims to determine the role of I. Hasprynskyi as a key figure in the revival of Turkism.

Having analyzed Ismail Hasprynskyi's creative heritage, explored the specifics of his works, it is evident that he had an invaluable influence of the outstanding enlightener, publicist reformer and public figure I. Hasprynskyi on the development of a progressive society of the Crimean Tatars and all Turkic-speaking peoples. It was found that, as the creator of Jadidism, I. Hasprynskyi gave impetus to the struggle for the modernization of the way of education and life in the conditions of political, social, cultural, religious and economic oppression of the ethnic community of the Turkic peoples; it has been proved that Jadidism, with its universality, contributed to the formation and development of the national identity of the entire Turkic community of the country; after analyzing the role of the Terdzhiman newspaper, it is proved that the publication played a significant role in spreading the idea of raising the cultural level of Muslims, mastering the achievements of science, reforming education, and protecting the rights of Muslim women; it has been established that in this sense the most important task is to create the prerequisites for further study and popularization of Ismail Hasprynskyi's intellectual heritage; special attention is required to study the specifics of the writer's literary works, which reflect not only the peculiarities of their era, but also require the understanding and transmission of this knowledge to the next generations.

Key words: *revival of Turkism, Jadidism, Crimean Tatars, language, national identity, enlightenment, journalism, Turkic culture.*

УДК 94(477.64):[930.24:069"1965/2025"]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.6

Грушева Т. В.
Запорізький національний університет

Кравцова О. В.
Запорізький національний університет

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ХОРТИЦЯ» У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

У статті зроблено спробу дослідити основні етапи діяльності Національного заповідника «Хортиця» у м. Запоріжжі. Заповідник було засновано у 1965 р. за ініціативи заступника голови Запорізького облвиконкому Миколи Киценка та заступника голови Ради Міністрів УРСР Петра Тронька. З'ясовано, що ця ідея знайшла відгук в «україноφіла» Петра Шелеста, який виступив із започаткуванням Державної програми увічнення пам'яті запорозького козацтва.

Визначено, що наприкінці 1960-х рр. розпочалися важливі, з точки зору соціокультурних процесів, спроби висвітлити події часів козацтва: створити «пантеон кошових отаманів», монумент на честь повстання запорозького козацтва під керівництвом Богдана Хмельницького, вартової башти козацького дозору, обеліску на честь битв Дмитра Вишневецького проти татар та турок тощо.

Процеси русифікації наростають у 1972 р. коли Першим Секретарем ЦК КПУ став В. Щербицький, посилюється ідеологічний тиск, а роботи, які були заплановані на Хортиці, згортаються. 1970-і – перша половина 1980-х років стали тим часом в українській історії, коли ідеологи мали чіткі механізми формування совєтської соціокультурної ідентичності. Ними були освіта, музейна мережа, пам'ятні місця, топоніміка, літературна уява тощо. Доля заповідника на о. Хортиця є свідченням цих процесів.

Доведено, що з часу відновлення Україною незалежності спостерігаємо нову сторінку в діяльності заповідника: створення історико-культурного комплексу «Запорозька Січ», оновлення експозицій, організація виставок, презентація лекцій та екскурсій, проведення конференцій та круглих столів. Акцент на козацькій тематиці стає пріоритетним. Сьогодні колектив заповідника ставить за мету збереження спадщини, відтворення та інтерпретацію образу минулого, формування історичної пам'яті, сприяння національній єдності, що формує нову ціннісну систему суспільства.

Ключові слова: *Національний заповідник «Хортиця», соціокультурний простір, історична пам'ять, комеморативні практики, запорозьке козацтво.*

Постановка проблеми. Україна переосмислює та відновлює свою історію. Під час новітньої російсько-української війни ворог зробив з історії зброю та виправдовує агресію викривленими фактами і штучними міфами. Усвідомлення українцями національної ідентичності стало аспектом національної безпеки та актуалізувало просвітницьку місію істориків, музейних працівників. Визначаючи унікальні явища в історії становлення української державності та формуванні української ментальності, вчені незмінно вказують на роль козацтва. Соціокультурний ландшафт, як унікальний простір країни, представлений певними маркерами. Одним із них, що символізує боротьбу за волю українців, став острів Хортиця як «колиска козацтва».

Науковцями зафіксований багатий культурний шар острова. Тут знайдені археологами культові споруди, поховальні комплекси, поселення різних епох [44, с. 33–36]. Унікальна природа, розташування Хортиці приваблювали людину в різні часи. Але у соціокультурному просторі України о. Хортиця представлений, у першу чергу, як козацька столиця та центр формування і розвитку козацької культури при тому, що немає підтверджених науковцями даних існування на острові Січі.

Національний заповідник «Хортиця», який на час публікації статті святкує свій 60-річний ювілей, відтворює образ минулого, виступає транслятором культурної спадщини та є авторитетною науково-дослідною установою. Доля цього заповідника відображає соціокультурні реалії

суспільства: від соціально-комунікативних технологій, оптимізованих совєтськими чиновниками, до комеморативних практик сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія Національного заповідника «Хортиця» ставала предметом наукового пошуку. Зазначимо таку роботу, як збірник документів і матеріалів «Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80х рр. ХХ ст.» (упорядники О. Бажан, О. Ігнатуша, О. Тедєєв, О. Циганенко, О. Шевчук) [20], у якій представлені архівні матеріали, що дозволили оцінити підвищення інтересу до козацтва в українському суспільстві у вказаний період. Співробітниками заповідника дбайливо опрацьовано доробок щодо наукового аналізу концепції заповідника та музею, образу козацької Січі, відтвореної на Хортиці. Детально дискусії навколо цих проблем описані Н. Чергік у роботі «Експозиція під відкритим небом на о. Хортиця: історіографічний огляд (1965–2018)» [45]. Стаття «Музей історії запорізького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення» С. Трофімової сьогодні не втратила своєї актуальності. У ній розглядаються передумови створення музею, основні проєкти спорудження музею та заповідника [42]. Робота цієї ж авторки «Запорозька Січ у житті та творчості М. П. Киценка» [41] присвячена поглядам заступника голови Запорізького облвиконкому, які вплинули на формування образу острова як «колиски козацтва». Інтерес науковців, журналістів, публіцистів до теми Хортиці як об'єкта-символу не вщухає протягом тривалого часу.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження ролі Національного заповідника «Хортиця» у соціокультурному просторі України з 1965 р. до сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Цікавість до Хортиці як соціокультурного осередку з'явилася ще за совєтських років. У 1958 р. територія острова була визнана пам'яткою природи місцевого, а у 1963 р. – республіканського значення. Наступним кроком стало визнання острова об'єктом історичної спадщини – заснування у 1965 р. Державного історико-культурного заповідника. Прикметно, що згідно з концепцією заповідника, передбачалося увічнення козацького минулого України. Немає однозначної відповіді про причини актуалізації історії українського козацтва в моноідеологічній державі з ідеологічним диктатом партії, очевидними проявами етноциду, русифікаторською політикою. Аналіз політичної ситуації дозволяє зробити припущення про живлення інтересу до козацької проблематики після передачі Кримської області РРФСР до складу УРСР (1954 р.) та спекуляцією на темі Переяславської Ради партійними ідеологами, які наголошували на «возз'єднанні України з Росією» (про козацтво, яке відіграло «прогресивну роль в історії братніх українського і російського народів, у справі возз'єднання України з Росією» буде йтися у Постанові Ради Міністрів УРСР про оголошення о. Хортиця Державним історико-культурним заповідником [31, с. 77, 77 зв.]). Інтерес до козацького минулого не означав дозвіл об'єктивного вивчення теми, навпаки – переяславський міф став тим стрижнем, який обслуговував совєтську імперську ідеологему про «братні народи». Так було створено міфологізований образ козацького минулого. Хоча в дисидентському русі були науковці та громадські активісти, які виступали проти офіційної ідеології і намагалися об'єктивно дослідити історію козацтва (до прикладу, робота М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання», яка була написана у 1966 р.).

Створення культурного осередку, присвяченого історії українського козацтва, у м. Запоріжжі було ініційовано напередодні святкування 200-річчя міста. Із доповідною запискою до заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька звернулися начальник Управління музеїв та охорони пам'ятників культури Міністерства культури УРСР Г. Кирилюк, директор Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М. Сікорський, завідуючий науково-методичним відділом Київського державного історичного музею В. Захарченко та старший науковий працівник з охорони пам'ятників цього ж музею В. Сидоренко. Автори звернення наголошували «згідно історичних джерел в 40-х роках XVI ст. на островах Томаківка, Базавлук та Чортомлик були створені перші козацькі укріплення «Запорізька Січ», які зараз затоплені в результаті будівництва Каховської ГЕС. Зберігся острів Велика Хортиця, що входив до складу Запорізьких[1] земель і хоч не був їх центром, усе ж відіграв велику роль, будучі збірним пунктом запорізьких козаків під час походів на узбережжя Чорного моря, форпостом у захисті Томаківської, а пізніше Базавлукської Січей, про що свідчать археологічні та історичні дані» [17, с. 7–8]. Далі йшлося про необхідність створення тематичного садово-декоративного парку історії запорозького козацтва на території заповідника, оформлення його скульптурами

[1] Тут і далі написання Запоро(і)жські землі згідно із джерелами.

видатних козацьких діячів, спорудження монумента-панорами на козацьку тематику, реконструкції козацького куреня тощо [17, с. 8–9]. Серед ініціаторів проєкту зазначимо заступника голови Запорізького облвиконкому Миколу Киценка. Його роздуми у книзі «Хортиця в героїці і легендах» про історію острова у цілому та про запорозьке козацтво як «незвичайне, епохальне явище» зокрема [24, с. 17] викристалізовували соціокультурний феномен Хортиці. Поступово оформлювалася ідея зображення Хортиці як «колиски козацтва» (зауважимо, що романтизований образ Запорозької Січі на о. Хортиця з'являється не вперше. До прикладу, подібні стереотипи зустрічаємо у повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя). Забігаючи уперед, відзначимо, що у 1993 р. роль М. Киценка, як засновника державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця і музею історії Запорозького козацтва, була підкреслена відкриттям меморіальної дошки [14].

Указані ініціативи знайшли відгук в «українофіла» П. Шелеста (1963–1972 рр. – Перший Секретар ЦК КП України), який виступав із започаткуванням Державної програми увічнення козацької слави. П. Шелест розглядав створення меморіалу на честь Запорозької Січі на о. Хортиця як вкрай необхідного «для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів» [12, с. 223]. Постановою Ради Міністрів України № 911 від 18 вересня 1965 року «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва» о. Хортиця в м. Запоріжжя був оголошений Державним історико-культурним заповідником [31, с. 77, 77 зв.]. На думку Ф. Турченка, «це був унікальний шанс перетворити Запоріжжя на центр популяризації історії українського козацтва й один із найважливіших культурних осередків України взагалі» [43, с. 32].

Уже за місяць після вказаної Постанови очікувалася підготовка вихідних даних для виготовлення генерального плану території о. Велика Хортиця [37, с. 17], а до 1 грудня того ж року планували організувати та провести конкурс на розробку проєкту тематичного садово-декоративного парку Запорозького козацтва із преміями за кращі роботи: перша – 100 крб, друга – 60, третя – 40 [38, с. 274].

Цікавою, з точки зору соціокультурних процесів, є спроба створити «пантеон кошових отаманів» на о. Хортиця. Першим кроком повинно було стати перевезення праху Івана Сірка (мова йшла про руйнування могили внаслідок створення Каховського водосховища) та перепохованні на о. Хортиця. Виконкомом Запорізької обласної Ради було прийнято розпорядження (1966 р.) спрямувати експедицію до Капулівки (Дніпропетровська обл.) [39, с. 324]. Головним архітектором м. Запоріжжя С. Василевським було вже запропоновано оформлення могили отамана [6, с. 233]. Але місцева влада Нікопольщини ініціювала проєкт, згідно з яким перепоховання Івана Сірка планувалося поблизу с. Капулівка, який і був реалізований.

Однак для концептуального рішення заповідника козацька проблематика залишається пріоритетною – до його складу мав увійти Музей історії запорозького козацтва. 1968 р. став особливим роком у Запоріжжі відносно комеморативних практик. У цьому році був запроєктований на о. Хортиця «монумент на честь історичного повстання Запорожського козацтва під керівництвом Богдана Хмельницького проти польської шляхти», вартової башти козацького дозору, козацького колодязя, обеліска на честь битв Дмитра Вишневецького проти татар та турок, козацьку корабельну, пам'ятний знак «Думна скеля» [4, с. 231; 5, с. 232; 7, с. 235; 9, с. 237; 10, с. 238; 11, с. 239]. Окрім цього, окремим архітектурно-планувальним завданням було виділено проєктування пам'ятного знаку на місці запорозького дуба (у 1972 р. цей об'єкт став заповідним). У документі про цю подію є згадки про «сходки» козаків та інші історичні події, які ймовірно відбувалися біля дуба [3, с. 229]. На козацькій тематиці бурхливі плани із висвітлення минулого не зупинялися. На території бази відпочинку заводу «Запоріжсталь» була запроєктована скульптура Т. Шевченка, на «Чорній скалі» (о. Хортиця) планували встановити пам'ятний знак на місці загибелі київського князя Святослава [8, с. 236; 2, с. 242]. Першим директором заповідника став А. Сокульський – людина закохана в легендарну Хортицю, він очолював археологічні експедиції заповідника, був автором монографічних досліджень, присвячених козацтву.

Але будь-яка демонстрація окремішності української історії була небезпечною у державі, в якій існувало офіційне бачення минулого. Оцінюючи радянські комеморативні практики, зазначимо очевидне: конструювання «місць пам'яті» відбувалося без врахування історичної достовірності та носило «етнографічний характер», представляло собою «melting pot». Більш того, шанобливе ставлення до української історичної та культурної спадщини, яке дало паростки часів П. Шелеста, активно заперечувалося його наступником. У 1972 р., коли Першим Секретарем ЦК КПУ став В. Щербицький, наростають процеси русифікації, посилюється

ідеологічний тиск, а роботи, які були заплановані на Хортиці, згортаються. 1970-і – перша половина 1980-х років стали тим часом в українській історії, коли ідеологи мали чіткі механізми формування совєтської соціокультурної ідентичності. Ними були освіта, музейна мережа, пам'ятні місця, топоніміка, літературна уява тощо. Доля заповідника на о. Хортиця є свідченням цих процесів.

Про етнічну самобутність радять забути. У дорученні, за підписом П. Тронька, з питань виконання постанови ЦК КПУ від 08 січня 1974 р. «Про ідейно-тематичне спрямування експозиції філіалу Запорізького краєзнавчого музею і створення архітектурно-скульптурних об'єктів Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця» чітко окреслюються змістовні вимоги: підготовка проєкту монумента «Дружба народів СРСР», закінчення будівництва приміщення музею на о. Хортиця – філіалу Запорізького краєзнавчого музею (ще літом 1972 р. було схвалено тематико-експозиційний план Музею історії запорозького козацтва, а вже за рік увічнення пам'яті місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, вважалося недоречним і згідно з рішенням ЦК КПУ на Хортиці повинен був з'явитися Музей історії міста Запоріжжя з акцентною темою – боротьбою за соціалізм у Запоріжжі), будівництво павільйону для створення експозиції військових суден періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [18]. У цей же час, виходячи з ідейно-тематичного спрямування експозиції музею, затвердженого Постановою ЦК КПУ, планувалося виготовлення діарам «Битва Святослава у порогах», «Повстання козацької бідноти на Запорізькій Січі в 1968 р.», «Будівництво Дніпрогесу», «Штурм радянськими військами Дніпра в районі м. Запоріжжя». Прикметно, що міністр культури О. Романовський радив зменшити розміри діарами «Битва Святослава у порогах» та збільшити діараму «Будівництво Дніпрогесу» [33]. У розробці проєкту брав участь художник-монументаліст, член Спілки радянських художників України А. Гайдамака. Очевидно, що Запорожжя як етнокультурний регіон, совєтські ідеологи викреслили із соціокультурного ландшафту України. Курс на створення нової історичної спільності «радянський народ», про що йшлося у Конституції 1977 р., повинен був включити уніфікацію культурних цінностей, а музеї, як ідеологічне знаряддя, повинні були створювати ілюзію загальнорадянської ідентичності.

Музей історії Запоріжжя на о. Хортиця було відкрито у 1983 р. Аналізуючи зміст експозиції у 1986 р., фіксуємо реалізацію затверджених нагорі планів: двері для відвідувачів відкрила зала «історії Запоріжжя періоду боротьби за зміцнення Радянської влади», експозиція музею, що висвітлює трудові досягнення запоріжців [13; 19].

Зміни у роботі заповідника відбулися за часів горбачовської гласності. Саме у цей час прослідковується обережна відмова від єдиного історичного наративу совєтської пропаганди. У 1988 р. до Міністерства культури УРСР було подано проєкт програми розвитку та використання Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця та пропозиції про зміну тематичної спрямованості музею історії Запоріжжя. Від АН УРСР були отримані рекомендації, що містили пропозиції доопрацювання проєкту розвитку та раціонального використання заповідника [35]. На такій дихотомії – розумінні громадянським суспільством нових ціннісних орієнтирів та гальмуванні процесів створення нових соціокультурних практик українськими чиновниками (у даному контексті мова йде про запорізький регіон) наприкінці 1980-х – у 1990-і роки нам хотілось би акцентувати увагу. Подібні світоглядні розбіжності яскраво простежуються під час святкування 500-ліття козацтва у серпні 1990 р. у Запорізькій та Дніпропетровській областях. Як згадували активісти, влада шукала надумані приводи для заборони масових заходів. Проте була організована хода з острова Хортиця через Дніпрогес, у якій взяли участь до 500 тисяч осіб. Подія стала здатною консолідувати українське суспільство, продемонструвала відповідність культурного оновлення потребам суспільства та закріпила образ Хортиці як «серця козацької слави».

У перші роки після відновлення незалежності України відбулося переосмислення ролі Державного історико-культурного заповідника. Про це свідчать зустрічі членів науково-методичної ради з головою Запорізького міськвиконкому Ю. Г. Бочкарьовим, на яких обговорювалися питання концептуальних напрямів розвитку історико-культурного та природного середовища о. Хортиця [15]. За документами, які зберігаються в архіві заповідника, можна дослідити реакцію працівників закладу на «наміри міста понизити державно-правовий статус заповідника до статусу природного національного парку за причини невиконання постанови Ради Міністрів УРСР «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва» [29] (знов мова йде про регіональних чиновників, які толерували совєтські наративи, просували совєтські ідеологічні кліше). На

нарадах визначався стан концептуальної кризи заповідника [28] та було підкреслено, що «в умовах суверенної України острів-заповідник є фундаментом та духовним центром, який консолідує народ України навколо національної ідеї демократичної державності, неповторної самобутності народу і служить історичною основою відродження національної культури» [29].

Активізація роботи заповідника на початку 1990-х років була очевидною. Колектив розробив пропозиції, із якими планував звернутися до уряду України. Вони стосувалися поліпшення екологічного стану на о. Хортиця, руху по відродженню козацтва, туризму, сприяння розвитку науки (створення умов для написання підручників з історії, організація археологічних та підводних досліджень тощо) [34, с. 29].

Рішенням Запорізької міської сесії народних депутатів від 27 грудня 1991 р. Державний заповідник оголошено комунальною власністю міста. Дирекція вважала, що Заповідник може вирішувати завдання щодо відродження історії запорозького козацтва та його популяризації. Важливо, що у цей час до підписання подібних концептуальних документів долучаються громадські діячі та політики [16]. 1 вересня 1992 р., згідно з наказом Управління культури Запорізької обласної державної адміністрації, музей історії Запоріжжя було перейменовано на музей історії Запорозького козацтва [27]. У 1993 р. заповідник «Хортиця» отримав статус національного та його було передано у відання Міністерства культури [32].

Отже, з часу відновлення Україною незалежності, спостерігаємо нову сторінку в діяльності Заповідника – виконання ним соціокультурної місії (збереження спадщини, відтворення та інтерпретація образу минулого, формування історичної пам'яті, сприяння національній єдності). Акцент на козацькій тематиці став пріоритетним. Вивчення річних планів та звітів за 1991–1995 рр. підтверджує це. У цих документах представлені тексти тематико-експозиційних планів, екскурсій, лекцій. Промовисті назви «Згадаємо праведних гетьманів», «Одяг населення Запорожжя доби козацтва», «Переяславський договір 1654 р. – міфи та реальність», «Духовність та культура запорожців» тощо свідчать про те, що у Заповіднику було розпочато комплексний процес вивчення музейних експонатів та популяризації історії.

Такий напрям діяльності було підтверджено у концепції 1995 р. Де основним завданням Національного заповідника «Хортиця» визначено «збереження та відтворення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, природного середовища о. Хортиця, а також усіх цінних історико-культурних і природних об'єктів, які знаходяться в межах його території». За важливе було визначено завдання заповідника організації науково-освітньої діяльності [25]. Аналіз річних звітів Національного заповідника «Хортиця» дозволив зробити висновок про пролонгацію певних совєтських кліше: рік за роком були організовані виставки «До річниці Дня Перемоги», «До дня звільнення міста Запоріжжя». Нагадаємо, що сприйняття війни як трагедії, а не урочистостей та параду, характеризує сучасну українську форму пам'яті. У той же час аналіз діяльності заповідника дозволяє зробити висновок про еволюцію у поглядах, подоланні совєтських наративів та розуміння важливості для національної пам'яті фіксації історичного досвіду. Підтвердимо це деякими прикладами з практики заповідника. У 2002 р. були здійсненні доповнення в діючій експозиції в розділі «Мусульманські сусіди та виникнення Запорозької Січі», підготовлені тематичні виставки: «Хвилями Дніпра крізь століття. До 70-ї річниці ДніпроГЕСу», розроблено лекцію «Традиційні свята України» (літній цикл), у внутрішній двір Музею було перенесено «Чорний камінь» та створено мегалітичний культовий комплекс [22]. У цьому ж році, згідно з «Науковою концепцією експозиції музею історії запорозького козацтва Національного заповідника "Хортиця"», головною метою було визначено створення об'єктивного образу запорозького козацтва як символу незалежності українського народу; прикладу самобутності процесів розвитку державотворення, економіки, військового мистецтва та духовної культури; виховання через це самосвідомості та національної гідності.

Особлива увага відновленню історичної пам'яті українців, інтерес до джерел, які пов'язані з історією козацтва, нові акценти у музейних практиках з'являються за часів президента-українофіла В. Ющенка. За директорства К. Сушка (2005–2007 рр.) у заповіднику відбуваються зміни. Організовано туристичний маршрут «Тарасова Стежка», меморіально-туристичні комплекси «Протовче» та «Скіфський стан». К. Сушко – член Національної спілки письменників України. Виділимо його книги, які присвячені історії та природі Хортиці – «Я вибираю Хортицю» (2004), «Віщий Степ» (2004), «Наодинці з Хортицею» (2007), «Бентежна Хортиця» (2008), «Князь Дмитро Вишневецький та інше…» (2009), які слугують популяризації спадщини у вітчизняному просторі.

Окремо зазначимо про будівництво (початок 14 жовтня 2004 р.) історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». Метою було відтворення узагальненого образу козацьких січей XVI–XVIII ст. через елементи архітектури та побуту запорозьких козаків. У плані комплекс розділений на дві частини – внутрішній Кіш (центральна частина Січі) та передмістя (ремісничі і торговельні об'єкти). Аналізуючи роль подібних відтворених об'єктів у соціокультурному просторі країни, згадаємо жваву наукову дискусію навколо будівництва комплексу. Відстоюючи ідею створення збірного образу Січі, музейниками була оформлена концепція туристичного магніту на Хортиці, якій протистояла ідея наукового відтворення архітектури Січі. Фінал дискусії сформулював професор І. Лиман: «безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією» [26]. Розуміємо завдання заповідників та музеїв, які розташовані в рекреаційних зонах як поєднання активного відпочинку із пізнавальною діяльністю. Тому наголошуємо на необхідності поєднувати в музейному показі інформативність та науковість, уникати історичних неточностей, поверховості.

У 2005 р. створено нові виставки: «230 років зруйнування Нової Січі»; «Запорозьке козацтво та Річ Посполита в XVII ст.», доповнена виставка «Православ'я на запорозьких землях», виготовлені та встановлені в експозиції музею макети: Фортеця Д. Вишневецького на о. Байда та Запорозький зимівник, розроблено нові лекції: «Історія проекту Запорозька Чайка», «Короткий нарис історії грошового обігу в Україні від часів Гетьманщини і до сьогодення»; «Правові звичаї запорозьких козаків» [23].

У час, коли генеральним директором Національного заповідника «Хортиця» був М. Остапенко (2007–2022 рр.), у місті була відкрита виставкова зала «За порогами» заповідника «Хортиця», яка проіснувала до листопада 2024 р. Серед інших виділимо концептуальну виставку «Як Харитина Марченко Дніпрогес будувала», яка була представлена у виставковій залі. Виставка – приклад поширення знань про минуле музеями, можливості долучати музейну інформацію до освітнього процесу, що є окремим аспектом ролі музеїв у соціокультурному просторі України.

Розуміння співробітниками Заповідника як платформи для пізнання національної ідентичності підтверджує їхня діяльність у 2012 р., коли були створені виставки: «Зброя доби козацтва» за матеріалами колекції О. Фельдмана, інтер'єрна експозиція Військової канцелярії, експозиція «Козак Мамай і люлька», тимчасові виставки: іконостасу XVIII ст. в церкві Покрови Пресвятої Богородиці, «Образи православних святих в духовному світі запорозького козацтва», розроблені екскурсії: «Заселення запорозьких земель після зруйнування Січі», «Козацький побут», проведені урочистості з нагоди 303-ї річниці заснування Кам'янської Січі [36]. У 2013 р. було створено виставки: «Меч X ст. доби князя Святослава», «Козацька люлька – добра думка», «Предмети церковного вжитку з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця»» в церкві Пресвятої Богородиці, проведено Всеукраїнський козацький фестиваль «Покрова на Хортиці» [30, с. 10, 15].

У 2014 р. паралельно з активною експозиційною діяльністю розроблявся проєкт концептуальної виставки «Код нації» та її анімованої 3D-візуалізації, масові заходи: до 200-річчя від дня народження Т. Шевченка, Всеукраїнський козацький фестиваль «Покрова на Хортиці» [21].

Сьогодні національний заповідник «Хортиця» став науково-дослідницьким центром, який не тільки зберігає та вивчає пам'ятки, але й формує наукові знання. Виконання низки науково-дослідних тем, організація традиційної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» [1] дозволяють характеризувати Заповідник як частину наукового ландшафту України. Повномасштабне вторгнення рф в Україну змінило плани роботи Заповідника, частина його об'єктів закрита. Проте Заповідник залишається визначним культурним осередком України.

Висновки. Сучасний потенціал Заповідника у напрямі популяризації пам'яток історії та культури є помітним та включеним у Стратегію розвитку міста Запоріжжя [40], де підкреслюється соціальна цінність культурних практик. Національний заповідник «Хортиця» як соціокультурний інститут є частиною символічного загальнонаціонального простору та має консолідуючий/інтегруючий вплив на суспільство.

Список літератури:

1. Insula. URL : https://insula.in.ua/
2. Архітектурно-планувальна споруда № 254/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування пам'ятного знака на місці загибелі київського князя Святослава. 31.07.1968. *Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО)*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 242.

3. Архітектурно-планувальна споруда № 256/68 головного інженера міста т. С. Василевського на проектування пам'ятних знаків на місці двохтисячорічного дубу на о. Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 229.

4. Архітектурно-планувальна споруда № 257/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування монумента на честь історичного повстання Запорізького козацтва. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 231.

5. Архітектурно-планувальна споруда № 258/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування вартової вежі козацького дозору. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 232.

6. Архітектурно-планувальна споруда № 259/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування благоустрою могили отамана Сірка на острові Хортиця. 31.07.1968 р. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 233.

7. Архітектурно-планувальна споруда № 261/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування оформлення козацького колодязю на острові Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 235.

8. Архітектурно-планувальна споруда № 262/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування скульптурі Т.Г. Шевченка на острові Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 236.

9. Архітектурно-планувальна споруда № 263/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування обеліску на острові Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 237.

10. Архітектурно-планувальна споруда № 264/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування козацької корабельної на острові Хортиця. 12.07.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Срк. 238.

11. Архітектурно-планувальна споруда № 265/68 головного архітектора міста т. С. Василевського на проектування пам'ятного знака «Думна скала» на острові Хортиця. 31.08.1968. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 239.

12. Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 215–246.

13. В залі історії Запоріжжя періоду боротьби за зміцнення Радянської влади. 19.05.1986 р. *ДАЗО*. Фотографія № 7140 (239).

14. Відкриття меморіальної дошки М. П. Киценка, засновника державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця і музею історії Запорізького козацтва. *ДАЗО*. Фотографія № 11760.

15. Встеча членов научно-методического совета ГИКЗ на о. Хортица с председателем Запорожского горисполкама Бочкарёвым Ю. Г. 03.02.1992 г. *Науковий архів Національного заповідника «Хортиця» (далі НА НЗХ)*. Спр. 783. Арк. 13–14.

16. Директор Заповедника Кириченко А. И. председателю Запорожского городского Совета народных депутатов Бочкарёву Ю. Г. *НА НЗХ.* Спр. 783. Арк. 39–40.

17. Доповідна записка заступнику голови Ради Міністрів т. П. Т. Троньку про можливість утворення на о. Велика Хортиця музею-заповідника історії запорізького козацтва. *ДАЗО*. Р–5760. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 7–9.

18. Доручення з питань виконання постанови ЦК КПУ від 8.01.1974 р. «Про ідейно-тематичне спрямування експозиції філіалу Запорізького краєзнавчого музею і створення архітектурно-скульптурних об'єктів Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. *НА НЗХ.* Спр. 783. Арк. 8–10.

19. Експозиція музею, що висвітлює трудові досягнення запоріжців. 19.05.1986 р. *ДАЗО*. Фотографія № 7141 (240).

20. Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: зб. док. та матеріалів / НАН України, Ін-т історії України та ін. ; відп. ред. Ю. З. Данилюк. Київ : Рідний край, 1997. 474 с.

21. Звіт Національного заповідника «Хортиця» у 2014 р. *НА НЗХ*. Спр. б/н. Арк. 5, 6.

22. Звіт про роботу Національного заповідника «Хортиця» за 2002 рік. *НА НЗХ.* Спр. 1132. Арк. 5, 6.

23. Звіт про роботу Національного заповідника «Хортиця» за 2005 р. *НА НЗХ.* Спр. 1242. Арк. 4.

24. Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ : Промінь, 1967. 79 с.

25. Концепція Національного заповідника «Хортиця». *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 1.

26. Лиман І. І. Зведення Покровської церкви комплексу «Запорозька Січ» на Хортиці: безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією. URL: http://www.cossackdom.com/calture/liman_pokrova.htm

27. Наказ № 126 Управління культури Запорізької обласної державної адміністрації «Про перейменування музею історії Запоріжжя». *ДАЗО*. Р–2519. Оп. 3. Спр. 602. Арк. 67.

28. О статусе ГИКЗ на о. Хортиця. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 18.

29. Об усилении статуса Государственного историко-культурного и ландшафтного заповедника на о. Хортица. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 22–24.

30. План роботи Національного заповідника «Хортиця» у 2013 році. *НА НЗХ*. Спр. б/н. Арк. 10–15.

31. Постанова № 911 Ради міністрів Української РСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». 18.09.1965 р. *ДАЗО*. Р–1335. Оп. 9. Спр. 939. Арк. 77, 77 зв.

32. Постанова від 6 квітня 1993 р. № 254 Про Національний заповідник «Хортиця». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-93-%D0%BF#Text

33. Про виконання доручення Ради Міністрів УРСР від 28 квітня з питань виконання постанови УК КПУ від 8.01.1974 р. «Про ідейно-тематичне спрямування експозиції філіалу Запорізького краєзнавчого музею і створення архітектурно-скульптурних об'єктів Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 11–12.

34. Пропозиції до поліпшення екологічного стану на о. Хортиці, організації взаємодії заповідника, руху по відродженню козацтва та організації НВО «Мехтваринавтоматизація». *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 29–30.

35. Рекомендации АН УССР по доработке проекта научнообоснованной программы развития и использования Государственного историко-культурного заповедника на о. Хортица и Государственного геологического заказника «Днепровские пороги». *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 5–7.

36. Річний звіт про роботу заповідника за 2012 рік. *НА НЗХ*. Спр. 1517. Арк. 7–9.

37. Рішення № 607 виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». *ДАЗО*. Р–1335. Оп. 14. Спр. 1078. Арк. 17.

38. Рішення № 662 виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих «Про проведення конкурсу по проектуванню історико-культурного заповідника Запорізького козацтва на острові Хортиця». *ДАЗО*. Р–1335. Оп. 14, Спр. 1079. Арк. 274.

39. Розпорядження № 210 виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих про перепоховання на о. Хортиця останків Івана Сірка. *ДАЗО*. Р–1335. Оп. 14. Спр. 1117. Арк. 324.

40. Стратегія розвитку міста Запоріжжя до 2028 року (2017). URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/strategiya_izm.pdf

41. Трофімова С. О. Запорозька Січ у житті та творчості М. П. Киценка. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 242–244.

42. Трофімова С. О. Музей історії запорізького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення. *Гуманітарний журнал*. 2011. Вип. 3–4. С. 231–240.

43. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя : Просвіта, 2009. 320 с.

44. Участки исторического культурного слоя на территории о. Хортица не состоящие на государственном учёте. *НА НЗХ*. Спр. 783. Арк. 33–35.

45. Чергік Н.Ю. Експозиція під відкритим небом на о. Хортиця: історіографічний огляд (1965–2018). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. Том 2. С. 94–104.

Grusheva T. V., Kravtsova O. V. NATIONAL RESERVE "KHORTYTSIA" IN THE SOCIO-CULTURAL SPACE OF UKRAINE

The article attempts to explore the main stages of the activity of the National Reserve "Khortytsia" in the city of Zaporizhzhia. The reserve was founded in 1965 on the initiative of the Deputy Chairman of the Zaporizhzhia Regional Executive Committee Mykola Kytsenko and the Deputy Chairman of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR Petro Tronko. It was found that this idea found a response from the "Ukrainophile" Petro Shelest, who launched the State Program for the Perpetuation of the Memory of the Zaporozhian Cossacks.

It was determined that in the late 1960s, important attempts began to highlight the events of the Cossack era, from the point of view of socio-cultural processes: to create a "pantheon of kosh atamans", a monument in honor of the uprising of the Zaporozhian Cossacks under the leadership of Bohdan Khmelnytsky, a watchtower of the Cossack patrol, an obelisk in honor of the battles of Dmitry Vyshnevetsky against the Tatars and Turks, etc.

In 1972, when V. Shcherbytsky became the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the processes of Russification were growing, ideological pressure was increasing, and the work that was planned on Khortytsia was curtailed. The 1970s – the first half of the 1980s became a time in Ukrainian history when ideologists had clear mechanisms for forming a Soviet socio-cultural identity. These were education, a museum network, memorial sites, toponymy, literary imagination, etc. The fate of the reserve on the island of Khortytsia is evidence of these processes.

It is proven that since Ukraine regained its independence, we have been observing a new page in the reserve's activities: the creation of the Zaporozhian Sich historical and cultural complex, updating of expositions, organization of exhibitions, presentation of lectures and excursions, holding conferences and round tables. The emphasis on Cossack topics becomes a priority. Today, the reserve's team aims to preserve heritage, recreate and interpret the image of the past, form historical memory, and promote national unity, which forms a new value system in society.

Key words: *National Reserve "Khortytsia", socio-cultural space, historical memory, commemorative practices, Zaporozhian Cossacks.*

УДК 94(477)"1953/1964"323:322
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.7

Докашенко В. М.
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ «ВІДЛИГИ» В КОНТЕКСТІ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН (1953–1964 РР.)

Здійснено спробу аналізу витоків антирелігійної кампанії середини 50-х – середини 60-х рр. минулого століття. Мета дослідження полягає, по-перше, у визначенні та аналізі найбільш загальних гуманістичних зсувів, які відбулися в царині міжнародної та внутрішньої екзистенцій, по-друге, у вивченні найбільш вагомих утилітарних обставин, що вплинули на формування політичної суб'єктності релігійних громад, а також з'ясуванні причин прилюдного невизнання партією влади свого занепокоєння з приводу потенційного виникнення політичної опозиції.

Світове утвердження ліберально-демократичної моделі суспільних відносин визнано вихідною точкою дослідження. Епоха «відлиги» розглядається як своєрідна реакція радянського тоталітаризму на зміну суспільного тренду. Наголошується, що він принципово не змінив сутності панівної системи, але змусив її значно послабити тиск на громадян з боку силових структур. Відзначається, що остання обставина значно активізувала визрівання передумов політичної складової в релігійному середовищі. Оформлення релігійного дисидентства, як складника дисидентського руху, визнається формою політичної діяльності. Відтак і причини антирелігійної кампанії Микити Хрущова трактуються як превентивний захід, що проводився з метою попередження визрівання альтернативних політичних поглядів у релігійних колах. Стверджується, що своїх побоювань з цього приводу владою офіційно ніколи не визнавалося, оскільки могло викликати значні негативні політичні наслідки аж до втрати політичної монополії.

Простежується процес формування ідеологеми єдності партії та народу, яка обумовлювала позицію влади щодо можливої політичної трансформації релігійних конфесій. Як опосередкований доказ наводиться факт замовчування реальної чисельності вірян православного віросповідання. Доводиться, що її оприлюднення загрожувало не лише серйозними іміджевими збитками, а й неминучими політичними втратами.

Ключові слова: *антирелігійна кампанія, «відлига», дисидентство, історичні джерела, лібералізація, опозиція, політична діяльність, релігійні конфесії.*

Постановка проблеми. Історія радянського тоталітаризму рясніє мережею алогічних суперечностей, сумнівних тверджень і висновків, вибудуваних на ідеологічних міфах. Останні ніким і ніколи не були випробувані, тим більше підтверджені і не мали нічого спільного з практикою повсякденного життя. Однак, навіть за таких обставин ці міфологеми, що набули виразних політичних обрисів, мали досить високий ступінь спокусливої привабливості, передусім, через класову інтерпретацію їхніми теоретиками споконвічних ідей та правил християнської моралі. Всі ці чесноти об'єднує теза про рівність, конкретизована в біблійному листі до Римлян 3:21-22. «Всі люди рівні й немає між ними різниці», – зазначається в Посланні Апостола Павла.

Втім, запозичивши саму ідею рівності та використавши її для захоплення влади, правляча партія, очевидно остерігаючись ідеологічного (не виключаємо й політичного) суперництва, тут же розпочала нещадну боротьбу з тими, чиї наміри вона, власне, щойно запозичила. Тут ми опускаємо моральний бік цієї метаморфози і лише констатуємо, що в результаті суспільство отримало розгнуздану антицерковну кампанію 20–30-х рр., що супроводжувалася масовою руйнацією храмів і переслідуванням священників. У 1943 р., врешті-решт зрозумівши всю пагубність такої тактики та намагаючись використати потенціал церкви в інтересах держави, Йосип Сталін рішуче змінює лінію поведінки. Однак невдовзі, фактично зразу ж після його смерті, питання взаємовідносин держави з церквою знову набуло неабиякого загострення, що й вилилося в антирелігійну кампанію часів «відлиги». З'ясуванню контраверсії її причин і присвячено цю розвідку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія визначення мотивів чергового наступу держави на релігію в середині 50-х – середині 60-х рр. минулого століття одноманітністю оцінок не вирізняється. Вона окреслена достатньо широким колом причин: від тих, що закорінені в надрах феноменів міжнародного розвою, до тих, що є похідними від внутрішніх, вузько-партійних інтересів. Але всі вони знаходяться в межах постулату Освальда Шпенглера, який не допускав «…релігійності без їй одній відповідного, проти однієї неї спрямованого релігійного спротиву» [22, с. 606]. Отже, якщо релігійність формується під дією певних соціальних впливів, то їй відповідатимуть притаманні лише їй форми вияву атеїзму.

У зв'язку з цим англіканський священик Майкл Бурдо, який кілька разів відвідував СРСР, назвав антирелігійну кампанію Микити Хрущова безжальною, яка зводила нанівець досягнення віруючих, важко завойованих в останні роки правління Сталіна. Причину релігійних репресій він бачив у тому, що влада намагалася перетворити церкву на слухняний політичний інструмент. «Радянська влада, – писав канонік, – хотіла би мати примарну церкву – церкву, в якій не було б віруючих у всьому СРСР, але яка б мала міцні міжнародні зв'язки, щоб використати їх для підтримки радянської зовнішньої політики» [5].

Інша частина науковців теж наполягає на міжнародній складовій антирелігійного протистояння, але виводить її з національної площини та зводить до світового рівня. Тому й антирелігійну кампанію логічніше розглядати як його частину, враховуючи, звичайно, особливості країни, в якій вона здійснювалася. Тетяна Ваграменко, зокрема, наводить переконливі приклади штучного політичного пересмикування суті релігійних тлумачень на користь влади. Вона їх виявила навіть у Посланні апостола Павла до римлян. Водночас авторка не виключає участі в фальсифікаціях і КДБ. Традиційно, пише дослідниця, за Біблією віруючі вважали, що «вищі влади» – це влада Бога. Однак, у релігійному журналі «Вартової башти», що видається і поширюється Свідками Єгови з 1879 р., у випуску за 1962 р. читачів запевняли в протилежному. Їх переконували, що «вищі влади» – це земні уряди [6, с. 42]. Ну, і хто після цього наважиться заперечити наявність політичних мотивів в антирелігійному протистоянні на глобальному рівні? Для емоційного підсилення припущення залишається лише додати, що і тепер журнал має дуже солідний наклад. Він перевищує 93 млн екземплярів і видається понад 350-тьма мовами світу.

Дехто з істориків вважає, що причинами антирелігійної кампанії були «догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної та внутрішньої культури в деяких вищих посадових осіб СРСР» [12]. Зовсім не переконливі, на нашу думку, аргументи, адже сталінські соратники на догматизм страждали не менше, та й стан внутрішньої і зовнішньої культури серед них теж залишав бажати кращого. Але ж це не заважало їм в 1943 р. обрати принципово іншу тактику взаємин з вірянами.

Петро Бондарчук причини нового антирелігійного наступу розглядає у кількох сферах: суб'єктивно-негативному ставленні до релігії самого Микити Хрущова, успіхах у розвитку науково-технічного прогресу, включаючи й досягнення в освоєнні космосу, та, врешті-решт, у загальній кризі віри, яка в цей час все більше охоплювала західну цивілізацію. Трохи вище, з посиланням на зарубіжних дослідників, серед підстав загострення взаємин держави з церквою він називає відсутність єдиної точки зору на ці процеси у вищому ешелоні влади [4, с. 109; 107]. Усі названі аргументи, звісно, заслуговують на увагу, хоча, як на нашу думку, вони не можуть бути сприйняті як основоположні. Адже всі вони, хіба що крім останнього, мали місце і на попередньому етапі історичного розвою. Хоча б той же науково-технічний прогрес у роки Другої світової війни хіба не стимулював рух уперед уже в повоєнному світі? Між тим, відвертих гонінь на церкву влада намагалася уникати. А випробовування ядерної бомби вже після війни? Невже воно не надало поштовху в розвитку нових видів енергії? Зрештою, й самого Йосипа Сталіна зразка 20–30-х рр., незважаючи на його семінаристське минуле, теж важко запідозрити в щонайменших симпатіях до церкви. Це ж не без його відома на початок Другої світової війни в Україні, за даними дослідника спецслужб Дмитра Веденєєва, лишилося всього 3% приходів від їх дореволюційної кількості [7]. Значить, усі ці чинники мали місце й раніше, але тактика стосунків із церквою, за винятком незначного коригування, залишалася незмінною з 1943 р.

У зв'язку з цим значно переконливішою для нас виглядає позиція Віктора Войналовича, який чи не основну причину зміни державної релігійної політики вбачає у прагненні партійної еліти «покінчити з будь-яким виявом ідейної опозиції, насамперед духовної» [8, с. 83]. Зважаючи на всю різноманітність підходів, що ж все-таки змусило

очільника держави змінити усталений характер взаємин із церквою? Сміливу думку, що викликала дискусію та неоднозначний резонанс серед колег, не залишивши байдужим і нас, висловив молодий дослідник Микита Аксюк. Він, зокрема, в релігійних організаціях того часу побачив значний політичний потенціал. Саме цей ресурс, на його думку, і загрожував партії влади евентуальною втратою політичної монополії, що, власне, й стало основною причиною антирелігійного проєкту «відлиги». Тобто, широкомасштабна владна атака на релігійні осередки, на його думку, носила явно превентивний характер.

Зважаючи на природу політичної системи СРСР, навіть потенційної загрози виявилося цілком достатньо, щоб поставити державу фактично на грань брутального протистояння з церквою. Таку небезпеку, за твердженням автора, являв собою комплекс засадничих умов формування політичних організацій. Тому, не можна виключати того, що саме позитивна динаміка їх розвитку була помічена владою, яка, не чекаючи кінцевого результату цієї тривалої, напруженої та копіткої роботи, оголосила похід на церкву. До найважливіших формуючих чинників, які передували утворенню політичних формувань, дослідник відносить наявність значної кількості прихильників, власної ідеології, достатньо міцної матеріальної бази, досить широкі можливості відтворення власного кадрового потенціалу та усталену організаційну структуру. Неабияке значення мала також і фінансова незалежність церкви від держави [1, с. 98].

Говорячи про політичний потенціал релігійних громад, дослідник навряд чи мав на увазі виключно виникнення політичної партії на релігійних засадах. Цілком вірогідно, що ним не виключався і якийсь проміжний варіант, скажімо, виникнення суспільного руху чи, можливо, течії або навіть невеликого товариства політичних однодумців, із перспективою його подальшої трансформації в більш значне політичне об'єднання. Але, не аналіз названих організаційних чинників є метою цієї розвідки, залишимо їх вивчення автору ідеї.

Постановка завдання. Наше завдання розглядається в інших параметрах. По-перше, воно полягає у визначенні й аналізі найбільш загальних суспільних зсувів, які відбулися в царині міжнародної та внутрішньої екзистенцій, а також у вивченні найбільш вагомих утилітарних обставин, що впливали на рівень формування політичної суб'єктності релігійних громад. По-друге, ставиться завдання з'ясування причин прилюдного невизнання партією влади свого занепокоєння з приводу потенційного виникнення політичної опозиції, переведеного в форму глибокої латентності.

Виклад основного матеріалу. Першою загрозою, що викликає ризик політичної трансформації релігійних установ, є прогресуюча еволюція міжнародного досвіду. Політична доктрина взаємовідносин церкви і держави, в межах якої перебуває проблема формування політичних організацій взагалі, і політичних партій, утворених на релігійному ґрунті зокрема, має давню загальнолюдську традицію. Її витоки походять ще з кінця XIX століття, від часу появи енцикліки папи Лева XIII «Rerum Novarum». У різних тлумаченнях її назва означає одне – щось на кшталт «Одного разу пробудилося бажання нового…». І, хоч здається, що цей переклад назви папського звернення передбачає визначення якогось несподіваного, навіть разового дійства, що раптово навіяне мало не згори, насправді ж у ньому понтифік виклав сутність того, що вже давно стало процесом, утвердилося в житті та мало суттєві соціально-економічні наслідки. По суті, в ній було сформульовано нову позицію католицького світу на нові умови, в яких знайшлося місце й для політичного складника.

Як результат, починаючи з рубежу віків розпочалося формування мережі профспілок, жіночих організацій, політичних партій. Наприклад, у 1891 р. виникла Демократична Ліга Бельгії, в 1896 р. – Християнсько-демократична партія Франції, в 1919 р. – Італійська народна партія, в 1924 р. – Соціалістична народна партії Іспанії, Християнський Демократичний Союз (1945 р.) і Християнський Соціальний Союз (1946 р.) у Німеччині [15, с. 142–143]. Усі вони вирізняються своїми індивідуальними програмними завданнями та статутними вимогами. Можна погоджуватися, чи навпаки не погоджуватися з ними, але не можна не визнати вагомості їхньої участі в політичному житті. Останнє й підтверджує важливість релігійної основи для їхнього утворення. А тяглість процесу, який триває й дотепер, включаючи й Україну, де теж створено ряд партій конфесійного спрямування [14, с. 127], засвідчує непорушність вічних цінностей з точки зору політичної перспективи.

Отже, практика творення на релігійних засадах політичних партій має давню і, фактично, безперервну історію. На час виходу на історичну арену «відлиги» вона нараховувала вже понад 60 років. По суті, це вже була чітко окреслена тенденція політичного розвитку. Тому поява ще однієї партії на цьому ґрунті не повинна була

викликати щонайменшого подиву. Очевидно воно так і було б, якби це стосувалося не Радянського Союзу. Частина наших опонентів, які не визнають самої загрози утворення на його теренах будь-якої політичної дилеми, якраз і наголошують на цій обставині, маючи на увазі його вкрай жорсткі методи управління суспільством, які, на їхню думку, виключають щонайменшу політичну альтернативу. І частково вони дійсно мають рацію, бо виходять з абсолютно правомірної тези про «відлигу» як дещо вдосконалену форму радянського тоталітаризму.

Це не може викликати сумніву, тим більше принципових заперечень. Єдине, що можна закинути прихильникам такої позиції – це певне недооцінювання часу здійснення цієї метаморфози. Це була пора, коли сформована в попередні десятиріччя модель правління в СРСР потрапила в тенета лібералізаційних процесів повоєнного світу. Ні на йоту не переоцінюючи лібералізму «відлиги», визнаємо, що за великим рахунком вона сама була їх продуктом. Адже, без зазначеної світової трансформації не було б щонайменшої необхідності в започаткуванні цього етапу тоталітарних відносин. Без цих змін у всіх республіках і далі продовжували б уславлення наступного диктатора, який так само тримав би в жаху мільйони своїх «вірнопідданих».

Докорінні зміни, що відбулися в світі, змушували країну «перемігшого соціалізму» хоч якось вписатися в нові умови. Звідси й настійлива декларація ліберальних цінностей, притаманних «відлизі». Для цього її творці знайшли дієвий інструмент впливу. Ним стали наслідки тривалого панування класичного сталінізму. Використовуючи їх, владники вибудовували власну політичну кампанію, в основу якої було покладено галасливе заперечення сталінізму, що супроводжувалося вимушеним послабленням тиску на суспільство з боку силових структур. Так, власно кажучи, і були створені умови, за яких застосування до своїх політичних опонентів адміністративних заходів чи позасудових репресій у стилі середини 20-х рр., фактично унеможливлювалося. Цим самим нова влада мимоволі створила більш-менш сприятливі умови для формування альтернативної політичної сили.

Оскільки ж сутність тоталітаризму залишалася незмінною, незважаючи на гомінливу багатообіцяльність своїх закликів, вона не могла допустити приросту політичного потенціалу з боку релігійних конфесій. Під кутом зору партійної влади значно безпечніше було знищити політичні паростки на стадії їх сходження, аніж потім боротися з новоутвореним політичним опонентом. Позаяк носієм потенційної політичної загрози були релігійні організації, то початок і весь хід потужної антирелігійної атаки середини 50-х – середини 60-х рр. видається достатньо передбачуваним.

Утім, на нашу думку, така доля чекала б на будь-яку іншу громадську організацію, яку партія запідозрила б у щонайменших політичних претензіях. Хоча б з боку тих же профспілок, наприклад. Хіба в цьому випадку влада утрималася б від їх переслідування? Досвід кінця 1920 р. – весни 1921 р., від часу «дискусії про профспілки», засвідчує, що ні. Скоріше за все, в цьому випадку мала б місце інша кампанія – антипрофспілкова. Але вона неодмінно б сталася. Різниця могла полягати лише в тому, що за іншого ходу розвитку подій її вістря спрямовувалося б не на боротьбу з «опіумом для народу», а націлювалося, наприклад, на боротьбу з «опортунізмом» у робітничому русі. Могла вона також обертатися навколо ідеї його «чистоти». Інша річ, що радянські тред-юніони знаходилися під пильним наглядом партії, що повністю виключало виникнення подібної ситуації, чого не можна сказати про релігійні об'єднання громадян. І в цьому сенсі вони були просто беззахисними. Останнє наперед обумовлювало антирелігійні випади. Вони повторювалися б із завидною регулярністю доти, допоки партія не знайшла такого варіанту співіснування з релігійними осередками, який би повністю убезпечував її політичну монополію.

Останнє викликає непросте питання наявності в релігійних установах власної політичної суб'єктності. Визнання цієї обставини є наступною очевидністю, якою була обумовлена прихована загроза для обмеження монополії партії влади. Однозначну відповідь на це питання ще в 1922 р. дав Володимир Ленін, який у статті «Про значення войовничого матеріалізму» визнав у церкві політичну організацію [10, с. 27]. Для творців «відлиги», які оголосили себе оповісниками повернення до ленінських норм партійного життя, це мало принципове значення. По суті воно розв'язувало їм руки для боротьби з потенційною опозицією та виправдовувало розпочату антирелігійну кампанію. Їм залишалося лише й далі наполегливо твердити про шкідливість релігії для свідомості пролетаріату та переконувати його в тому, що прихильне ставлення до неї суперечить будівництву «світлого майбутнього».

Наявність політичної складової в церковній діяльності з усією однозначністю засвідчують

і сучасні дослідники, досить високо оцінюючи її потенціал у цьому відношенні. Так, учений в галузі релігієзнавства Олег Огірко не лише визнає Церкву суб'єктом політики. «Церква історично вплетена в систему політичної діяльності, що проявляється в масових суспільно-політичних рухах, підтримці або протистоянні політичній еліті, мобілізації віруючих щодо вирішення суспільно значимих проблем…», – зазначає він» [13, с. 384]. Чи не цих виявів її політичної діяльності остерігалися очільники «відлиги», розпочинаючи деспотичну кампанію боротьби? Дуже ймовірно, тим більше, що підстав для цього у них було більше ніж достатньо.

З'ясування здатності церкви до самостійного політичного життя дозволяє перейти до характеристики наступної, вже внутрішньої очевидності, яку підтверджує досвід, набутий в середині 50-х – середині 60-х рр. На думку деяких авторів, саме в цей час в Україні починається процес формування релігійного дисидентства. З практичної точки зору воно виявлялося у спробі створення єдиної незалежної української церкви, прилюдних виступах ієрархів, як це робив, наприклад, єпископ Полтавський та Кременчуцький Феодосій. Найбільш виразно це проглядається в боротьбі за відновлення Української греко-католицької церкви, в 1946 р. насильно приєднаної до Руської православної церкви. У фактичній опозиції до режиму вже перебували представники римо-католицької та іудейської громад. А протестна діяльність серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, як і п'ятидесятників, заслуговує на особливу увагу, адже їхніми зусиллями були створені незалежні від держави духовні центри [3, с. 395–396], які мали достатньо міцні зв'язки із зарубіжжям і фактично вже перебували на відстані кількох кроків від політичного життя. Очевидно це і дало підставу Олегу Бажану визнати релігійну опозицію «не лише реально існуючим фактом, а й з повним правом стверджувати про її велику і різнопланову діяльність…» [2, с. 54–55].

І в цьому відношенні позиція автора знаходиться найближче до ідеї Микити Аксюка, яку, власне, ми і намагаємося підтримати. Якщо тлумачити дисидентство як «багатовимірне позначення практики демонстрації актів незгоди з суспільно-політичними процесами в країнах з репресивними, диктаторськими режимами» [11, с. 216], як це роблять упорядники «Політичної енциклопедії», то і визрівання політичної протестності всередині офіційної церкви, фактично підпорядкованої державі, теж набувало ознак політичної діяльності. Питання полягало лише в тому, наскільки далеко релігійні структури зайшли в цьому напрямку та наскільки вони були готовими до такої видозміни всіх її формуючих складників. Втім, ця позиція не може не викликати певних заперечень. Справа в тім, що в ній репресивна політика держави по відношенню до релігійних громад визнається основою, яка і вводить їх в обойму політичних перепитій, що видається достатньо слушним.

Єдине, що нас бентежить у цьому твердженні, так це те, що процес походження релігійного дисидентства, а отже і зростання політичного потенціалу, виводиться з репресивної політики, що, на нашу думку, значно спрощує бачення процесу політичних перетворень. З нашої ж точки зору, релігійні утиски були похідними від зростаючого політичного потенціалу релігійних структур. Тобто, послідовність поступу була комплексною і складалася щонайменше з таких етапів: світова лібералізація, як її наслідок – нагальна необхідність приєднатися до неї СРСР. Безсумнівним здобутком цих спроб стало зниження можливостей використання державою репресивних методів управління. В результаті останнього зросла загроза зародження політичної альтернативи всередині релігійних конфесій, і вже лише потім, як його підсумок, постала сама антирелігійна кампанія.

У цих умовах оптимальним тактичним прийомом з боку партії влади став давній як світ принцип «розподіляй і господарюй». Користуючись відсутністю належного взаємозв'язку між конфесіями, держава розділила їх на «гарних» і «поганих». Звідси і ставлення до релігійних деномінацій було різним: одні діяли в умовах хоча й дуже відносного, але все ж таки спокою. В той час, як інші, – фактично були виведені за межу закону. Очевидним був розподіл конфесій за ступенем лояльності до влади. В «немилості» опинилися представники римо-католицького та іудейського віросповідання, а також євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня та п'ятидесятники.

В останньому нас переконує аналіз деяких чинників, які визначали суб'єктність релігійних громад. Один із них – чисельність віруючих. Ретельний аналіз справи знаходимо у звітах Уповноваженого ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів Української РСР. Вони спрямовувалися до ЦК Компартії України декілька разів на рік. У них у деталях доповідалася динаміка основних параметрів релігійних громад, як-то їхня кількість і наявність у них культових споруд, чисельність віруючих, навіть, їхній освітній рівень

та ґендерний статус. Особлива увага зверталася на відсоток доєднання молоді. Звичайно ж, доповідалося про всі можливі і не дуже можливі заходи впливу на неї. В 1955 р., наприклад, у доповідній записці Уповноваженого констатувалося, що в порівнянні з 1948 р. число прихильників римокатолицького культу зросло з 91 тис. до 94 тис., іудейського – з 20 до 24 тис., євангельських християн-баптистів – з 78 до 90 тис., адвентистів сьомого дня – з 5 до 7 тис., старообрядців – з 29 до 30 тис. Чисельність реформаторів (кальвіністів) залишалася сталою – 47 тис. Отже, за неповних 7 років кількість прихильників названих вірувань збільшилася з 270 до 292 тис. осіб., тобто, зросла на 22 тис., що у відсотковому відношенні складає всього трохи більше 8% [21]. З огляду на невиліковні рани війни, навряд чи ці дані можна прийняти за критичні.

Суттєвого збільшення чи зменшення кількості віруючих не спостерігалося. Втім, у цій стабільній сталості нас дивує зовсім не сама тенденція зростання чи зниження кількості вірян, хоча з огляду на розмах кампанії в цьому й вбачається надзвичайно важливий чинник. Дивним нам здається утилітарний аспект проблеми – відсутність такої статистики в царині Руської православної церкви, яка знаходилася у сфері впливу Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР і її уповноважених на рівнях республік та областей. Така «допитливість» видається нам цілком виправданою, оскільки за всіма параметрами кількість вірян цієї конфесії в декілька разів переважала чисельність усіх віруючих названих конфесій разом узятих.

Однак, Уповноважений по Українській РСР, інформуючи ЦК Компартії України за багатьма параметрами діяльності церкви, цю надзвичайно важливу для нас цифру аж до часу ліквідації Ради (1965 р.) жодного разу так і не назвав. Зрозуміло, що за переконливий доказ причин, з дозволу сказати цієї «делікатності», ми не можемо прийняти технічне мотивування – неможливість здійснення такого обчислення через велику кількість віруючих. Чіткий розподіл вірян за парафіями, що ретельно контролювалися з боку як уповноважених, так і співробітників спеціальних служб, дозволяло легко здійснити такі підрахунки. Втім, вони або не здійснювалися взагалі, або ж у владників були вагомі причини не оприлюднювати їхні результати.

Вважаємо дуже малоймовірним, щоб розпочинаючи таку масштабну боротьбу з релігією влада попередньо не вивчила фактичні можливості супротивника. Для чого ж вона тоді утримувала апарат уповноважених і цілі підрозділи спеціальних служб. Є всі підстави вважати, що ця важлива інформація не оприлюднювалася передусім з політичних причин. Ми, зокрема, не виключаємо й того, що чисельність православних віруючих була настільки високою, що офіційне розголошення цих даних унеможливлювало проведення серйозної кампанії боротьби. Дуже схоже, що у стінах Ради мала місце подвійна політична бухгалтерія, хоча прямі документальні докази, звичайно, відсутні. Втім, опосередковане підтвердження нами все-таки виявлено в абсолютно малозначущому документі. Вивчаючи накази Уповноваженого у справах релігійних культів за 1964 р., ми звернули увагу на наказ про звільнення секретаря-машиністки Ради. В другому пункті документа вимагалося: «тов. Капран В.І здати, а старшому інспектору Мінчуку М.М. прийняти таємну переписку» [20]. Зміст її, звичайно, залишається невідомим, але сам факт таємності виглядає достатньо симптоматичним.

У цих умовах очільники держави потрапляли у власноруч сконструйовану пастку. З одного боку, вони були змушені вести боротьбу з релігією через загрозу формування ймовірної політичної опозиції, а з іншого, –партійне керівництво просто не могло воювати з більшістю населення країни. Такий хід розвитку подій повністю суперечив ст. 3. Конституції СРСР, якою проголошувалося, що «Вся влада в СРСР належить трудящим міста і села…»? Тоді виходить, що корінні інтереси тих самих трудящих і в місті, і в селі не збігаються з інтересами держави. Зрозуміло, що такого розмаху протистояння не можна було допустити навіть гіпотетично. Зважаючи на ці обставини, кращим виходом було найпростіше – замовчування результатів такої непристойної статистики.

Схоже, що партійно-державне керівництво достеменно знало реальний рівень релігійності в країні. Саме його чисельність і викликала занепокоєння з боку владних структур. Утім, підтвердити це документально навряд чи комусь вдасться. «На жаль, – з цього приводу пише відомий дослідник діяльності спецслужб в Україні Дмитро Веденєєв, – величезний масив документів, що являє собою надзвичайну історико-пізнавальну цінність по лінії оперативної роботи в релігійному середовищі було знищено… Були буквально «зачищені» фонди підрозділів, що займалися релігійною сферою». До таких він, зокрема, відносить 28 томів на «колишнє уніатське духовенство» (1950–1965 рр).; 16-томну справу старообрядців (1954–1962 рр.);

літерну справу (1952–1961 рр.) про «антирадянську діяльність монахів Руської православної церкви»; багатотомну справу на духовенство Руської православної церкви… «Колосальний обсяг емпіричного матеріалу по драматичним аспектам церковно-державних стосунків загинув назавжди або відновлюється по збереженим фрагментам», – підсумовує дослідник [7].

Отже, відсутність документальної бази, за допомогою якої можна було б з упевненістю підтвердити процес формування політичної складової в релігійному середовищі, має для захисту нашої позиції першочергове значення. Брак таких документів дозволяє нашим опонентам стверджувати про надуманість проблеми та про бездоказовість припущень. Віддаючи належне їхній науковій добросовісності зазначимо, що й вони ж у своїх твердженнях так само не спираються на історичні джерела, які б стовідсотково виключали наявність політичного складника в конфесійній діяльності. А, відтак, обидві сторони в своїх претензіях наближення до істини щонайменше зрівнюються в можливостях. Тому ідея опори на сукупність опосередкованих доказів виглядає достойним компромісом для обох сторін.

Але чи означає його досягнення відмову від ідеї присутності в конфесійній діяльності політичного компонента? Певні, що ні. Для цього, як нам здається, треба з'ясувати, а чи могла партія влади без видимих іміджевих втрат взагалі зізнатися широкому загалу в побоюваннях втрати політичної монополії. Аналіз програмних документів, а також промов партійних лідерів у довоєнну і повоєнну добу дозволяє здійснити досить цікаві спостереження. Для цього виокремимо ключові терміни партійної риторики. Серед її какофонії ми виділили лише ті нотки, що виправдовували перебування партії біля владного керма. Побудована за принципом суворої централізації партія влади мала декларувати той чи інший вигідний для неї постулат, який потім доводився до широких верств населення через партійні осередки, громадські організації, засоби масової інформації. Він повторювався з дня у день, з року в рік, після чого, власне, й ставав «надбанням» мас. Інше питання, чи застигали такі твердження на догматичному рівні, чи перетворювалися на переконання. Втім, для наших роздумів це неважливо. Важливим є визначення його змісту.

Пріоритетним для будь-якої партії, тим більше тієї, що знаходиться біля владного керма, буде два посили: перший – її народне походження; другий –твердження про особливу значущість результатів її перебування при владі. Чим переконливішою вона в цьому відношенні буде, тим більшою буде електоральна підтримка. Ця аксіома притаманна всім партіям. Не винятком із правила була й КПРС. Щоб засвідчити цю єдність, її керманичі навіть вигадали виборчу формулу такої згуртованості, назвавши її блоком комуністів і безпартійних. Йосип Сталін, зокрема на XVIII з'їзді, не випадково наголошував на тому, що на виборах до Верховної Ради СРСР у 1937 р. за цей блок проголосувало 98,6%, з числа тих виборців, що прийшли на дільниці. Під стать цифрам була й оцінка діяльності партії: «З точки зору політичної лінії … звітний період був періодом повної перемоги генеральної лінії нашої партії», – заявив він [17, с. 26–27]. Усім засобам пропаганди було спрямовано меседж: повна перемога партійної лінії, звідси й підтримка народу на виборах. Через 9 років, 9 лютого 1946 р., у промові перед виборцями Сталінського виборчого округу він ще більше підвищить градус «єднання», стверджуючи, що партійні та безпартійні громадяни об'єдналися в один колектив. «Живучи в одному колективі, – зазначав «вождь», – вони разом боролися за зміцнення могутності нашої країни, разом воювали і проливали кров на фронтах…, разом кували перемогу над ворогами нашої країни» [16].

Здавалося б, що більшого ступеня злуки годі було й уявити. Але через 10 років вже інший керівник держави, який рішуче засудить діяльність свого попередника, фактично надасть цим «колегіальним» зв'язкам статусу «родинних». Він буде гаряче переконувати делегатів XX з'їзду КПРС в тому, що «партія ще більше примножила свої зв'язки з масами, ще більше зріднилася з народом» [18, с. 99]. В 1961 р. Далі Перший секретар виявить ще більше красномовство й доведе градус «єднання» майже до критичного максимуму, в якому сталінська метафора стосовно єдиного колективу видасться просто дитячою забавкою. Для характеристики ступеня єдності партії з народом він використає іншу алегорію, якою порівняє значення партії для народу з важливістю для організму людини її внутрішніх органів. Партія комуністів, наголошуватиме він на XXII з'їзді, є партією, яка «плоть від плоті робітничого класу, всього трудового народу, його мозок, його серце, виразник його життєвих інтересів, його революційної волі». Не відзначиться він особливою скромністю і при оцінці її заслуг. «В світі немає другої такої партії, яка б за роки свого існування домоглася б настільки великих перемог в перетворенні суспільства», – повідомить він посланцям партії [19, с. 101].

Маємо факт формування партійної ідеологеми, яка в своєму 25-річному поступі пройшла шлях від звичайної безликої констатації фальшованої підтримки партії народом на виборах до надання цьому союзу значення єдиного колективу, потім мало чи не родинних стосунків, а згодом взагалі наділяючи партію тією ж функцією, яку для людини мали її плоть, серце та мозок. Схоже, що анатомізація цих стосунків зростала в міру реального ускладнення взаємин між «авангардом» і масами. Втім, як би там не було, але на час «відлиги» вже йшов активний процес формування цієї стійкої когнітивної конструкції, яка зусиллями теоретиків і партійних функціонерів була доведена до фактичного абсурду.

Повертаючись до предмета нашого дослідження зазначимо, що цей тривалий екскурс у формування чергової партійної ідеологеми знадобився нам лише для того, щоб підтвердити неприпустимість партією привселюдного визнання свого відчутного занепокоєння з приводу можливого виникнення якоїсь помилки, тим більше паростків опозиції. Це не був ірраціональний страх перед невідомим. Це не були також побоювання потрапити на язик дотепників, які б неодмінно вигадали б з цього приводу не один анекдот, якими й без того вирізнялась постать очільника «відлиги». Це було цілком усвідомлене розуміння загрози значних іміджевих втрат, які вели до неминучої загибелі всієї політичної системи, що дбайливо вибудовувалася вже майже 40 років. А це час, що охоплює два покоління співвітчизників, які повністю просякли міфом про нерозривну єдність. Як же за цих обставин можна було допустити навіть гіпотетичне зрощення паростків опозиції? Зрозуміло, що тут йдеться не лише про втрату посад у партійній ієрархії, мова йде про втрату політичної влади взагалі.

Тому не дивує те, що партійні керівники в своїх висловлюваннях були вкрай обережними і щонайменших побоювань з цього приводу не озвучували. Відсутні вони також і в документах партійного та державного рівня, що разом узяте значно утруднює доведення присутності політичного чинника в релігійному житті. Останнє й дає противникам такого припущення підстави для заперечення його правомірності, що сприймається нами в цілому з розумінням. Дійсно, дискусією тут справі не зарадиш, бо кожна гіпотеза має бути доведена та підтверджена документально. Звичайно, справа б значно полегшувалася б, якби історичний документ прямо вказував на вірогідний та єдино правильний варіант доведення припущення, але історія такі подарунки робить далеко не завжди. До числа останніх входить і визначення політичних мотивів антирелігійної кампанії Микити Хрущова. Єдиним прийнятним варіантом у такому випадку є дослідження проблеми в різносторонньому аспекті, використовуючи для цього джерела побічного характеру, про що ми вже писали раніше [9]. Цим доробком зроблено спробу розглянути проблему в призмі повоєнних лібералізаційних зсувів. Подальший науковий пошук вбачається перспективним у царині більш ґрунтовного дослідження чинників, які забезпечують формування політичного складника релігійного життя.

Висновки. Підсумовуючи ж аналіз цієї розвідки, видається можливим зробити такі висновки.

По-перше, міжнародний досвід підтверджує можливість підвищення політичного статусу релігійних осередків в області формування на релігійному ґрунті політичних партій. Цей процес має не лише достатній досвід політичного творення, а й підкріплюється його тяглістю, що натепер сягає й теренів України. Світова поствоєнна лібералізація суспільного життя створювала додаткові сприятливі умови для розвитку політичних начал релігійного життя навіть у СРСР, де під тиском зазначеної обставини значно зменшилися репресивні утиски з боку держави.

По-друге, наслідком впливів світових процесів лібералізації став дисидентський рух, який також набув і релігійної форми. Релігійне дисидентство, по суті, стало підтвердженням реалізації потенційних політичних можливостей релігійних конфесій. Загроза їхньої політичної трансформації змусила владу вдатися до використання жорстких методів антирелігійної боротьби. Утилітарні чинники, такі як замовчування нею реальної кількості вірян та значні витрати на контроль за релігійною ситуацією, зайвий раз підтверджують неабиякі побоювання партії та уряду втратити нагляд за процесом визрівання політичних чинників усередині релігійних конфесій.

По-третє, брак документів, які безпосередньо підтверджували б процес політизації релігійних громад, хоча й ускладнює доведення гіпотези походження антирелігійної кампанії «відлиги», але й не заперечує її з усією однозначністю. Її доказовість здатні забезпечити джерела, які надають побічну аргументацію паралельно з урахуванням ідеологеми нерозривної єдності партії та народу. Остання не допускала навіть гіпотетичного припущення виникнення і, тим більше, реалізації альтернативних політичних поглядів, що цілком пояснює закономірність відсутності прямих доказів у наявній документальній базі.

Список літератури:

1. Аксюк Микита. Антирелігійна кампанія доби «відлиги» в політичному аспекті. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки».* 2024. № 2. С. 91–99.
2. Бажан О. Релігійне дисидентство в Україні (друга половина 50–80-х років XX століття). *Україна: людина, суспільство, природа :* третя щорічна наукова конференція, присвячена 400-й річниці народження і 350-й річниці смерті Петра Могили : тези доповідей. URL: https://ekmair. ukma.edu.ua/handle/123456789/26748
3. Бажан О. Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. Т. 2: Г – Д. 2004. С. 395–396.
4. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
5. Бурдо Майкл. «Опиум народа». Перевод с английского Нины Беляковой. URL: https:// www.keston.org.uk/enc/ encyclo/01%20Predislovie.html
6. Ваграменко Тетяна. Операція «Легендоване крайове бюро»: діяльність радянських спецслужб щодо Свідків Єгови в Україні після Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2024. № 96. С. 45–57.
7. Веденеев Д. В. Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. К.: «ООО ТД Алгоритм», 2016. 496 с. URL: https://surl.li/uwvtwn
8. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с
9. Докашенко В. М. Професійні спілки в антирелігійній кампанії «відлиги» (на матеріалах Української РСР). *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки.* № 1. Черкаси. 2025. С. 109–120.
10. Ленин В. И. О значении воинствующего материализма. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 45. М.: Политиздат, 1975. С. 23–33.
11. Лісничук О. Дисидентство. Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 216–217.
12. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України. Навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2008. URL: https://surl.li/obmuus
13. Огірко О. В. Політика і церква та їх взаємовідносини. *«Національні інтереси України»: науково-практичний журнал*. 2024. № 1. С. 392–402. URL: http://perspectives.pp. ua/index.php/niu/issue/view/238/354
14. Пасічний Р. Релігія та політика: взаємовідносини в Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: зб. наук. пр. Львів, 2007. Вип. 19. С. 126–129.
15. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних систем країн. Інституційний вимір: дис… док. політ. наук : 23.00.02. Львів, 2008. 489 с. URL: https://surl.li/qxlios
16. Сталин Й. В. Речь на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа города Москвы 9 февраля 1946 года. URL: https:// www. marxists. org/russkij/stalin/t16/t16_01.htm
17. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М.: Государственное издательство политической литературы, 1939. С. 9.
18. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. Т. 1. М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. С. 9–120.
19. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Т. 1. М.: Государственное издательство политической литературы. 1962. С. 15–92.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 2-л. Спр. 34. Арк. 28.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4038. Арк. 78.
22. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Пер. с нем. М.: Мысль, 1993. 663 с.

Dokashenko V. M. ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN "THAW" IN THE CONTEXT OF LIBERALIZATION CHANGES (1953–1964)

The attempt has been made to analyze the origins of the anti-religious campaign of the mid-50s – mid-60s of the past century. The purpose of this research is twofold. First, it aims to identify and analyze the major humanistic shifts that occurred in both international and domestic contexts. Second, it seeks to examine the significant utilitarian factors that influenced the formation of political subjectivity among religious communities. Additionally, the research clarifies the reasons behind the government's failure to express publicly its concerns regarding the potential emergence of political opposition.

The starting point of the search has been taken as the statement about the global establishment of the liberal-democratic model of social relations. The "thaw" era is viewed as an original response of the Soviet totalitarianism to shifting social trends. It is noted that it did not fundamentally alter the essence of the ruling system in the USSR, but it did compel it to reduce the pressure exerted on citizens by the security forces significantly. The latter circumstance significantly accelerated the maturation of the prerequisites for the political component in the religious environment. Its peak was the formulation of religious dissidence as a component of the dissident movement, which the author interprets as a form of political activities. Therefore, the reasons for Mykyta Khrushchov's anti-religious campaign are interpreted as a preventive measure carried out to prevent the maturation of alternative political views in religious circles. It is alleged that the authorities never officially acknowledged their concerns on this issue, as under certain circumstances this could have had negative political consequences, up to including the potential loss of the political monopoly of the party.

The process of forming the ideologeme of the unity of the party and the people, which determined the position of the authorities on the formation of the political aspects in the activities of religious denominations, is traced. The fact that the authorities concealed the real number of Orthodox believers is considered as indirect evidence. Its declassification under the conditions of an already formed ideologeme against the backdrop of the government's anti-religious offensive threatened not only serious image losses but also inevitable political losses.

Key words: *anti-religious campaign, "thaw", dissidence, historical sources, liberalization, opposition, political activities, religious denominations.*

УДК 908(477.63-21Кри)(091):002.2(477)"1932/1935"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.8

Дояр Л. В.
Книжкова палата України імені Івана Федорова

МАЛОВІДОМІ КНИГОДРУКИ КРИВОГО РОГУ ПРО ГОСПОДАРЧЕ ЖИТТЯ МІСТА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РР.

У даній статті порушено проблему історичного краєзнавства. Мета представленої розвідки полягає в актуалізації проблеми дослідження вітчизняних книгодруків, а головне завдання у вивченні маловідомих друкованих видань Кривого Рогу, представлених у видавничому каталозі Книжкової палати України та збережених у її фондосховищах. Дана розвідка написана відповідно до вимог наукової методології, спирається на принципи історизму, всебічності та об'єктивності, застосовує загальні (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи наукового дослідження. Наукова новизна представленої праці доведена фактами неопрацьованості книгодруків, виданих у Кривому Розі у першій половині 1930-х рр. та їх незадіяністю у висвітленні господарчого життя міста у період між першою та другою радянськими п'ятирічками. Результатом проведеного дослідження стало встановлення маловідомих фактів з історії Кривого Рогу та їх ретрансляція в контексті тогочасних загальноісторичних подій, як-от, особливості перебігу форсованої індустріалізації у регіоні з унікальними покладами залізних руд та інших природних копалин. У науковий обіг введено дотепер невживані книгодруки, бібліографічний опис яких міститься у раритетних каталогах Книжкової палати України. Опрацьовані нами друковані видання суттєво корегують та доповнюють історіковмісний контент криворізького краєзнавства. Перспективою для подальших досліджень авторка вважає написання циклу статей, присвячених індустріальному розвиткові Кривого Рогу у міжвоєнний період. Практичне значення вже здобутих результатів полягає у можливості їх застосування у майбутніх студіях.

Ключові слова: *видавничий каталог Книжкової палати України, друковані видання Кривого Рогу, історичне краєзнавство, форсована індустріалізація, важка промисловість, гірничорудна та металургійна галузі, місцева промисловість*

Постановка проблеми. Історичне краєзнавство – важливий напрямок наукових досліджень. Саме з регіональних подій складається загальне історичне тло держави. Затребуваність і актуальність краєзнавчих пошуків доведений тим фактом, що розвідкою історії рідного краю поряд із науковцями вишів активно займаються музейні працівники, журналісти, робітники екскурсійних бюро, вчителі шкіл, бібліотекарі, представники громадських організацій тощо. Тож, порушена нами проблема обов'язково знайде свого зацікавленого читача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундамент історичного краєзнавства Кривого Рогу був закладений в далеких 1960-х рр. науковцями Криворізького педагогічного інституту П. Л. Варгатюком і А. В. Дольчуком. Історії Криворіжжя була присвячена сторінка «Ріднокрай» у місцевій газеті «Червоний гірник». Її ведучою багато років поспіль була Т. П. Воронова. Дослідженням історії гірничорудної галузі Кривбасу тривалий час займалися науковці Криворізького гірничорудного інституту Г. М. Малахов, А. Г. Шостак, М. І. Стариков, засновник і перший очільник інститутського музею В. Л. Золотарьов. За часів незалежності пальму краєзнавчої першості підхопили науковий співробітник Криворізького краєзнавчого музею О. О. Мельник та популярний міський журналіст В. П. Бухтіяров. Зусиллями останнього було підготовлено унікальну двотомну працю «Енциклопедія Криворіжжя» [3]. В свою чергу, О. О. Мельник став автором двотомної «Історичної енциклопедії Криворіжжя» [9]. А, враховуючи порушену нами тематику, актуальною для нас стала праця Олександра Мельника «Криворізька міськрада в 1920–1941 роках» [10].

Постановка завдання. Спираючись на доробок попередників та користуючись перевагами єдиної в Україні видавничої каталогізації Книжкової палати України, авторка поставила за мету дослідити маловідомі книгодруки Кривого Рогу,

що виходили впродовж 1932–1935 рр. і були присвячені господарському життю міста.

Виклад основного матеріалу. Довоєнні радянські п'ятирічки були визначальною складовою сталінської побудови соціалізму в окремо взятій країні. Останні передбачали проведення форсованої індустріалізації з метою швидкого подолання економічного відставання СРСР від розвинутих країн. Грандіозна, що безумовно, мета спиралася на далекі від гуманних міркувань механізми, як-от: масове застосування немеханізованої фізичної праці на великих будівництвах важкої промисловості; безжальна експлуатація доведеного до рабського стану селянства, у якого віднімали останні харчі задля забезпечення продуктових карток мешканців міст; послідовна, всеохоплююча комуністична політизація суспільної свідомості та затвердження у ній пролетарських цінностей (інтернаціоналізму, колективізму, атеїзму).

В зазначеному контексті Кривий Ріг був чи не найвдалішим майданчиком для докладання владних та громадських сил: унікальні поклади залізних руд, довготривалий досвід їх відкритого (кар'єрного) видобування, запровадження підземного (шахтного) способу видобутку, наявність власного чавуноливарного виробництва на місцевому (Гданцівському) заводі та будівництво третього в УСРР (після «Азовсталі» та «Запоріжсталі») металургійного заводу «Криворіжсталь».

З введенням останнього в експлуатацію в 1934 р. Кривий Ріг ще не мав замкненого циклу гірничорудного виробництва, адже криворізькі ГЗК почали будуватися лише в 1950–1960-тих рр., однак, споживання у доменних печах «Криворіжсталі» сировини місцевого походження забезпечило місту умови для швидкого економічного зростання та сприяло кількаразовому збільшенню важкпромівського робітництва – ідеологічного локомотиву більшовицької політики.

Перераховуючи впливові чинники довоєнного розвитку Кривого Рогу, безперечно, можна називати й набуття ним окружного статусу. Разом з тим, форсована індустріалізація міста стала значно важливішим фактором і в тогочасному, і в теперішньому вимірах, тим більше, що окружна адміністративна реформа в УСРР носила тимчасовий (1923–1930 рр.) характер та істотно не вплинула на розбудову міста.

Досліджуючи господарче життя Кривого Рогу на розі першої та другої радянських п'ятирічок, авторка спиралася на книгодруки місцевого походження 1932–1935 рр., що готувалися у владних, партійних та виробничих кабінетах і були видані в Криворізькій державній друкарні. Більшість серед зазначених першоджерел є бібліографічними раритетами, адже їх наклад становить 100, 150, 200 примірників. Лише чотири із застосованих нами книжок («Всесоюзне змагання Комсомолу в збиральній та хлібозаготівельній кампаніях» [1], «За постійні кваліфіковані кадри Кривбасу» [4], «Криворіжжя на шляхах соціалістичного піднесення» [8], «Практичні завдання міської ради на 1935 рік» [11]) мають наклад в 1 тис. – 1,5 тис. екземплярів.

Центральне місце у господарчому житті Кривого Рогу першої половини 1930-х рр. займали такі питання, як: видобуток руди, продуктивність праці, собівартість продукції, кількість та технікоенергетичне оснащення підприємств, наявність інженерних і робітничих кадрів, рівень заробітної плати та функціонування системи робітничого забезпечення тощо. Показники з даних питань представлені у довіднику, підготовленому Криворізьким міським комітетом КП(б)У в червні 1933 р. [7]. Мусимо визнати, що прийнятний і часто вживаний переможний принцип інформування, як наприклад, сатирично зображене порівняння радянських здобутків з досягненнями 1913 р., в зазначеній книзі перемежовується з констатацією серйозних недоліків, що їх, за тогочасних обставин життя, потрактовували як шкідництво і саботаж. Мова йде про хронічне невиконання планів видобутку та відвантаження руди [7, с. 4–6]. Підготовчі роботи в шахтах, що обраховувалися у погонних метрах, в 1932 р. були виконані лише на 71,2% до плану, що не могло не позначитися на ключових показниках. Окрім того, міськком партії не приховував факти, що стосувалися повільних темпів зростання продуктивності праці на рудних [7, с. 6–7]. Складною проблемою було використання робітників забійної групи не за своєю кваліфікацією [7, с. 8]: найскладнішою була ситуація зі скреперниками, де відсоток використання не за набутою кваліфікацією сягав 19-ти, у межах 10–11% не вистачало кваліфікованих прохідників лави, 10–13% – лопатників. 15 жовтня 1933 р. міський комітет КП(б)У прийняв постанову «Про заходи з підготовки та перепідготовки масових кадрів робітників по басейну» [4]. Документ, у якому гострій критиці було піддано керівників тресту «Руда» та усіх криворізьких рудоуправлінь, підписав тогочасний секретар міськкому партії В. Струц. Постанова містила й конкретні пропозиції щодо виправлення ситуації. Так, з метою подолання кадрового голоду, пропонувалося

організувати індивідуальне й бригадне (з 3-ох – 6-ох робітників, закріплених за майстром чи бригадиром) навчання безпосередньо під час робочої зміни та проводити заняття з вивчення теоретичних питань у вечірні години. Постановою передбачалися матеріальні стимули, зокрема, доплати і тим, хто навчатиме, і тим, хто буде навчатися. Сумлінне здобуття знань планувалося преміювати натуральними пайками, збільшеним вмістом продуктових карток, першочерговим забезпеченням робітничим спецодягом тощо [4, с. 7–8].

Ситуація в Кривбасі була дійсно кричущою. Внаслідок недовиконання плану видобутку зростала собівартість тонни залізної руди. За даними першого кварталу 1933 р. та станом на червень 1933 р. показники собівартості нижче попереднього року (в критичних межах 94–99%) вдалося втримати лише рудникам імені Карла Лібкнехта та імені Фрунзе [7, с. 9]. Спостерігалося недовиконання й планових показників по зростанню заробітної плати: так, по гірничому цеху в першому півріччі 1933 р. відсоток зростання заробітної плати робітника в день становив 89,6% від запланованого і навіть не перевищував показник попереднього року [7, с. 9].

Звичайно, говорячи про кількісні виміри, заробітна плата на виробництві в кілька разів перевищувала обчислені у карбованцях трудодні колгоспних селян: згідно з посадовими окладами, затвердженими на Криворізькому металургійному заводі, навіть двірник, черговий по гуртожитку чи кур'єр отримували в 2–2,5 рази більше (а саме, 60–80 крб. на місяць) [2, с. 3, 7], ніж колгоспник криворізької сільськогосподарської артілі «Червона зірка», який за свою важку працю мав 1,5 крб. на трудодень [5, с. 4]. І це при тому, що шефство над артіллю здійснювало одне з найкращих у місті на той час рудоуправління імені Фрунзе [1, с. 7], і названий показник там був близьким до взірцевого. На кінець 1933 р. ситуація на Криворіжжі дещо покращилася: середня вартість одного трудодня після відрахувань і покриття різних витрат становила 1,87 крб. [8, с. 23]. Але ж треба не забувати того факту, що, за статистичними даними, підготовленими до IV-ої (1934 р.) міської партійної конференції, переважна більшість колгоспників Криворіжжя впродовж року виробляла від 100 до 300 трудоднів [6, с. 22]. Нескладні підрахунки дозволяють зрозуміти, що колгоспник за рік міг отримати 187–561 крб., тобто близько 16–47 крб. на місяць [6, с. 22]. Звичайно, дохід колгоспника передбачав і натуральну оплату, і добуток з власного господарства, однак, саме у досліджувані авторкою роки селяни пережили жахи Голодомору...

На тлі двозначної місячної зарплатні колгоспників дуже переконливо виглядають не тільки місячні оклади гірничого інженера (450–550 крб.) [2, с. 17], бухгалтера дільниці, цеху (500–650 крб.) [2, с. 1], начальника доменного будівництва (750–900 крб.) [2, с. 17] чи начальника будівництва Криворізького металургійного комбінату (1000–1200 крб.) [2, с. 9], але й заробітна плата комбінатського конюха (75–100 крб.) [2, с. 7], кучера (90–110 крб.) [2, с. 7] архіваріуса-переплетника (125–150 крб.) [2, с. 1], діловода чи журналіста-регістратора (125–180 крб.), бібліотекаря (175–200 крб.) [2, с. 2] тощо. Останні були встановлені Колективною угодою, укладеною на підприємстві на 1933 р.

За тогочасних обставин, кількість бажаючих переїхати до міста мусила дедалі зростати і ставати рятівною для голодуючих селян, адже, міські робітники, отримуючи продуктові картки, мали змогу хоч якось виживати. Між тим, серйозним недоліком в організації роботи Криворізького залізорудного басейна в досліджуваний нами період була нестача і занадто велика плинність кадрів в гірничорудній промисловості. Так, впродовж 1932 р. в гірничу галузь Криворіжжя влилося трохи більше 29 тис. робітників і за цей же час звільнилося близько 33 тис. [7, с. 10]. Міськком партії писав, що вербуванням нових робітників займалося 14 вкрай неефективно працюючих вербувальників, які мали залучити до гірничорудного виробництва 9601 особу, а по факту забезпечили прибуття лише 1201 особи. Як наслідок, витрати на заробітну платню та відрядження вербувальників у першому кварталі 1933 р. становили 53 крб. 36 коп. на одного завербованого [7, с. 10].

Вражаючим недоліком Кривбасу, враховуючи хрестоматійне трудове піднесення соціалістичного ударництва стахановської доби, були прогули. Криворізький міськком партії відверто повідомляв, що у першому кварталі 1933 р. кількість прогулів на виробництві зросла до 0,47%, тоді як у грудні 1932 р. вона становила 0,2%. Загалом, середньорічний показник виходів на роботу працівника скоротився з 251-го в 1931 р. до 246-ти в 1932 р. [7, с. 11].

Житлове і побутове обслуговування робітників на рудниках оцінювалося міськкомом КП(б)У як виключно погане. Так, в 26-ти гуртожитках Жовтневого рудника мешкало 1554 особи, які потерпали через нестачу 875-ти ковдр, 857-ми матраців, 682-х наволочок, 515-ти простирадл та 300-х

ліжок [7, с. 11]. Фактично, 20% гірників спали на підлозі, а 60% – на незастеленій ліжковій сітці, при цьому, 30–60% мешканців робітничих гуртожитків були позбавлені найнеобхіднішої постільної білизни. Звичайно, за таких умов, про повноцінний відпочинок годі й говорити.

Відвертості міського комітету партії знайшли підтвердження і в доповідях керівників гірничорудної (Трахтер) [13] і металургійної (Вєснік) [12] галузей Кривого Рогу, підготовлених у якості проектів до вищезгадуваної IV-ої міської партконференції, яка підводила підсумки 1933 року. В першому із зазначених друків підкреслювалося, що роботу Кривбасу за 1933 рік слід визнавати як незадовільну: план з видобутку виконано лише на 82,1%; якість руди погіршилася; продуктивність праці дала приріст 8,2% в порівнянні з 1932 р., але склала 94,1% від затвердженого плану [13, с. 3]. Мова йшла про падіння й до того низьких видобутків руди, про загрозу постачання сировиною усієї південної металургії УСРР, про канцелярсько-бюрократичні методи керівництва рудниками і шахтами, недостатній прошарок інженерно-технічних робітників та недоліки у зарплаті та побутовому забезпеченні працівників гірничорудної галузі. Щодо вищевказаної доповіді керівника будівництва «Криворіжсталі» Якова Вєсніка, то в ній визнавався факт незадовільного освоєння капіталовкладень – 140 млн крб. використаних коштів проти 580-ти млн крб., які потрібно було освоїти до кінця другої п'ятирічки [12, с. 3]. Перший директор Криворізького металургійного заводу далекоглядно прогнозував, що перетворення гірничорудного Кривбасу в металургійний центр держави передбачатиме гігантські зміни у промисловості міста: бурхливий розвиток усіх суміжних господарчих галузей, будівництво цементних, вогнетривких, металообробних заводів, виробництво місцевих будівельних матеріалів, використання не лише багатих на вміст заліза руд, але й бідних руд, видобуток нерудної сировини, перш за все, бурого вугілля, забезпечення Кривого Рогу електроенергією та дорожними магістралями. Окрім нагальних господарчих проблем (забезпечення паливом, прокатною водою, здійснення сухого гасіння коксу), Яків Вєснік чи не першим порушив питання про початок централізованої теплофікації та використання криворіжсталівських газу та пару в побуті мешканців Соцміста [12, с. 10]. Слід зазначити, що його згодом зреалізована ідея на довгі десятиліття перетворила прилеглі до металургійного заводу райони у найкращі з точки зору надання опалення й гарячої води в оселі містян.

Окрім провідних промислових галузей Кривого Рогу (гірничорудної та металургійної), в досліджуваний нами період у місті розвивалась різноманітна місцева промисловість, про що йшлося у матеріалах «Криворіжжя на шляхах соціалістичного піднесення 1931–1934 рр.», підготовлених до звітної доповіді міськради перед депутатами Криворізької міської ради II-го скликання. У цей час в Кривому Розі працювали: 1) ремонтно-тракторний завод (ремонтував тракторні мотори усіх марок, автомотори, нафтодвигуни та виготовляв масові деталі до тракторів і нафтодвигунів); 2) ливарно-механічний завод «Пневматик» (ремонтував обладнання млинів, олійниць, цегельних заводів та виробляв різне машинне й господарське литво); 3) ливарно-механічний завод промислової артілі «Червоний Металіст» (завод мав 5 цехів (ливарний, механічний, модельний, ковальський, бляшаний) та виготовляв речі широкого вжитку, господарське литво, металевий посуд, ліжка тощо); 4) фарбова фабрика «Червоний хімік» (виробляла залізний сурик, охру, мумію, олонку, умбра сировину); 5) промислова артіль «Хімпром» (виробляла лакофарбу, олійні фарби, господарське мило, колісне мастило тощо); 6) промислова артіль «Гірпром» (випалювала вапно, видобувала кварцит, виробляла цеглу); 7) промислово-кооперативна артіль «Гірничий каменолом» (видобувала граніт поблизу селища Скеліватка); 8) деревообробна фабрика (виробляла різноманітну продукцію, зокрема, популярні на той час «московські шафи»); 9) промислово-кооперативна артіль «Нове життя» (виробляла дерев'яну бочкотару, дивани, софи, кушетки, матраци, розпилювала ліс-кругляк); 10) зубощіткова фабрика (працювала на місцевій утильсировині, постачала зубні щітки в Одесу, Дніпропетровськ, Миколаїв, Запоріжжя, Артемівське та ін., за планом на 1934 р. мала виготовити 235 тис. зубощіток різних моделей на загальну суму 170 тис. крб., на фабриці працювало 44 робітники, 80% з яких становили жінки); 11) миловарний завод (використовував жирові відходи бойні, продукцію салотопок, дикі масляничні рослини, технічне масло олійниць, фузи тощо, працював виключно на місцевий ринок, середня собівартість тонни господарчого мила в 1934 р. становила 1198,7 крб.); 12) промислова артіль «Промінь» (виробляла масовий одяг, панчохи, трикотаж, хутряні вироби, шила ковдри, здійснювала індивідуальний пошив одягу, реставрувала старий одяг); 13) пункт індивідуального пошиву (організований міськрадою Кривого Рогу, виробляв чоловічі

та жіночі зимові та демісезонні пальто, чоловічі костюми, сорочки, штани, шовкові та шерстяні жіночі сукні); 14) промислова артіль «Червоний шлях» (виробляла шкіри, збрую, виготовляла масове взуття, здійснювала його індивідуальний пошив і ремонт); 15) промислова артіль інвалідів «Харчовик» (у своєму складі мала сільськогосподарський, кондитерський і хлібопекарний цехи, завод газованих напоїв, здійснювала переробку овочів, випікала хліб, печиво, виготовляла олію та кондитерські вироби, випускала безалкогольні напої); 16) артіль «Харчсільпром» (складалася з 7-ми цехів (карамельний, хлібовипікання, безалкогольних напоїв, винно-медовий, сільськогосподарський, овочепереробний, макаронна фабрика); 17) заводоуправа облхарчотресту (об'єднувала у своєму складі 13 підприємств (Широківська броварня, солодовня, квасоварня; Криворізький завод мінеральних вод і квасоварня; завод мінеральних вод та квасоварня на Жовтневій рудні; завод мінеральних вод та квасоварня на Криворізьбуді; квасоварня на станції Довгинцево; завод мінеральних вод та квасоварня на Дзержинській рудні; Апостолівська квасоварня), виробляла солод, пиво, фруктову та англійську води, сироп, квас); 18) друкарня (обслуговувала міську газету «Червоний гірник» та близько 30-ти багатотиражних газет району, промислових підприємств, господарських та професійних установ, допомагала організації газет при МТС Криворіжжя) [8, с. 54–68].

З позитивних досягнень, що їх зафіксував Криворізький міськком партії у червні 1933 р., варто назвати розвиток системи робітничого постачання [7, с. 12]. На рудниках міста перевиконувалися плани з централізованого завозу продуктів харчування: так, у квітні 1933 р. стовідсотково було виконано план з постачання крупи, олії, маргарину, м'яса, цукру, риби; у першому кварталі 1933 р. на 103,5% було виконано план постачання муки [7, с. 12]. Окрім того, здійснювалося й децентралізоване постачання, адже, рудники утримували 8 приміських господарств, з яких 5 – з вирощування городини, 2 – молочні ферми, 1 – свиноферма. Земельна площа приміського господарства «Руди» перевищувала 13 тис. гектарів, з яких 2,5 тис. гектарів було віддано робітникам під індивідуальні городи [7, с. 12]. За інформацією міськкому партії, криворізькі гірники утримували власний рибний промисел навіть у Бердянську [7, с. 12]. Безумовно, що організація робітничого постачання допомагала збільшувати вміст продуктових карток гірників, а в подальшому, сприяла їх скасуванню.

Напередодні Пленуму (1934 р.) криворізької міськради ІІ-го скликання місцеві депутати отримали оптимістичну добірку матеріалів, яка свідчила про те, що з другої половини 1933 р. спостерігалося покращення в усіх галузях господарчого життя Кривого Рогу [8, с. 1–9]. Як зазначалося в документі, починаючи з 1934 р., нарешті почав перевиконувати свої планові завдання завод «Комуніст», який здійснював капітальний ремонт гірничорудного обладнання, виробляв дефіцитні запасні частини, а головне, освоїв випуск обладнання, якого вкрай не вистачало на виробництві (молотки ПБ (Р-12), телескоп Фогеля, водотяги «Равлик», колонка Бочарова, скреперні лебідки, вагонетки Коппеля, Чубаря, Вольфа, свердлозаправні верстати тощо) [8, с. 4]. Створений задля виконання історичної для Кривого Рогу постанови ЦК ВКП(б) від 15 квітня 1930 р. (документ спростовував теорію затухання криворізьких надр) Криворізький геологічний комбінат станом на початок 1934 р. завершив розвідки рудних запасів, оголосивши вражаючу уяву цифру запасів залізної руди на Криворіжжі – 1 млрд 200 млн тонн [8, с. 10]. Окрім того, було розвідано три родовища бурого вугілля (Весело-Тернівське, Коломийцівське, Христофорівське), обраховано запаси місцевого вапняку (89 млн тонн), доломіту (6 млн тонн), виявлено великі поклади граніту, різноманітних глин, каолінів та пісків. Щодо диносового кварцу, тальку, слюди, польового шпату та бокситів, то, за твердженням криворізьких геологів, їх поклади станом на 1934 р. промислового значення не мали [8, с. 11].

Натхненна зазначеними показниками Криворізька міська рада склала доволі оптимістичні завдання на 1935 р. [11]. Останні враховували накази виборців, серед яких варто згадати такі, що мали: 1) екологічне значення (мова йшла про переведення фарбових фабрик («Червоний хімік», «Гірпром») з центру міста у бік сировинної бази та залізниць Дзержинського та Іллічівського рудоуправлінь) [8, с. 4]; 2) логістичне значення (на 1935 р. було заплановано будівництво залізобетонного мосту через річку Саксагань від Ленінської на Українську вулиці, пішохідного мосту через річку Інгулець по вулиці Першотравневій на Гданцівку, пішохідного мосту з Гданцівки на Чорногорку; з метою збереження магістралі Ленінська-Українська планувалося здійснити випрямлення річки Саксагань, зокрема, прорити канал від млина Сендерея до мосту на стадіон) [8, с. 10]; 3) матеріально-побутове значення (житлове будівництво мало виконуватися з усіма видами комунального

обслуговування, як-от: водогін, каналізація, опалення, світло; планувалося поширити освітлювальну сітку міста; розпочати будівництво колекторів з усіма очисними спорудами на вулицях Маркса, Ленінській, Жовтневій, Пушкінській; продовжити будівництво трамвайних колій від Ленінської вулиці до станції Карнаватка повздовж вулиці Українська довжиною 10 км; заасфальтувати 10 тис кв. м. та зашлакувати 15 тис. кв. м. тротуарів; закінчити оформлення парку ім. Комсомолу на Гданцівці та парку ім. Ілліча на правому березі річки Саксагань; посадити сквер на майдані колишньої Вознесенської церкви; розпочати будівництво критого базару тощо) [11, с. 7–9]; 4) культурно-освітнє значення (забезпечити навчання дітей їх рідною мовою; створити курси підвищення кваліфікації для вчителів історії, географії, мови та літератури; збудувати в Кривому Розі школи №№ 2, 3, 4, 7, 9; обладнати клуб 8-ої школи під піонерський клуб міста; відкрити у Кривому Розі Музей революції та Політехнічний музей) [11, с. 18–20].

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, слід зазначити, що перша половина 1930-х рр. стала особливим періодом в господарчому житті Кривого Рогу. Це був етап важкого становлення. По-перше, саме тоді відбулося подолання недоліків у функціонуванні гірничорудної промисловості (низький видобуток руди, погіршення її якості та зростання її собівартості, незабезпеченість інженерними кадрами, катастрофічна плинність робітничих кадрів, негідна зарплатня та погані побутові умови життя робітників). По-друге, на розі перших радянських п'ятирічок Кривий Ріг почав перетворюватися на центр металургійної промисловості України. По-третє, в умовах збереження багатоукладної економіки в Кривому Розі розквітла різноманітна місцева промисловість, що перебувала в кооперативній власності містян. По-четверте, користуючись особливостями міської забудови (місто дотепер розташоване повздовж рудних покладів), Кривий Ріг володів значною кількістю земель, придатних для ведення сільськогосподарських робіт, тож, присадибним виробництвом займалися як індивідуально, так і колективно (городи та ферми належали підприємствам, установам влади, закладам освіти, науки, культури тощо). По-п'яте, саме на даному етапі було доведено помилковість теорії затухання Кривбасу – реалізація ж останньої надовго загальмувала б, а можливо й назавжди перекреслила б шлях міста до звання «залізної столиці держави».

Список літератури:

1. Всесоюзне змагання Комсомолу в збиральній та хлібозаготівельній кампаніях / [Бюро Криворізького МК ЛКСМУ]. Кривий Ріг: Міськліт, Кривдрук, 1932. 25 с.

2. Должностные оклады (алфавитный указатель). Приложение к Коллективному договору на 1933 год / [Криворожский металлургический комбинат]. Кривой Рог: Міськліт, Кривдерждрукарня, 1932. 17 с.

3. Энциклопедия Криворожья в 2-х т. / [Сост. В. Ф. Бухтияров]. Кривой Рог: Явва, 2005.

4. За постоянные квалифицированные кадры Кривбасса / [Криворожский горпартком]. Кривой Рог: Міськліт, Кривдрук, 1933. 21 с.

5. Інструкція про порядок розподілу прибутків та врожаю 1932 р. в колгоспах / [Криворізький міськземвідділ]. Кривий Ріг: Міськліт, Кривдрук, 1933. 4 с.

6. Колгоспи Криворіжжя на піднесенні. Делегатові IV міськпартконференції Криворіжжя / [Криворізький міськпартком]. Кривий Ріг: Міськліт, Кривдрук, 1934. 22 с.

7. Краткие справочные данные о работе Кривбасса / [Криворожский горпартком]. Кривой Рог: Горлит, Криворожская Государственная Типография Обллегпрома, 1933. 15 с.

8. Криворіжжя на шляхах соціалістичного піднесення 1931–1934 роки (Матеріали до звітньої доповіді міськради на пленумі 2-го скликання) / [Криворізька міськрада]. Кривий Ріг: Міськліт, Кривдрук, 1934. 122 с.

9. Мельник О. О. Історична енциклопедія Криворіжжя у 2-х т. / О. О. Мельник. Кривий Ріг: Видавничий дім, СТПРЕС, 2007–2009.

10. Мельник О. О. Криворізька міськрада в 1920–1941 роках / О. О. Мельник. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. 368 с.

11. Практичні завдання міської ради на 1935 рік (складено на основі наказів виборців) / [Криворізька міськрада]. Кривий Ріг: Міськліт, Кривдрук, 1934. 34 с.

12. Решения IV горпартконференции по докладу т. Весника о Криворожстрое / [Криворожский горпартком]. Кривой Рог: Міськліт, Кривдерждрукарня, 1934. 10 с.

13. Решения IV горпартконференции по докладу т. Трахтера о работе Криворожского железорудного бассейна / [Криворожский горпартком]. Кривой Рог: Міськліт, Кривдерждрукарня, 1934. 11 с.

Doiar L. V. LITTLE-KNOWN BOOK PRINTERS OF CROOKED CORNER ON THE ECONOMIC LIFE OF THE CITY IN THE FIRST HALF OF THE 1930s

This article deals with the problem of historical regional studies. The purpose of the presented research is to update the problem of researching domestic book printing, and the main task is to study the little-known printed editions of Kryvyi Rih, presented in the publishing catalog of the Book Chamber of Ukraine and preserved in its repositories. This intelligence is written in accordance with the requirements of scientific methodology, is based on the principles of historicism, comprehensiveness and objectivity, applies general (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) methods of scientific research. The scientific novelty of the presented work is proven by the fact that the book prints published in Kryvyi Rih in the first half of the 1930s were not developed and were inactive in covering the economic life of the city in the period between the first and second Soviet five-year plans. The result of the conducted research was the establishment of little-known facts from the history of Kryvyi Rih and their relaying in the context of general historical events of the time, such as the peculiarities of forced industrialization in the region with unique deposits of iron ores and other natural minerals. Until now unused book prints have been introduced into scientific circulation, the bibliographic description of which is contained in the rare catalogs of the Book Chamber of Ukraine. The printed editions developed by us significantly correct and supplement the historical content of Kryvyi Rih local history. The author considers writing a series of articles devoted to the industrial development of Kryvyi Rih in the interwar period to be a perspective for further research. The practical significance of the already obtained results lies in the possibility of their application in future studies.

Key words: *publishing catalog of the Book Chamber of Ukraine, printed editions of Kryvyi Rih, historical local history, forced industrialization, heavy industry, mining and metallurgical industries, local industry.*

УДК 94:314.1:316.3:913.375(477.5)"192"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.9

Жмака В. М.
Сумський фаховий коледж економіки і торгівлі

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ (20-ТІ РОКИ XX СТ.)

У статті, використавши матеріали переписів населення 1923 і 1926 рр., а також наукову літературу, автором здійснено спробу з'ясувати соціальний склад населення міст Лівобережної України в 1920-ті рр., тобто в добу непу. Відстежено динаміку змін найбільших соціальних груп населення міст регіону за період між переписами 1923 і 1926 рр.

Зазначено, що модернізаційні процеси 20-х рр. XX ст. на провідні позиції висунули нові категорії населення, яких не знала попередня практика. Визначено, що найбільшими за розміром і значенням у містах регіону були три соціальні групи: службовці, робітники і «господарі», які складали переважну більшість серед самодіяльного населення. Чисельність цих трьох основних соціальних груп неухильно зростала (особливо службовців і робітників), у чому чимала заслуга нової економічної політики.

Наголошено, що віра в неп збільшила кількість господарів-одинаків, непманів та інших «господарів». Чисельними були й «інші самодіяльні», до яких належали медики, педагоги, адвокати, духовенство, військові, техніки, прислуга та ін. Разом із тим, зменшився відсоток безробітних, причому у всіх містах регіону.

Відзначено, що кожна з соціальних груп в округових і неокругових містах мала різну вагу, що пояснюється характером і рівнем розвитку міст різних типів. Зокрема, в округових центрах переважали службовці та робітники, що пов'язано з більшою кількістю адміністративних установ і промислових об'єктів. Натомість у неокругових, периферійних містах найчисельнішою соціальною групою були «господарі», оскільки міста даного типу не мали такої адміністративної ваги і потужної промислової бази.

Наприкінці, автор робить висновок, що в роки (і завдяки) нової економічної політики відбулися значні зміни у соціальній структурі міського населення не лише Лівобережжя, а й усієї країни.

Ключові слова: *місто, Лівобережжя, самодіяльне населення, соціальний склад, робітники, службовці, господарі, безробітні.*

Постановка проблеми. Революція 1917 р. ліквідувала становий поділ громадян, який існував у дожовтневий період, відбулася переорієнтація на класи і професійні групи. Так, 1917 р. найбільш чисельною соціальною групою була інтелігенція і службовці, які становили 26,1% міського населення України. На дрібну буржуазію і дрібних капіталістів припадало 25,3% жителів міст. Частка пролетаріату визначалась у 23,2%, напівпролетаріату – 21,3%. Представники середньої і великої буржуазії та поміщики налічували 4,1% міських жителів України [13, с. 36]. Модернізаційні процеси 1920-х рр. у цьому відношенні займають особливе місце, оскільки неп, розвиток промисловості на провідні позиції висунули нові категорії населення, яких не знала попередня практика. Тому досить важливим є з'ясування питання про соціальну (соціально-класову) структуру самодіяльного міського населення Лівобережної України років непу. Для його розв'язання скористаємося матеріалами переписів 1923 і 1926 років, які є найбільш репрезентативними у висвітленні соціальної структури міського населення 20-х років минулого століття [3; 12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Біля витоків дослідження соціально-демографічних процесів у містах України стояли А. Хоменко [20], Ю. Корчак-Чепурківський [10], М. Птуха [15]. Зачіпає питання зайнятості населення в українських містах років непу, оперуючи даними переписів 1923 і 1926 рр., І. К. Вологодцев [2].

Монографічні дослідження соціально-класової структури означеного періоду з'явилися наприкінці 1970-х рр. Серед них виділяється колективна узагальнююча робота «Изменение социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов» [7]. У ній окреме місце відводиться й вивченню соціальної структури міст, де автори в руслі марксистсько-ленінської ідеології викривають так звані «деструктивні» елементи

суспільства. В українській радянській історіографії одним із перших до цієї тематики звернувся Ф. Г. Турченко, який у своєму дисертаційному дослідженні та статті розглядає зміни в соціально-класовій структурі міського населення України впродовж 1920-х рр. [18–19].

Новим етапом у дослідженні даної тематики став період перебудови, коли дослідники знову повертаються до вивчення цієї проблеми – узагальнюючі праці В. Б. Жиромської [5–6]. Вагомим внеском у вивчення соціально-класової структури українських міст є колективна робота С. В. Кульчицького, І. К. Рибалки, Ф. Г. Турченка «Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937» [13], в якій досліджено зміни чисельності та складу робітництва, а також інших прошарків суспільства в соціально-класовій структурі міського населення України 20-х рр. XX ст. На рубежі 1980–90-х рр. з'являються роботи присвячені вивченню окремих соціальних груп: робітництва [1], інтелігенції [9; 17] та ін.

У роки незалежності, науковці продовжили досліджувати дану проблему. Заслуговує на увагу монографія В. В. Підгаєцького «Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур)» [14], у якій автор детально розглядає життя міст України 1920-х рр. (демографічні, економічні, соціальні процеси). Дослідник, використовуючи матеріали переписів 1923 і 1926 рр., особливу увагу приділяє вивченню соціальної структури міського населення України як окремо по містах різних типів (округові та неокругові), так і надає загальні висновки.

Тривають дослідження окремих соціальних груп, наприклад непманів: роботи О. Сушка [16], А. Кравченка [11]. З'являються праці присвячені вивченню соціального складу населення конкретного міста, зокрема Харкова [8]. Однією з останніх є публікація Д. Гриня «Соціальна стратифікація в містах України 1920–30-х років: історіографія та джерела» [4], у якій автор аналізує історіографію змін саме соціальної структури міського населення 20–30-х рр. минулого століття.

Як бачимо, науковці в тій чи іншій мірі зверталися до вивчення соціальної (соціально-класової) структури населення у зазначений період. Однак, робіт у яких детально проаналізовано соціальний склад населення міст, і зокрема міст Лівобережжя, практично немає. Тож ж даною публікацією спробуємо дещо заповнити дану прогалину.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування соціального складу населення міст Лівобережної України в 1920-ті рр., прослідкувати за динамікою змін найбільших соціальних груп населення міст регіону за період між переписами 1923 і 1926 рр.

Виклад основного матеріалу. Існують різні дефініції поняття «самодіяльне населення». Проте всі вони відображають головні його ознаки: самодіяльне населення – частина населення, яка зайнята виробничою діяльністю, має самостійне джерело засобів до існування, а також категорії населення, які в певний час не працюють через незалежні від них причини.

Згідно з узагальненими даними (див. табл. 1), в 1923 р. у 10 округових центрах регіону кількість

Таблиця 1

Соціальний склад самодіяльного населення міст Лівобережжя

Тип міста	Разом самодіяльного населення	% самодіяльного населення серед усього населення	Робітники	Службовці	Господарі	Безробітні	Інші самодіяльні
	1923 р.						
Округові	279.607 100%	43,7	63.498 100%	66.007 100%	39.770 100%	30.649 100%	79.683 100%
Неокругові	–	–	–	–	–	–	–
Всього	279.607 100%	43,7	63.498 100%	66.007 100%	39.770 100%	30.649 100%	79.683 100%
	1926 р.						
Округові	357.728 79,9%	47,6	86.175 86,4%	120.824 90,9%	46.284 63,8%	32.188 93,1%	72.257 67,1%
Неокругові	89.771 20,1%	46,1	13.600 13,6%	12.093 9,1%	26.282 36,2%	2.376 6,9%	35.420 32,9%
Всього	447.499 100%	47,3	99.775 100%	132.917 100%	72.566 100%	34.564 100%	107.677 100%

Складено автором на основі: [3, с. 486–510; 12, с. 16–19, 92–103]

самодіяльних нараховувалось 279 607 чол., або 43,7% від усього населення даних міст. Найбільша їх кількість налічувалась у столиці, місті Харкові – 152 296 чол., що становило 47,4% від усього населення міста. Далі йшла Полтава – 37 290 чол., або 42,5%, потім Кременчук – 21 622 чол., або 39,3% від жителів міста та ін. Найменше самодіяльного населення в абсолютних числах було в Куп'янську – 4 811 чол., хоча у відсотках це становило 47,1% від усього населення міста і було другим показником після Харкова. Найменший відсоток самодіяльних зафіксовано у Ромнах – 36,9% і Прилуках – 37% [12, с. 16–19].

За соціальним складом 1923 р. в округових містах Лівобережжя відсоток службовців і робітників був майже однаковим, відповідно 23,6% (66 007 чол.) і 22,7% (63 498 чол.) (див. табл. 1). В округових центрах частка службовців сягала 13,6–27,6%. У Куп'янську, Лубнах і Харкові в соціальній структурі службовці посідали перше місце. В Кременчуці, Ізюмі і Полтаві вони становили другу за величиною соціальну групу. В абсолютних числах найбільше службовців налічувалось (крім столиці – 42 036 чол.) у Полтаві – 7 748 чол., Кременчуці – 4 261 чол., Сумах – 2 525 чол. [12, с. 95]. Тобто найбільше службовців перебувало у великих адміністративних центрах, де розміщувалось багато адміністративних установ і організацій.

У 5 округових містах у соціальній структурі самодіяльного населення на першому місці перебували робітники. До таких міст належали Кременчук, Ізюм, Полтава, Прилуки, Ромни. Відсоток робітників у цих містах перебував у межах 22,3–26,4%. Ще в 4 округових містах: Лубнах, Ніжині, Сумах і Харкові робітники посідали друге місце, і лише в Куп'янську вони становили третю за величиною соціальну групу після службовців і «господарів». Абсолютні числа мали дещо інший вигляд. Найбільше робітників налічувалось у Харкові – 35 212 чол., Полтаві – 8 452 чол., Кременчуці – 5 371 чол. Найменше робітничого елементу знаходилось у Куп'янську – 670 чол. та Ізюмі – 1 366 чол. [12, с. 92].

Третє місце в соціальній структурі населення округових міст 1923 р. було за «господарями», які дорівнювали 14,2% самодіяльного населення (39 770 чол.). У Ніжині й Сумах ця соціальна група виходила на перше місце, маючи відповідно 29,6% і 20,9% самодіяльного населення міста. У Куп'янську, Прилуках і Ромнах «господарі» становили другу за величиною соціальну групу. Найменшою дана група була в Кременчуці – 12,4% і Харкові – 11,4% (четверте місце), хоча в абсолютних числах Харків не мав собі рівних – 17 363 особи. Високі показники були в Полтаві – 4 841 чол. та Ніжині – 4 074 чол. [12, с. 96–97]. З-поміж «господарів» найчисельнішими були дрібні підприємці, тобто господарі-одинаки, яких налічувалося 33 648 чол., або 84,6%. Їх частка серед «господарів» в округових містах 1923 р. перебувала в межах від 57,1% (Ізюм) до 91,8% (Кременчук). В абсолютних числах найбільше господарів-одинаків знаходилося у Харкові – 15 671 чол., найменше – 483 чол. у Куп'янську. На другому місці були «господарі», які працювали лише з членами сім'ї або членами артілі, тобто представники середнього капіталу. Їх чисельність налічувала 4 957 чол., або 12,5%. Частка осіб, що належали до середньої буржуазії серед «господарів» округових міст регіону становила від 5,5% у Кременчуці до 42,3% в Ізюмі. За абсолютними числами найбільша їх кількість була в столиці – 1 074 чол., найменша – по 147 чол. у Кременчуці та Лубнах. Представники великої буржуазії, до яких відносимо господарів із найманими робітниками, тобто непманів, які були зайняті головним чином у кустарно-ремісничій промисловості, торгівлі й сільському господарстві, дорівнювала 2,9% (1 165 чол.). Їх частка серед «господарів» в округових містах становила 0,6–3,6%. В абсолютних числах найбільше непманів перебувало в Харкові – 618 чол., значна їх кількість була в Полтаві – 131 чол. і Ромнах – 85 чол. Найменше непманського елементу знаходилося в Ізюмі та Куп'янську, відповідно 6 і 10 чол. [12, с. 96–101].

Досить великий відсоток становили безробітні – 11% (30 649 чол.). Найбільшим він був у Кременчуці – 15%, найменшим у Прилуках – 6% і Ніжині – 6,3%. За абсолютними числами найбільше безробітних мешкало в столиці – 17 460 чол., Полтаві – 4 256 чол., Кременчуці – 3 242 чол. Найменша кількість осіб, що не мала роботи, знаходилась у Куп'янську, Ізюмі та Прилуках (491–597 чол.) [12, с. 16–19].

Майже третину – 28,5% (79 683 чол.) становили «інші самодіяльні» (військові; прислуга; особи, які не мали або не зазначили заняття; члени сім'ї, які допомагали у занятті; особи «вільних професій» (техніки, медики, педагоги, художники, адвокати, духовенство) та ін.). В 1923 р. у 10 округових містах відсоток «інших самодіяльних» перебував у межах від 26,4% у Харкові до 39,1% у Куп'янську. Абсолютні числа визначили кількість «інших самодіяльних» найбільше в Харкові – 40 225 чол., Полтаві – 11 993 чол.,

Кременчуці – 6 061 чол. Найменше таких самодіяльних знаходилось в Ізюмі – 2 011 чол. та Куп'янську – 1 883 чол. [12, с. 95–97, 102–103].

Перепис 1926 р. визначив кількість самодіяльних у 447 499 чол., або 47,3% від усього населення міст регіону. На долю округових міст припадало 79,9% самодіяльного населення. Кількість самодіяльних в округових центрах 1926 р. порівняно з 1923 р. зросла на 27,9% нараховуючи 357 728 чол., що становило 47,6% від усього населення округових міст (див. табл. 1). Частка самодіяльного населення зросла майже у всіх округових центрах. Найвищий показник самодіяльних мав Харків – 50,6%, високим він був у Полтаві, Кременчуці, Куп'янську, сягаючи 45–46,1%. Поряд зі збільшенням частки зросли й абсолютні величини. На 38,7% до 211 218 чол. зростання відбулося у Харкові, у Сумах їх кількість збільшилась на 34,1% до 18 942 чол., у Прилуках – на 27,2% до 12 587 чол. Незважаючи на зменшення частки, число самодіяльних у Куп'янську збільшилось до 6 982 чол., або 45,1%. Проте Ізюм і Ромни, хоча й мали збільшення частки самодіяльного населення, але їх абсолютна кількість скоротилась на 30,8% і 14,9% відповідно [3, с. 486–509]. Скорочення кількості самодіяльних в Ізюмі і Ромнах у першу чергу пов'язане зі зменшенням загальної чисельності населення у цих містах.

Як і раніше, в соціальній структурі самодіяльного населення округових міст перше місце належало службовцям, про це свідчать дані таблиці 1. Загалом 1926 р. їх кількість у містах Лівобережжя становила 132 917 чол., або 29,7% усього самодіяльного населення. На долю округових центрів припадало 90,9% (120 824 чол.), що дорівнювало 33,8% соціального складу населення міст даного типу. Порівняно з 1923 р. їх кількість зросла на 83%. Якщо раніше серед соціального складу населення округових центрів, службовці переважали лише в трьох містах, то тепер лише в Ніжині і Сумах ця соціальна група була на другому місці, у решти округових міст вона посідала першу позицію. У всіх 10 округових центрах регіону частка службовців зросла і перебувала в межах 18,3–38,9%. Найбільше чисельність службовців збільшилась у Прилуках – на 107,6%, Куп'янську – на 98,1%, Харкові – на 95,6%, Кременчуці – на 70%. Найменший показник збільшення кількості службовців був в Ізюмі – 28,6% [3, с. 486–509]. Таке велике збільшення чисельності службовців свідчить про зростання ролі адміністративного апарату. Збільшення «кабінетництва», чиновництва в свою чергу породжувало бюрократизм, тяганину і суперечності між різними інстанціями. На фоні декларованої нової економічної політики це було гальмом, яке заважало розвитку, викликаючи недовіру до себе в суспільстві.

На другому місці після службовців були робітники, яких 1926 р. налічувалося 99 775 чол., або 22,3% самодіяльного населення. З цієї цифри 86 175 чол., або 86,4%, припадало на округові міста, що дорівнювало 24,1% самодіяльного населення міст даного типу. Порівняно з 1923 р. кількість робітників в округових центрах збільшилась на 22 677 чол., або 35,7%. Проте, на відміну від 1923 р., коли в 5 округових містах ця соціальна група посідала перше місце, 1926 р. лише в Сумах робітничий елемент займав чільну позицію, становлячи 34,6% самодіяльного населення міста. У цілому частка робітників у соціальному складі населення округових міст Лівобережжя впродовж 1926 р. перебувала в межах 15–34,6%. Порівняно з 1923 р. кількість робітничого елементу в Ізюмі, Ромнах і Прилуках скоротилась відповідно на 45,9%, 37,2%, 8,4%. Особливо відчутних втрат зазнали Ізюм і Ромни, що пояснюється загальним скороченням кількості жителів у цих містах, а також виділенням у ході перепису 1926 р. станції Ізюм-Вокзальний у селище міського типу, яке було переписано окремо від міста Ізюм. Тому паровозо-ремонтні майстерні, що знаходились на станції і раніше вважалися міськими, 1926 р. були вилучені, віднявши таким чином відповідну кількість робітників. Решта 7 округових міст регіону мали зростання. Найбільшим воно було в Сумах, де кількість робітників збільшилась на 130,8%, налічуючи 1926 р. 6 650 чол., на 56% зросло робітництво в Куп'янську, на 51,7% до 53 426 чол. збільшилась кількість робітничого елементу в Харкові тощо [3, с. 486–509]. Загалом збільшення робітництва відбувалося у потужних промислових центрах, таких як Харків, Суми, повільніші темпи були в Кременчуці, Полтаві та ін.

Третьою за чисельністю соціальною групою в містах регіону 1926 р. були «господарі» – 72 566 чол., або 16,2% самодіяльного населення (див. табл. 1). Переважна більшість – 46 284 чол., або 63,8%, припадало на округові міста. Серед соціального складу самодіяльного населення округових центрів Лівобережжя «господарі» становили 12,9%, що на 1,3% менше ніж 1923 р., проте в абсолютних числах це на 6 514 чол., або 16,4%, більше. Ця соціальна група продовжувала становити більшість у Ніжині, хоча її частка зменшилася на 4,3%. У цілому частка «господарів» упродовж 1926 р. в округових містах становила

від 9,5% у Харкові до 26% у Прилуках. Абсолютні числа свідчать, що в 7 округових центрах регіону кількість «господарів» зросла, в Сумах вона перебувала майже на одному рівні, а в Ізюмі і Ромнах зменшилась. Велике збільшення дана соціальна група мала в Куп'янську, Кременчуці, Лубнах, Прилуках (на 45,9–71,8%). У Харкові «господарів» було найбільше – 20 029 чол., найменше – в Ізюмі, лише 674 чол. [3, с. 486–509]. Збільшення кількості «господарів», на наш погляд, стало можливим завдяки новій економічній політиці. Частина колишніх власників та ті, хто розраховував мати власну справу, відкривали й розвивали своє виробництво, вели комерційну діяльність, сподіваючись, що нові перетворення, зумовлені непом, допоможуть їм у цьому, вкладаючи кошти і залучаючи більше робочої сили на свої підприємства і господарства.

Серед загальної кількості «господарів» у містах регіону 1926 р. найчисельнішу групу становили господарі-одинаки – 43 701 чол., або 60,2%; потім йшли господарі, які працювали лише з членами сім'ї або членами артілі – 25 496 чол., або 35,1%; непманів налічувалося 3 369 чол., або 4,7%. В округових центрах 1926 р. порівняно з 1923 р. загальна чисельність господарів-одинаків скоротилась на 4,1% і налічувала 32 284 чол., або 69,8%. Як бачимо, зменшилося не лише абсолютне число, але значною мірою і частка. Якщо у Харкові кількість господарів-одинаків в абсолютних числах залишилася без змін, то в Ромнах, Ізюмі, Сумах і Ніжині їх чисельність скоротилась на 18,9–40%. У решти 5 округових міст відбулося збільшення кількості дрібних підприємців, яке становило 4,1–36,8%. Втім, частка зменшилася у всіх округових містах без винятку. Кількість представників середнього капіталу, до яких відносимо господарів, котрі працювали лише з членами сім'ї або членами артілі в округових містах регіону, 1926 р. зросла більше ніж у 2,3 рази нараховуючи 11 815 чол., частка збільшилася до 25,5%. Зростання охопило 8 округових центрів і сягало від 56,6% у Сумах до майже 8 раз у Кременчуці. Лише в Ромнах та Ізюмі чисельність представників середнього капіталу скоротилась відповідно на 6% і 47,7%, що головним чином пояснюється зменшенням загальної кількості «господарів» у цих містах. Частка даної групи «господарів» становила від 17,2% у Харкові до 51,2% у Куп'янську, хоча в абсолютних числах Харків не мав конкурентів – 3 445 чол., найменше представників середнього капіталу знаходилося в Ізюмі – 236 чол. та Лубнах – 251 чол. Чисельність непманів в округових містах 1926 р. порівняно з 1923 р. зросла на 87,6% до 2 185 чол., збільшивши частку серед «господарів» до 4,7%. Збільшення кількості представників даної групи «господарів» відбулося у всіх округових центрах регіону, становлячи від 36,8% у Сумах до 6,5 раз у Куп'янську. В абсолютних числах найбільше непманського елементу знаходилось у Харкові – 911 чол., значна їх кількість була в Полтаві – 315 чол. і Прилуках – 216 чол. Частка, що припадала на дану групу «господарів», 1926 р. в округових містах була в межах 3,2–6,9% [3, с. 486–509]. Отже, зростання кількості представників середнього і великого капіталу свідчило про стабілізацію і розвиток економіки, головним рушієм якої була нова економічна політика.

В 1926 р. у містах Лівобережжя було зафіксовано 34 564 чол., або 7,7% безробітних. Абсолютна більшість із них припадала на округові міста – 32 188 чол., або 93,1%. Порівняно з 1923 р. частка безробітних в округових центрах дещо знизилась, становлячи 1926 р. 9%, хоча в абсолютних числах кількість безробітних збільшилася на 5%, до 32 188 чол. У 8 округових містах частка безробітних знизилась і лише в Лубнах і Ромнах цей показник зріс. Найнижчий відсоток безробітних був у Прилуках, Ізюмі, Куп'янську, Сумах, який становив 3,9–4,4%. Найбільшим безробіття було в Кременчуці, Лубнах і Полтаві, сягаючи 10,3–11,3%. В абсолютних числах найбільше безробітних знаходилось у Харкові – 20 334 чол., Полтаві – 4 263 чол., Кременчуці – 3 001 чол. Лише 165 чол., що не мали роботи, мешкали в Ізюмі, 296 чол. – у Куп'янську [3, с. 486–509].

Майже четверту частину становили «інші самодіяльні», яких 1926 р. нараховувалось 107 677 чол., або 24,1% самодіяльного міського населення регіону. Більшість «інших самодіяльних» розташовувалось в округових центрах, їх частка дорівнювала 67,1%. Порівняно з 1923 р. як частка, так і абсолютна кількість «інших самодіяльних» в округових містах, зменшилась, налічуючи 72 257 чол., або 20,2% самодіяльних. Відсоток «інших самодіяльних» в округових містах 1926 р. перебував у межах від 16,7% у Харкові до 36,4% у Ніжині. До речі, Ніжин був єдиним округовим центром, де частка «інших самодіяльних» порівняно з 1923 р. зросла. В решти округових міст цей показник знизився, становлячи 4,1–9,7%. В абсолютних числах три міста: Ніжин, Куп'янськ і Прилуки навіть мали збільшення кількості «інших самодіяльних», відповідно на 30,6%, 25,2%, 9,1%. Незважаючи на скорочення,

найчисельнішими «інші самодіяльні» залишались у Харкові – 35 202 чол., Полтаві – 10 386 чол., Кременчуці – 5 506 чол. [3, с. 486–509].

Частка самодіяльного населення, що 1926 р. припадала на неокругові міста, сягала 20,1%, дорівнюючи 89 771 особі, що становило 46,1% від усього населення міст даного типу (див. табл. 1). Відсоток самодіяльних у 13 неокругових містах Лівобережжя перебував у межах від 40,4% у Кобеляках до 56,4% в Миргороді. В абсолютних числах найбільше самодіяльного населення знаходилося в Охтирці – 11 434 чол. і Вовчанську – 10 150 чол. Найменше самодіяльних перебувало в Гадячі – 4 321 чол., Кобеляках – 4 721чол. і Хоролі – 4 722 чол. [3, с. 494–510].

Найчисельнішою соціальною групою в неокругових містах 1926 р. були «господарі», яких налічувалося 26 282 чол., або 29,3% самодіяльного населення. У 12 неокругових містах «господарі» за чисельністю перебували на першому місці. Їх відсоток серед самодіяльного населення був у межах від 25,6% у Хоролі до 39,7% у Зінькові. І лише в Красноградці ця соціальна група мала третій показник. До речі, Красноград був єдиним периферійним містом регіону, в якому три основні соціальні групи: службовці, робітники і «господарі» мали відносну рівновагу, відповідно 25,1%, 20,5%, 19,9%. В абсолютних числах найбільше «господарів» нараховувалось в Охтирці – 3 760 чол., Вовчанську – 2 746 чол., Лебедині – 2 483 чол. Найменша кількість «господарів» була в Красноградці, Гадячі й Хоролі, налічуючи 1,1–1,2 тис. чол. [3, с. 494–510]. На відміну від округових центрів, у неокругових містах основну масу серед «господарів» становили не дрібні підприємці, а представники середнього капіталу, яких 1926 р. налічувалося 13 681 чол., або 52,1%. У 9 неокругових містах дана група перебувала на першому місці, становлячи від 46,5% у Пирятині до 70,5% «господарів» у Миргороді. У решти неокругових міст регіону цей показник перебував у межах 31,9–42%. В абсолютних числах найбільша кількість господарів, які працювали з членами сім'ї або членами артілі, знаходилась в Охтирці і Вовчанську, відповідно 1 900 чол. і 1 831 чол., найменша їх кількість була в Гадячі – 396 чол. Господарів-одинаків, тобто дрібних підприємців у неокругових містах Лівобережжя, нараховувалось 11 417 чол., або 43,4% усіх «господарів» у містах даного типу. У Красноградці, Хоролі, Вовчанську й Кобеляках господарі-одинаки становили більшість серед «господарів» міста, причому більшість абсолютну – 53,6–61,9%. У решти периферійних міст цей показник дорівнював 26,7–48,2%. В абсолютних числах найбільше дрібних підприємців мешкало в Охтирці – 1 757 чол., найменше – в Красноградці та Миргороді, відповідно 600 і 610 чол. Слід також зазначити, що в Зінькові, Лебедині й Пирятині спостерігалась практично рівновага між представниками середнього капіталу і господарями-одинаками. Чисельність непманів у неокругових містах регіону 1926 р. дорівнювала 1 184 чол., або 4,5% «господарів». Характерно, що частка непманів серед загальної кількості «господарів» у містах обох типів була майже однаковою, що свідчить про стабільну тенденцію розвитку даної групи. Частка непманів серед «господарів» неокругових міст Лівобережжя перебувала в межах від 2,7% у Вовчанську та Лебедині до 8,5% у Пирятині. В абсолютних числах найбільше непманів знаходилась у Білопіллі – 180 чол., найменша їх кількість була в Красноградці – 49 чол. [3, с. 494–510].

Другою за чисельністю соціальною групою з часткою неокругових міст у 13,6% були робітники. Їх кількість 1926 р. сягала 13 600 чол., або 15,1% самодіяльного населення неокругових міст. Найвищий відсоток робітників серед самодіяльного населення мали Білопілля, Кобеляки, Красноград і Пирятин. Він перебував у межах 20–22,4%. Незначний відсоток робітництва був у Богодухові і Вовчанську, відповідно 8,9% і 9,3%. Абсолютні ж числа називають найчисельнішим робітничим містом серед неокругових Охтирку – 2 045 чол., Білопілля – 1 763 чол., Лебедин – 1 346 чол. Найменша кількість робітничого елементу знаходилась у Зінькові – 591чол., Лохвиці – 632 чол., Богодухові – 678 чол. [3, с. 494–510]. Цікаво, що в жодному з неокругових міст регіону, робітники не становили більшість, що свідчить про відсталість міст даного типу в промисловому розвитку.

На долю неокругових міст припадало 9,1% службовців від їх загальної кількості, які мешкали 1926 р. у містах регіону. Чисельність представників цієї соціальної групи в містах даного типу налічувала 12 093 чол., або 13,5% самодіяльного населення. У Красноградці ця соціальна група посідала перше місце, маючи 1 409 чол., або 25,1% від усіх самодіяльних у місті. Значний відсоток службовців був у Пирятині, Гадячі, Хоролі, перебуваючи на рівні 17,4–18,7%. Найменшу частку службовців серед самодіяльного населення мали Зіньків – 7,7% і Лебедин – 9,8%. Кількісно, крім Красноградa, найбільше службовців знаходилось у Вовчанську й Охтирці,

відповідно 1 293 чол. і 1 212 чол., найменше у Зінькові – 435 чол. [3, с. 494–510].

У неокругових містах відсоток безробітних за 1926 р. був значно менший, ніж в округових центрах, становлячи 2,6% (2 376 чол.) самодіяльного населення периферійних міст. Найнижчий рівень безробіття, на рівні 1,4–2,2%, зафіксовано у Зінькові, Охтирці, Білопіллі, Лебедині, Вовчанську. Найвищим він був у Красноградi – 6% самодіяльних міста [3, с. 494–510].

На відміну від округових, у неокругових містах Лівобережжя відсоток «інших самодіяльних» за 1926 р. був майже вдвічі більший і дорівнював 39,5% (35 420 чол.) самодіяльного населення міст даного типу. Частка «інших самодіяльних» в неокругових містах була досить великою, становлячи 28,5% в Красноградi, сягаючи 47–48,7% у Богодухові, Миргороді і Вовчанську. В абсолютних числах найбільше «інших самодіяльних» знаходилось у Лебедині, Богодухові, Миргороді, Охтирці, Вовчанську, налічуючи від 3,5 тис. до майже 5 тис. осіб. Найменша кількість «інших самодіяльних» мешкало у Кобеляках – 1 473 чол., Гадячі – 1 525 чол., Красноградi – 1 598 чол. [3, с. 494–510].

Висновки. Отже, найбільшими за розміром і значенням у містах регіону були три соціальні групи: службовці, робітники і «господарі», які 1926 р. разом становили 68,2% самодіяльного населення. Кожна з соціальних груп в округових і неокругових містах мала різну вагу, що пояснюється характером і рівнем розвитку міст різних типів. Так, в округових містах провідна роль належала службовцям і робітникам, значно меншою була чисельність «господарів» та «інших самодіяльних», що пов'язано з більшою кількістю адміністративних установ і промислових підприємств в округових центрах. Не маючи такої промислової бази й адміністративної ваги, в неокругових містах, навпаки, найчисельнішою соціальною групою були «господарі», а також значно більший відсоток «інших самодіяльних», ніж в округових містах. Робітники і службовці перебували під більшим ризиком бути звільненими, а оскільки основна маса представників цих соціальних груп розміщувалась в округових центрах, то саме в них рівень безробіття був вищим, ніж у периферійних містах. Крім того, не всі, хто приходив у більші міста з села чи менших, неокругових міст, знаходив роботу, поповнюючи лави безробітних. Все ж, незважаючи на різні чинники, чисельність трьох основних соціальних груп зростала (особливо службовців і робітників).

Цілком очевидно, еволюція соціального складу самодіяльного населення у містах Лівобережжя в 20-х рр. XX ст. проходила з позитивною динамікою. Збільшення кількості самодіяльних відбувалося як в абсолютних числах, так і їх частки серед населення відповідних міст. Причому зростання не залежало від статусу міста чи його розмірів, а відбувалося у містах усіх типів і категорій. Основну масу самодіяльного населення становили представники трьох соціальних груп: службовці, робітники, «господарі». Із запровадженням непу і пожвавленням економічного життя, розвитком промисловості, особливо посилюється роль і вага робітників і службовців, які разом на середину 20-х рр. становили більше 50% самодіяльного населення. Проте, якщо збільшення кількості робітничого елементу є цілком зрозумілим (хоча робітники залишались на другому місці після службовців, чисельність яких була найбільшою), то зростання чисельності службовців, на наш погляд, є досить суперечливим. З одного боку, налагодження господарського життя країни, створення нових установ і організацій, покликаних контролювати, регулювати, забезпечувати функціонування усіх сфер суспільного життя викликало необхідність у збільшенні числа службовців. З іншого боку, по-перше: породжувало бюрократизм, тяганину, недовіру населення до адміністративного апарату; по-друге: перетворювало значну частину людського суспільства у підлеглу, підконтрольну, залежну від держави верству населення. На третьому місці, утворюючи досить значну величину, перебували «господарі». Серед «господарів» виділяються господарі-одинаки, які становили більшість; господарі, які працювали з членами сім'ї або членами артілі, а також непмани. Дві останні групи, особливо в округових містах, на середину 1920-х рр. значно збільшили своє представництво як в абсолютних числах, так і частки, що свідчило про віру в перспективу розвитку приватної справи, яку давав неп. Хоча в абсолютних числах кількість «господарів» та «інших самодіяльних» зросла, їх частка серед самодіяльного населення в деяких містах знизилась. Позитивним моментом є зменшення відсотку безробітних, що було зафіксовано в усіх 23 містах регіону. Усе це свідчить про великі перетворення, які відбулися у соціальній структурі міського населення не лише Лівобережжя, а й усієї країни в добу нової економічної політики.

Список літератури:

1. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20–30-х годов). Киев : Вища школа, 1990. 155 с.
2. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. *Труды комиссии по изучению перспектив развития городов*. Харьков, 1930. Вып. 1. С. 93–205.
3. Всесоюзная перепись 1926 года. Т. 29. Украинская Социалистическая Советская Республика: Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Отд. 2. Занятия / ЦСУ Союза ССР. Москва : [Б. и.], 1930. VI, 522 с.
4. Гринь Д. Соціальна стратифікація в містах України 1920–30-х років: історіографія та джерела. *Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa* / red. Ihor Sribniak. Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra. Warszawa-Paryż 2021. С. 94–101. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/39876/1/D_Hryn'_CwHvsHC_2021_IFF.pdf
5. Жиромская В. Б. Советский город в 1921–1925 гг.: проблемы социальной структуры. Москва : Наука, 1988. 167 с.
6. Жиромская В. Б. Социальная и демографическая структура населения: вопросы комплексного изучения. *Историческая демография: проблемы, суждения, задачи*. Москва, 1989. Гл. 4. С. 44–63.
7. Изменение социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов / [В. М. Селунская, Ю. С. Кукушкин, А. М. Панфилов и др.]. Москва : Мысль, 1979. 343 с.
8. Іванов С. Ю. Зміни чисельності та соціальний склад населення м. Харкова в роки НЕПу. Краєзнавство. 2006. № 1–4. С. 178–182.
9. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.
10. Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України. *Демографічний збірник*. Київ, 1926. Т. 4. С. 113–171.
11. Кравченко А. Соціально-професійна класифікація непманів українського міста. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. Вип. 15. С. 65–72.
12. Население в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года / ЦСУ УССР. Харьков : [Б. и.], 1924. XIV, 185 с. (Статистика Украины. Сер. 1, демография. Т. 2, вып. 2, № 55).
13. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / [С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др.] ; АН УССР, Ин-т истории. Киев : Наукова думка, 1987. 237 с.
14. Подгаецкий В. В. Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1994. 174 с.
15. Птуха М. Смертність у Росії й на Україні. Харків; Київ : [Б. в.], 1928. 195 с.
16. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр.). Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 96 с.
17. Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20–30-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 1992. Вип. 2. С. 68–74.
18. Турченко Ф. Г. Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення радянської України в 20-ті роки. *Питання історії СРСР*. Харків, 1978. Вип. 23. С. 30–39.
19. Турченко Ф. Г. Изменение в социально-классовой структуре городского населения в Советской Украине в 20-е годы : дис. … канд. ист. наук. Харьков, 1976. 274 с.
20. Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). Харків : ДВУ, 1925. 44 с.

Zhmaka V. M. SOCIAL COMPOSITION OF THE CITIES POPULATION IN LEFT-BANK UKRAINE IN THE NEP ERA (1920s)

In the article, using the materials of the censuses of 1923 and 1926, as well as scientific literature, the author made an attempt to find out the social composition of the population of the cities of Left-Bank Ukraine in the 1920s, that is, in the nep. The dynamics of changes in the largest social groups of the population of the cities of the region for the period between the censuses of 1923 and 1926 was tracked.

It is noted that modernization processes of the 20s. twentieth century to the leading positions put forward new categories of the population, which the previous practice did not know. It is determined that the largest in size and importance in the cities of the region were three social groups: employees, workers and "owners", who made up the vast majority among the amateur population. The number of these three main social groups has steadily grown (especially employees and workers), which is a considerable merit of the new economic policy.

It is emphasized that faith in nep has increased the number of single hosts, nep's and other "owners". Numerous were "other amateur", which included doctors, teachers, lawyers, clergy, military, technicians, servants, etc. At the same time, the percentage of unemployed decreased, and in all cities of the region.

It is noted that each of the social groups in the district and neocround cities had a different weight, which is explained by the nature and level of development of cities of different types. In particular, the district centers were dominated by employees and workers, which is associated with a large number of administrative institutions and industrial facilities. Instead, in neocratic, peripheral cities, the largest social group was the "owners", since cities of this type did not have such an administrative weight and a powerful industrial base.

In the end, the author concludes that during the years (and thanks to) the new economic policy there were significant changes in the social structure of the urban population not only of the Left-Bank, but of the whole country.

Key words: *city, Left-Bank, amateur population, social composition, workers, employees, owners, unemployed.*

УДК 94(477)"18":[271.222(470+571):316.658.4]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.10

Ігнатуша О. М.
Запорізький національний університет

ЦЕРКВА ЯК ІНФОРМАЦІЙНА ПЛАТФОРМА ДЛЯ ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ІМПЕРСЬКИХ НАРАТИВІВ В УКРАЇНІ XIX СТ. (МІКРОІСТОРИЧНІ ЕПІЗОДИ)

У статті проаналізовано історичні джерела з фонду Петропавлівської церкви с. Балабине Олександрівського повіту Катеринославської губернії за XIX ст. (Ф. 140), збережені в Державному архіві Запорізької області. Аналіз проведено з метою конкретизації та унаочнення тези про тісний зв'язок російської імперської влади з російською православною церквою в Україні. Тему актуалізувала сучасна російсько-українську війна, залученість Російської православної церкви до її підтримки. Доречним є пошук аналогій в діях, фразеології російської влади в обґрунтуванні своєї імперської позиції тоді – у XIX ст., і тепер – у XXI ст., з метою встановлення генетичної спорідненості. Методологічну основу дослідження склали принципи історизму та системності, методи аналізу і синтезу, історико-порівняльний та історико-генетичний методи. Шляхом досягнення цілі обрано мікроісторичний підхід. Для аналізу було задіяно укази і повідомлення вищих державних інституцій, що відображають оцінку військових акцій імперії і були спрямовані на формування вірнопідданих почуттів населення, ідей російського патріотизму, обрамлених релігійними формами. На конкретному змісті імператорських указів, аналізі стилістики текстів, логіки інтерпретації подій, мовленнєвих зворотів, використанні епітетів і порівнянь тощо показано культивування російських наративів, міфологізацію подій у вигідному для російської імперії ракурсі. Зроблено висновки про цілеспрямовану, послідовну і незмінну роль церкви у формуванні ідейної імперської бази для конструювання російської ідентичності, обґрунтуванні легітимності влади, гальмуванні пробудження української національної самосвідомості, сприянні цілісності імперії і, навіть, прирощенні її територій.

Ключові слова: *Україна, Російська імперія, російські імперські наративи, православна церква, національна політика, імператорський указ, пропаганда, війна, асиміляція.*

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна, активна фаза якої триває понад три роки це продовження екзистенційної війни, що століттями ведеться імперською Росією проти українського народу на його знищення і асиміляцію.

Гарячі фази війни змінювались періодичним охолодженням. Проте імперський наступ не вгасав. Змінювалися лише головні інструменти імперської політики щодо України. У «мирні часи» одним із головних ставала пропаганда, що набувала багатоманітних форм.

У цьому політичному процесі активним гравцем виявилась православна церква, яку російська імперська влада позбавила самостійності рішень і включила до складу імперських політичних структур. Нищення Київської митрополії, всупереч даним їй московією документальним гарантіям, стало прологом до втрати нею всеукраїнського значення і повної нівеляції. За часів Петра І керівництво церквою було віддано Священному Синоду – державному відомству, що керувалося імперськими наказами. За часів Катерини ІІ секуляризаційна реформа, впровадження штатів для духовних установ, реформування системи церковної освіти ще тугіше зв'язали православну церкву з імперською системою Росії.

Яскравою ілюстрацією імперської ролі церкви стало використання церковних установ в якості платформи для поширення російських наративів.

Здавалося б, що факт тісного зв'язку між російським царизмом і православною церквою в Україні не вимагає доведення. Він відомий. Але ним і досі легковажать, його значення недооцінюють. Свідченням цього є існування донині в правовому полі України російської церкви, що керується з країни-агресора, попри те, що цей факт доведено науковою релігієзнавчою експертизою, і так само, констатовано в історичних дослідженнях у різних аспектах суспільно-політичних зв'язків і в різних територіальних площинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Констатацію суспільно-політичної ролі Російської

православної церкви в Україні здійснили, переважно, в узагальнюючих наукових працях: І. Власовський [2, с. 235–306], Н. Полонська-Василенко [20, с. 78–93], С. Жилюк та Б. Бойко [9; 10], О. Ігнатуша [11, с. 34–108], А. Колодний [14, с. 210–228], І. Лиман [16], Г. Надтока та І. Горпинченко [17, с. 75–96; 18], І. Шугальова [21] та ін.); навіть у підручниках та навчальних посібниках: А. Колодний [1, с. 455–460; 13], О. Крижановський, С. Плохій [15], архієп. І. Ісіченко [12, с. 324–372] та ін., у новітніх науково-популярних виданнях: С. Плохій [19, с. 54–146].

Проте, з огляду на стрімку і суперечливу динаміку українсько-російських відносин, цей факт належить до числа тих, що вимагають періодичного оновлення контенту, нового прочитання і фактографічного обґрунтування новими джерелами. Мікроісторичні підходи до історіописання, що стали сміливо застосовуватись вітчизняною історіографією, відкривають безмежні можливості для такого показу і обґрунтування зазначеного зв'язку. Тому скористаємось можливостями, які відкриває методологія мікроісторичних досліджень.

Постановка завдання. Метою статті є поглиблення характеристик церковно-державних зв'язків та розуміння місця православної церкви у системі російської імперської політики XIX ст. шляхом аналізу провідних ідей царських указів, які поширювались мережею церковних установ і відклались в архіві конкретної Петропавлівської церкви с. Балабине Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

Виклад основного матеріалу. Обравши даний сюжет – вивчення змісту конкретних царських указів і встановлюючи їх ідеологічний, пропагандистський контекст і провідні ідеї, – зможемо побачити місце, яке відводила російська держава церкві, її роль у суспільному житті.

Зазначимо, що цей сюжет раніше не піддавався аналізу. Тож, у фактографічному відношенні він розрахований на отримання нових знань, а у практичній площині – на конкретизацію, деталізацію, поглиблення висновків про сутність російського імперського впливу, який здійснювався на українське суспільство через церкву.

Пропонуємо у даній публікації загострити увагу на змісті царських указів кінця XVIII–XIX ст., що стосувалися зовнішньополітичної та мілітарної сфери і поширювалися та пропагувалися серед українського населення через мережу православних церков України, зокрема – південного регіону. Ця сфера, на наш погляд, найбільш виразна і показова для ілюстрації імперського характеру російського впливу на Україну. Для конкретизації звернемось до документів пересічної з церков, архіви якої збереглися у відносно задовільному стані (що, на жаль, не є типовим для збереженості церковних архівів). Мова йде про Петропавлівську церкву с. Балабине, яке нині входить до передмістя Запоріжжя й фактично межує з його південно-східною частино, а в XIX ст. адміністративно відносилась до Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Зміст ділової документації, що нагромаджувалась у цій церкві і статус цього релігійного осередку як пересічної сільської церкви населеного пункту волосного масштабу, дозволяють вважати наші спостереження типовими, а узагальнення, зроблені на їх основі – репрезентативними.

Документи Петропавлівської церкви с. Балабине вціліли за 1789–1930 рр. і перебувають на зберіганні в Державному архіві Запорізької області (Ф. 140). Серед них є і архівна справа під № 9 з назвою «Укази імператорів і урядового Синоду». Вона охоплює період з 10 червня 1814 р. по 10 серпня 1854 р. і містить 174 аркуші [5]. Саме її матеріали обрано за основні джерела нашої статті. У фонді відклалися й інші імператорські та урядові укази, які ми залучили до аналізу. Маємо на увазі справи № 6 «Укази імператора Павла I і урядового Синоду за 1802 р.» на 25 аркушах [3], № 7 «Укази імператора Олександра I і урядового Синоду. 1 травня 1802 – 25 грудня 1813 р.» на 109 аркушах [4] та № 16 «Укази імператора Миколи I і урядового Синоду за 1829–1836 рр.» на 61 аркуші [6], № 59 «Укази, приписи благочинницької ради. 1869–1894 рр.» на 174 аркушах [7]. Для цієї публікації ми також скористалися справою № 60, що має назву «Відомості про вступ російських військ в межі Азійської Туреччини» (без датування) на 5 аркушах [8]. Як бачимо, збереглися законодавчі акти, ініційовані та впроваджені за різних імператорів вищими державними інституціями протягом кількох десятиліть, що дозволяє стверджувати про нерозривність політики поза залежністю від суб'єктивно-особистісних факторів.

Таким чином, завдяки аналізу указів, які відклалися в архіві церкви, а згодом потрапили на державне зберігання, ми маємо змогу проаналізувати проблематику, якою переймалася імперська влада, організовуючи інформаційний супровід своєї політики. Знайомство зі змістом документів, на наш погляд, висвітлює проекції оцінок суспільних явищ та дій окремих суб'єктів влади, що

дозволяє сформулювати відповідні висновки як про характер імперської політики в конкретний історичний період, так і про роль церкви у поширенні відповідних наративів.

Серед указів Павла І звернемо увагу на указ від 15 липня 1799 р. [3, арк. 19]. Як відомо, того дня Велика Британія, Австрія та Росія уклали союз проти Франції, що стало частиною формування другої антифранцузької коаліції (1798–1802 рр.). Іспанія на той час перебувала в союзі з Францією (з 1796 р.), яка проводила агресивну зовнішню політику, досягши створення залежних від себе «сестринських республік» у Європі, загрожуючи британським інтересам у Середземномор'ї та Індії. Тож Іспанія, фактично, опинилася у ворожому таборі проти Росії. Згаданий указ Павла І повідомляв про загострення відносин з Іспанією, яка, за російською фразеологією, «виявила більше інших страх і вірність її до Франції, не сприяння їй, але підготовкою до нього [*сприяння – О.І.*]». Дії Франції характеризувалися як «беззаконне правління». На противагу цьому, політику Російської імперії по відношенню до Іспанії указ характеризує як доброзичливу, таку, що неодноразово вживала різні способи «аби відгородити від пагубних для неї [*Іспанії – О.І.*] правил і помилок». Констатуючи «впертість» і «згубність» позиції Іспанії, яка спричинила «обурення» Росії, імператорський указ логічно підводив до потреби оголошення персоною нон ґрата «іспанського повіреного у справах Оніса» та повідомляв, що таке вислання Луїса де Оніса вже здійснене. Зрозуміло, що Іспанія змушена була відповідати дзеркально – вдавшись до видворення російського повіреного у справах – радника Біцова. Цей крок і став приводом для ескалації конфлікту – оголошення Російською імперією війни Іспанії. Далеко не всі випадки вислання послів у міждержавних відносинах завершуються війною. У даному випадку, бачимо, що вислання посла стало підставою для оголошення війни. Хочемо сказати, що ініціатива ескалації конфлікту між Іспанією та Росією залежала від Росії. Але свою позицію царський указ виставляв як істину, правота якої не піддається сумніву. Імперський характер інтересів Росії не обговорювався. Указ закликав начальників сухопутних і морських сил діяти «неприязно скрізь і з усіма підданими Короля Гішпанського» [3, арк. 19].

Факт читання цього указу у парафіяльних церквах України насамперед викликає думку про віддаленість проблематики, яку він нав'язував українському селянинові чи жителеві міста, надзвичайну чужість його ідей і аргументів, в яких українець не бачив і не відчував своїх повсякденних турбот, проблем, інтересів. Відвідувачі церкви вимушено мусили поринати у невідомий їм світ міжнародних відносин, в якому вже були заготовлені і запропоновані відповідні «правильні» оцінки і характеристики від імперського керівництва. Так українцям індокринувалися наративи, архетипи російської ментальності, генеровані російською владою.

Надзвичай показово і інше – в тексті цього указу жодним чином не згадувалась церква як інституція, церковні керівники чи посадові особи, які мали сприяти ознайомленню віруючого населення з цим указом; не згадувалися божий авторитет і божественний промисел як рушії усіх справ; не ставилось завдання духовенству щодо оголошення указу тощо. Єдине, що видавало зв'язок цього офіційного акту з церковним відомством – це примітка під документом: «Справа ця Православній Петропавлівській церкві» [3, арк. 19]. Вочевидь, такий підхід влади до церкви як інституції вважався цілком зрозумілим і природнім, оскільки церква мала всіма силами сприяти популяризації, поясненню змісту цього указу, його тлумаченню – будь то після богослуження чи в інший час. Отже, завдання церкви пропагувати зміст указу, його інтерпретацію подій, позицію імперської влади сприймалося як само собою зрозуміле. А це свідчило про високий рівень інтеграції церковних і державних структур, що простежується вже на рубежі XVIII–XIX ст.

Серед низки указів Олександра І привертає указ від 09 травня 1815 р., що повідомляє про переможне закінчення в Європі війни з наполеонівською Францією та про надання Польщі автономії (3 травня 1815 р.) і, водночас, закликає до продовження боротьби з Наполеоном (який повернувся до влади), «щоб сокрушить тиранську владу, Францією возобладавшу» [5, арк. 21–21 зв.].

Широко відомо, що воєнні дії ще були продовжені і остаточна поразка Наполеона сталася 18 червня 1815 р. в битві при Ватерлоо, а 22 червня він вдруге зрікся престолу. Проте не на цю суперечливість у датуванні фіналу боротьби з Наполеоном ми прагнемо звернути увагу. Важливим є зміст указу, як намір і свідчення фіксації російською імперською владою своїх нових вагомих зовнішньополітичних досягнень і територіальних надбань у Європі та їх ідейного обґрунтування. В тексті указу напрочуд яскраво віддзеркалилась фразеологія нинішньої Росії, яка веде імперіалістичну війну в Україні, загарбує її територію та, водночас, позиціонує себе у світі

як захисниця прав людини і загальнонаціональних інтересів.

В зазначеному указі фіксується факт приєднання до Росії – «під єдиний Скіпетр» – історичної Польщі – «дуже обширної частини колишнього Герцогства Варшавського». При цьому територіальні надбання імперії інтерпретуються як досягнення загальноєвропейського блага: «необхідним представилось влаштування всезагальної в Європі рівноваги і порядку». Водночас підкреслювалося, що ці надбання є великим благом для російської держави, адже створюють, свого роду буфер (тут залучимо сучасний термін – «санітарну зону»): «сим огороджується меж наших безпека, виникає твердий оплот, що захищає від наклепів і ворожих замахів…».

Російська імперська амбіція протягувала свої ідейні щупальці ще далі. Своєю державністю вона намагалася зцементувати Польщу з Росією як «братні народи». Тож і для поляків в російській інтерпретації указу поглинення їхньої державності Росією подавалося як благо: «відроджуються узи братерства племен, взаємно між собою спряжених єдністю походження» [5, арк. 21].

Так само, як сьогоднішній міністр закордонних справ російської федерації С. Лавров стверджує, що для його країни не суть важливі територіальні надбання в Україні, аналогічну тезу висловлювала і російська імперська влада в XIX столітті стосовно Польщі, поглинаючи її. Рядки аналізованого вище імператорського указу містили вислови, що сила російської імперії ґрунтується на вірі, любові та благополуччі, а не на територіальних надбаннях… Процитуємо мовою оригіналу, щоб передати колорит парадно-лицемірної фразеології та стилістки: «Непреоборимая сила Империи Российской, на вере, на любви, на благополучии основанная, от внешних приобретений возрасти не может» [5, арк. 21]. А прагнення розширення своїх територій, як писалося в указі, не було споріднене завойовницьким настроям. Воно, за формулюванням російських урядовців, ніби, полягало виключно у бажанні захистити свою країну. У документі це виглядало так: «Такое чувствование было бы несродно поднявшим оружие для защищения отечественной страны, а не для завоевания» [5, арк. 21].

Отже, як бачимо, риторика російських офіційних документів перших десятиліть XIX ст., призначених для широкого оприлюднення, була наскрізь фальшивою. Проте ті самі ідеї та речення тільки сучасною мовою, чуємо зараз від високопосадовців російської федерації у виправдання агресії проти України.

Імперські документи сповнював пафос, розрахований на формування патріотичних почуттів, любові до царя і «вітчизни», віри у справедливість і «богонатхненність» державної політики по відношенні до інших народів і країн. В реальності ця фразеологія маскувала імперські завойовницькі плани, шовіністичну національну політику, прагнення асимілювати й поглинути в російській державності потенціал сусідніх націй і народностей.

Інший читаний в церкві указ був датований 25 червня 1817 р. Він повідомляв про важливу для імперії подію – династичний шлюб брата імператора Олександра – Миколи Павловича (престолонаслідника, який 1825 р. стане російським імператором) з дочкою короля Пруссії Фрідріха Вільгельма III – Шарлотою. Подія обставлялася як Божественний акт – «За манією і благословенням Того, в Його ж десниці серце Царів…» [5, арк. 51]. Не приховувався політичний розрахунок: «нехай укріпиться в силі і славі своїй родинними і дружніми союзами з найсильнішими на землі Державами». Росія прагнула бути серед найсильніших держав світу і у цьому прагненні використовувала і «шлюбну» дипломатію. В указі говорилося, що 24 червня наречена прийняла «православне Грекоросійської Церкви сповідання і при Святому Миропомазанні [була] наречена Олександрою Федорівною». Повідомлялося, що наступного дня – 25 червня – відбулося обручення наречених, що передувало офіційному шлюбу. Указ містив «повеління» «Її Найсвітлішу Принцесу йменувати Великою Княжною з титулом Її Імператорська Величність».

Як бачимо, текст указу був розрахований не тільки на інформування підданих імперії про зміни в імператорській родині, а, передусім, на формування шанобливих почуттів до членів царської сім'ї, як «батьків нації», сприйняття подій на найвищому державному рівні як таких, що мають «божественне» походження. Поширення інформації про шлюб брата царя з іноземною принцесою мав підкреслити велич російської імперії, рівної з великими імперіями світу А повідомлення про прийняття іновірною нареченою православ'я мало підкреслити вищість і у цьому шлюбі російської сторони та роль російської церкви.

Для переконливості правоти цього висновку проаналізуємо ще один з імператорських указів, який стосується дещо пізніших часів – кінця 20-х рр. XIX ст. Це указ від 14 квітня 1828 р. про оголошення Росією війни Османській імперії [5, арк. 121]. Його теж оголосили в Петропавлівській церкві с. Балабине. Як відомо, серед

головних причин тієї війни було геостратегічне суперництво в Чорноморському регіоні між Російською та Османською імперіями – відмова Османської імперії виконувати Аккерманську конвенцію 1826 р., котра гарантувала автономію Дунайським князівствам (Молдавія, Валахія), а також боротьба греків за незалежність від Османської імперії – грецька революція (1821–1829 рр.), якою намагалася скористатися Росія. Нагадаємо, що війна тривала до 14 вересня 1829 р. і завершилась підписанням переможного для Росії Адріанопольського мирного договору, що змінював на її користь баланс сил у регіоні.

Повертаючись до тексту імператорського указу про оголошення війни, читачі і слухачі не знайдуть у ньому згадок про цей геостратегічний конфлікт, окрім посилання на «попрання» турецькою стороною конвенції, «в Аккермані заключеної», «висунення поголовного на неї [*тобто – на Росію. – О. І.*] ополчення» та «погрози їй війною винищувальною». Разом з тим, в указі перераховувалися «кривди», яких нібито зазнала Росія від свого супротивника. Вони здебільшого не мали конкретики і апелювали виключно до почуттів російських підданих. Першою з «кривд» називалася «образа прав і гідності Російського прапора». В чому саме полягало це нанесення образи прапору, не пояснювалося, тобто було голослівним. Друга теза стверджувала, що «утримуються кораблі, і вантажі їхні потрапляють у здобич насильницького самовладдя». Жодних доказів цього факту указ теж не містив. Третя теза стверджувала: «Піддані Наші засуджуються або [*від них вимагають. – О.І.*] змінити підданство, або залишити негайно Турецькі володіння». У цій тезі теж важко знайти конкретизацію масштабу подібних фактів, а тим паче за умов недостатньої врегульованості російсько-турецьких економічних відносин, вбачити дискримінацію чи порушення конкретних умов (адже ці умови не називаються). Подальший перелік «фактів» теж містив суб'єктивне бачення питання російською стороною. Адже далі йшлося про позицію турецької сторони, якою вона забезпечувала свої державні інтереси, виходячи зі свого географічного положення і власних державних інтересів. Цитуємо джерело: «Протока Боспорська запирається; Чорноморська Наша торгівля утискається; містам і областям південного краю, позбавляючись цього єдиного джерела їхнього виробництва, загрожують численні втрати» [5, арк. 121]. Наведені тези аж ніяк не свідчать про агресивність турецької сторони в бік Росії, а лише про відстоювання нею власних економічних і політичних інтересів. Між тим, вони подавалися як «низка порушень» від часів Бухарестського трактату (28 травня 1812 р.). Але цей трактат не надавав Росії особливих привілеїв щодо проходу через Босфор і Дарданелли. Контроль над протоками залишався за Османською імперією, і російські судна могли проходити лише за загальними правилами, встановленими турецькою владою. Питання судноплавства через протоки стало предметом міжнародних угод лише з середини XIX століття.

Позицію Росії імператорський указ Миколи I характеризував на противагу позиції Оттоманської імперії. Вона поставала як «великодушна», відповідна «гідності Імперії і недоторканості прав її і слави». Ніби звертаючись до читача, указ у полемічно-пропагандистському стилі підводив до думки: «Але ж є і самій великодушності межі». Вчергове стверджуючи правоту імператорської позиції, зазначалося: «Повеліли Ми військам Нашим двинутись, з допомогою Божою діяти проти ворога, який поправ святість мирних союзів і прав загальнонародних» [5, арк. 121]. Констатуємо, що позиція Росії, як завжди, виставлялася у світлі непогрішності, а всі провини за війну покладалися на противну сторону.

Таке обґрунтування імперіалістичної війни, непотрібної народам, формувало ілюзії про її справедливий характер, підсилювало патріотичні і вірнопідданські настрої серед темних, неосвічених суспільних верств, які вірили офіційній пропаганді, і, таким чином, готові були віддавати свої життя «в оборону Святої Православної Церкви і любої Батьківщини нашої». Церковний фактор знову відігравав роль підсилювача, генератора емоцій і релігійних почуттів, що були повсякденням українців у XIX ст.

Інший імператорський указ отриманий священником Петропавліської церкви с. Балабине 20 червня 1869 р., повідомляв про «майбутню подорож Їх Імператорської величності по Росії» і повелівав, «щоб духовенство ніде не виходило з селянами назустріч Їх Величності за винятком тих храмів і монастирів де Государю Імператору і Государині Імператриці благоугодно буде зупинитись для молитви, і щоб не було виголошувано Їх Величності промов» [7, арк. 1 зв.]. Очевидно, що подібним указом імперська влада намагалася уникнути масових явищ народних звернень до імператора. Можливість подання звернень, клопотань, петицій з метою вирішення громадських чи особистих, передусім – соціальних, проблем блокувалась.

Орфографія і стилістика цього, як і інших указів, з написанням імператорських титулів і форм шанобливого звернення привчала читачів і слухачів указів до пієтету перед імператорськими особами та згаданими високопоставленими діячами.

Указ Священного Синоду від 10 червня 1869 р. повідомляв про хрещення «Високоновонародженого Великого Князя Олександра Олександровича» і про повеління імператора святкувати його народження 26 травня, а тезоіменитства – 30 серпня. Указ передбачав, щоб по його отриманні в усіх міських церквах негайно, а в сільських – у найближчу неділю чи свято, після літургії були відправлені урочисті молебні про «здійснення святого хрещення» [7, арк. 3].

Як і попередні укази, останній формував російську національно-державну єдність, спираючись на ресурс православної церкви, яка неодмінно виконувала настанову у загальнодержавних масштабах.

Примітно, що в діловодстві Петропавлівської церкви с. Балабине зберігся також і текст указу, що повідомляв про завершення російсько-турецької війни. Це указ Миколи I від 19 вересня 1829 р. [5, арк. 140–140 зв.]. Указ сповнений високопарних слів, розрахованих на примноження патріотичних почуттів підданих російської держави. Тим паче, що такі підстави надавав переможний Адріанопольський мирний договір, укладений 14 вересня 1829 року. Як відомо, за результатами цього миру Османська імперія поступилася Росії частиною чорноморського узбережжя, Греція отримала незалежність, Молдовське князівство, Валахія та Сербія здобули автономію.

Здобутки Росії у цій війні подавалися як Божий дар, «посланий вище на Росію»: «ми купно з усіма чадами її приносимо жертву сердечної подяки Всесильному в Промислах своїх Богові, який так возвеличив славу любої НАМ Вітчизни». Ця теза указу була прикінцевою. Як завершальний акорд, вона акцентувала на себе увагу, обгортаючи в релігійні форми виразів далекі від релігійної сфери політичні справи.

Російську національну ідентичність указ підживлював виразами: «мужнє російське воїнство», «досвід істинного геройства в Європі і Азії, на суші і на морях», «швидко переходячи від перемоги до перемоги» тощо. Разом з тим малювався ідеалістичний образ російського вояка як гуманіста: «Мирним і незлобивим мешканцям воно [*російське військо. – О.І.*] проявляло пощаду, людинолюбність і смиренність». Те саме спостерігаємо у сучасній російській пропаганді.

Переживаючи сучасну російсько-українську війну 2014–2025 рр., яку росіяни не бажають припиняти до повного винищення українців, лише імітуючи свою готовність до переговорів, поневолі поставиш під сумнів і фразеологію того імператорського указу від 19 вересня 1829 р. про «неодноразове прагнення» росіян припинити вогонь і встановити справедливий мир чи досягти перемир'я. У тексті указу цей міф про прагнення мирного врегулювання питання виглядав таким чином: «Ми не переставали переконувати Порту до відновлення взаємної згоди. За даним від НАС повеліннням, воєначальники з кожною перемогою пропонували мир і дружбу. Все було дарма»…

І в черговий раз додавали облудну російську тезу: «І в дні боротьби і слави, не сприймали духу придбання і розширення володінь російських». У той же час указ вихваляв «вигоди», які Росія здобула у цій війні: «Мир цей доставив Росії плоди рясні, суттєві. Кров воїнів її спокутувано важливими для ІМПЕРІЇ НАШОЇ вигодами». Перелік вигід додавався. Серед них, зокрема, називалася «…безпека Російських меж, особливо з Азійської сторони, повністю огороджена приєднанням до ІМПЕРІЇ НАШОЇ фортець: Анапи, Поті, Ахалцихе, Ацкурі та Ахалкалакі». Тож, приєднання нових територій до Російської імперії подавалось у світлі захисту російського кордону і не вважалось загарбанням, чим воно було по суті. Як бачимо, історичні паралелі між фразеологією імператорських указів XIX ст. і сучасної російської риторики щодо війн, які вела Росія, тоді і тепер, надзвичай чітко виводять на сучасну фразеологію путінської Росії щодо України та окупованих нею територій.

Перелік аналізованих указів подібного спрямування можна було б продовжувати. Зазначимо, що серед них є укази про анексію Фінляндії (1808 р.), ведення та завершення війни з наполеонівською Францією (1812, 1813 рр.) та ін. [3, арк. 19; 4, арк. 85–87]. Проте головні ідеї, логіка обґрунтування «російської правоти» є дуже схожими, як і використання церковної фразеології, прикриття імперських дій логікою «Божого промислу» та «Божої волі».

Крім імператорських указів, церквам надсилали зведення про успішний хід військових операцій російської армії, які духовенство мало не тільки приймати до відома, щоб орієнтуватися в загальнополітичній та військово-політичній ситуації країни, а й поширювати серед населення з метою формування патріотичних настроїв і прищеплення ідеї загальноросійської

«вітчизни» [Див. напр.: 5, арк. 122–124]. Скажімо, такими були друкарські примірники повідомлень під час вже згаданої російсько-турецької війни (1828–1829 рр.) зі штаб-квартири імператора – «Известия из главной квартиры ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА» від 9, 12 червня та 16 липня 1828 р. Вони повідомляли про успіх російських військ на театрах військових дій, зокрема, поблизу фортець Мачин та Костенджи (Констанца) (нині це територія Румунії), Базарджика (територія нинішньої Болгарії, південніше Пловдіва), що мали стратегічне значення. Йшлося про захоплення фортець, здобуття багатих військових трофеїв та «досить значної кількості життєвих і воєнних запасів» [8, арк. 1].

16 липня 1828 р. повідомлялося про взяття російськими військами 23 червня 1828 р. турецької фортеці Карс. Як відомо, це була одна з ключових перемог російської імперії в Закавказзі, яка сприяла подальшому просуванню російських військ у регіоні [8, арк. 2]. Для створення максимального пропагандистського ефекту повідомлення, як вже зазначалося, надсилалися у вигляді копій офіційних відомостей, що були набрані друкарським способом на якісному папері, з описом деталей кількісних здобутків (вбитих, полонених, гармат, мортир, пудів пороху, човнів тощо) і прізвищами «героїв» з числа генералітету (генерал-лейтенант Рідігер, генерал-ад'ютант граф Орлов, князь Мадатов та ін). Вважаємо, що друкарські примірники указів і урядових розпоряджень мали навіювати думку про виняткову важливість подій, про які повідомлялося. Більше того, їх зміст не мав бути випадково спотворений у разі неодноразового переписування рукописних копій в різних інстанціях до того часу, доки вони б дійшли до кінцевих адресатів – читачів та слухачів. Тому друк здійснювали і розсилали в достатній кількості примірників.

Для опису згаданих загарбницьких військових акцій росіян за межами своєї країни використовувалися якісні прикметники, епітети і порівняння виняткового значення: «відмінна мужність», «непохитна твердість воїнів наших», «переможна російська зброя», «впертий опір багаточисельного ворога» тощо. Неодмінним елементом інформаційного контенту було підкреслення «Божественного промислу», «Божої допомоги» росіянам у їх загарбницьких військових акціях. Стверджувалось: «восторжествували за допомогою Всевишнього» [8, арк. 2]. Посилання на «Божественний промисел» обґрунтовувало, чому подібні державні папери, які містили інформацію виключно мілітарного характеру і відображали виключно державний імперський інтерес, поширювались мережею церковних установ.

Висновки. Констатуємо, що в XIX ст. православна церква, навіть в пересічному українському селі, виконувала державне «навантаження» – підтримувала російські імперські проекти, що не мали відношення до духовних потреб суспільства. Навпаки, силою і авторитетом церкви імперські наративи впроваджувались у свідомість віруючих.

Одним із напрямів патріотичної міфотворчості, яка велася через інститут церкви, був міжнародний напрям, який освячував імперську політику, забезпечував легітимність влади, консервував пробудження самосвідомості і національних почуттів. Завдяки постійній увазі духовної влади до політичних питань, їх сприймали як невід'ємне від загальноцерковних справ. Така діяльність, спрямована на зміцнення імперії, безперечно, мала ефект, але не настільки далекосяжний, як на те розраховувала імперська влада. Адже з посиленням процесів модернізації український національний чинник пробивав мури імперської держави та імперської церкви.

Список літератури:

1. Академічне релігієзнавство. Підручник / за наук. ред. А. Колодного. Київ: Світ Знань, 2000. 862 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: Укр. Православ. Церква в ЗДА, 1977. Т. III (XVIII–XX ст.). 390 с.
3. Державний архів Запорізької області. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 6. 25 арк.
4. Державний архів Запорізької області. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 7. 109 арк.
5. Державний архів Запорізької області. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 9. 174 арк.
6. Державний архів Запорізької області. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 16. 61 арк.
7. Державний архів Запорізької області. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 59. 10 арк.
8. Державний архів Запорізької області. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 60. 5 арк.
9. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині: 1793–1917 рр. Житомир: Журфонд, 1996. 173 с.
10. Жилюк С. І., Бойко Б. Є. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.). Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. 228 с.

11. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). Запоріжжя: Полиграф. 2004. 440 с.

12. Ісіченко Ігор, архиєп. Історія Христової Церкви в Україні. Харків: Акта, 2008. 472 с.

13. Історія релігії в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ: Т-во Знання, КОО, 1999. 735 с.

14. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / редкол.: А. Колодний (гол.) та ін. Київ: Укр. Центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3. Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.

15. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб: у 3-х кн. Кн. 3. Кін. XVI – серед. XIX ст. Київ: Либідь, 1994. 336 с.

16. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя: РА – Тандем – У, 2004. 400 с.

17. Надтока Г. М., Горпинченко І В. Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія / за ред. Г.М. Надтоки. Київ, 2018. 208 с.

18. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 271 с.

19. Плохій С. Загублене царство. Історія «русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків: Фоліо, 2023. 308 с.

20. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Вид. 2. Рим, 1964. 127 с.

21. Шугальова І. М. Імперська асиміляція і національна традиція в православному середовищі України XIX ст. – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XX. Запоріжжя: Просвіта, 2006. С. 84–89.

Ihnatusha O. M. THE CHURCH AS AN INFORMATION PLATFORM FOR THE DISSEMINATION OF RUSSIAN IMPERIAL NARRATIVES IN 19TH-CENTURY UKRAINE (MICROHISTORICAL EPISODES)

The article analyzes historical sources from the fund of the Peter and Paul Church of the village of Balabyne, Oleksandrivskyi district, Katerynoslav governorate, in the 19th century (F. 140), preserved in the State Archives of Zaporizhzhia region. The analysis was conducted to specify and illustrate the thesis about the close connection between the Russian imperial authorities and the Russian Orthodox Church in Ukraine. The topic was made relevant by the current Russian-Ukrainian war and the involvement of the Russian Orthodox Church in supporting it. It is appropriate to search for analogies in the actions and phraseology of the Russian authorities in justifying their imperial position then – in the 19th century, and now – in the 21st century, in order to establish genetic kinship. The methodological basis of the study was the principles of historicism and systematics, methods of analysis and synthesis, historical-comparative and historical-genetic methods. A microhistorical approach was chosen to achieve the goal. The analysis involved decrees and messages from higher state institutions that reflected the assessment of the empire's military actions and were aimed at forming loyal feelings among the population and ideas of Russian patriotism framed by religious forms. The specific content of imperial decrees, analysis of the stylistics of texts, logic of interpretation of events, figures of speech, use of epithets and comparisons, etc., show the cultivation of Russian narratives, mythologizing events in a perspective favorable to the Russian Empire. Conclusions are drawn about the purposeful, consistent, and unchanging role of the church in forming the ideological imperial base for constructing Russian identity, substantiating the legitimacy of power, inhibiting the awakening of Ukrainian national consciousness, promoting the integrity of the empire, and even the growth of its territories.

Key words: *Ukraine, Russian Empire, Russian imperial narratives, Orthodox Church, national policy, imperial decree, propaganda, war, assimilation.*

УДК 008:1:929(477)(091)Житецький
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.11

Кикоть С. М.
НДВ «Меморіальний музей академіка В. Г. Заболотного»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО І ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО В ПЕРІОД НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДАХ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізовано формування світогляду видатного вченого і громадського діяча Павла Житецького в період його навчання в духовних навчальних закладах, а саме в Полтавському духовному училищі, Переяславській духовній семінарії і Київській духовній академії.

Констатуємо, що із виховання в родині починають формуватися світоглядні і життєві цінності дитини, які стануть опорою впродовж усього її подальшого життя. П. Житецький народився в сім'ї священнослужителя, а виховання в такій родині має свої особливості, які випливають з релігійного світогляду та ролі священнослужителя в суспільстві. Воно включає акцент на духовних цінностях, моральних принципах, родинних традиціях.

З'ясовано, що навчання у вищевказаних навчальних закладах значною мірою вплинуло на формування світогляду майбутнього вченого і громадського діяча. Саме тут він здобув грунтовні знання з філології, філософії, історії та пройнявся інтересом до рідного краю, до мови українського народу, до народної творчості. Значний вплив на формування світогляду П. Житецького мали викладачі духовних навчальних закладів, а особливо професори філософії І. Троїцький, психології П. Юркевич та загальної історії ієромонах Валеріан, що викладали в Київській духовній академії.

Доведено, що особливе значення мало культурно-освітнє середовище, у якому перебував Павло Гнатович, оскільки воно остаточно вплинуло на вироблення життєвих цінностей, принципів та світоглядних орієнтацій і визначило подальшу професійну траєкторію молодого П. Житецького.

Встановлено, що формування світогляду П. Житецького – це складний процес, що охоплює вплив родинного середовища, освіти, національно-культурного контексту та суспільно-політичних подій XIX ст.

При написанні наукової розвідки були використані хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний і персоналістично-біографічний методи дослідження.

Ключові слова: *Павло Житецький, родинне виховання, освіта, культурне середовище, світогляд.*

Постановка проблеми. Аналізуючи життєвий шлях і багатогранну діяльність П. Житецького варто більш детально зупинитися на періоді його навчання в духовних навчальних закладах, оскільки саме в них закладався той фундамент особистісного і професійного зростання, який у підсумку дав нам видатного вченого, просвітника, громадського діяча і педагога, що залишив помітний слід у культурно-національному відродженні України другої половини XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Періоду навчання П. Житецького в духовних навчальних закладах і певною мірою формуванню його світогляду присвятили свої наукові розвідки В. Плачинда [10; 11], О. Казакевич [8], В. Ісаченко [7] та ін. Однак незважаючи на наявність наукових розвідок з окресленої проблематики, вона все ж потребує подальшого поглибленого вивчення, із залученням до наукового обігу раніше неопублікованих матеріалів.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати період навчання П. Житецького в духовних навчальних закладах і визначити їх вплив на формування світогляду майбутнього вченого та громадського діяча.

Виклад основного матеріалу. Формування світогляду людини відбувається під впливом багатьох факторів, серед яких варто виокремити родинне виховання, освіту, релігію, культурне середовище, особистісний досвід та соціальні контакти.

Сім'я є першим і найважливішим фактором соціалізації, де закладаються основи моральних

цінностей, ставлення до світу та інших людей. У сім'ї формується особистість дитини, а батьки виступають взірцем для наслідування. У сім'ї дитина засвоює основи моралі, етики, соціальних ролей та взаємин. Із виховання в родині починають формуватися світоглядні і життєві цінності дитини, які стануть опорою впродовж усього її подальшого життя. Тому вважаємо за доцільне коротко охарактеризувати родину П. Житецького.

Із селища Вейсбахівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер село Білорічиця Прилуцького району Чернігівської області) починається документована історія роду Житецьких. В. Плачинда висловлює думку, що Житецькі у Вейсбахівці-Білорічиці були людьми прийшлими, як-то звичайно для служителів культу [11, с. 10].

Важливе значення у вихованні й формуванні світоглядних орієнтацій П. Житецького відіграв його батько Гнат Павлович Житецький. У 1831 р. він закінчив Полтавську духовну семінарію. Під час навчання Г. Житецький налагодив дружні зв'язки зі своїми однокурсниками, а пізніше – відомими діячами XIX ст., серед яких О. Бодянський – засновник вітчизняної славістики, філолог, історик, письменник і перекладач, приятель Т. Шевченка; А. Козачковський, який увійшов в історію як найкращий друг та соратник Т. Шевченка [10, с. 69].

Після закінчення Полтавської духовної семінарії, з 1831 по 1835 рр. Г. Житецький учителював у Переяславі. У 1835 р. Г. Житецький був рукопокладений у священики і переїхав до Кременчука, де став настоятелем місцевої Спаської церкви. В. Плачинда припускає, що кар'єру священика Г. Житецький був змушений обрати унаслідок необхідності покращення фінансового становища, при чому певну роль у цьому міг відіграти факт його одруження [11, с. 12].

4 січня 1837 р. (23 грудня 1836 р. за ст. ст.) у родині Житецьких народився первісток, якого на честь діда назвали Павлом. У метричній виписці зазначається: «Тисяча вісімсот тридцять шостого року грудня двадцять третього числа, у Кременчуцькій Преображенській церкві, у священика Гната Павлова сина Житецького та законної дружини Ірини Моєсеївої народився син Павло» [9, арк. 1]. Пізніше склад сім'ї поповнився п'ятьма сестрами – Олександрою, Софією, Надією, Анастасією, Єлизаветою та братом Іваном.

Батько П. Житецького, Гнат Павлович, був людиною суворою, ригористичною, заглибленою в собі і схильною до кабінетних богословських занять та розмірковувань. Ці риси особистості поглиблювала постійна матеріальна скрута родини, тим самим ще більше віддаляючи батька від дітей. Ласку, тепло, співчуття, підтримку й розраду малий Павло знаходив у матері – простої жінки, яка прививала йому першу любов до слова у піснях, казках і приказках, у щоденному спілкуванні.

Наступним фактором, що вплинув на формування світогляду П. Житецького, є духовні навчальні заклади, в яких він навчався. Тому вбачаємо за доцільне більш детально проаналізувати цей період у житті Павла Гнатовича.

Як син священика, початкову освіту П. Житецький здобув від служителя церкви: «…Веселими ногами ходив я по мосту на Дніпрі із Кременчука в Крюків навчатися грамоти у священика Никона Постриганева». У серпні 1847 р. П. Житецький розлучився з батьківською оселею і поступив до повітового духовного училища у м. Полтаві. З цього приводу В. Плачинда зазначав: «… Павло – хлопець поза родиною, на волі – жвавий, вдатний на всілякі дотепні витівки – не дуже зрадів, коли в серпні 1847 р. треба було їхати на навчання до Полтави, в духовне училище, а відтак полишати рідну домівку, материнську опіку. Його любляче, добре і вразливе серце затерпле від болю, від ще дитячого сприйняття трагізму розлуки з близькими людьми» [11, с. 13].

Очевидно, що юному Павлу була не до вподоби така перспектива, але він добре знав свого батька і розумів, що той не змінить своєї думки щодо його навчання в духовному навчальному закладі.

Духовне училище, як це передбачалося тогочасною системою релігійної освіти, відкривало дітям священнослужителів дорогу до семінарії, а звідти до академії, з подальшою перспективою отримання духовного сану. Саме тому батько й віддав Павла на навчання до Полтави, оскільки син повинен був продовжити родинну традицію священнослужителів.

Варто відмітити, що створена в першій чверті XIX ст. нова система початкових і середніх навчальних закладів (парафіяльні училища, повітові училища, гімназії) передбачала їх освітній зв'язок між собою і доступність для вихідців з усіх станів. Переважну більшість учнівського контингенту в повітових училищах, які були вищою ланкою початкових навчальних закладів, становили діти дворян і чиновників [2, с. 88].

Училище, в якому навчався П. Житецький (1847–1851), як усі духовно-навчальні заклади росії, було інституцією становою, або, як тоді казали, закритими. У таких закладах готували

«стовпів вітчизни», вірних слуг царя і церкви, носіїв і оборонців інтересів панівних класів. Готували старанно, ретельно вже з перших класів початкової освіти, відповідно спрямовуючи кожен крок учнів, контролюючи кожен урок, навіть кожне речення [7, с. 33].

Навчаючись у Полтавському духовному училищі П. Житецький пройшов своєрідну школу життя, де були і тілесні покарання, і бійки, і доноси, і голод з холодом. На перших порах він не витримував «милостей» бурси і не раз збирався втікати додому. Якось на різдвяні канікули без батькового дозволу добився-таки до Кременчука. Вдома його зустріли болючі сльози матері і каральні дії незворушного батька, який добряче висік сина і відправив назад до Полтави [11, с. 13].

В. Ісаченко зауважує, що попри дидактичну продуманість у стінах духовних училищ уже тоді визрівали перші зерна зневіри. Саме тут, за мурами Хрестовоздвиженського монастиря, начебто відділені від людської суєти майбутні священнослужителі набиралися знань. Незважаючи на ізольованість від навколишнього світу, дванадцятирічний П. Житецький і його ровесники бачили кріпацькі сльози й кров, мало помітну благодіяльність багатіїв на користь простого народу. У душі допитливих підлітків почали закрадатися сумніви, запитання, болючі тривоги і роздуми [7, с. 35].

Після закінчення училища у 1851 р. П. Житецького було зараховано «своєкоштним» студентом до духовної семінарії в Переяславі. У дослідженні В. Плачинди вказується, що П. Житецького було зараховано на навчання 1 вересня 1851 р. до 1 класу першого року нижчого відділення. Автор подає наступну характеристику здібностей П. Житецького: «Способностей весьма хороших и прилежания усердного; поведения весьма честного; успехов очень хороших» [11, с. 16].

На той час навчальна програма подібних закладів передбачала проходження нижчого, середнього і вищого відділень з дворічним терміном навчання на кожному з них. У семінарії викладалися математика, фізика, декілька мов, історія, логіка, церковна історія, догматика, патристика, священне письмо, музика та ін.

М. Василенко, посилаючись на слова П. Житецького, так характеризував життя і навчання в Переяславській духовній семінарії: «Вчились там тільки діти духовенства; коли в семінарії вчивсь Житецький, світських там не було нікого. Сільський піп в Лівобережній Україні в першій половині XIX в. був чоловік бідний. Ще бідніші од попів були дяки і пономарі. По своєму походженню, лівобережне духовенство було з плебеїв. В душі вони були демократи, близько стояли до народу, водили з ним знайомство, балакали з ним тільки його мовою. До вступу в школу діти духовенства росли серед сільських дітей і ніякою мовою, окрім української не говорили. Не дивно, що в училищі і семінарії серед бурсаків лунала більш українська мова. Російської мови училися більше з книжок, а коли хто починав говорити російською мовою, то виходило щось наполовину українське. При навчанні теж панувало якесь русько-українське наріччє. Цьому сприяло те, що тоді ще не було обрусительної політики, як тепер, і учителі не перетасовувались, як тепер це робить синод, коли призначає на посади українців у Великоросію, а великоросіян в Україну. Тоді, коли вчився Житецький, учителів призначали правління академій і, скінчивши переяславську семінарію, найчастіше вертались туди ж і вчителями. Дякуючи цьому, семінарія довго не губила свого національного кольориту. Семінарист зберегав інтерес до народної української мови як до своєї рідної, охоче балакав нею, співав рідних українських пісень і коли верстався скінчивши семінарію в своє рідне село попом, то з народом балакав не инакше як на рідній українській мові» [3, с. 30].

У листах до сина Гната П. Житецький так висловлювався про навчання в Переяславі: «Пригадую собі, який був я, як мені було 15 років… був я тоді у Переяславі... Наука мені давалась легко, хоч пам'ять ніколи не була в мене дуже гостра. Вивченню мов я не приділяв часу, як і ти, і гірко каюсь зараз. Тільки ж в нашій школі і не примушували до вивчення мов. У нас так було, хто краще напише твір, того й вважали за кращого учня, – через це я й приділяв багато уваги творам. Тільки ж у нас вимагалося від твору здорової логічної витримки: в кожній фразі треба було обґрунтувати, чому вона там поставлена... Спершу треба було добре потрудитися, а потім руку набив так, що й товаришам помагав» [6, арк. 4].

П. Житецький учився старанно і наполегливо, про що свідчать його високі оцінки. Викладачі відмічали його літературні здібності, а також хист до логічного міркування. Сам П. Житецький згадував, як, дякуючи за допомогу у написанні творів, його товариші віддавали йому на сніданок млинці з салом. «Здавалося тоді, що кращої їжі й на світі нема. Ще живі були покійні батько і мати. Дуже вони втішалися моїми науками, тільки ж не втішалися моєю дурною головою, бо багато в їй вітру було… Був я зоставлен самому собі, ріс на свободі, і от я не вмів користуватися як слід своєю

свободою. Нікому було зупинить мене. З товаришами, було, пустую як навіжений: було мене й на вулицях, і на заборах, і в чужих садах і огородах. І в голову не приходило, що се шкода людям, і може бути ся шкода великою шкодою і для самого себе. Начальство було жаліється батькові, батько гримає, трохи було й каюсь, а потім посеред товаришів, посеред всякого соблазну знов за своє. Так і все діялось до першого горя, котре одкрило мені очі на життя людське» – писав П. Житецький своєму синові Гнату [6, арк. 2-2 зв.].

Суттєво на навчання юного Павла впливало скрутне матеріальне становище його родини. Особливу заклопотаність з цього приводу завжди проявляв батько, що створювало додаткову напругу у стосунках із сином. Переймаючись за матеріальне становище сина Павла, Гнат Павлович вимагав у нього дотримуватися правил внутрішнього розпорядку навчального закладу. Так, в одному з листів Г. Житецького до сина від 25 серпня 1854 р., він пише: «Постарайся виправдати себе у цьому році, аби не було попередніх дурників та «класичного бродяжництва»; постарайся в усіх відношеннях бути стриманим та заслужувати в усьому похвалу від керівництва, в наступному році відправлю до тебе Івана (*молодшого брата – С. К.*)... Інші теж думають тобі на поруки – дітей своїх віддати, але якщо ти будеш себе так вести, то цього не дозволить твоє керівництво…» [4, арк. 12].

Узимку 1855 р. батько П. Житецького Гнат Павлович раптово помирає, і Павло залишається без будь-яких засобів до існування. Навчання в семінарії він завершив лише завдяки клопотанням батькового приятеля – священика Михайла Діамиловича: бідного семінариста перевели на казенний кошт [13, с. 65].

Варто відмітити, що наукові інтереси П. Житецького почали формуватися саме у стінах Переяславської духовної семінарії. Поза увагою семінариста не могли залишитися твори видатних українських письменників XVII–XVIII ст.: І. Галятовського, Л. Барановича, С. Полоцького, К. Ставровецького, Ф. Прокоповича, М. Козачинського та ін. Нагромаджені знання ще в стінах семінарії послужити основою його подальшої науково-дослідницької діяльності.

Також у цей період він багато читає додаткової літератури, знаходить друзів та знайомих, які пізніше відіграють важливу роль у становленні його як просвітителя українського народу.

У Переяславській духовній семінарії доля звела П. Житецького з А. Козачковським, який працював там штатним лікарем та викладачем медицини. Не зустрітися вони не могли, оскільки Павло був сином товариша по навчанню А. Козачковського Житецького-батька і тим уже виділявся з маси семінаристів. Варто відмітити, що батько Павла Житецького нерідко навідувався до Переяслава і не міг не зустрічатися з А. Козачковським, посилюючи його стосунки із сином. Крім того, П. Житецький вирізнявся жвавим розумом, запальною вдачею, безпосередністю в стосунках, зацікавленістю красним письменством. Такому юнакові з широкими духовними запитами А. Козачковський міг довірити свої думки і спогадання про славного поета [11, с. 22].

У семінарії панував інтерес до рідного краю, мови його народу, до народної творчості. Про це на схилі віку свого свідчив сам П. Житецький: «В училищі і семінарії серед бурсаків більше лунала українська мова... зберігався інтерес до народної української мови як до своєї рідної, охоче розмовляли нею, співали рідні українські пісні».

У 1857 р. він успішно закінчив навчання в семінарії, про що свідчить «Именная ведомость об учениках Полтавской духовной семинарии за 1856/7 учебный год», де у списку першорозрядників його ім’я значилося другим [11, с. 25].

Починаючи з 22 серпня 1857 р. один за одним П. Житецький успішно складає 25 вступних іспитів та пише 3 випробувальні твори. Його було визнано «підготовленим до слухання академічних лекцій» та у вересні 1857 р. зараховано до складу студентів нижчого відділення Київської духовної академії на повне казенне утримання.

Київська духовна академія на той час була єдиним на території України закладом вищої духовної освіти. Її чотирирічна навчальна програма передбачала проходження студентом двох курсів – молодшого (словесного) і старшого (богословського). Серед обов’язкових предметів, які вивчалися у академії домінували богословські та філософські дисципліни, але поряд із цим значна увага приділялася вивченню давніх (латини, грецької та давньоєврейської) і сучасних (німецької та французької) мов, а також історії. Обов’язково або за власним вибором, студенти академії вивчали біблійну, церковну та російську історію, загальну історію та хронологію, римські, грецькі, російські та біблійні старожитності [8, с. 27].

Під час навчання у Київській духовній академії особливий вплив на П. Житецького мали професори філософії І. Троїцький, психології П. Юркевич та загальної історії ієромонах Валеріан, про що дізнаємось із фондів Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського [5, арк. 4].

Словесність у П. Житецького викладав В. Пєвницький, мовознавство – І. Максимович, загальну та російську історію – І. Малишевський, якого в мемуарній літературі характеризують як талановитого й ерудованого лектора, захопленого своїм предметом.

В академії П. Житецький глибоко й свідомо захоплювався вивченням української мови.

15 листопада 1859 р. обурені зловживаннями адміністрації закладу, методами викладання, харчуванням і побутовими умовами студенти академії зібралися, щоб висловити керівництву свої вимоги. Керівництво всіляко намагалося приховати цей інцидент та погоджувалося на компроміс зі студентами. Однак висловлені пропозиції керівництва не задовольняли вимог студентів, тому було вирішено 16 листопада 1859 р. склали «Прошение», адресоване імператорові Миколі І: «Просять студенти ХХ та ХХІ курсів… Сучасний стан Київської духовної академії з навчальної, економічної та адміністративної частин є таким, що ми змушені донести про це до Вашого відому…» [12, с. 764]. Під документом, який підписали 52 студенти, знаходимо й ім'я П. Житецького.

Міру участі П. Г. Житецького у підготовці тексту «Прошения» встановити на сьогоднішній день неможливо, за браком відповідних свідчень. Однак його ім'я знаходиться поряд із ще 51 іменем студентів академії, які підписали документ. Покращення умов студентського життя і реорганізації навчального процесу, на які вони розраховували, не сталося. Натомість, організаторів акту непокори, а саме М. Ф. Владимирського-Буданова, М. Нікольського, Д. Орлова, Ф. Гур'єва правління академії уже 21 листопада 1859 р. запропонувало виключити зі складу студентів, з відміткою у свідоцтві про погану поведінку. П. Житецького, чия участь у заворушенні була менш активною, пропонувалося виключити без відповідної відмітки. На щастя для П. Житецького, обер-прокурор синоду О. Толстой не хотів, щоб епізод зі студентським заворушенням набував широкого розголосу і порадив виключити М. Владимирського-Буданова, П. Житецького і В. Знайкова за станом здоров'я [8, с. 38].

Заява П. Житецького від 7 червня 1860 р. звільнити його, у зв'язку із ревматизмом суглобів, була прийнята правлінням академії, а вже восени майбутній науковець став студентом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира.

Таким чином, П. Житецький не закінчив повного курсу навчання в Київській духовній академії. З цього приводу О. Білодід доречно зауважує: «Зневірившись у задушливій схоластичній «мудрості» навчання Київської духовної академії, П. Житецький без жодних заперечень залишив її стіни» [1, с. 142]. Варто зазначити, що виключення з академії не вплинуло негативно на П. Житецького, а навпаки – він обрав шлях активного громадського діяча, однієї з найпомітніших осіб українського національного руху другої половини ХІХ ст.

Висновки. Отже, формування світогляду П. Житецького – це складний процес, що охоплює вплив родинного середовища, освіти, національно-культурного контексту та суспільно-політичних подій ХІХ ст.

Можемо констатувати, що в період навчання П. Житецького в духовних навчальних закладах, а саме в Полтавському духовному училищі, Переяславській духовній семінарії, Київській духовній академії, відбувалося формування світогляду майбутнього вченого. Впливали на цей процес різні чинники: походження П. Житецького з родини священнослужителя, родинне виховання і, безумовно, навчальний процес у вищевказаних навчальних закладах. Саме тут П. Житецький здобув грунтовні знання з філології, філософії, історії та пройнявся інтересом до рідного краю, до мови українського народу, до народної творчості.

Особливе значення мало середовище, у якому перебував Павло Гнатович, оскільки воно остаточно вплинуло на вироблення життєвих цінностей, принципів та світоглядних орієнтацій і визначило подальшу професійну траєкторію молодого П. Житецького. Саме сукупність цих чинників остаточно сформували майбутнього видатного вченого і громадського діяча, який у подальшому присвятив своє життя не лише науковим дослідженням, а й зробив вагомий внесок у культурно-національне відродження України другої половини ХІХ ст.

Список літератури:

1. Білодід О. І. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов: нариси з історії літературної мови. Київ: Наукова думка, 1979. 200 с.

2. Борисенко В. Й., Левченко І. М. Культурно-освітня діяльність громадськості лівобережної України в 1825–1860 рр. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. 106 с.

3. Василенко М. О. М. Бодянський і його поетична творчість. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1914. Кн. 4. С. 30.

4. Житецкий Игнатий Павлович Житецкому Павлу Гнатовичу Письма 7 августа 1854 – 17 якваря 1855 из Кременчуга в Полтаву. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. І. Спр. 47592–47599. 16 арк.

5. Житецкий Павел Игнатьевич. Биографическая справка, написанная Игнатом. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. І. Спр. 46909. 23 арк.

6. Житецький Павло Гнатович Житецькому Гнату Павловичу. Листи 17 січня 1881 – 2 березня 1882 рр. з Петербурга до Києва. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. І. Спр. 48063–48069. 7 арк.

7. Ісаченко В. П. Педагогічна та просвітницька діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911): дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2015. 272 с.

8. Казакевич О. Педагогічно-наукова та громадська діяльність П. Г. Житецького: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 221 с.

9. Метрическая выписка выданная Полтавской Духовной консисторией Житецкому Павлу Игнатьевичу. Копия. 12 августа 1857 г. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. І. Спр. 46677. 2 арк.

10. Плачинда В. П. П. Г. Житецький. *Народна творчість та етнографія*. 1966. № 4. С. 68–70.

11. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. Київ: Наукова думка, 1987. 207 с.

12. Прошение студентов Киевской Академии. *Колокол*. 1861. № 91. С. 764–768.

13. Самчук Л. Не перестану працювати поки живу. *Мовознавство*. 2004. №3. С. 65-69.

Kykot S. M. FORMATION OF THE WORLDVIEW OF THE PROMINENT SCHOLAR AND PUBLIC FIGURE PAVLO ZHYTETSKYI DURING HIS EDUCATION IN RELIGIOUS INSTITUTIONS

The article analyzes the formation of the worldview of the prominent scholar and public figure Pavlo Zhytetskyi during his studies at religious educational institutions, namely the Poltava Theological School, the Pereiaslav Theological Seminary, and the Kyiv Theological Academy.

It is stated that worldview and life values begin to form in childhood within the family and serve as a foundation throughout a person's life. P. Zhytetskyi was born into a priest's family, and upbringing in such an environment has its own characteristics, stemming from the religious worldview and the societal role of the clergy. This includes a focus on spiritual values, moral principles, and family traditions.

It has been found that education in the aforementioned institutions significantly influenced the development of Zhytetskyi's worldview. It was there that he gained profound knowledge in philology, philosophy, and history, and developed an interest in his native land, the Ukrainian language, and folk art. Teachers at the theological institutions, particularly Professor of Philosophy I. Troitskyi, Professor of Psychology P. Yurkevych, and Hieromonk Valerian, a lecturer in general history at the Kyiv Theological Academy, had a considerable impact on his intellectual formation.

It is proven that the cultural and educational environment in which Pavlo Hnatovych lived played a crucial role in shaping his life values, principles, and worldview, ultimately determining his future professional path.

The formation of P. Zhytetskyi's worldview is established as a complex process involving the influence of family, education, the national and cultural context, and the socio-political events of the 19th century.

The study employs chronological, comparative-historical, retrospective, and personological-biographical research methods.

Key words: *Pavlo Zhytetskyi, family upbringing, education, cultural environment, worldview.*

УДК 94(477+477.75)"15/16":930.1(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.12

Козловський С. О.
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІЙСЬКО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У СЕРЕДИНІ XV–XVI СТ.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ЛЮДСЬКИЙ ТА РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛИ

Стаття присвячена дослідженню чисельності, людського та ресурсного потенціалу війська Кримського ханства у XV–XVI ст. Особливу увагу приділено обрахунку чисельності військ ханства в окремих кампаніях та мобілізаційним можливостям держави. Дослідження спирається на аналіз та порівняння різноманітних статистичних даних, тогочасні хроніки та мемуари дипломатів, мандрівників та інших осіб, які мали змогу побувати у ханстві та ознайомились з повсякденним життям кримців (М. Литвин, Г. де Боплан, Дж. Флетчера та інших). Виявлено похибки у підрахунку чисельності кримськотатарського війська, доведено що далеко не все чоловіче населення держави брало участь у бойових діях. Розглянуто участь татарського війська в окремих військових кампаніях, походах та набігах, політику ханів щодо збільшення чисельності населення держави. Визначено, що у переважній більшості військових кампаній, ханство могло виставити кілька тисяч бійців, і в окремих випадках, при жорсткій мобілізації – понад 10 тис. осіб. Доведено, що у військах Кримського ханства під час бойових дій знаходилась велика кількість допоміжного персоналу, значна частина якого не мала взагалі озброєння. Військо Кримського ханства складалось з мобілізованого ополчення, підрозділів аристократії, ханської гвардії та загонів союзників. Номінально військовозобов'язаними було усе чоловіче населення, зважаючи на фізичний стан та інші фактори. У XVI ст. на території Кримського півострова розвивалось зброярство, холодна зброя місцевого виробництва заслуговувала високих оцінок навіть у Османській імперії. Татари збудували/реконструювали лише 5 фортець, покладаючи великі надії на рельєф місцевості, Орську укріплену лінію та підтримку османів. Існуюча військова система Кримського ханства дозволяла державі ефективно протистояти військам таких держав як Велике Князівство Литовське, Польське королівство, Московія, які мали значно більший людський ресурс, ніж ханство.

Ключові слова: *Кримське ханство, військо, мобілізація, битви, озброєння, загони, кримці, військова історія.*

Постановка проблеми. Аналіз структури війська Кримського ханства, їх чисельності, озброєння, системи комплектації та військового мистецтва є важливою темою для розгляду міжнародних відносин у Східній Європі у XV–XVIII ст., адже Кримське ханство відігравало вагому роль у цих відносинах, було державою з якою рахувались і остерігались. Татарські військові походи та грабіжницькі рейди стали великою проблемою для Польського королівства, ВКЛ, Московії та інших держав. У багатьох битвах кримці здобували перемоги над ворогом почасти завдяки раптовості ударів та особливостям тактики. Сьогодні відсутня об'єктивна картина того, що з себе являло кримськотатарське військо у XV–XVI ст., існують різноманітні стереотипи, за якими військо кримців представлене як величезне, погано озброєне, здатне лише на пограбування та набіги. Натомість саме завдяки ефективній тактиці та озброєнню кримські татари здобували свої перемоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Війську Кримського ханства присвячена низка праць, однак дослідники звертають увагу, насамперед, на військові кампанії держави, участь татар у походах, протистоянні з сусідніми державами. Дослідження чисельного складу Кримського ханства у XV–XVI ст., людського та ресурсного потенціалу держави слабо висвітлене в історіографії. Заслуговують уваги праці І. Тиміва [18], Б. Черкаса [21], А. Байцара [1], С. Лепявка [13] та інших. Дослідники акцентують на ефективній тактиці татар, їх маневреному способу ведення війни. Інформацію щодо населення Кримського ханства та інших аспектів можна знайти у праці Л. Підгородецького [37]. В. Грибовський розглядає відносини між Кримським ханством та ногайцями [8].

Постановка завдання. Дослідити людський та ресурсний потенціал військ Кримського ханства у XV–XVI ст., з'ясувати приблизну кількість військ, яке хан міг зібрати при тотальній мобілізації,

розглянути чисельність татарських військ в окремих військових кампаніях, проаналізувати участь союзних підрозділів у військах Кримського ханства.

Виклад основного матеріалу. **Мобілізаційні можливості ханства.** Перш ніж приступити до розгляду питання людського потенціалу війська Кримського ханства, слід кілька слів сказати про населення Криму XV–XVI ст., з'ясувати яку частку цього населення хани могли мобілізувати. У тогочасних джерелах та історичних дослідженнях неможливо знайти точну чисельність населення ханства у вказаний період, оскільки не було переписів, а внаслідок різних конфліктів, міграцій – чисельність населення постійно змінювалась та не була сталою. Цікаву статистику, щодо населення Криму подають турецькі дослідники Я. Йоштюрк та Ц. Ікіель. За їх підрахунками, станом на 1520 р. у ханстві було 1382 населених пунктів (включаючи маленькі поселення) – 29922 домогосподарств з населенням 179532 чол. [34, с. 72]. Польський дослідник Л. Підгородецький обраховує приблизну чисельність населення Кримського ханства у XVI–XVII ст. у 250–300 тис. осіб [37, с. 40–41]. Зважаючи на ці цифри і на те, що хани проводили політику спрямовану на збільшення кількості населення, можна стверджувати, що у XV–XVI ст. населення держави становило 200–250 тис. осіб. Найбільшими містами були Каффа, Інкерман, Согдак, Менкуб, Азак, інші. Хаджі Ґерай I дбаючи про збільшення чисельності населення ханства, спромігся переселити значну частину людей з Волги у Крим [16, с. 381]. У 1502 р., перемігши війська Великої Орди, хан Менглі Ґерай I переселив до Криму частину підданих Орди, а у 1509 р. татарське військо здобуло перемогу над ногайцями та захопило тисячі полонених. На думку дослідника В. Грибовського, значно збільшити чисельність населення ханства вдалось Мехмед Ґераю, який, скориставшись тим, що військо ногайців перебувало далеко, здійснив похід у пониззя Волги та привів до Криму близько 70 тис. сімей, жінок і дітей [8]. Після цього частина чоловіків-ногайців, теж переселились до Криму, аби з'єднатись із своїми родинами.

Як і будь-яке військо, збройні сили ханства складались з різних компонентів, які відрізнялись між собою за способом комплектації, озброєнням, завданнями та рівнем боєздатності. Серед таких структурних елементів можна виділити ханську гвардію (загони з числа родової знаті та вершники), нукерів беїв, мурз та султанів, ополченців-сеферлю (рекрути з пересічного населення). Слід пам'ятати й те, у військових походах воїнів супроводжували різноманітні слуги та «допоміжні частини». У державі Чингізидів мобілізації підлягало усе чоловіче населення віком 17–70 років, однак на практиці хани могли мобілізувати третину або п'яту частину усіх чоловіків. Загальна мобілізація чоловічого населення існувала й у Кримському ханстві, однак навіть у масштабних військових конфліктах хани не могли забрати до війська значну частину чоловіків. Не випадково, польський дипломат Мартін Броневський, який відвідував Крим у XVI ст. писав наступне: «*Досить багато людей в татарському війську не мають жодної зброї і не використовуються в боях*» [23, с. 83]. Французький інженер Гійом де Боплан, який побував у Криму теж зазначав, що значна частина чоловіків не воювала: «*Ті, які зовсім не ходять на війну, харчуються відповідно до пори року*» [3, с. 283]. У відкритих джерелах можна знайти інформацію, згідно якої для участі у військовому поході з семи осіб обирали одного чоловіка.

Дискусії навколо чисельності війська. Аби оцінити приблизну чисельність війська ханства у XV–XVI ст. слід розглянути окремі військові кампанії або походи, в яких брали участь татарські загони. У квітні 1498 р. кримці спільно з турками здійснили масштабний похід до Галичини, Менґлі I Ґерай командував 4-тисячним військом, а його син Мехмед Ґерай очолював загін чисельністю тисячу осіб. За підрахунками С. Хербста військо Фетіх Ґерая, яке вторглось у межі ВКЛ у 1506 р. налічувало 4 тис. бійців, дві третини з яких бились з литовсько-польським військом поблизу [28, с. 23]. Під час вторгнення на Поділля у 1524 р., з поміж 12-тисячного війська турків та їх союзників, кримці становили 4 тис. осіб [2, с. 50]. Розглядаючи великий масив джерел, дослідник І. Тимів зазначає, що у 30–40 рр. XVI ст. татари вчинили 16 розбійницьких та грабіжницьких нападів, 11 з яких зазнали невдачі [18, с. 17]. Це свідчить не лише про те, що ординці наштовхнулись на запеклий опір, а й те, що їх загони не були багатотисячними. На думку венеційського дипломата Іосафата Барбаро та швейцарського мецената Л. Коллі, ханське військо у 30–50-х рр. XV ст. налічувало від 3 до 6 тис. осіб [22; 10 с. 129]. Згідно слів С. Лепявка, татарське військо не витримувало сутички із значно меншими підрозділами добре підготовлених і озброєних вояків Польщі та українських козаків, завжди намагалось оминати їх [13, с. 151].

Хани вдавались до тотальної мобілізації лише у випадку загрози вторгнення до ханства ворога

або під час масштабних військових кампаній. Варто навести уривок з твору польського хроніста Михалона Литвина: «*Адже настільки виросла чисельність татар у Тавриці, що вони виставляють на війну майже тридцятитисячне військо, але зібране примусово, тому що повинні [йти] усі як один, хто тільки здатен сісти на коня, і [навіть] пастухи і не володіють зброєю. Оскільки, коли я був там, і коли хан послав половину їх і сина свого на допомогу туркам, які ходили нещодавно на Угорщину, то їх нараховувалося тоді п'ятнадцять тисяч*» [14]. Аналізуючи наведений уривок можна констатувати, що мобілізація була примусовою, на війну забирали обслуговуючий персонал і навіть такі заходи не дозволяли збирати величезну армію. На думку польського дослідника О. Гурки, навіть якщо хану вдавалось мобілізувати усе чоловіче населення, здатне сидіти на коні, то він міг зібрати не більше 20 тис. осіб, а разом з ногайцями – до 40 тис. [26, с. 223, 286]. Про вторгнення великого татарського війська у 1512 р. згадується й у «Густинському літописі»: «*У рік 7020 (1512). Миндикирей-татарин, не пам'ятаючи, що вже-бо двічі мир прирік королю, прийшов із двадцятьма тисячами [війська] і розложився межи Бузьком і Олеськом, і звідтіля розпустив загони свої*» [9, с. 121]. Натомість у битві під Лопушним (часто локацію визначають як Вишневець), 28 квітня 1512 р. на думку С. Хербста, брали участь до 10 тис. татар [29, с. 220].

У багатьох істориків та хроністів, при описі масштабних військових кампаній Кримського ханства фігурує цифра у 40 тис. татар. Наприклад у Г. де Боплана можна знайти наступну інформацію: «*Дістявши дозвіл великого візира вторгнутись у Польщу, їхній правитель – хан за всяку ціну намагається тримати напоготові своє військо, тобто 80 тисяч воїнів, коли сам вестиме їх у похід; бо, звичайно, армія їхня має не більше 40–50 тисяч воїнів, і в поході її очолює мурза»* [3, с. 284]. У XVI–XVII ст. європейські чиновники та військові діячі у переписці між собою та у листах до керівництва своїх держав обраховували чисельність військ Кримського ханства у 30–40 тис. чол. Хоча у цих цифрах можливо були враховані не лише бійці, а й допоміжний персонал. У хроністів М. Бельського та О. Гваньїні, під час опису нападу татар на Руське, Белзьке та Люблінське воєводства у 1519 р. фігурують одночасно 80 тис. та 40 тис. татар, що є явним перебільшенням [32, с. 1007–1008; 7, с. 370]. І. Тимів справедливо наголошує на тому, що ці цифри відповідали тогочасним мобілізаційним можливостям Кримського ханства [17, с. 87–88]. Тобто, стільки теоретично хан міг зібрати під час тотальної мобілізації.

На думку Б. Черкаса, у битві під Сокалем, у 1519 р. ординці мали чисельну перевагу над польсько-литовським військом – 40 тис. супроти 7 тис. [21, с. 111]. У битві під Ольшаницею, у січні 1527 р. полякам та литовцям протидіяло татарське військо чисельністю до 40 тис. осіб., а втрати татар, за підрахунками Д. Вирського становили до 20 тис. вбитими [5, с. 213]. У 1565 р. папський нунцій Ф. Руджієрі оцінював чисельність кінноти кримського хана (згадується як «перекопський цар») у 40 тис. бійців [38, s. 149, 208]. На цифрі 40 тис. бійців наголошує вже згаданий дослідник Д. Вирський, згадуючи про похід татар на Меджибіж у грудні 1566 р. [4, с. 70–71]. Однак знову ж таки слід нагадати, що історики та хроністи можливо вказують загальну кількість людей, що були у татарському війську, включаючи допоміжний персонал та слуг. Принагідно зауважимо, що цифра «40 тисяч» почала буквально «кочувати» у дослідження – історики переписують її із праць попередніх, вбачаючи в ній приблизну чисельність татарського війська, що є некоректним.

У працях істориків та матеріалах деяких хроністів, дипломатів можна знайти цифри, згідно з якими татарське військо було величезних розмірів. У 1584 р. невідомий козацький ватажок називав максимально можливу чисельність татарського війська у 50 тис. осіб [13, с. 151]. Османський мандрівник Евлія Челебі стверджував, що кримськотатарське військо налічувало понад 120 тис. бійців, включаючи 40 тис. кримських татар [20, с. 47]. Величезні, фантастичні, цифри подає англійський дипломат, посол Англії у Московії Д. Флетчер: «*Коли йде війною сам Великий або Кримський хан, то веде він із собою величезну армію в сто чи двісті тисяч чоловік, а окремі мурзи мають орди, що складаються з десяти, двадцяти чи й сорока тисяч чоловік*» [25]. На думку дослідника Й. Охмянського, військо кримців становило кілька сотень осіб [33, с. 359]. Звичайно цифри перебільшені у рази і не мають жодного відношення до реальної статистики. С. Лепявко слушно зауважує, що великі цифри татарського війська давали змогу історикам підтвердити факт того, що Польське королівство фізично не могло протидіяти такій навалі [13, с. 151]. Насправді цими цифрами історики прикривали небажання польських політичних еліт боронити прикордонні землі та вести бойові дії. Якщо підсумувати аналіз військових кампаній татар у XVI ст., то у більшості походах, військо Кримського ханства

становило кілька тисяч осіб і лише у масштабних операціях та битвах можна говорити про цифри понад 10 тис. бійців.

Структура війська Кримського ханства. Аби мати уявлення про людський потенціал війська Кримського ханства, слід розглянути чисельність окремих його складових. У кримського хана на постійній службі перебував невеликий контингент. Можливо, регулярні загони піхоти на ханській службі з'явились у 1520-х рр., коли хан Саадет Ґерай прибув до Криму у супроводі 200 яничар. Це був вимушений крок, оскільки у 1523 р. у боях під Астраханню загинула левова частка ханської кінної гвардії Мехмед Ґерая І. У 1542 р. Сахіб Ґерай у протистоянні з Бакі-беєм застосовував, з-поміж інших військ, загін з 100 стрільців та 4-х гармат. Великий опір створенню ханської гвардії чинили беї – представники знатних кримських родів, які не бажали зміцнення влади правителя, знаючи, що у такому разі різко зменшиться їх вплив та важливість для держави їхніх власних військових загонів. Натомість Газі Ґерай заснував регулярні загони стрілків озброєних рушницями, запровадивши для них спеціальний податок у 12 тис. баранів, який щорічно збирали з населення. Про наявність у кримського хана особистого загону стрільців писав гетьман С. Жолкевський у листі до польського короля Сигізмунда ІІІ щодо підготовки турок до походу проти Угорщини у 1594 р.: «*Паша кафінський, який має 2000 яничар, буде з ним, своїх також тисячу стрільців вивчив*» [41, с. 42]. Це свідчить про те, що вже у XVI ст. хани активно розбудовували особисту гвардію.

Вагоме місце у війську Кримського ханства посідали загони нукерів беїв, мурз та султанів. Ще з юних років знать киримли збирала навколо себе воїнів-добровольців як знатного походження, так і простолюдинів, беручи до уваги бойові якості та особисті риси людей [23, с. 65]. Наприклад один із наймогутніших беїв держави, який навіть міг вести протиборство з самим ханом, Бакі-бей, міг зібрати загони нукерів чисельністю від 200 до 600 бійців [30, с. 457]. Найчисельнішим елементом війська ханства було ополчення, загони якого сильно різнились за розмірами. Наприклад у 1545 р. під час черкеського походу вдалось зібрати 10-тисячне військо, до складу якого входили 5 тис. Ширінів, 2 тис. Манґи, 3 тис. Баринів та Кипчаків [30, с. 448]. Як вже зазначалось, до складу війська Кримського ханства входив також допоміжний персонал та прислуга, які були найгірше спорядженими [40, с. 466]. У польських джерелах по відношенню до таких допоміжних військ вживали термін «мотлох», зважаючи на їх озброєння та спорядження. Велика кількість допоміжних загонів були у складі татарської армії під час походу проти Польщі у 1458 р. [7, с. 338]. Чимало чоловіків під час походів взагалі не мали зброї, а слідкували за конями, доглядали поранених, охороняли бранців та виконували інші функції. Наприклад у 1571 р., коли татарське військо Девлет Ґерая І поверталось після походу на Москву, польське військо спробувало перехопити татар поблизу Дніпра, атакувало кілька ворожих загонів та захопило в полон звичайних чабанів [36, с. 267]. Про значну кількість допоміжного елементу у татарському війську зазначав Михалон Литвин: «*Хоча і ходили обрані, однак споряджені за звичаєм своїм, а саме – багато беззбройних, і навряд чи у десятого чи двадцятого з них був при собі сагайдак чи дротик, а в панцирах було їх ще менше; але одні принаймні були озброєні кістяними, інші – дерев'яними ціпками, треті – з порожніми піхвами на поясі. Щитів і копій та іншої подібної зброї вони й зовсім не відають*» [14]. Щось схоже можна знайти й у спогадах венеційського посла Амброджо Контаріні: «*Кажуть також, що в усій Орді не знайдеться і двох тисяч чоловіків, озброєних шаблями і луками; решта – то голота без жодної зброї*» [24]. Те, що далеко не усі бійці татарського війська були озброєними, згадував й австрійський дипломат та мандрівник Еріх Лясота: «*Розпитуючи Белеку через тлумача про сили і наміри татар, я дізнався, що хан виступив у похід із двома царевичами і 80 000 чоловік, із яких не більше 20 000 озброєних і здатних воювати; що вони мали, ніде надовго не зупиняючись, іти прямо в Угорщину. До того ж я дізнався, що в перекопській орді залишалось трохи більше 15 000 і що їхній хан, дізнавшись ще до виступу про певні невдачі турків, яких вони зазнали від угорського народу Й. І. Високості, дуже неохоче вирушав у похід*» [15, с. 193]. Слушну думку висловлює польський історик Р. Сікора стверджуючи, що саме через наявність у ханському війську великої кількості слуг, челяді та інших осіб хроністи робили записи про вражаючу чисельність армії Кримського ханства [39]. На думку С. Лепявка, якщо хану й вдавалось зібрати максимально можливу орду, то значну її частину важко було назвати військом, адже багато татар взагалі не мали зброї, а замість неї використовували палиці та кінські кістки [13, с. 151]. Згідно слів історика, лише невеликий відсоток найбагатших татар або гвардії хана мали повноцінне

озброєння, а вогнепальну зброю у XV ст. татари не використовували

Аби зрозуміти наскільки чисельним було татарське військо у XVI ст. слід порівняти його чисельність з військами інших держав того часу. Зауважимо, що у Речі Посполитій навіть після реформ короля Стефана Баторія могли збирати у мирний час до 2000 ополченців [27, с. 24]. Наприклад, у битві поблизу Бичина, поляки могли виставити про військ Максиміліана Австрійського 3700 кінноти та 2300 піших воїнів [31]. Під час військових кампаній Річ Посполита могла зібрати військо від кількох тисяч до кількох десятків тисяч осіб і це при тому, що на межі XVI та XVII ст. її населення складало біля 7 млн осіб. На думку О. Гурки, Польське королівство могла виставити проти ворога 60 тис. військ, а ВКЛ – 40 тис [26, с. 295]. Порівнюючи армії європейських країн та військо Кримського ханства, можна стверджувати, що останнє мало досить чисельну армію, однак його людські ресурси були сильно обмежені через невелику кількість населення загалом.

Етнічний склад війська кримців. Не слід забувати, що до складу татарського війська входили підрозділи різних етносів, які мешкали на території держави або по сусідству. У 1475 р. османи захопили генуезькі факторії у Криму, а хан Менґлі I Ґерай визнав зверхність турецького султану. За таких обставин помітну роль у ханському війську відігравали турецькі бійці. Для Кримського ханства турецькі підрозділи представляли цінність тим, що мали на озброєнні артилерію та стрілецьку зброю. У 1532 р., під час облоги татарами Черкас, у складі ханського війська було приблизно 1500 яничар [11, с. 89, 91]. У 1538 р., під час походу хана на Молдову, у складі татарського війська було біля 300 яничар, а Сахіб Ґерай для охорони порядку використовував загін, у складі якого, серед інших бійців, перебувало 600 яничарів [19, с. 90]. Після 1475 р. османські вояки входили до складу гарнізонів майже усіх міст півострова. Гарнізони османських військ у містах Криму не були багато чисельними і свідчили, насамперед, про вплив Порти у ханстві. Так у 1574–1575 рр. у Кафі розміщувалось 223 бійці, у Азаці – 428, у Темрюці – 134 [35, с. 178].

У ханському війську можна було зустріти ногайців, греків, вірмен, різні тюркські народи, слов'ян та представників інших етносів. Основу корпусу капикулу, який почав формувати Сахіб Ґерай I становили кавказькі народи, у тому числі й черкеси. Черкеські хлопчики, які потрапляли у юному віці до Криму в результаті грабіжницьких походів татар або внаслідок переселення, виховувались у дусі особистої вірності хану. У 1578 р., під час бойових дій ханських військ проти кизилбашів, спільно з татарами діяли кілька тисяч ширванців, караберків та лезгинів. Велику частку військ Кримського ханства складали ногайці, які не мали власної держави, не створили своєї правлячої династії. Наприклад, для походу на Московію 1572 р. ногайці виставили кілька тисяч осіб [6]. До татарського війська могли приєднуватись і різноманітні втікачі з сусідніх держав (за політичними, релігійними чи особистими мотивами), які визнавали владу хана. Цікаві зауваження можна знайти й у М. Броневського, на думку якого, до війська хана призивали навіть християн [23, с. 76]. Кримські хани могли мобілізувати частину населення, яке захопили у полон під час численних походів та набігів. За підрахунками А. Байцара, за мінімальними оцінками, протягом XV ст. з земель сучасної України до Криму було забрано 200 тис. осіб, а у XVI ст. – 350 тис. [1]. Кримські хани мобілізували до війська й татар, що мешкали у Буджаку. Станом на 1584 р. у Буджаку знаходилось 2500 татарських домогосподарств – тобто, понад 12 тис. осіб.

Особливості зброярства та фортифікацій. Аби комплексно розглянути військовий потенціал Кримського ханства у XV–XVI ст. слід побіжно розглянути питання фортифікації та виробництва зброї у державі. У XV ст. зброярські майстерні у Криму лише почали розвиватись, хоча вже з того часу місцеві майстри виготовляли якісні шаблі, ножі та інші види холодної зброї, які високо цінували навіть в Османській імперії. У XVII ст. в Бахчисараї були десятки майстерень з виготовлення зброї. В арсенал пересічного татарського воїна входили шабля, лук, ніж. Втім, лише представники знаті кримців могли собі дозволити захисні обладунки та інше. Частина істориків наголошує на тому, що з появою вогнепальної зброї, луки застаріли, що є сумнівним твердженням, враховуючи перші зразки рушниць, які програвали лукам у далекобійності, швидкострільності та влучності. Як приклад, спогади Г. де Боплана: «*Якщо ж хто-небудь їх переслідує, то вони на повному чвалі, лишивши вуздечки, стріляють з луків і роблять це так точно, що за 60–100 кроків влучають у вершника*» [3, с. 289–290]. Натомість на підготовку вправного стрільця з вогнепальної зброї витрачали небагато часу, а на вишкіл майстерних лучників йшли роки.

Якщо говорити про фортифікації Кримського ханства, то кримці перебудували старі фортеці Кирк-Ор та Кезлев, звели кілька споруд, а усього, в період існування Кримського ханства,

функціонувало 15 фортець, з яких 10 були турецькими. Те, що татари не зводили багато фортифікацій свідчить про те, що покладали великі надії на рельєф місцевості та присутність османів. Натомість татари звели потужну Орську укріплену лінію довжиною понад 8 км, від Чорного моря до озера Чюрюк-Денгіз. Укріплення представляли собою рів (шириною 20 м та глибиною 10 м) залитий морською водою, вал висотою 8 м та 20 м завширшки [37, с. 210]. Ресурси Кримського ханства зазнавали великих збитків внаслідок частих епідемій, міжусобиць, походів козаків та інших факторів. На думку С. Лепявка, лише у 1570–1580-х рр. козаки здійснили до 40 нападів на Крим і за статистикою джерел, забрали 100 тис. голів биків та овець, 17 тис. коней, 360 тис. злотих грошима, багато полонених і якщо накласти наведені цифри на економічне становище ханства, то масштаби втрат кримців можна вважати співмірними з масштабами втрат, які зазнавали українські землі в результаті татарських набігів [12].

Висновки. Проаналізувавши становище Кримського ханства у XV–XVI ст., з'ясувавши, що чисельність населення становила приблизно 200–250 тис. осіб можна з впевненістю стверджувати, що держава мала обмежені людські ресурси, що позначалось на мобілізації до війська. Тези, про те, що хан міг зібрати 30–40 тис. військ є вірними частково, якщо брати до уваги чисельність різноманітного допоміжного персоналу та союзників. Як правило, під час військових кампаній та масштабних набігів Кримське ханство могло виставити кілька тисяч бійців і лише в окремих випадках хану вдавалось мобілізувати понад 10 тис. бійців. Проте, навіть така чисельність війська дозволяла проводити успішні воєнні кампанії, здобувати перемоги у битвах завдяки ефективній тактиці, бойовим якостям бійців, використанню рельєфу місцевості. Кримському хану вдавалось збільшувати чисельність своїх військ за рахунок союзників – османів, ногайців, народів Кавказу та інших.

Список літератури:

1. Байцар А. Український Крим: Кримське ханство і Козацька Україна 24.03.2014. URL: https://surl.lu/svirex (дата звернення: 10.05.2025).
2. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / Відп. ред. Ф. Я. Шевченко. Київ: Наук. думка, 1971. 199 с.
3. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
4. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 299 с.
5. Вирський Д. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Дециія. *Український історичний журнал*. 2008. № 5 (482). (вер.-жовт.). С. 210–216.
6. Галушка А. Кримські походи на Москву 1571 та 1572 рр. URL: https://surl.lt/xodcad (дата звернення: 22.04.2025).
7. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та переклав з польської Ю. Мицик. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1006 с.
8. Грибовський В. Ногайський слід в історії України. 16 травня 2023 р. URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/vladislav-gribovskii/ (дата звернення: 17.05.2025).
9. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упорядн. та перекл.: Густинський літопис В. Крекотень, Літопис Самійла Величка В. Шевчук, Літопис Грабянки Р. Іванченко. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
10. Колли Л. П. Хаджи-Герай хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1913. Том 50. С. 99–139.
11. Ластовський В. В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (Із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI ст.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 1999. Т. 3. С. 76–96.
12. Лепявко С. Козацькі походи на татар 1570–1580-х роках. URL:http://www.cossackdom.com/articles/l/lepiavko_pohodu.htm (дата звернення: 20.05.2025).
13. Лепявко С. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 147–153.
14. Литвин М. Про звичаї татар, литовців та московитів. URL: http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm#f1 (дата звернення: 05.04.2025).

15. Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б .де Віженер, Л. Борецький, Е. Ляссота. / За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ, 2005. 219 с.

16. Негри А. Извлечения из турецкой летописи, содержащей историю крымских ханов. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1844. Том I. С. 379–392.

17. Тимів І. Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.). *Історичний архів*. 2013. Вип. 10. С. 83–94.

18. Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30–40 рр. XVI ст. Сіверянський літопис. 2017. № 3. С. 3–19.

19. Федчук О.Б. Динаміка абсолютизації владних повноважень кримських ханів за часів правління Саадета Ґерая та Сахіба Ґерая. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 86–94.

20. Челебі Е. Книга подорожі: Північне Причорномор'я. Одеса: Гермес, 1997. 84 с.

21. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ: Темпора, 2011. 144 с..

22. Barbaro G. Travels to Tana and Persia. London, Printed for the Hakluyt society1873. URL: https://archive.org/details/travelstotanaper00barbrich (дата звернення: 12.12.2025).

23. Broniewski M. Tartariae Descriptio. Opis Tatarii, przekład: E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2011. 116 s.

24. Contarini A. Travels To Tana And Persia URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512 (дата звернення: 19.05.2025).

25. Fletcher G. Of the Russe Commonwealth. Cambridge, Harvard University Press, 1966. URL: https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up (дата звернення: 12.05.2025).

26. Górka O. Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 1935. T. 8. Zeszyt 2. S. 185–295.

27. Gorski K. Historya piechoty polskiej. Kraków: Nakł. Księg. Spółki Wydawniczej Polskeij, 1893. 272 s.

28. Herbst S. Kleck 1506 // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 1934. Tom 7. zeszyt 1. S. 21–38.

29. Herbst S. Na jazd tatarski 1512. *Przegląd Historyczny*. 1948. № 37. S. 218–226.

30. Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray. Harvard Ukran ian Studies. 1979–80. Vol. 3–4. P. 445–466.

31. Kramarczyk D. Wojsko europejskie a wojsko polskie w XVI wieku. URL: http://eduseek.interklasa.pl/artykuly/artykul/ida/2236/idc/3/ (дата звернення: 12.05.2025).

32. Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. K. J. Turowskiego. T. 2. Ks. IV, V. Sanok: Pollak Karol, 1856. 1064 s.

33. Ochmiański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przez napadami tatarów krymskich w XV–XVI wieku. Studia i Materiały do Historii Wojskowości. 1960. T.5. S. 349–398.

34. Öztürk Y., İkiel C. Kırım'da Nüfus ve Yerleşmeye Genel Bir Bakış (16–19. Yüzyıl) // Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi. 2001. Vol. 1. S.70–73.

35. Öztürk Y. Osmanli Hakimiyetinde Kefe, 1475–1600. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000. 570 s.

36. Plewczyński M. Wojny i wojsko wość polska XVI w. Tom II. Lata 1548–1575. Zabrze – Tarnowskie Góry, 2012. 424 s.

37. Podhorodecki L. Chanat Krymski, Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. 358 s.

38. Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce o d roku 1548 do 1690, wyd. E. Rykaczewski. Tom 1. Berlin; Poznań: Księgarnia B. Behra, 1864. 604 s.

39. Sikora R. Zapomniana armia. URL: http://kresy.pl/kresopedia/zapomniana-armia/ (дата звернення: 05.04.2025).

40. Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Tom 1. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1965. 500 s.

41. Żółkiewski S. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1868. 152 s.

Kozlovskyi S. O. THE ARMY OF THE CRIMEAN KHANATE IN THE MID-15TH–16TH CENTURIES: NUMBERS, HUMAN AND RESOURCE POTENTIAL

The article is devoted to the study of the number, human and resource potential of the army of the Crimean Khanate in the 15th–16th centuries. Particular attention is paid to the calculation of the number of the Khanate's troops in individual campaigns and the mobilization capabilities of the state. The study is based on the analysis and comparison of various statistical data, contemporary chronicles and memoirs of diplomats, travelers and other people who had the opportunity to visit the Khanate and get acquainted with the everyday life of the Crimeans (M. Lytvyn, G. de Beauplan, J. Fletcher and others). Errors in calculating the number of

the Crimean Tatar army were revealed, and it was proven that far from all the male population of the state took part in hostilities. The participation of the Tatar army in individual military campaigns, campaigns and raids, the policy of the khans regarding the increase in the population of the state is considered. It is determined that in the vast majority of military campaigns, the khanate could field several thousand fighters, and in some cases, with strict mobilization – more than 10 thousand people. It is proven that during the hostilities, the troops of the Crimean Khanate had a large number of auxiliary personnel, a significant part of which did not have weapons at all. The army of the Crimean Khanate consisted of a mobilized militia, units of the aristocracy, the khan's guard and detachments of allies. Nominally, the entire male population was subject to military service, taking into account physical condition and other factors. In the 16th century. on the territory of the Crimean peninsula, arms manufacturing developed, and locally produced cold weapons deserved high marks even in the Ottoman Empire. The Tatars built/reconstructed only 5 fortresses, placing great hopes on the terrain, the Orsk fortified line and the support of the Ottomans. The existing military system of the Crimean Khanate allowed the state to effectively resist the troops of such states as the Grand Duchy of Lithuania, Poland, Moscovy, which had much greater human resources than the Khanate.

Key words: *Crimean Khanate, army, mobilization, battles, armament, detachments, Crimeans, military history.*

УДК 94:792] (477.51-21) "1941/1943"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.13

Крупенко О. В.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Страшко Є. М.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ НІЖИНА В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

Стаття присвячена дослідженню театрально-мистецького життя Ніжина періоду німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.). У сучасній історичній науці практично немає спеціалізованих досліджень із окресленої проблематики, що й обумовлює актуальність теми та її науково-практичне значення. На основі документів та матеріалів, надрукованих у газеті «Ніжинські Вісті», висвітлено основні форми діяльності драматичного театру, репертуар, творчі пошуки режисерського, акторського складу та політику окупаційної влади щодо культурних установ у місті. З'ясовано, що в період Другої світової війни театр продовжував відігравати важливу роль, підтримуючи патріотичний дух населення, зберігаючи національні культурні традиції. Війна, окупація змушували театри адаптуватися до нових умов, змінюючи свій репертуар. Як і сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення, так і тоді, театри займали важливе місце в житті населення кожного регіону.

Встановлено, що репертуар складався переважно з українських п'єс відомих класиків, а це допомагало психологічному розвантаженню містян. Зокрема, «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Наймичка», «Майська ніч», «Синочок», «Безталанна». Важливе значення мали й інші заходи, такі як проведення вечорів пам'яті українських письменників, поетів, композиторів, дитячі вистави. У дослідженні залучено до наукового обігу новий фактологічний матеріал, що дозволило з'ясувати матеріальне становище акторів, проблеми, пов'язані з харчуванням, низькою зарплатнею, житловими проблемами.

Зроблено висновок про те, що в роки німецької окупації театри були нерозривно пов'язані в своїй роботі з контролем з боку влади. Це відбувалося на всіх етапах їх творчої діяльності, починаючи з визначення та затвердження репертуарних, фінансових планів, а закінчуючи переглядом вистав перед прем'єрою і під час сезону.

Ключові слова: *Ніжин, український драматичний театр, німецька окупація, культура, повсякдення, репертуар, глядачі, акторські колективи.*

Постановка проблеми. Тема трансформації театрального мистецтва в умовах війни є актуальною для нашого суспільства. Безперечно, театр є художньою інтерпретацією реалій життя і покликаний відображати те, що відбувається з нами сьогодні, акцентуючи увагу на першочерговому. Сучасне театральне мистецтво прагне свідомо впливати на дійсність, гостро реагувати на різні суспільні процеси й виклики.

Актуальність обраної проблематики визначається тим, що як сьогодні, так і в роки Другої світової театр впливав на війну не менш потужно, ніж вона на нього. Важливим був і залишається вплив мистецтва на суспільно-політичне, культурне, психологічне буття людини. Війна змусила театр адаптуватися до нових умов, змінюючи репертуар, творчу діяльність. Сьогодні з'являються нові театри, народжені під час повномасштабного вторгнення. Незважаючи на війну, пошкодження інфраструктури, матеріальні й людські втрати заклади культури, зокрема театри прагнуть зберігати традиції, цінності, об'єднувати більшість видів мистецтва та формувати світоглядні орієнтири.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання культурного життя українців у період війни тривалий час залишалися поза увагою дослідників. Найбільш ґрунтовною у контексті даної проблеми є праця відомого дослідника історії українського театру Валерія Гайдабури, який розкрив діяльність театру в окупованій Україні та схарактеризував його як соціокультурне явище, проаналізував становлення театру. Значна увага приділена політиці окупаційної

влади та її взаємодію з містянами [1]. Культурні процеси періоду Другої світової війни досліджували у своїх працях Студьонова Л., Полякова Ю., Гінда В., Титаренко Д. [2]. В умовах повномасштабного вторгнення актуалізувалося вивчення діяльності регіональних театральних колективів під час німецької окупації українських міст. У працях О.Салати, Л.Ванюги, О.Демідко визначається місце театру в культурному житті мешканців окремих регіонів, його вплив на поведінку місцевого населення [3].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості розвитку театрального мистецтва в Ніжині періоду німецької окупації, визначити роль культурних осередків у соціальному житті містян.

Виклад основного матеріалу. 13 вересня 1941 р. Ніжин було загарбано фашистськими військами. Протягом двох років місто перебувало під німецькою окупацією, що суттєво вплинуло на його культурно-мистецьке життя. На початку війни багато театрів змушені були евакуюватися, а ті, що залишилися, намагалися в умовах жорстокого окупаційного режиму розвиватися, набувати нового досвіду, змінювати свій репертуар.

Характерною була політика нової влади, яка з ідеологічною метою повного контролю і підпорядкування відкрито не перешкоджала роботі театрів, музеїв, концертних колективів. Свідченням цього була діяльність театру, підконтрольна окупаційним підрозділам пропаганди та фельдкомендатурі в Ніжині. Окупаційна влада вимагала абсолютної лояльності та возвеличення «нового порядку». В Ніжині, як і в інших українських містах, було відновлено функціонування основних об'єктів культурної сфери. Окупаційна влада дозволила створити театральну трупу, яка працювала протягом усього періоду німецько-фашистської окупації [4, с. 15–106].

Історія ніжинського драматичного театру цього періоду найбільш повно висвітлена в працях місцевих краєзнавців [5]. Особливо варто зазначити дослідження відомого вченого професора Григорія Самойленка [6]. Автор аналізує діяльність театру на початковому етапі його існування, досліджує історію його появи, репертуар і акторський склад. Джерельною базою для написання даної статті були архівні документти та газета «Ніжинські вісті», яка виходила друком протягом 1941–1943 рр.

Ніжин на початку війни був під управлінням військової адміністрації, де всю владу здійснював вермахт, сьомий відділ при штабі групи армій «Південь» за посередництвом Головної польової комендатури № 399 у місті Конотопі. Їй безпосередньо підпорядковувалися польові комендатури – фельдкомендатури. Безпосередньо Ніжинська № 197 розташовувалася у студентському гуртожитку [7]. За її наказом почала діяти районна управа, якій територіально підпорядковувалося місто, а діяльність театру теж була підконтрольна підрозділам пропаганди та фельдкомендатурі.

У Ніжині за ініціативою Катерини Безручко була створена пересувна драматична трупа. Разом із Володимиром Олексійовичем Савицьким та його батьком Олексієм Яковичем, які не змогли евакуюватися, вони звертаються до ніжинського коменданта з проханням дозволити відкрити театр. Новий культурницький заклад – Український драматичний театр ім. М. Кропивницького – розташовувався на вул. Гоголя, а директором був призначений Олександр Савицький, режисером – його брат Володимир [8].

Приміщення було електрифіковане, і додамо, це в той час, як електричне освітлення дозволялось використовувати лише в будівлях німецької адміністрації [9]. Взимку окупаційна влада навіть постачала паливо для театру – дрова, що було неабиякою допомогою колективу [10].

Дослідження фінансового становища театрального колективу свідчить про те, що грошей не вистачало не тільки на закупівлю декорацій, обладнання, але особливо на зарплатню.. Наприклад, директор отримував 500 крб., зарплата деяких його підлеглих становила 900 крб. Такий розмір заробітної плати мали актриса Безручко К. та художній керівник театру Савицький О. Посередню зарплату у 500–700 крб. отримували артистка Ячницька Н., художник-декоратор Огієнко І. та скрипаль Рибак І. [10]. Для порівняння, зазначимо, що зарплата сторожа та прибиральниці становила близько 250 крб. [11]. Для акторів та обслуговуючого персоналу театру ці кошти були неабиякою підтримкою, необхідною, щоб вижити в окупованому місті. Варто зазначити, що практично всі продукти коштували в 10 разів більше за офіційно встановлену окупаційною владою ціну. Наприклад, влітку 1943 р. на базарах Харкова 1 кг хліба продавався за 130 крб. (офіційна ціна – 1,70 крб.), 1 яйце – 8 крб. (офіційно – 0,80 крб.), 1 л. молока – 20 крб. (офіційно – 1,20 крб.) [12]. Кількість штатних працівників театру не була постійною. Так, станом на жовтень 1941 р. у театрі нараховувалося 36 працівників [1, арк. 4]. На початок 1943 р. їх кількість була 55 осіб.

Складнощі в постановці спектаклів часто виникали через відсутність зіграного ансамблю, оскільки до трупи входили переважно молодь і актори-аматори, які здобували навички та досвід вже під час роботи в театрі. Професійними акторами були лише брати Савицькі та Катерина Безручко. Про це свідчать спогади артистки П. Логінової: «Я потрапила в цей театр зовсім випадково. Треба було влаштуватись на яку-небудь роботу. На перших репетиціях я одразу зрозуміла, що професійних акторів немає. Більшість рятувалася тут від мобілізації на роботу в Німеччину» [7]. Звідси й проблеми: недостатній художній рівень, недосконалі декорації, погано вивчені ролі, невідповідність віку акторів до виконуваної ними ролі, тощо. Прагматичним соціальним чинником, що спонукав йти працювати до театру, були можливість отримувати матеріальну вигоду, продовольчий пайок [8, арк. 109] та можливість харчуватися в їдальні [9, арк. 41].

Вистави розпочиналися о 18:30 і закінчувалися близько 21:30, але згодом через комендантську годину перенесли на 17:30 [8, арк. 144]. Всі організаційні питання щодо діяльності колективу вирішувалися лише за погодженням із окупаційною владою. План роботи театру та кадрові зміни повинні були узгоджуватися з відділами освіти та пропаганди [8, арк. 8]. Вистави проходили в театрі кожну середу, суботу та неділю, а подекуди, й по дві вистави на день [9, арк. 49]. Актори організовували також дитячі спектаклі, які показували зранку [9, арк. 5]. Загалом, як свідчать архівні дані, за період окупації відбулося понад 100 вистав [9, арк. 109].

Вартість квитка коливалася від 6 до 12 крб. Бажаючі могли придбати програму, ціна якої складала 1 крб. [9, арк. 212]. Замовлення виконувала Ніжинська друкарня, що знаходилася на вулиці Гоголя 10 [9, арк. 5]. Спочатку квитки друкувалися лише українською мовою, а з квітня 1942 року почали друкувати також німецькою [8, арк. 42]. Це було пов'язано насамперед із тим, що відвідувачами театру були як мешканці міста, так і солдати та офіцери вермахту.

Перші відомості про діяльність Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Кропивницького ми знаходимо в газеті «Ніжинські Вісті» за 1 квітня 1942 р. У статті «Народження театру» мова йшла про його відкриття 26 жовтня 1941 р., коли відбулася перша прем'єра. За ці два роки окупації ставилися вистави: «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Наймичка», «Майська ніч», «Синочок», «Безталанна» та інші твори української класики [10]. 25 березня 1942 р. відбулася прем'єра вистави за п'єсою М. Старицького «Сорочинський ярмарок». Схвальні відгуки рецензента, у ролі якого виступив Степовий Д., отримала майстерна гра артиста Савицького В. у ролі Солопія Черевика. Ним було зазначено, що «артистові вдалося відтворити повноцінний гумористичний образ Солопія з його влучною, дотепною, барвистою українською мовою, пересипаною жартівливими порівняннями та дотепами». Також було дано позитивну оцінку грі молодих артистів Зоценко М. та Ячницької Н., при цьому, зауважуючи, що їх гра містила недостатньо «оптимізму, почуттєвості та лагідності». Натомість роль Безручко К. викликала, за словами Степового Д., «надмірну огиду», що спричинено надмірним шаржуванням свого образу, «що пішло на шкоду художньому реалізму». Загалом, було відмічено, що масові сцени були скомпоновані вдало та разом із тим висловлено побажання, щоб у майбутньому в танцювальних номерах брали більше участі чоловіки. Критика могла бути цілком виправдана, адже на той момент, трупа складалася з вісімнадцят ижінок та лише п'яти чоловіків. Прем'єра пройшла з успіхом, зала була майже вщент заповнена глядачами, за винятком 15 місць [2, арк. 27].

Наприкінці квітня відбулася прем'єра історичної п'єси «Невольник» Тараса Шевченка, яка отримала схвальну рецензію. Ось як прокоментував Степовий свої враження від вистави: «Глядач знаходиться в стані високого психологічного напруження протягом усього спектаклю, але найвищої точки воно досягає при трагічній зустрічі сліпого отамана з батьком. На очах глядачів з'являються сльози співчуття до героя, гніву й ненависті до ворога». Автор припускає, що тут говориться про відверто демонстративно-бунтівний характер, який мала вистава, демонструвала презирство до режиму та насильства в Україні [16]. Степовий називає постановку «Невольника» черговою перемогою молодого театру, підкреслюючи, що він «зумів історичну правду, героїку минулих часів, у всій красі і привабливості відновити перед очима глядачів» [8].

Вже через місяць 30 травня 1942 р. У міському театрі відбулася прем'єра мелодрами М. Старицького «Циганка Аза» режисера Володимира Савицького. З огляду на відгук у пресі, вона мала більший успіх, ніж попередня вистава. Головну роль циганки Ази грала Ячніцька, а стару циганку – Безручко. Інші ролі виконували: Галя – Іоанович, Василь, циган – Савицький О., Авраам, старший циган – Баклан П.,батько Галі – Кобижча,

Панас – Мартиненко П. У виставі також брали участь балет під керівництвом Харламова М. та український хор Бакланова П. [13].

Новий театральний сезон розпочався з прем'єри вистави «Маруся Богуславка». Газета «Ніжинські вісті» від 14 жовтня 1942 р. містила рецензію, цього разу підписану криптонімом «Глядач», який назвав постановку «маскарадом божевільних». Анонім висловлив неприховане розчарування грою акторів.«Як можна так безсоромно псувати класичний твір?», –із докором звертається він до акторів театру [9].

Наприкінці листопада 1942 р. до репертуару театру ввійшла комедія М. Старицького «За двома зайцями», яка мала більший успіх, порівняно з попередньою прем'єрою. Пізніше, «Аматор» (так підписався автор) написав рецензію, в якій схвально відгукнувся про дану виставу та назвав її однією з кращих постановок театру, відмітивши майстерну гру акторів, що «створили яскраве комедійне явище». Називалися і недоліки, зокрема поганий грим та недостатнє знання своєї ролі. вирізання з тексту окремих реплік, що носить вже систематичний характер [10].

Діапазон театральних можливостей засвідчує широкий репертуар трупи, основу якого складали українські класичні твори: «Мартин Боруля» та «Безталанна» І. Карпенко-Карого, «Дай серцю волю – заведе в неволю» М. Кропивницького, «Невільник» і «Наймичка» Т. Шевченка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Сорочинський ярмарок» та «Майська ніч» М. Гоголя, «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовськогота «Ой, не ходи Грицю» драма М. Старицького [12].

Можливо, це пов'язано з тим, що окупаційна влада прагнула не допустити перетворення місць культури в осередки національної ідеї. Маємо лише одне свідчення, що підтверджує бажання німців запровадити на сцені репертуар західних класиків. Про це є дані в газеті «Ніжинські вісті» від 1 квітня 1942 р., де рецензент вистави «Сорочинський ярмарок» Степовий Д. висловив думку про необхідність «включення в репертуар театру п'єси західноєвропейських драматургів… Нашому театру потрібно вийти з вузьких рамок етнографізму та побутовізму з його ковбасою та чаркою» [13]. Зрештою, ця ідея в подальшій роботі театру не знайшла свого відображення.

Архівні дані засвідчують про облаштування в приміщенні Ніжинського педагогічного інституту шпиталю. Актори театру неодноразово брали участь у проведенні концертів для поранених, які всіляко заохочувала окупаційна влада. Це, насамперед, засвідчує розпорядження польової комендатури, згідно якого директор Савицький був зобов'язаний сплатити акторам, «які брали участь у концертах, організованих для військових частин по 100 крб. кожному, як одноразову компенсацію». Архівні документи свідчать про участь в одному такому концерті 28 акторів театру [8, арк. 144]. Репертуар таких виступів був доволі широкий: народні пісні та танці, виступ української хорової капели ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом Івана Денисовича Приходька [8, арк. 31], балету Миколи Харламова, хору Порфирія Бакланова [10, арк. 24–25].

Висновки. Отже, заходи, проведені в галузі культурного життя міста були покликані створити сприятливе психологічне середовище для пересічних ніжинців і заповнити культурну сферу життєвого простору повсякдення. Можемо говорити, що більшість театрів під час окупації не прийняли ідеологію нацизму, не висловлювали зі сцени нацистських політичних чи моральних доктрин. Із одного боку, культурні діячі відкидали радянську ідеологію, з іншого – дистанціювалися від німецької влади [16, с. 16–20]. Цікаво, що прагнення театрів залишатися поза політикою підтримувала й окупаційна влада. Толерантне ставлення німецької окупаційної адміністрації до розвитку українського театру в місті було продиктовано завданням повністю знищити більшовизм у свідомості населення, здобути його прихильність та сформувати позитивний образ нацистської Німеччини. Існуючи між двома тоталітарними системами та позбувшись тотального більшовицького контролю, він зберіг частково свою патріотичну спрямованість.

Список літератури:

1. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. Київ, 1998. 207 с.

2. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 1. Київ, 2010. С. 697–717; Полякова Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської окупації (за матеріалами державного архіву Харківської області). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1088. С. 82–91; Студьонова Л. Театр окупованого Чернігова 1941–1943 рр. Актор В. П. Ігнатенко (1920–2007). *Сіверянський літопис*. 2009. № 2/3. С. 150–162; Титаренко Д. Театральне життя в Донбасі

в період нацистської окупації . *Історичні і політологічні дослідження*: Зб. наук. праць. 2005. № 1 (23). С. 100–107.

3. Демідко О. «Театральна культура Маріуполя в період німецької окупації (1941–1943 рр.)». *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 156–162; Ванюга Л. «Діяльність Українського драматичного театру ім. Івана Франка в Тернополі: період німецької окупації». *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: науковий журнал*. Київ: Міленіум, 2012, № 4. С. 121–126; Салата О. Український театр в умовах німецької окупації 1941–1942 рр. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2022. Вип. 23. С. 83–92.

4. Вісник студентського наукового товариства [Електронне видання]: збірник наукових праць студентів, магістрантів і аспірантів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Вип. 19. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2018. С. 105–106.

5. Ємельянов В.,Топільський Г. Українська військова історія. Ніжин 1941–1943. Рух Опору. Частина 1. Підпілля 1941–1943 URL: https://surl.li/qmmiof (дата звернення: 10.05.2025).

6. Самойленко Г. Ніжинський драматичний театр ім. М.М. Коцюбинського. Ніжин, 1996. С. 11–15; Самойленко Г. Театральне та музичне життя XVII–XX ст. Ч. 2. Ніжин, 1995. С. 59–62; Самойленко Г. В. Навіки з Україною: до 215 річниці Миколи Гоголя. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. 2024. 106 с.

7. Ніжинські вісті. 1942 р. № 12. 1 травня.

8. Ніжинські вісті. 1942 р. № 4. 1 квітня.

9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), Ф. р. 4391. Оп. Арк. 45.

10. ВДАЧОН. Ф. 4391. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 238.

11. ВДАЧОН. Ф. 4391. Оп.1. Спр. Арк. 242.

12. Ніжинські вісті. 1942 р. № 58. 14 жовтня.

13. Ніжинські вісті. 1942. № 69. 21 листопада.

14. Ніжинські вісті. 1942 р. № 7. 15 квітня.

15. Ніжинські вісті. 1942 р. № 49. 13 вересня.

16. Ніжинські вісті. 1942 р. № 19. 30 травня.

17. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. Київ, 2010. С. 16–20.

Krupenko O. V., Strashko Ye. M. THEATRICAL LIFE IN NIZHYN DURING THE GERMAN OCCUPATION (1941–1943)

The article is devoted to the study of the theatrical and artistic life of Nizhyn during the period of Nazi occupation (1941–1943). In modern historical science, there are practically no specialised studies on this issue, which determines the relevance of the topic and its scientific and practical significance. On the basis of documents and materials published in the newspaper "Nizhynski Visti", the article highlights the main forms of activity of the drama theatre, its repertoire, creative searches of the director and cast, and the policy of the occupation authorities towards cultural institutions in the city. It is found that during the Second World War, the theatre continued to play an important role, supporting the patriotic spirit of the population, preserving national cultural traditions. War and occupation forced theatres to adapt to new conditions, changing their repertoire. Both today, in the face of a full-scale invasion, and then, theatres occupied an important place in the life of the population of each region.

It has been established that the repertoire consisted mainly of Ukrainian plays by famous classics, which helped to relieve the psychological stress of the townspeople. In particular, "Natalka-Poltavka", "Cossack Beyond the Danube", "The Hireling", "May Night", "Son", "Talentless". Other events were also important, such as evenings in memory of Ukrainian writers, poets, composers, and children's performances. The study brings new factual material into scientific circulation, which made it possible to find out the financial situation of the actors, problems related to food, low wages, and housing problems.

It is concluded that during the years of German occupation, theatres were inextricably linked to the control of the authorities in their work. This occurred at all stages of their creative activity, starting with the definition and approval of repertoire and financial plans, and ending with the review of performances before the premiere and during the season.

Key words: *Nizhyn, Ukrainian drama theatre, German occupation, culture, everyday life, repertoire, audience, acting groups.*

УДК 37.016:74(477)"1950/1991"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.14

Лаврут О. О.
Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

У статті охарактеризовано особливості організації уроків образотворчого мистецтва у школах УРСР у другій половині XX ст. Це відбувалося шляхом дотримання реалізації програмового забезпечення. Їх змістове наповнення здійснювалося шляхом виконання настанов партійних і державних органів влади. У роботі акцентовано, на тому, що педагоги мали втілювати у життя ідеологічні наративи в навчально-виховному процесі, які були приурочені до певних дат, особистостей і подій. Вони перекручували факти, явища, їх внесок у розвиток культури, зокрема української.

Окрім цього, учителі і школярі виконували власну місію: навчали і навчалися, розвивали творчі здібності, захоплювалися мистецтвом. Вони долучалися до різних видів мистецтва, розвитку естетичного смаку, виявленні талантів та обдарованості. Вивчали й графіку, надбання культури: скульптуру, архітектурні споруди, способи їх зображення та сприймання. Вивчали різні техніки виконання творів мистецтва на уроках. Окрім цього – твори митців, їх біографії з акцентом на російську або радянську культуру, здійснювалися бесіди, виставкова діяльність, екскурсії до музеїв.

У статті зазначається про вирішення нагальних питань: кадрових та науково-методичних. Перше здійснювали вищі навчальні заклади, які намагалися поєднати психологічні, педагогічні і мистецькі запити школи. Влада, з одного боку, формально наголошувала на необхідності підготовки фахівців задля предметного та позашкільного середовища, а з іншого – мистецтво розглядала інструментом формування «радянської людини». Через нього вдавалася до формування «правильного» світогляду школярів та усіх інших, хто мав причетність до школи та поза нею. Часто до викладання долучалися учителі, які не мали до предмета відношення. Тому, якість засвоєння знань, умінь та навичок школярів із предмету бажала кращого.

У роботі наголошено, що забезпечення підручниками, посібниками, альбомами було важливим аспектом нашого питання. Протягом зазначеного періоду їх кількість і якість збільшувалися.

Ключові слова: *школа, УРСР, мистецтво, навчання, виховання, урок, учні, педагоги.*

Постановка проблеми. Мистецтво відіграє важливу роль у житті особистості. Адже через нього відбувається вираження світосприйняття, зв'язок із навколишнім світом. Особливо це актуально для дітей шкільного віку, коли розвиваються ставлення до себе, суспільства, культури і довкілля. Цей період є важливим для вираження динаміки цінностей учнівства. Хронологічні рамки нашого дослідження окреслюються другою половиною XX ст. в УРСР, коли активно реалізовувалися основні меседжі радянського суспільства, що продукувалися молоді.

Теоретичне застосування запропонованих матеріалів можливе під час вивчення курсів з історії України, історії освіти, спецкурсів, що поглиблюють, розширюють і конкретизують знання про окреслені проблеми. Практичне – під час вивчення досвіду минулого задля запобігання реалізації негативних меседжів в освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цим питанням присвячені роботи дослідників. Зокрема, Т. Паньок охарактеризувала науково-методологічні та історичні аспекти становлення та розвитку вищої художньо-педагогічної освіти вцілому у XX столітті, вплив суспільно-політичних факторів на реформування системи освіти, діяльність вищих навчальних закладів, підготовку педагогічних кадрів у них та збереження українських національних традицій попри ті виклики, які існували протягом довгих років [11].

Ю. Малежик проаналізувала періоди розвитку мистецької освіти другої половини XX ст., виділивши їх в окремі десятиліття [8, с. 156–161]. Вона охарактеризувала історико-педагогічні та теоретичні питання мистецької освіти зазначеного

періоду [10, с. 212–216]. Авторка зупинила свою увагу і на початковій школі [9, с. 40–47]. Предметом дослідження Г. Литовченко стало вивчення забезпечення підручниками з малювання у другій половин XX ст. [7]. У роботах здійснено джерелознавчий аналіз періодичних видань, охарактеризовано нормативно-правове забезпечення цієї проблеми [6, с. 26–29].

Л. Бабенко зупинився на програмовому забезпеченню викладання образотворчого мистецтва в УРСР від 1920-х до кінця 1980-х рр. Але ж до 1937 р. мова має йти про УСРР, а не УРСР і зміну назви згідно зі «сталінською Конституцією». [1, с. 14–17]. Т. Куліш приділяє увагу організації вивчення образотворчого мистецтва крізь призму змістового та методологічного наповнення, зупиняючись на диференційованому підході в урочній та позаурочній системі [5, с. 79–84]. А. Погоріла вивчила питання розвитку творчих здібностей школярів на прикладі різних предметів [12, с. 6–12]. Зважаючи на наукові розвідки, які стосувалися педагогічного спрямування обраної проблематики, питання з огляду історичного контексту залишилося осторонь дослідників.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення уроків образотворчого мистецтва як інструменту ідеологічного впливу на особистість школяра у другій половині XX ст. в УРСР. Завдання запропонованого дослідження полягають у з'ясуванні основних меседжів, які прагнула донести влада і сформувати в учнів відповідний світогляд; аналізі діяльності школярів і педагогів на уроках; характеристиці кадрового і методологічного забезпечення у закладах освіти та окресленні подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Малювання вивчалося в урочній та позаурочній системі: на гуртках, студіях, художніх школах, що було спрямоване на загальний розвиток дітей, їх здібностей і талантів, на зближення із навколишнім світом, долучення до світу мистецтва. Саме на уроки малювання покладалася реалізація естетичного виховання у школі, яке було одним зі складових системи виховання і покликане «формувати риси будівника комунізму». Наголошувалося на поглибленні знань із різних видів мистецтва, розвитку естетичного смаку у школярів, виявленні творчих здібностей, талантів та обдарованості, а тому підтримки таких дітей. Предмет мав також і ідеологічне спрямування. Як зазначає Ю. Малежик основна мета мистецької освіти полягала у зміцненні теорії і практики, реалістичному та високохудожньому відображенні багатства країни, створенні нових яскравих продуктів [10, с. 212–216].

У навчальних планах і програмах відводилося в основному 1 година на тиждень для учнів від 1 по 6 класи. Із другої половини 1960-х рр. з'являється предмет «Образотворче мистецтво». Протягом 1970-х рр. в УРСР здійснювалися експериментальні дослідження щодо викладання предмету. Урок малювання та образотворчого мистецтва мав бути якісним, так само як і інші предмети. Він не повинен був мати тільки художнє або тільки виробниче спрямування. Значну увагу на уроках учителі приділяли роботі із наочністю, що, з одного боку, було позитивним (дитина не лише словесно, але й візуально сприймала інформацію), а й негативно, що унеможливлювало розвиток власного сприйняття і відчуття простору. Питання мистецької освіти потребувало уваги, оскільки захоплювалися або надмірною теоретизацією або власне вихованням, забуваючи про особистість дитини.

Діти не лише малювали у різних техніках, різними засобами і способами (олівцями, фломастерами, крейдою, фарбами; видряпували, писали) але й вивчали графіку, надбання культури: скульптуру, архітектурні споруди (історію їх створення, діячів), способи їх зображення та сприймання. Вони малювали з натури, по пам'яті, на основі власних спостережень та вражень, аналізували репродукції картин) [6, с. 26–29]. На останнє звертали увагу, оскільки надавали готовий продукт для школярів. Вони мали зрозуміти основні меседжі, які хотіла донести їм влада через діяльність педагога.

Ідеї та практики, які реалізовувалися на уроках були різними. Учителі малювання, наприклад О. Зайчик (середня школа № 25 м. Миколаєва), І. Адаменко (Кумарівська восьмирічна школа) навчали учнів спостерігати, усвідомлювати об'ємно-просторові форми предметів, порівнювати між собою предмети, встановлювати просторові положення, малювати олівцем і аквареллю, навчали розуміти значення малюнка у практичній діяльності особистості, користуватися малюнками на уроках з інших предметів і суспільно корисній діяльності. Учителі робили ескізи заголовки стінних газет, об'яв та плакатів [4, арк. 228].

На уроках малювання у 1–4 класах педагоги розвивали творчі здібності учнів, виховували у них художній смак, інтерес і любов до мистецтва. Переважали реалістичні сюжети. Все ж, це зводилося до певної одноманітності та часто відсутності творчості і натхнення з боку педагогів та учнів. Діти створювали портрети різних діячів, серед яких – громадські, політичні, культурні – російські

та українські. Виховна робота була пов'язана із датами і подіями радянської історії, зокрема такими: із 60-річним ювілеєм створення СРСР, прийняттям нової Конституції СРСР, реалізацією постанов партії та уряду в життя. Це здійснювалося задля формування «правильних поглядів»: звернення уваги на «Велику Жовтневу соціалістичну революцію», її діячів, особистостей, які не мали жодного відношення до української культури, але в контексті складання деформованого світогляду та штучного «великого значення» і «взаємозв'язку» із українцями, діти мусили споживати відповідний інтелектуальний та творчий продукт. Вони писали їх портрети: Л. Толстого, О. Пушкіна – як представників «прогресивної» російської культури.

На відзначення 150-річчя з дня народження і 100-річчя з дня смерті великого українського поета-революціонера Т. Шевченка у лютому – березні 1961 р. було проведено шкільні та районні конкурси на кращу учнівську ілюстрацію до творів поета. Кращими визнано ілюстрацію до вірша Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало» (Миколаївська восьмирічна школа Львівської області), барельєф «Могила поета», виготовлений учнями Монастирок-Оглядівської початкової школи і картина «Реве та стогне Дніпр широкий» – учнями Нивицької восьмирічної школи [2, арк. 54]. До знаменних дат і подій, свят у школах проводилися дитячі ранки. Підготовка до відзначення 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка по школах розпочиналася ще з початку навчального року. У школах проведені бесіди про життя і творчість поета, обладнані виставки [4, арк. 229].

Поряд із цим педагоги формували у дітей почуття прекрасного і взаємозв'язку людини із природою («Лісовий концерт», творцем якого стала учениця 1 класу Сморжівської восьмирічної школи Лопатинського району Львівської області Додик Мирослава). У школах району у 1960/1961 навчальному році працювали «малі третьяковки», де були зібрані «кращі репродукції російських та українських художників дореволюційного і радянського періодів» [2, арк. 54]. Увагу приділяли естетичному вихованню школярів на уроках малювання. На належному науковому та методичному рівні проводилися заняття у Лопатинській середній школі (учитель В. Федорович), Завидчанській восьмирічній (М. Мартиник), Монастирок-Оглядівській початковій школі (Г. Лисак) [2, арк. 54].

Окрім практичної діяльності учителі вдавалися і до інших форм роботи із учнівством. Проводили бесіди з образотворчого мистецтва про життя і діяльність видатних художників. Серед тем були такі: «Мой друг, Отчизне посвятим души прекрасные порывы», «У чому справжня краса людини?», «Великий Жовтень в художній літературі», «Лірика О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова у творах П. І. Чайковського і М. І. Глінки», «Вірші М. Ісаковського в творах радянських митців» тощо. Спілкувалися і про жанри мистецтва – з метою ідейного і художнього виховання, здійснювали перегляд та аналіз картин кращих дореволюційних російських і українських, а також радянських художників сприяли розвиткові інтересу і любові до мистецтва «нашої Батьківщини» [2, арк. 55].

Школи організовували і проводили екскурсії до художніх музеїв. Здійснювали вечори-огляди репродукцій картин І. Айвазовського, І. Репіна, В. Сурікова та інших. Варто було наголошувати учням, що це російські митці, а про українські корені замовчувалося. Зокрема, перший – вірменин із Галичини, який проживав у Криму, брав участь в українському культурному житті. Під час окупації росією Кримської АР від 2014 р. і Херсону у перший рік повномасштабної війни вона вивезла його полотна, присвоюючи спадщину митця і намагаючись знищити українську культуру і ідентичність. Якщо людина народилася в російській імперії, її вже вважали і вважають росіянином і носієм російської, а не чиєї-небуть культури. І. Айвазовський товаришував із М. Гоголем, Т. Шевченком, херсонськими благодійниками і підприємцями. Значну частину життя провів у м. Феодосії, де опікувався міською культурою та розвитком інфраструктури. Окрім мариністики, його картини за сюжетом є українськими національними: про степ, чумаків, побут [13].

Необхідно було вирішити питання і кадрового забезпечення, адже на мистецтво у школі споглядали як на щось другорядне і лише допоміжне задля реалізації основних ідей радянської держави. Підготовку педагогічних кадрів здійснювали вищі навчальні заклади. Ідейна складова навчального процесу залишалася майже у сталому вигляді, що негативно впливало на розвиток особистісного потенціалу майбутніх учителів та їх однобоку підготовку, оскільки вони більше технічно були підготовлені, аніж педагогічно. Бракувало тандему педагогіки і образотворчого мистецтва. Згодом акцентувалося на активній підготовці, що виявлялося у роботі на практичних, семінарських заняттях, самостійному пошуку, постійній інтелектуальній діяльності майбутніх учителів. Протягом періоду, що вивчається,

науково-педагогічна громадськість намагалася поєднати підготовку психологічну, педагогічну та мистецьку, відкриваючи у вищих педагогічних закладах додаткову спеціалізацію «Образотворче мистецтво» [11, с. 323–329].

Підручникове на науково-методологічне забезпечення залишалося нагальним. У перше повоєнне десятиліття його надто бракувало. На видавництва «Мистецтво», «Радянська школа» та «Учпедгиз» покладалася функція забезпечення учнівства та педагогів навчальною літературою. У 1950–1960-х рр. вийшли фактично перші підручники, які згодом доповнювалися, змінювалися відповідно до вимог. До кінця 1950-х рр. не було підручників, написаних українськими авторами. Література характеризувалася одноманітністю, для читача і споживача вибір – незначний. Варто було звернути увагу і на психолого-педагогічні особливості розвитку школярів різних вікових категорій і диференційовано підходити до їх естетичного виховання і вцілому – мистецької освіти. На цьому наголошували вітчизняні дидакти. Протягом 1970–1980-х рр. з'явилася значна кількість літератури з цього напряму: підручники, посібники, альбоми, які не лише надавали теоретичний матеріал із живопису, графіки, декоративно-прикладного мистецтва, ліплення, а й унаочнювали твори мистецтва, практично демонстрували алгоритм створення малюнків, ескізів, фігур тощо [10, с. 212–216].

Поступово модель навчання при якій учитель був головною фігурою відходив, і на передній план поставав учень, який прагнув реалізувати власний потенціал шляхом просторового, художнього мислення та безпосередньою практичною діяльністю. Проте в окремих школах викладання малювання не було поставлено на належному рівні, зокрема у таких: Хмільнянській і Куликівській восьмирічних, Трієцькій, Опліцькій і Стремільчанській початкових. Учителі цих шкіл Ковальчук, Машкара, Шлиян, Олійник, Крикавська несерйозно ставилися до підготовки уроків, недостатньо унаочнювали їх. Директор Куликівської восьмирічної школи Р. Жибчин не приділяв уваги забезпеченню школи на уроках малювання відповідними картинами для проведення бесід з образотворчого мистецтва, внаслідок чого вони проходили на низькому рівні. Цей недолік характерний і для інших закладів. У школах району не працювало жодного фахівця з малювання. Багато педагогів початкових класів не мали відповідної підготовки і здібностей до малювання, не могли забезпечити викладання цього предмета на належному рівні. Підняти методичний рівень учителів намагалися шляхом проведення семінарів з естетичного виховання. І через деякий час писали, що це «допомогло поліпшити роботу із зазначеного питання», у чому вбачаємо показовий характер роботи із учителями. Але була відсутня система роботи із відповідними кадрами. Серед труднощів – відсутність літератури; обмаль друкувалося статей про передовий педагогічний досвід із вивчення предмета та наочних посібників з естетичного виховання, зокрема «серій картин класичного та радянського живопису» [4, арк. 55–56].

Серед учителів бракувало фахівців [4, арк. 228]. Їх підмінювали інші, які зовсім не володіли ні змістом, ні методичним наповненням із предмету. Особливо це стосувалося початкової школи та молодих фахівців, яким необхідно було надати навчальне навантаження. Недивно, що в окремих школах матеріал не повністю виконаний тому що в учителів була відсутня відповідна фахова підготовка [3, арк. 18].

Висновки. Отже, образотворче мистецтво стало ще одним предметом у школах УРСР у другій половині XX ст., яке було засобом ідеологізації дітей. Поряд із змістовим наповненням, необхідно було приділити увагу кадровому і навчально-методичному. З іншого боку, учителі продовжували здійснювати власну місію щодо розвитку творчих здібностей і становлення їх як особистостей. Перспективою наших подальших наукових пошуків може стати вивчення питання участі учнівства у конкурсній діяльності.

Список літератури:

1. Бабенко Л. В. Педагогічні орієнтації системи навчання образотворчому мистецтву в УРСР. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 33. С. 14–17. URL: http://nbuv. gov. ua/UJRN/Nvuuped_2014_33_5 (дата звернення: 10.06.2025).
2. Державний архів Львівської області. Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. 76 арк.
3. Державний архів Львівської області. Ф. Р 1869. Оп. 1. Спр. 165. 32 арк.
4. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 2817. Оп. 2. Спр. 73. 313 арк.
5. Куліш Т. І. Диференціація навчального процесу на уроках образотворчого мистецтва (40–80-ті рр. XX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 4. С. 79–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2014_4_17 (дата звернення: 11.06.2025).

6. Литовченко Г. В. Аналіз змісту експериментальних підручників із малювання 60-х років XX ст. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки.* Херсон : Херсонський державний університет, 2017. Вип. 78(3). С. 26–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_78%283%29__6 (дата звернення: 18.06.2025).

7. Литовченко Г. В. Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття) : дис… канд. пед. наук (доктора філософії): 13.00.01 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2018. 324 с.

8. Малежик Юлія. Зміст, мета і завдання мистецької освіти в Україні другої половини XX століття. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Педагогічні науки*. 2014. № 134. С. 156–161.

9. Малежик Ю. М. Роль художніх напрямів у формуванні образотворчого навчання в початковій школі (1949–1980 рр.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 9. С. 40–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2014_9_7 (дата звернення: 09.06.2025).

10. Малежик Ю. М. Теоретичні та історичні особливості розвитку мистецької освіти України другої половини XX століття. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. *Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*. 2013. 14. С. 212–216.

11. Паньок Т. В. Розвиток вищої художньо-педагогічної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Харків : Видавництво «Оперативна поліграфія» ФОП Здоровий Я. А., 2016. 660 с.

12. Погоріла Анна. Прикладні аспекти формування творчої особистості старшокласників у школі (50–80-ті роки XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка*. 2018. № 1. С. 6–12. URL: http://nzp.tnpu.edu.ua/issue/view/8385 (дата звернення: 12.06.2025).

13. Український вірменин Айвазовський. Біографія митця, та любов до України. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pvZQqfVcRC0 (дата звернення: 08.06.2025).

Lavrut O. O. ARTS IN SECONDARY SCHOOLS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The article describes the features of the organization of fine arts lessons in schools of the Ukrainian SSR in the second half of the twentieth century. This was done by adhering to the implementation of software. Their content was filled by adhering to the guidelines of party and state authorities. The work emphasizes that teachers had to implement ideological narratives in the educational process, which were timed to certain dates, personalities and events. They distorted facts, phenomena, their contribution to the development of culture, in particular Ukrainian.

In addition, teachers and students fulfilled their own mission: they taught and learned, developed creative abilities, and were fascinated by art. They were involved in various types of art, developing aesthetic taste, revealing talents and gifts. They also studied graphics, cultural heritage: sculpture, architectural structures, ways of depicting and perceiving them. They studied various techniques for performing works of art in lessons. In addition, they studied the works of artists, their biographies with an emphasis on Russian or Soviet culture, and held conversations, exhibition activities, and excursions to museums.

The article notes the solution of urgent issues: personnel and scientific and methodological. The first was carried out by higher educational institutions, which tried to combine the psychological, pedagogical and artistic needs of the school. The authorities, on the one hand, formally emphasized the need to train specialists for the subject and extracurricular environment, and on the other hand, considered art as a tool for the formation of a "Soviet person". Through it, they resorted to forming the "correct" worldview of schoolchildren and everyone else who was involved in school and outside it. Often, teachers who had nothing to do with the subject were involved in teaching. Therefore, the quality of students' mastery of knowledge, skills and abilities in the subject left much to be desired.

The work emphasizes that the provision of textbooks, manuals, albums was an important aspect of our issue. During the specified period, their quantity and quality increased.

Key words: *school, Ukrainian SSR, art, education, upbringing, lesson, students, teachers.*

УДК 94(477.54)+72(477.54)(09)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.15

Новгородов Д. В.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА АРХІТЕКТУРНУ ТРАНСФОРМАЦІЮ ХАРКОВА 30–50-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено впливу радянської тоталітарної ідеології на архітектурну трансформацію Харкова у 1930–1950-х роках. У статті розкрито, як радянська влада, встановивши тотальний ідеологічний контроль, формувала не лише політичну адженду, а й насаджувала необхідні їй постулати в усіх сферах життя – зокрема в архітектурі, впроваджуючи державну ідеологію в міське просторове середовище та цілеспрямовано змінюючи архітектурне обличчя одного з ключових центрів УРСР відповідно до власних цілей.

Розкрито еволюцію радянської архітектурної політики від конструктивізму до тоталітарного ампіру – від періоду відносного стилістичного плюралізму 1920-х років, коли в новій забудові Харкова домінували авангардні підходи, до запровадження жорстких ідеологічних рамок після 1932 року, впровадження ідей соціалістичного реалізму та радянського неокласицизму як єдиної допустимої художньої доктрини.

У дослідженні проаналізовано конкретні приклади архітектурних об'єктів, що відображають зміну ідеологічного вектору: житлові й адміністративні будівлі, освітні заклади, культурні центри. З'ясовано, що трансформація архітектурного середовища відбувалась під безпосереднім впливом тоталітарної ідеології та охоплювала зміну домінантного стилю, принципів просторового планування, впровадження ідеологічного символізму.

Висвітлено процеси централізації архітектурного управління, репресій проти незалежних митців і заміни творчих об'єднань контрольованими державою інституціями. Підкреслено суттєву подібність архітектурних тенденцій та рішень у тоталітарних режимах Радянського Союзу, нацистської Німеччини та фашистської Італії як результат спільних ідеологічних задач, підходів і принципів у формуванні просторового середовища.

Окрему увагу приділено післявоєнному етапу, коли в процесі реконструкції та відбудови Харкова здійснювалося «перевдягнення» об'єктів конструктивізму у радянський неокласицизм («сталінський ампір»), а місто перетворювалося на полігон для впровадження нового канонічного образу «радянського простору».

Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що охоплює історико-культурний аналіз, урбаністику, політологію та джерелознавчу критику. Актуальність дослідження зумовлена сучасним осмисленням політичного впливу на архітектуру, питаннями декомунізації, вивченням і збереженням архітектурної та історичної спадщини.

Ключові слова: *Україна, Харків, архітектура, тоталітарна ідеологія, конструктивізм, сталінський ампір, 1930–1950.*

Постановка проблеми. Архітектура як форма мистецтва та просторового проєктування завжди перебуває під впливом суспільно-політичного контексту. У тоталітарних державах цей зв'язок набуває особливої виразності: архітектура перетворюється на інструмент ідеологічної репрезентації, де кожна форма та деталь є носієм певного політичного повідомлення. У радянському контексті, зокрема на теренах УРСР, архітектура теж була важливою частиною державної ідеології.

Попри значну кількість досліджень, присвячених загальним аспектам радянської архітектури, недостатньо уваги приділяється історичним особливостям трансформацій міського простору під впливом тоталітарної ідеології. Харків, як колишня столиця УСРР та один із найбільших індустріальних центрів, є унікальним прикладом такого перетворення. Саме в цьому місті можна простежити глибоку зміну архітектурної мови – від авангардного конструктивізму 1920-х до монументального ампіру сталінської доби, що відображає зміну ідеологічних орієнтирів радянської влади.

Проблема полягає в необхідності осмислення того, як саме тоталітарна ідеологія впливала на

архітектурне середовище Харкова, чому радянська влада потребувала нової архітектурної стилістики й просторової організації та якими були місцеві особливості цієї трансформації. Зокрема, актуальним є питання переосмислення впливу цих змін на сучасну міську ідентичність та важливість подальшого вивчення і збереження історико-архітектурної спадщини Харкова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання архітектурної трансформації Харкова в умовах радянського тоталітаризму знаходить відображення в низці сучасних наукових праць, однак потребує подальшого комплексного осмислення з урахуванням міждисциплінарного підходу.

У монографії Катерини Діденко «Соціально-житлові програми в архітектурі столичного Харкова» (2023) [1] акцент зроблено на впливі соціально-житлової політики радянської влади на архітектурне формування столиці УСРР. Авторка аналізує архітектуру як засіб ідеологічного контролю та стандартизації життєвого простору.

Дослідження Світлани Смоленської «Архітектура авангардного модернізму в Україні: генеза та спадщина» [2] висвітлюють етап конструктивістського авангарду 1920–1930-х років, що був поступово витіснений уніфікованими формами неокласицизму внаслідок централізації архітектурної політики. Авторки простежують, як архітектура Харкова змінювалась під тиском нової художньої доктрини соціалістичного реалізму.

Юлія Скубицька та Михайло Собуцький в роботі «Харківський конструктивізм: соціалізація естетики» [3, с. 9–14] розглядають феномен харківського конструктивізму як втілення суспільної ідеї модерності, яка згодом була трансформована у політично керовану естетику. Архітектура подається ними як засіб впливу на колективну свідомість та ідентичність мешканців.

Узагальнюючий аналітичний підхід демонструє дослідження Світлани Лінди (Архітектура між демократією та тоталітаризмом) [4, с. 148–158], яка аналізує архітектуру тоталітарних режимів XX століття (СРСР, Третій Рейх, фашистська Італія), показуючи схожість у використанні архітектури як засобу репрезентації влади, ідеології та організації простору.

Ранні передумови архітектурної модернізації Харкова окреслює Анастасія Боженко [5], який у своїй праці акцентує увагу на періоді кінця XIX – початку XX століття, що заклав основу для подальших ідеологічно зумовлених трансформацій.

Отже, наявні публікації охоплюють широке коло аспектів, пов'язаних із радянською архітектурною політикою та її втіленням у Харкові. Проте узагальнене дослідження саме періоду 1930–1950-х років, з акцентом на ідеологічну трансформацію міського середовища, залишається актуальним і потребує подальшого наукового опрацювання. Саме на цьому аспекті зосереджено увагу в даній статті.

Постановка завдання. Мета дослідження – виявити, яким чином радянська тоталітарна ідеологія впливала на архітектурну трансформацію Харкова у 1930–1950-х роках, простежити зв'язок між політичними установками та просторовими рішеннями, а також оцінити наслідки цих змін для культурної та урбаністичної ідентичності міста.

Виклад основного матеріалу. Архітектура є не лише мистецтвом форми і простору, а й віддзеркаленням соціального устрою, політичної волі та ідеологічних настанов історичного періоду. У XX столітті, коли тоталітарні режими прагнули контролювати всі сфери життя, у тому числі й оточуючий людину простір, архітектура перетворилася на потужний владний інструмент. Ця було притаманно й СРСР, де архітектурне середовище стало ареною реалізації великого соціального експерименту – будівництва «нової людини» та «ідеального соціалістичного міста».

Харків, як столиця УСРР у 1919–1934 роках, опинився в центрі архітектурних трансформацій, які супроводжували радянський проект модернізації. Саме тут у 1920-х роках розгорнулася активна архітектурна діяльність, позначена експериментами конструктивістського спрямування, а в наступні десятиліття – насадженням монументальної стилістики сталінського ампіру. Зміна статусу міста, політичні репресії, централізація управління та ідеологізація простору призвели до суттєвих змін у вигляді й функції архітектурного ландшафту.

У 1930–1950-х роках архітектура Харкова, як одного з ключових центрів Української РСР, зазнала значних трансформацій під впливом радянської тоталітарної ідеології. Особливу увагу в цьому процесі заслуговує переламна точка 1932 року, коли радянська влада остаточно взяла під контроль художнє й архітектурне середовище, ліквідувавши незалежні творчі об'єднання та встановивши єдину естетичну доктрину – соціалістичний реалізм. Унаслідок цього архітектура перестала бути сферою творчого пошуку і стала однією з форм пропаганди, націленою на демонстрацію могутності держави. У статті розглянуто, як політичні установки та ідеологічні наративи формували архітектурний простір Харкова,

змінюючи не лише стиль, а й функцію міського середовища.

Об'єктом дослідження є архітектурний простір Харкова в означений період, Предмет дослідження становлять зміни в архітектурному обличчі Харкова, стилістичній домінанті та принципах містобудування, зумовлені впливом радянської ідеології. Тема є актуальною не лише з огляду на історичне осмислення радянської доби, але й у контексті сучасного переосмислення міського простору та декомунізації. Харків, як місто зі складною архітектурною біографією, залишається цінним об'єктом для вивчення впливу політичної системи на культурну топографію.

До встановлення тотального контролю в 1932 році архітектурна сфера в Радянській Україні, зокрема в Харкові – тогочасній столиці УСРР, була одним із найбільш динамічних середовищ для художніх експериментів. На тлі Нової економічної політики (НЕПу), що пом'якшувала адміністративно-командні механізми управління, архітектори мали відносну свободу у виборі стилю та методів проєктування.

У Харкові, як столиці радянської України постійно оголошувались відкриті міжнародні архітектурні конкурси на будівництво нових споруд: Держпром, Головний поштамт, Театр масового дійства та інші. Діяли численні творчі об'єднання архітекторів, серед яких вирізнялася ОСА (Об'єднання сучасної архітектури), яка підтримувала авангардні ідеї конструктивізму та нової урбаністики. В архітектурній спільноті точилися живі дискусії щодо ролі архітектора у новому суспільстві, поєднання технологічного прогресу та соціального замовлення. Підтримувались зв'язки з міжнародними модерністськими рухами, зокрема з Баухаусом. Архітектура Харкова цієї доби була експериментальною, урбаністична сміливою та відкритою до інновацій.

Важливо зазначити, що в цей період держава виступала ще не як авторитарний диктатор, а як замовник будівництво різноманітних об'єктів – особливо не нав'язуючи єдину стилістичну матрицю. Деякий час архітектура була «лабораторією нового життя», в якій випробовувались різні моделі просторової організації нової дійсності.

Проте на початку 1930-х років ситуація почала стрімко змінюватися. Після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року «Про перебудову літературно-художніх організацій», яка знаменувала собою фактичне завершення періоду культурного плюралізму, архітектура, як і інші мистецтва, була жорстко поставлена на службу державній ідеології. Було остаточно відкинуто авангардну естетику конструктивізму, що втілювала хоч і революційну, але свободу. Замість нього утверджувався архітектурний «соціалістичний реалізм», що став важливим елементом радянської тоталітарної пропаганди для впливу маси. Вперше термін «соціалістичний реалізм» з'явився на сторінках «Літературної газети» 25 травня 1932 року, а остаточно сформульований у серпні 1934 року на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників у доповіді Андрія Жданова [6, с. 7–14; 7]. Зокрема, був сформульований основний принцип тоталітарної художньої ідеології – принцип партійності мистецтва, який передбачав, що митець має сприймати дійсність крізь призму партійного світогляду та відображати її не як безпосередню емпіричну реальність, а як образ її «революційного» поступу до великої ідеологічної мети.

Авангард як загальний напрямок, зокрема в архітектурі, театральному мистецтві, образотворчості й літературі, швидко потрапив під заборону. Такі діячі як Лесь Курбас, Михайль Семенко, Микола Куліш, Вадим Меллер стали мішенню для критики, а згодом – репресій. Театр «Березіль» Курбаса, який мав харківську сцену, було реорганізовано й поставлено під контроль, а самого Курбаса – заарештовано (і згодом розстріляно в Сандармосі у 1937 році) [8].

До 1932 року в Харкові діяли архітектурні угруповання, такі як: ОСАУ – Об'єднання сучасних архітекторів України), архітектурні групи при ВУАМу (Всеукраїнська академія мистецтв), окремі школи конструктивістів і функціоналістів. Коли почалась реорганізація професійного середовища після згаданої постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій». У Харкові було створено організаційний комітет, який мав координувати початок централізації, перехід від численних асоціацій (АСАУ, ВАСА тощо) до єдиної професійної структури архітекторів. У 1932 році було засновано Спілку радянських архітекторів – офіційну організацію, що об'єднувала архітекторів СРСР. Її найвищим керівним органом був Всесоюзний з'їзд, а в проміжні періоди – правління та секретаріат. До складу правління в різні роки входив харківський архітектор Олександр Молокін, чий внесок суттєво вплинув на формування архітектурного середовища міста.

У 1937 році, виступаючи на першому з'їзді радянських архітекторів Олексій Щусєв зауважив: «Громадські та утилітарні споруди Древнього Риму по своєму масштабу і художній

якості – єдине явище у своєму роді у всій світовій архітектурі. У цій області безпосередніми спадкоємцями Риму є лише ми ...».

Перший з'їзд архітекторів УРСР відбувся в Києві в червні 1937 року, і саме тоді була офіційно створена Спілка архітекторів УРСР як республіканська частина новоствореної Спілки архітекторів СРСР. На з'їзді першим головою правління СА УРСР було обрано Григорія Головка. Таким чином, архітектура вийшла з-під контролю професійної спільноти й перейшла під опіку партійно-державного апарату, що диктував нові стильові та функціональні стандарти [9].

Цей процес особливо виразно виявився в Харкові – місті, яке донедавна було столицею УСРР і залишалося важливим осередком політичного, інтелектуального та інженерного життя. Багато архітекторів, що формували модерністське обличчя Харкова, опинилися під тиском. Репресії не обов'язково могли мати фізичний характер, як-то сталося з середовищем літераторів, театралів чи науковців. Ідеологічна боротьба з «формалізмом» та «націоналістичним уклоном» в архітектурі почалася з чисток серед викладачів ВНЗ, архітектурних рад, проєктних інститутів.

Костянтина Жукова автора проєкту будівлі Харківського художнього училища (нині Харківська державна академія дизайну та мистецтв), зведеної у 1911–1913 роках, було звільнено з викладацької діяльності через «приверженість українському модерну» – стиль, який перестав відповідати офіційній радянській архітектурній політиці.

Зазнав утисків і Володимир Татлін – видатний митець, засновник та ідеолог конструктивізму, чиє життя було пов'язане з Україною та Харковом (першу професійну освіту отримав в Харківському реальному училищі, з 1925 по 1928 рік жив та працював у Києві, де був професором Художнього інституту). У 1930-ті роки, мешкаючи у Москві, хоча й уникнув прямих репресій, але фактично був ізольований від професійної діяльності. Його проєкти були забуті, заборонені або ігноровані.

Василь Єрмилов один із провідних представників українського авангарду, зокрема конструктивізму був відсторонений від викладацької діяльності у Харківському художньому інституті, де формував нове бачення просторової композиції [10]. За фахом він не був архітектором, але його ідеї інтегрувалися в архітектурну освіту, зокрема в контексті міждисциплінарності – поєднання простору, форми й кольору. Але попри утиски, Єрмілов продовжував працювати. У 1937–1938 роках працював над оформленням Павільйону Української РСР на Всесоюзній сільськогосподарській виставці (ВСХВ) разом з Анатолієм Петрицьким [11]. У 1939 році брав участь в оформленні Харківського Палацу піонерів.

Так само були вимушені або змінити стиль на «партійне бароко», або були відсторонені від масштабних проєктів Павло Альошин, Мойсей Лінецький. Вже в післявоєнні роки Йосипу Каракісу пригадали його участь у конструктивістських експериментах. У 1940-х він змушений був перейти на стандартне типове проєктування та звільнений з Київського художнього інституту за «формалізм» [12].

Архітектурний стиль відтепер виконував не лише естетичну, а передусім репрезентативну, виховну та інтегративну функції. Попри національні, історичні та художні відмінності, архітектура тоталітарних режимів XX століття – від Радянського Союзу до нацистської Німеччини і фашистської Італії – має спільну функціональну основу: створення простору, підпорядкованого політичному міфу. Тому адміністративні, суспільні та житлові будівлі Берліну, Риму та Харкова, зведені в 30-х роках XX століття нерідко вражають подібністю попри наявні відмінності. Бо ця архітектура відповідає духу тоталітаризму.

У Харкові 1930-х років, особливо після перенесення столиці до Києва (1934), поступово відбувався перехід від авангардного конструктивізму до репрезентативної архітектури, яку згодом ідентифікували як сталінський ампір. У 1935–1941 роках починають з'являтися будівлі перехідного стилю, в яких ще зберігаються функціоналістські риси, але вже активно застосовуються елементи класики, симетрія, масивні фасади, декоративне оздоблення, іноді навіть перші зразки ордерної системи.

У 1932 році Харківське товариство політкаторжан замовляє Ною Підгорному проєкт будівлі, яка повинна була поєднати в собі дві функціональні частини: житлову й адміністративну. Столичний Харків в ті роки активно використовує архітектурні прийоми конструктивізму. Будівля, яку задумав Підгорний, передбачалося вирішити також в конструктивістському ключі. На розі вулиць Пушкінської (сучасна назва Григорія Сковороди) та Гіршмана потрібно було поєднати житлові квартири з громадськими приміщеннями, передбачивши наявність бібліотеки, музею, лекційного залу. Коли почалося будівництво, вийшла постанова про боротьбу з формалізмом у мистецтві, якою конструктивізм оголошувався буржуазним стилем [13, с. 62]. Підгорному терміново

довелося правити проєкт відповідно до нових віянь. У новому проєкт на будівлі з'явилися арки, балюстради, напівколони.

Типовим прикладом перехідної доби може слугувати Культурно-діловий центр «Нова Баварія», розташований за адресою пр. Ново-Баварський, 77. Це одна з найбільш незвичних конструктивістських будівель Харкова. Його будівництво було завершено в 1933 році. Це був Клуб Канатників для робітників розташованого неподалік Канатного заводу. Автором початкового проєкту – архітектор Михайло Луцький. Згідно з даними дослідника та архітектора Олександр Лейбфрейда, пізніше будівля була перебудована, конструктивістські форми та елементи ДК контрастують із декором та колонами, які скоріше характерні для кінця 1930-х рр. та раннього сталінського ампіру [14].

Збудовані в середині 1930-х років у Південному селищі Харкова (район ХТЗ), будівлі шкіл № 88 та № 119, репрезентують два послідовні етапи радянської архітектури – від конструктивістської прагматики до ідеологічного репрезентативного стилю, що поступово трансформувався в сталінський ампір.

Якщо школа № 119, зведена орієнтовно у 1934–1935 роках, ще є зразком пізнього конструктивізму, то школа №88, споруджена у 1936 році, вже демонструє деякі класичні риси притаманні перехідному архітектурному стилю, що наближається до сталінського ампіру. Попри географічну близькість і подібне соціальне призначення, обидві школи фіксують у своїй морфології зміну ідеологічних і естетичних пріоритетів радянської архітектури впродовж одного короткого періоду [2].

В спеціалізованій пресі показово піддавалися критиці проєкти, що не відповідали владним запитам. Один із яскравих прикладів – проєкт забудови північної частини проспекту ім. Сталіна (зараз пр. Героїв Харкова) навпроти ДК «ХЕМЗ», запропонований архітекторами Миколою Підгірним та Дмитром Булахом. В ілюстрованому додатку до Будівельної газети у серпні 1940 архітектор Григорій Вольфензон, колишній партнер Василя Єрмилова, піддав проєкт жорстокій критиці, навіть незважаючи на те, що проєкт був далеким від класичного конструктивізму: «…Своєрідність та широкий розмах перших великих ансамблів поступилися місцем шаблонним ремінісценціям конструктивізму і, пізніше, несміливим спробам освоєння класики…». Проєкт так і залишився нереалізованим [15].

Ще одним таким маркером «сталінської» перебудови може слугувати Дім кооперації (площа Свободи, 6). Будівництво розпочалося у 1929 році. Архітекторами були академік Олександр Дмитрієв та Оскар Мунц. Передбачалося, що будівля буде зведена у стилі конструктивізму, однак не з залізобетону, а з цегли, що суттєво подовжило терміни будівництва. Спочатку планувалося, що у будівлі розміститься Будинок уряду УСРР, однак згодом її передали центру управління сільським господарством України. У 1934 році, у зв'язку з поверненням столиці УРСР до Києва, недобудовану будівлю передали Військово-господарській академії (згодом – Військова інженерна академія ППО імені Говорова, а зараз корпус Харківського Національного університету імені Василя Каразіна).

Роботи першої черги було завершено у 1930-х роках, і до початку Німецько-радянської війни зведено лише третину споруди, тільки бічні крила. Унаслідок бойових дій збудовані частини споруди частково пошкоджені, однак серйозних руйнувань, як, наприклад не зазнали.. Після закінчення війни роботи над будівлею були відновлені, однак на заміну функціональному конструктивізму в архітектурі СРСР прийшов новий період із застосуванням вже пишного стилю ампір. Будівництво тривало до 1954 року за проєктом архітекторів Петра Юхимовича Шпари, Миколи Євтушенка, Олександра Лінецького. Згідно з новим проєктом, над центральним корпусом мала з'явитися велика башта зі шпилями, яка не була реалізована [16].

Після нищівних руйнувань Другої світової війни Харків, опинився перед завданням відбудови не лише інфраструктури, а й символічного обличчя міста. Війна дала радянській владі змогу «почати з чистого аркуша» – знищені квартали розглядалися як можливість реалізувати нову урбаністичну модель, підпорядковану ідеологічним засадам післявоєнного періоду. Нова соціалістична архітектура повинна була протиставлятися західній архітектурі, де у той час домінував модернізм. У передовій статті «Правди» за 25 вересня 1947 року відверто заявлялося: «Геть від згубного впливу західної архітектури» [17, с. 1]. Багато житлових і адміністративних будівель 1920-х років зазнали переформатування фасадів, щоби відповідати неокласичному, «державному» стилю. З'явилися колони, ліпнина, фронтони, символи радянської державності. Нові будинки для працівників підприємств й партійної номенклатури зводяться вже у більш масивному, монументальному стилі, з «парадними» під'їздами, арками та внутрішніми дворами.

Показово, що генеральний план реконструкції Харкова, затверджений у 1947 році, передбачав перебудову центральних площ і вулиць у дусі зразкових московських проєктів [18, с. 33–34]. Це було частиною політики «єдиного художнього образу» радянського міста.

Серед знакових прикладів архітектури сталінської доби в Харкові – Сучасна будівля Харківської обласної державної адміністрації за адресою вул. Сумська, 64. До 1931 року було завершено реконструкцію старої будівлі Губернського Земства у стилі конструктивізм за проєктом архітектора Якова Штейнберга, під час якої будівля була надбудована. Будівлю було зруйновано під час боїв за Харків у лютому-березні 1943 року. У 1951–54 роках на місці старої будівлі за проєктом архітекторів Веніаміна Костенка та Володимира Орєхова було збудовано нову. Споруда оформлена у стилі радянського неокласицизму, в якому також реконструйовано деякі будівлі навколо, зокрема готель Харків та Дім Проєктів (корпус національного Університету імені Василя Каразина)

Будівля Харківської міської ради на площа Конституції, 7, схожа своєю долею на будівлю Обласної ради. У 1930–1932 роках її було реконструйовано у стилі конструктивізму за проєктом Володимира Троценка, Володимир Пушкарьова та Володимир Петі. Будівля була надбудована, втратила декор, у неї з'явилась велика кутова вежа з годинником. У роки Другої Світової війни будівля серйозно постраждала. Її відновлення та реконструкція проводились у 1946–1954 роках за проєктом архітекторів та інженерів Веніаміна Костенка, Юрія Чеботарьова, Віктора Харламова та Дмитра Зеліченка. Конструктивізм перетворився на сталінський ампір, але все ж таки, архітекторам вдалося залишити нотки українського модерну та ар-деко, що не виглядає випадковістю в Харкові.

У різні історичні епохи тоталітарні й авторитарні держави – від стародавнього Вавилону і Єгипту до Риму – мали тенденцію репрезентувати себе могутніми й незламними імперіями, що відображалось в їх архітектурі. Тоталітарні держави новітнього часу намагаються відтворити у своїй архітектурі велич попередніх цивілізацій, створюючи черговий імперський міф. Цей імперський архетип є важливим елементом тоталітарних та авторитарних суспільств. Візуальні стратегії таких режимів часто тяжіють до неокласичних форм, монументальності, використання мармуру, арок, колон, куполів і статуй – тобто до естетики, яка апелює до уявлення про Рим як універсальний зразок могутності. В архітектурному вимірі це виявляється у створенні просторів, які поєднують утилітарність із надмірною пишністю, що нав'язує свою велич кожному, хто з нею контактує.

Яскравим прикладом є будівля Південного залізничного вокзалу в Харкові. 25 жовтня 1952 року було підписано акт введення в експлуатацію нової будівлі Південного вокзалу станції Харків-Пасажирський. Замість зруйнованої під час Другої світової війни, будівля була виконана в стилі «сталінського ампіру» з елементами класицизму. Архітектори – Георгій Волошинов, Борис Мезенцев, Євген Лимар, інженер Сергій Філіна. Головними архітектурними елементами будівлі служить десяти колонний портик коринфського ордера головного входу, величезний хрестовий купол центрального залу і дві квадратні вежі східного фасаду. На стіні колишнього ресторану, а зараз – зали очікування вокзалу величезні панно. На них можна побачити, яким мав би бути Харків, якби задуми були повністю втілені. Автори панно – художники Є. Єгорова, В. Сізікова, І. Карась, П. Шигімага. Обидва нинішні корпуси Харківського Університету були б прикрашені шпилями, а на площі на місці де стояв пам'ятник Леніну, який збудували тільки у 1960-х, стояла б Стелла Перемоги. [19].

Прикладом повоєнної архітектури Харкова є також житловий будинок на вулиці Університетській, 9, з каскадним комплексом напроти, зведений у 1953 році за проєктом архітекторів Георгія Вегмана та Євгена Бельмана та будівля на Павлівській площі, 5, яка була зведена у 1954–1955 роках як житловий будинок для працівників інституту «ГИПРОКОКС».

Архітектура сталінського ампіру, яка сформувалась у СРСР наприкінці 1930–1950-х років, попри свою декларативну відмову від авангардного минулого, породжена саме в лоні конструктивізму, що домінував у радянському архітектурному середовищі 1920-х – початку 1930-х років. На формальному рівні сталінський ампір переймає від конструктивізму не лише функціональну організацію простору, модульність і симетрію, але й міф про архітектуру як інструмент соціального впливу, що формує нову людину й дисциплінує маси.

Ідеологічний зсув – від новітньої раціональності до монументальної репрезентації влади – спричинив естетичну трансформацію конструктивістської мови у бік класичної орнаментики, псевдоісторичних цитат та масивної декорації. Така еволюція була не унікальною для СРСР: аналогічні процеси спостерігалися в нацистській Німеччині та фашистській Італії, де початкові

пошуки в межах модернізму поступилися місцем репрезентативній, симетричній та ідеологічно зарядженій архітектурі, покликаній символізувати вічність, порядок і силу держави.

Таким чином, сталінський ампір – це не заперечення конструктивізму, а його мутація під тиском тоталітарного політичного замовлення, де колишня функціональна логіка підпорядковується театральному коду репрезентації влади. Така трансформація засвідчує глибшу культурну динаміку – перетворення модерністського проєкту майбутнього на архітектурну форму державного контролю й імперського пафосу.

Будинок зі шпилем – наймолодша пам'ятка архітектури Харкова, якщо виходити з дати закінчення будівництва (1950–1967 рр.) Автор проєкту – харківський архітектор Петро Орешкін. Будинок зводився у стилі «сталінський ампір».

У першій половині XX століття на місці «Будинку зі шпилем» розташовувалися малоповерхові дореволюційні будівлі. Під час Другої світової війни забудова площі сильно постраждала, багато будівель було зруйновано, в тому числі готель «Червоний», будинок Дворянських зборів тощо. В 1940-х роках було відновлено будинок міської ради та колишніх банків, а у 1950–1954 роках на місці зруйнованих будівель між сучасним проспектом Героїв Харкова та Вірменським провулком розпочалося будівництво житлового комплексу для інженерів та керівництва заводів Турбінного, ХТЗ та ХЕМЗу. У 1960-х було побудовано останнє крило з боку Вірменського провулка та пров. Короленка. Будівництво почалося вже після оприлюднення постанови «Про усунення надмірностей у проєктуванні та будівництві», тому крило вибивається із загального стилю та виглядає скромніше.

Висновки. Харків 1920-х років був одним з головних експериментальних майданчиків авангардного модернізму в СРСР. Але з 1930-х років і особливо після війни архітектура втратила автономність. Влада не просто контролювала проєкти – вона переписувала міське обличчя, змінюючи не лише майбутнє, а й минуле через перебудову вже існуючого. В результаті, місто втратило значну частину своєї модерністської спадщини, яка була або зруйнована, або стилістично деформована в рамках радянської тоталітарної естетики.

Таким чином, перехід від доби творчої свободи до епохи ідеологічної уніфікації відбувався не блискавично, але послідовно і з наполегливістю, притаманною тоталітарним режимам. Харків – як експериментальний майданчик авангардного модернізму, і одночасно, як місто насичене радянською тоталітарною естетикою – ілюструє цей процес у всій його складності та суперечності.

У 1930-х роках ідеологічна переорієнтація на соціалістичний реалізм зумовила поступову стилістичну трансформацію міського простору: замість раціонального конструктивізму архітектура стала демонструвати пишність, монументальність і символічну велич держави. Цей зсув був обумовлений потребою візуально репрезентувати «перемогу соціалізму», що призвело до поширення сталінського ампіру – гібриду неокласицизму й риторики державної слави.

У повоєнний період архітектура в УРСР, і особливо в Харкові, функціонувала як інструмент наративного контролю над пам'яттю та ідентичністю. Проєкти відбудови міст передбачали створення ансамблів, що символізували нову епоху, водночас стираючи історичні пласти минулого.

Таким чином, харківська архітектура 1930–1950 років, постає не як вільна творча практика, а як ідейно навантажена дисципліна, тісно пов'язана з державним проєктом трансформації суспільства. Харків у цьому контексті виконував роль архітектурної лабораторії, в якій просторові рішення ставали формою політичного висловлювання.

Список літератури:

1. Діденко К. В. Соціально-житлові програми в архітектурі столичного Харкова: монографія / за ред. К. В. Діденко. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. 180 с. DOI: 10.36074/Didenko-monograph.2023.

2. Смоленська С. О. Архітектура авангардного модернізму в Україні: генеза та спадщина: дис. ... д-ра архіт.: спец. 18.00.01 Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури / НУ «Львівська політехніка». Львів, 2017. 447 с.

3. Скубицька Ю. В., Собуцький М. А. Харківський конструктивізм: соціалізація естетики. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Теорія та історія культури»*. 2010. № 101. С. 9–14.

4. Лінда С. М. Архітектура між демократією та тоталітаризмом у XX – на початку XXI ст. Львів: ЛПНУ, 2018. С. 148–158. URL: https://surl.li/peuckj (дата звернення: 09.06.2025)

5. Bozhenko A. Dreaming for Modernity: Kharkiv in the late 19th – early 20th century. *Центр міської історії Центрально-Східної Європи*. URL: https://www.lvivcenter.org/en/urban-seminar/dreaming-for-modernity/ (дата звернення: 09.06.2025).

6. Попович М. В. Соціалістичний реалізм як принцип. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія «Мистецтвознавство»*. 2013. № 1. С. 7–14.

7. Socialist Realism and the First Congress of Soviet Writers / ed. by L. Siegelbaum / Seventeen Moments in Soviet History. 2013. URL: https://www.seventeenmoments.com (дата звернення: 09.06.2025).

8. Лесь Курбас: від революції в театрі до розстрілу. *Україна молода*. 2021. 3 листопада. URL: https://umoloda.kyiv.ua/number/0/164/161654 (дата звернення: 09.06.2025).

9. Аналітичний звіт щодо діяльності Спілки архітекторів УРСР. Київ, 1937–1975. *Верховна Рада України*. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/33712.pdf (дата звернення: 09.06.2025).

10. Yermylov, Vasyl. Internet Encyclopedia of Ukraine. *Canadian Institute of Ukrainian Studies*. URL: https://surl.li/pladst (дата звернення: 09.06.2025).

11. Ukrainian Avant-garde. URL: https://avantgarde.org.ua/ (дата звернення: 09.06.2025).

12. Каракіс Йосип Юлійович. *Офіційний сайт Київського національного університету будівництва та архітектури (КНУБА)*. URL: https://www.knuba.edu.ua/josyp-karakis/ (дата звернення: 09.06.2025).

13. ВКП(б). Центральний комітет. Про перебудову літературно-художніх організацій: постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. *Партийное строительство*. 1932. № 9. С. 62.

14. Пономаренко І. Клуб канатників. Харків, що манить. 2023. 1 листопада. URL: https://moniacs.kh.ua/uk/klub-kanatnikiv/ (дата звернення: 10.062025).

15. Пономаренко І. Нереалізована забудова головного харківського проспекту. 2024. 26 квітня. URL: https://surl.li/hthfdb (дата звернення: 09.062025).

16. House of Cooperation. Constructivism Kharkiv. URL: https://constructivism-kharkiv.com/en/objects/82-10-45-house-of-cooperatives (дата звернення: 09.06.2025).

17. Геть від згубного впливу західної архітектури: передова стаття. *Правда*. 1947. 25 вересня. С. 1.

18. Касьянов О. М. Генеральний план Харкова. *Вісник Академії архітектури УРСР*. Київ, 1947. № 1. С. 33–34.

19. Пономаренко І. Південний вокзал. *Харків, що манить*. 2015. 16 липня. URL: https://moniacs.kh.ua/uk/pivdennij-vokzal/ (дата звернення: 09.06.2025).

Novhorodov D. V. THE INFLUENCE OF SOVIET TOTALITARIAN IDEOLOGY ON THE ARCHITECTURAL TRANSFORMATION OF KHARKIV IN THE 1930S–1950S

This article explores the impact of Soviet totalitarian ideology on the architectural transformation of Kharkiv during the 1930s–1950s. It reveals how the Soviet regime, having established total ideological control, shaped not only the political agenda but also imposed its ideological tenets across all spheres of life-including architecture – by embedding state ideology into the urban environment and deliberately reshaping the architectural identity of one of the key centers of the Ukrainian SSR in line with its goals.

The study traces the evolution of Soviet architectural policy from Constructivism to totalitarian Empire style, outlining the shift from the relative stylistic pluralism of the 1920s – when avant-garde approaches dominated Kharkiv's new development – to the imposition of rigid ideological boundaries after 1932, marked by the introduction of Socialist Realism and Soviet Neoclassicism as the only acceptable artistic doctrine.

The research analyzes specific examples of architectural objects that reflect this ideological shift, including residential and administrative buildings, educational institutions, and cultural centers. It demonstrates that the transformation of the architectural landscape occurred under the direct influence of totalitarian ideology and encompassed changes in dominant styles, spatial planning principles, and the use of ideological symbolism.

The article highlights the processes of architectural centralization, the repression of independent artists, and the replacement of creative associations with state-controlled institutions. It emphasizes the striking similarity of architectural strategies and solutions under the totalitarian regimes of the Soviet Union, Nazi Germany, and Fascist Italy as a result of shared ideological goals, approaches, and principles in the formation of spatial environments.

Special attention is given to the postwar period, during which the reconstruction of Kharkiv involved the "recladding" of Constructivist buildings in the stylistics of Soviet Neoclassicism (Stalinist Empire), turning the city into a testing ground for the implementation of the new canonical image of "Soviet space."

The methodological framework of the study is interdisciplinary, incorporating historical and cultural analysis, urban studies, political science, and source criticism. The research is particularly relevant in the context of contemporary reflections on the political instrumentalization of architecture, ongoing decommunization processes, and the study and preservation of architectural and historical heritage.

Key words: *Ukraine, Kharkiv, architecture, totalitarian ideology, constructivism, Stalinist Empire style, 1930s–1950s.*

УДК 94(477)"1961":271.2-722:321.64
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.16

Оліцький В. О.
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

РЕАКЦІЯ ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ НА ПАРАФІЯЛЬНУ РЕФОРМУ 1961 РОКУ

Метою статті є аналіз реакції духовенства Українського екзархату РПЦ на парафіяльну реформу 1961 р. в контексті хрущовської антирелігійної політики та виявлення форм і масштабів спротиву запровадженим змінам. Методологія дослідження. У дослідженні застосовано історико-джерелознавчий метод для опрацювання архівних документів, що висвітлюють ставлення духовенства до парафіяльної реформи 1961 р., а також порівняльно-аналітичний підхід для виявлення регіональних відмінностей у формах і масштабах реакції священників. Метод контент-аналізу дозволив реконструювати спектр ставлень – від пасивного спротиву до адаптації – через аналіз наративів, зафіксованих у звітах уповноважених у справах релігії. Наукова новизна. Уперше системно проаналізовано реакцію православного духовенства Українського екзархату на парафіяльну реформу як прояв духовного спротиву радянській антирелігійній політиці. Висновки. Реакція духовенства Українського екзархату на парафіяльну реформу була здебільшого негативною. Частина священників висловлювала пряме незадоволення, однак уникаючи відкритого спротиву через страх репресій та церковної відповідальності. У багатьох випадках виявлялися спроби пасивного спротиву – збереження контролю над фінансами через довірених парафіян, внесення формальних змін без реального перерозподілу влади, або саботаж нових вимог.

У західних регіонах УРСР, де позиції духовенства були традиційно сильнішими, спостерігалися більш послідовні спроби збереження авторитету священника, навіть попри адміністративний тиск. Водночас, у центральних і південних областях переважала стратегія пристосування, зокрема через обмеження участі у господарських справах, але за збереження неформального впливу на громади. Встановлено, що навіть за умов офіційного погодження із нормами реформи, значна частина духовенства не сприйняла її внутрішньо.

Ключові слова: *духовенство, парафіяльна реформа, Український екзархат, церковна ієрархія, радянська релігійна політика, хрущовська антирелігійна кампанія, церковне управління, духовна опозиція.*

Постановка проблеми. В радянську епоху православне духовенство постійно перебувало в умовах зовнішнього тиску, втручання у внутрішньоцерковні справи та обмеження своєї діяльності. У повоєнний період особливо драматичною стала хрущовська антирелігійна кампанія кінця 1950-х – початку 1960-х років. У цьому контексті парафіяльна реформа 1961 р. стала одним із найбільш масштабних кроків радянської влади у спробі підпорядкувати духовенство механізмам державного контролю, використовуючи при цьому формально церковні інструменти – рішення Архієрейського Собору РПЦ. Саме священство виявилося основною мішенню реформи, адже її зміст полягав у відстороненні духовенства від господарсько-фінансових справ парафій, позбавленні його організаційної ролі в релігійній громаді, а отже – і поступовій втраті авторитету серед віруючих.

Більшість сучасних історичних досліджень зосереджені на аналізі загальної політики радянської держави щодо релігії та Церкви. Натомість духовенство, як реальний носій пастирської практики, часто залишається поза увагою дослідників. Немає систематичного аналізу саме реакції священників на реформу – їх особистого і професійного сприйняття змін, моделей поведінки, тактик виживання і пристосування до нових обмежень, форм спротиву. Такий підхід залишає поза науковим полем важливий пласт церковної історії – духовенство як суб'єкт подій, що не лише виконував директиви, а й у межах можливого прагнув захистити гідність свого служіння, інституційну цілісність церковної громади та звичний уклад пастирської опіки над паствою. Усвідомлення цих обставин дозволяє окреслити нагальність переосмислення ролі православного духовенства в добу хрущовської антирелігійної політики не лише як

об'єкта репресій, а як активного учасника церковного життя, який, попри тиск і обмеження, намагався виконувати своє пастирське покликання, зберігати моральну авторитетність і, по мірі можливості, впливати на стан справ у парафіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що реакція православного духовенства України на парафіяльну реформу 1961 р. не була об'єктом окремого наукового дослідження, ряд українських істориків розглядали її у своїх працях. В контексті партійно-державної політики періоду хрущовської антирелігійної кампанії її досліджували В. Войналович [1], П. Бондарчук, В. Даниленко [5; 7]. Більш детальний аналіз змін в управлінні парафіями здійснила Н. Шліхта [13]. Одним із перших українських істориків питання антирелігійної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х років в науковій літературі підійняв І. Меркатун [2]. Становище православного єпископату в даний період проаналізовано В. Оліцьким [2]. Опір українців антирелігійній політиці радянської тоталітарної держави 1960–1970-х років висвітлили Н. Кіндрачук та В. Васильчук [14].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз реакції духовенства Українського екзархату РПЦ на парафіяльну реформу 1961 р. в контексті хрущовської антирелігійної політики та виявлення форм і масштабів спротиву запровадженим змінам.

Виклад основного матеріалу. У 1958 р. в СРСР почалася нова антирелігійна кампанія, яка ознаменувала остаточне закінчення конкордату держави та РПЦ сформованого у пізньосталінський період. Вона фактично із самого початку перетворилася на масові антицерковні гоніння. Кампанія розпочалася із таємної постанови ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС союзним республікам «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Документ містив вказівку усім партійним, громадським та державним організаціям розгорнути наступ на «релігійні пережитки» радянських громадян. 16 жовтня 1958 р. у відповідності до записки було прийнято перші антицерковні постанови: «Про монастирі в СРСР», «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь та прибутків монастирів». 13 січня 1960 р. прийняттям постанови ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культи» антирелігійна боротьба була піднесена на новий, більш жорстокий рівень. Прийняттям 16 березня 1961 р. Радою міністрів СРСР закритої постанови «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи», до цієї боротьби залучалися місцеві органи влади, за рішенням яких відбувалося закриття діючих храмів [3, с. 88–89].

У липні 1961 р. за ультимативною вимогою влади, з метою посилення контролю над парафіями, усунення священнослужителів від господарсько-фінансової діяльності релігійних громад та повного дистанціювання РПЦ від громадського життя, була проведена приходська реформа. Зміни запроваджувалися постановою Священного Синоду «Про заходи для покращення існуючого ладу парафіяльного життя» від 18 квітня 1961 р. та були затверджені Архієрейським Собором РПЦ, який відбувся 18 липня 1961 р. Для розуміння ініціативи реалізації змін та умов за яких було скликано та проведено сам Собор зазначимо, що у кінці 1959 р. виступаючи у Раді у справах РПЦ митрополит Крутицький Миколай (Ярушевич) говорячи про Патріарха Олексія зазначив, що «даючи погодження на ліквідацію єпархій та монастирів, він змушений був це робити, тому, що прохання Ради вважав і вважає наказом радянського уряду». Сам Собор готувався в умовах надзвичайної таємності не стільки працівниками Московської патріархії, а переважно головою ради у справах РПЦ В. Куроєдовим та уповноваженим ради у справах РПЦ м. Москва та Московської області О. Трушиним, які перебували у Троїце-Сергієвій лаврі. Єпископи в останній момент були викликані телеграмами від Патріарха в яких не йшлося про мету зібрання. Архієреї прибули до Загорська на всеношну напередодні вшанування пам'яті Св. Сергія Радонезького. Наступного дня вони відслужили літургію, після якої відбувся обід і лише опісля архієреїв було зібрано у залі засідань без повідомлення порядку денного неочікуваного для них зібрання [6, с. 6; 4, с. 288, 290].

Другим із чотирьох питань порядку денного Архієрейського Собору РПЦ було про внесення змін до «Положення про управління РПЦ», в розділі IV – «Про парафії». Проголошувалося, що релігійна громада РПЦ повинна об'єднувати мінімум 20 членів православного віросповідання на добровільних засадах з метою задоволення релігійно-моральних потреб віруючих. Релігійна громада проголошувалася частиною РПЦ, а заразом і Вселенської Церкви. Парафія перебувала у канонічному підпорядкуванні єпископа під духовним керівництвом обраним нею священником, який отримував відповідне благословення керуючого архієрея та був зареєстрований місцевою владою. Настоятель та інші парафіяльні священники відповідали перед єпископом за здійснення

богослужінь та виконання треб відповідно до Уставу Церкви і дотримання його норм у повсякденному житті. До компетенції священника належало здійснення духовного керівництва парафіянами, належне здійснення богослужінь, ретельне та своєчасне задоволення усіх релігійних потреб віруючих. Настоятель парафії спостерігав за дисципліною церковного причту та представляв його до нагород. Важливим завданням була опіка про належну моральність парафіян. Жодним чином не передбачалося релігійне виховання чи пояснення релігійних норм, для досягнення цієї мети пропонувався особистий приклад. Релігійна громада була самостійною в управлінні господарсько-фінансовими справами. Для управління справами організовувалося два органи: церковно-парафіяльні збори, як розпорядчий орган та церковно-парафіяльна рада, як виконавчий орган. До складу першого входили усі члени-засновники громади, так звана двадцятка. Виконавчий орган складався із старости, його помічника та скарбника. Для спостереження за станом церковного майна та фінансами вибиралася ревізійна комісія із 3 осіб. Саме виконавчий орган перетворився на розпорядника парафіяльного життя, він контролював кошти, здійснював належні відрахування та внески, купував необхідні для богослужінь речі, утримував священника та причт тощо [6, с. 15–17]. Ці зміни не лише усували священників від господарсько-фінансового життя парафії, вони перетворювали їх із керівників релігійної громади на найманих працівників витіснених на периферію церковного життя, позбавлених повноцінної участі у парафіяльному житті. Духовенство втрачало право репрезентувати інтереси парафії перед органами влади, що полегшувало завдання зачищення церков [13, с. 103]. Становище священника повністю залежало від виконавчого органу парафії та відносин із ним. Після затвердження церковною ієрархією дані зміни набули церковно-юридичної сили.

Нововведення викликали незадоволення у середовищі духовенства, хоча масовий спротив не простежується. Це можна пояснити кількома причинами, по перше, формально зміни впроваджувалися не державою, а Церквою, що фактично унеможливлювало їх оскарження духовенством, адже Архієрейський Собор є одним із вищих керівних органів, а його рішення обов'язкові до виконання і можуть бути скасовані лише Помісним Собором, як вищим керівним органом. По друге, в розпал хрущовської антирелігійної кампанії, масового закриття храмів, переслідування та навіть арештів духовенства і архієреїв, зокрема і публічних процесів над особами духовного стану, які чинили спротив даній кампанії, як наприклад архієпископ Андрій (Сухенко), переважна більшість духовенства не наважувалася до активного спротиву. Але, не зважаючи на картину загального сприйняття змін в «Положенні про управління РПЦ», окремі священники не вдаючись до активного спротиву, висловлювали своє незадоволення або намагалися чинити пасивний спротив.

Обговорюючи під час зустрічі 11 травня 1961 р. із уповноваженим у справах РПЦ Г. Пінчуком рішення Синоду від 18 квітня 1961 р., екзарх України митрополит Іван (Соколов) у цілому висловив своє погодження із синодальною постановою. На його думку, нічого нового в рішенні Синоду про фінансово-господарську діяльність релігійних громад не було. Митрополит говорив, що фактично відбулося відновлення «Положення про управління», яке існувало до 1928 р., коли на чолі парафії стояв не священник, а виконавчий орган. В такому випадку, на думку екзарха, дане рішення мало забезпечити уникнення порушень духовенством постанови ВЦВК та РНК «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. [11, арк. 8].

Думки священників із даного приводу розділилися. Більшість віднеслася до рішення Синоду негативно, частина була здивована та навіть розгублена, третя частина – відгукувалася позитивно. Так, члени Донецької єпархіальної ради сприйняли рішення негативно і лише, як таємний документ, який мав доводитися до відома дуже обережно та із значною витримкою в часі. На засіданні 15 травня 1961 р. секретар єпархіального управління заявив, що постанову Синоду не варто поширювати, а необхідно спочатку її обдумати. Станом на кінець травня 1961 р. рішення Синоду не було поширене серед настоятелів та церковних рад Донецької єпархії. Під час обговорення, священник селища Покровське Артемівського р-ну виголосив думку про те, що рішення Синоду спрямоване на розвал релігійних громад і заявив, що за таких умов він навіть готовий здати довідку про реєстрацію та піти працювати сторожем. Священник селища Старий Крим заявив, що дане рішення суперечить будь-яким положення церковної діяльності. Окремі священники, як наприклад настоятелі Миколаївської церкви м. Горлівка, селищ Безіменне та м. Сталіно позитивно віднеслися до рішення Синоду виголосивши сподівання, що вони тепер зможуть у повній мірі займатися духовною діяльністю та виконанням релігійних треб і позбудуться обов'язку вести господарські справи, здійснювати ремонти храмів, дбати

про сплату податків, внесків та інших фінансових зобов'язань. Таку думку підтримував ряд священників Черкаської, Харківської, Сумської, Вінницької областей. Але у переважній більшості це була не стільки підтримка запроваджуваних змін, скільки сподівання дещо полегшити власну участь, зокрема фінансові зобов'язання. Священник м. Костянтинівка хоча в цілому і позитивно віднісся до даної постанови але відстоював ідею про те, що необхідно встановити належний контроль над виконавчими органами парафій зокрема і у зв'язку із тим, що їх члени зазвичай малоосвічені, а деякі з них не зовсім чесні [8, арк. 30; 9, арк. 107–109].

Окремі священники в середовищі духовенства і навіть перед віруючими говорили про вплив радянської влади на рішення Синоду. Настоятель церкви у с. Білопілля Грицевського р-ну Хмельницької області, говорячи перед віруючими про постанову Синоду сказав, – «не Патріарх ініціював цю постанову, вона йому нав'язана, а тому я не буду її виконувати, адже вона не відповідає духу Церкви та принижує її». Один із протоієреїв м. Овруч Житомирської області, обговорюючи даний документ у середовищі ствященників, відстоював думку про те, що Синод не мав права відмінити норми «Положення про управління РПЦ» затверджені постановою Помісного Собору 1945 р. Подібні реакції були особливо поширеними серед духовенства Одеської, Запорізької, Рівненської, Станіславської, Кіровоградської, Чернігівської областей [8, арк. 29–30].

У Тернопільській єпархії, правлячий архієрей отримавши копію рішення Синоду, передав її обласному благочинному із вказівкою провести збори районних благочинних з метою ознайомлення із документом. Благочинним доручалося провести роз'яснювальну роботу серед духовенства своїх благочинь. Не зважаючи на проведену роботу, прийняті зміни не знайшли підтримки ні серед духовенства ні серед віруючих єпархії. У регіоні була вкорінена традиція, коли священник сприймався як беззаперечний авторитет та повноправний господар. Нова дійсність, за якої священник перетворювався на найманого працівника абсолютно не сприймалася жодною із сторін. Навіть якщо під тиском уповноваженого у справах РПЦ відбувалися зміни в дусі рішення Синоду, то церковні ради та ревізійні комісії формувалися із відданих священикам віруючих, які лише формально виконували свої функції, а фактично сприяли духовенству у господарсько-фінансовій діяльності. Часто навіть різноманітні документи даних церковних органів зберігалися вдома у священників [9, арк. 160–167].

Після затвердження положень парафіяльної реформи рішенням Архієрейського Собору, священники змушені були їх виконувати але не означало погодження із даними нормами. Ряд священників продовжував чинити пасивний опір, намагаючись контролювати або хоча б впливати на фінансово-господарське життя парафій. Окремі представники духовенства брали на себе обов'язки рахівників та бухгалтерів, окремі прямо впливали, а подекуди навіть тиснули на виконавчі органи парафій, намагаючись усунути із їх складу тих осіб, які їх не задовольняли. Подібні факти у 1961 р. були в усіх без виключення областях УРСР, але найбільше вони проявлялися у Вінницькій, Волинській, Львівській та Миколаївській областях [8, арк. 30–31].

За результатами 1962 р. уповноважений у справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук звітував про закінчення запровадження змін в управлінні церковними парафіями в республіці. Священників було усунуто від керівництва фінансово-господарськими справами парафій. Уповноважений зробив висновок, за яким можна розцінювати і головну мету, яку ставив радянський уряд вимагаючи проведення парафіяльної реформи, – «ця реформа дозволила посилити контроль за діяльністю духовенства і успішніше проводити роботу спрямовану на обмеження впливу Церкви» [12, арк. 27–28]. Більшість духовенства змушена була змиритися із запровадженими змінами і сприйняти нову дійсність. Священники розуміли завдання, які ставила влади вимагаючи проведення реформи, а найголовніше, – усвідомлювали негативні наслідки змін. Наприклад, протоієрей С. Голубовський із с. Станишівка Коростенського району Житомирської області говорив, що відсторонення духовенства від керівництва церковними справами і передача їх в руки напівграмотних літніх людей, в умовах атеїстичного натиску на духовенство та Церкву, який постійно посилюється, призведе до непоправних наслідків. Подібні думки та висловлювання були не поодинокими і озвучувалися протягом 1962 р. духовенством Київської, Кіровоградської, Вінницької, Чернігівської, Сумської та інших областей [12, арк. 28]. Не зважаючи на масове незадоволення проведеними змінами духовенство не могло відкрито виступати проти них або не запроваджувати їх у життя, адже за їх втіленням контролювали державні органи і це було б порушенням як державного законодавства так і церковного права, а відповідно за це могла настати як цивільна так і церковна відповідальність.

Окремі священники попри запроваджені зміни, не маючи можливості керувати фінансово-господарську діяльність громад, намагалися принаймні на неї впливати. У переважній більшості це полягало у тому, що представники духовенства продовжували вести фінансові документи, залучали до цієї роботи своїх дружин або намагалися змінити членів виконавчого органу парафії. Ці випадки не набули масового характеру. Протягом 1962 р. в УРСР було виявлено 56 випадків втручання священників у фінансово-господарські справи парафій. Більшість таких фактів було виявлено у Житомирській, Волинській та Тернопільській областях [12, арк. 29]. У деяких випадках це було необхідною мірою, адже члени виконавчого органу зважаючи на свій вік та освіту дійсно не могли вести справи. Інколи громада доручала частину справ священникові, окремо оплачуючи цю роботу і підвищуючи таким чином його матеріальне забезпечення.

Починаючи із 1961 р. більшість місцевих органів влади створили на громадських засадах спеціальні комісії з контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи. Вони серед іншого вивчали проповідницьку діяльність духовенства, слідкували за перебігом богослужінь, вивчали склад виконавчих органів релігійних громад тощо. Комісії стежили щоб духовенство не отримувало додаткових прибутків, вивчали облік виконання релігійних обрядів для інформування партійних органів та проведення конкретної роботи із віруючими, зокрема молоддю. Комісії не стільки стежили за дотриманням релігійного законодавства духовенством, скільки були додатковим репресивним органом, який сприяв антирелігійному вихованню та навіть втручався у внутрішні справи релігійних громад. Наприклад, комісія при Павлоградському міськвиконкомі Дніпропетровської області, яку очолював секретар міськвиконкому, під різними приводами домоглася виключення із виконавчих органів релігійних громад ряду не бажаних для неї членів, замінивши їх на лояльних осіб [10, арк. 13–18].

Висновки. Парафіяльна реформа 1961 р., здійснена за безпосередньої ініціативи радянської влади, попри формальне церковне оформлення, стала одним із найбільш репресивних механізмів посилення контролю держави над внутрішнім життям православних громад. Основною метою реформи було усунення духовенства від участі в управлінні фінансовими ресурсами парафій, що уможливлювало більш ефективне витіснення Церкви з публічного простору.

Реакція духовенства Українського екзархату була здебільшого негативною. Частина священників висловлювала пряме незадоволення, однак уникаючи відкритого спротиву через страх репресій та церковної відповідальності. У багатьох випадках виявлялися спроби пасивного спротиву – збереження контролю над фінансами через довірених парафіян, внесення формальних змін без реального перерозподілу влади, або саботаж нових вимог.

У західних регіонах УРСР, де позиції духовенства були традиційно сильнішими, спостерігалися більш послідовні спроби збереження авторитету священника, навіть попри адміністративний тиск. Водночас, у центральних і південних областях переважала стратегія пристосування, зокрема через обмеження участі у господарських справах, але за збереження неформального впливу на громади. Встановлено, що навіть за умов офіційного погодження із нормами реформи, значна частина духовенства не сприйняла її внутрішньо.

Список літератури:

1. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
2. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
3. Оліцький В. Православний єпископат України в умовах хрущовської антирелігійної кампанії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. Вип. 52. С. 87–93.
4. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. М.: Республика, 1995. 511 с.
5. Релігійна політика в Україні у 1960–1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.
6. Собор епископов Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1961. № 8. С. 3–29.
7. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 257. 45 арк.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 265. 202 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 296. 58 арк.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5408. 210 арк.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5663. 228 арк.
13. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.
14. Kindrachuk, N. & Vasylchuk, V. The Ukrainians' Resistance to the Anti-Religious Policy of the Soviet Totalitarian State on Preserving Their National and Spiritual Values: the 1960s – the 1970s. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2022. № 25. P. 189–199.

Olitskyi V. O. REACTION OF THE CLERGY OF THE UKRAINIAN EXARCHATE TO THE PARISH REFORM OF 1961

The purpose of the article is to analyse the reaction of the clergy of the Ukrainian Exarchate of the Russian Orthodox Church to the parish reform of 1961 in the context of Khrushchev's anti-religious policy and to identify the forms and scales of resistance to the introduced changes. Research methodology. The study uses a historical and source-based method to process archival documents that highlight the clergy's attitude to the parish reform of 1961 and a comparative-analytical approach to identify regional differences in the forms and scales of the reaction of priests. The content analysis method allowed us to reconstruct the spectrum of attitudes, from passive resistance to adaptation, by analysing narratives recorded in the commissioners' reports for religious affairs. Scientific novelty. For the first time, the reaction of the Orthodox clergy of the Ukrainian Exarchate to the parish reform as a manifestation of spiritual resistance to the Soviet anti-religious policy has been systematically analysed. Conclusions. The reaction of the clergy of the Ukrainian Exarchate to the parish reform was primarily adverse. Some priests expressed direct dissatisfaction, but avoided open resistance for fear of repression and church responsibility. In many cases, attempts at passive resistance were revealed, maintaining control over finances through trusted parishioners, making formal changes without a fundamental redistribution of power, or sabotaging new demands. In the western regions of the Ukrainian SSR, where the clergy positions were traditionally stronger, more consistent attempts were observed to maintain the priest's authority, despite administrative pressure. At the same time, adaptation prevailed in the central and southern regions, particularly through limiting participation in economic affairs while maintaining an informal influence on communities. It has been established that even under conditions of official agreement with the norms of the reform, a significant part of the clergy did not accept it internally.

Key words: *clergy, parish reform, Ukrainian Exarchate, church hierarchy, Soviet religious policy, Khrushchev's anti-religious campaign, church administration, spiritual opposition.*

УДК 902.2(477.85)"11/14"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.17

Палилюлько О. М.
Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»

Завадська І. М.
Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАКОТИ, ТУРИСТИЧНОЇ ПЕРЛИНИ ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена комплексному історико-археологічному дослідженню Бакоти – унікального об'єкта української культурної спадщини, який поєднує в собі значний археологічний потенціал, середньовічну історію та природну привабливість. У статті розкрито значення Бакоти як політичного, економічного та релігійного центру Поділля протягом XII–XIV століть, її роль у складі Галицько-Волинського князівства, а також процеси, що сприяли розвитку міста як важливого осередку ремесел і торгівлі.

Розглянуто періодизацію заселення території Бакоти від доби трипільської культури до Середньовіччя. З'ясовано, що артефакти, виявлені під час археологічних розкопок, свідчать про постійне перебування на цих землях різних етнічних груп – скіфів, слов'ян, давньоруських племен. Визначено цінність виявлених пам'яток матеріальної культури, серед яких – залишки укріплень, фрагменти кераміки, поховання, житлові та культові споруди.

Особливу увагу приділено аналізу архітектурних та культурних особливостей Бакотського скельного монастиря, датованого XI–XII століттями. У статті доведено, що монастир, витесаний у вапнякових скелях над Дністром, є одним із найдавніших сакральних об'єктів України, який поєднує риси аскетичної чернечої традиції з унікальною архітектурною формою. Розкрито значення цього об'єкта не лише як релігійного осередку, а й як символу культурного тяглості регіону.

Окреслено сучасний стан археологічних досліджень території Бакоти, підкреслено їхню важливість для формування цілісного уявлення про історико-культурний ландшафт Поділля. Розглянуто проблему збереження пам'ятки у контексті затоплення територій під час спорудження Дністровського водосховища, а також визначено перспективи використання історико-культурного потенціалу Бакоти в туристичній сфері. Обґрунтовано необхідність впровадження сучасних підходів до збереження та популяризації археологічної спадщини з урахуванням європейського досвіду сталого туризму.

Ключові слова: *Бакота, Поділля, археологічні розкопки, культурна спадщина, історія України, консервація пам'яток, туризм.*

Постановка проблеми. Бакота, як видатна історико-культурна пам'ятка Поділля, займає особливе місце в історії середньовічної України. Проте багатовікове нашарування історичних подій, тривале забуття через знищення міста, затоплення території внаслідок створення Дністровського водосховища і недостатня систематизація археологічних досліджень призвели до фрагментарного уявлення про її справжнє значення. Сучасний науковий і суспільний запит на вивчення, збереження й популяризацію культурної спадщини України актуалізує потребу в комплексному історико-археологічному дослідженні Бакоти як важливого центру середньовічного Поділля.

Проблема полягає в недостатній науковій розробленості питань, що стосуються багатошарового культурного шару Бакоти, її ролі у регіональній історії та духовному житті України, а також в обмеженості практичних заходів щодо збереження залишків пам'ятки в умовах інтенсивного туристичного освоєння території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іон Винокур та Павло Горішній у своїй монографії «Бакота: столиця давньоруського Пониззя» (1994) комплексно дослідили археологічні пам'ятки Бакоти, включаючи городище, скельний монастир та поселення різних періодів. Ця праця стала фундаментом для подальших досліджень регіону.

Сергій Маярчак у статті «Бакотський скельний монастир» (2016) зосередився на архітектурних особливостях монастиря, його історії та значенні в контексті сакральної архітектури Поділля [6, с. 79–83]. Олександр Баженов у своїй роботі «Археологічні дослідження у соціогуманітарному просторі Кам'янця-Подільського» (2024) розглянув археологічні знахідки в Бакоті та околицях, підкреслюючи їхнє значення для розуміння історії Поділля [2]. Л. О. Пастер у статті «Бакотський скельний монастир в системі туристичних маршрутів Поділля» (2016) акцентував увагу на туристичному потенціалі монастиря, його ролі в розвитку регіонального туризму та необхідності збереження пам'ятки [8].

Незважаючи на значний обсяг проведених досліджень, існують аспекти, які залишаються недостатньо вивченими:

1. Інтеграція археологічних даних.
2. Роль Бакоти в регіональній історії.
3. Збереження та консервація пам'яток.
4. Туристичний потенціал.

Таким чином, подальші дослідження зосереджуватимуться на інтеграції археологічних даних, вивченні ролі Бакоти в регіональній історії, розробці стратегій збереження пам'яток та розвитку сталого туризму.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у комплексному вивченні історико-археологічної спадщини Бакоти як важливого культурного, історичного та туристичного об'єкта Поділля, розкритті її ролі у формуванні історико-культурного середовища регіону, а також у визначенні перспектив використання археологічних пам'яток Бакоти для розвитку сталого туризму й збереження національної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Бакота, розташована на мальовничих берегах Дністра, є унікальним історико-археологічним об'єктом Поділля, що поєднує в собі багатий культурний спадок, глибоке історичне коріння та значний туристичний потенціал. Її природна краса гармонійно поєднується з культурною та духовною цінністю, що надає місцевості особливого статусу в історико-культурному ландшафті України. Згадки про Бакоту містяться в Галицько-Волинському літописі, де вона фігурує як адміністративний центр Пониззя. Це свідчить про її провідну роль у політичному, економічному та культурному житті регіону впродовж XII–XIII століть.

Бакота відігравала стратегічну функцію як прикордонне укріплення та торгівельно-ремісничий осередок, що забезпечував контроль над важливими торговельними шляхами вздовж Дністра. Її географічне розташування сприяло активній міжкультурній взаємодії та інтеграції з іншими історичними регіонами. З археологічної точки зору, ця місцевість є надзвичайно перспективною для досліджень: перші наукові розкопки, започатковані ще у XIX столітті, поступово сформували уявлення про Бакоту як про багатошаровий культурний центр із тривалим періодом заселення.

Серед численних пам'яток, виявлених у ході археологічних досліджень, особливе місце посідає Бакотський скельний монастир – унікальний зразок сакральної архітектури, повністю вирізьблений у вапнякових скелях над Дністром. Цей монастир не лише становить виняткову архітектурну й історичну цінність, але й уособлює високий рівень духовного життя тогочасного населення. Його поява засвідчує розвиток християнства в регіоні та свідчить про вплив чернечої традиції Київської Русі. Сучасні дослідження підтверджують наявність розгалуженої монастирської інфраструктури, включаючи келії, культові приміщення, поховання та об'єкти господарського призначення, що формують цілісний монастирський комплекс [1].

У другій половині XX століття, зокрема в 1960-х роках, під керівництвом Іона Винокура та за участі інших дослідників, було проведено масштабні археологічні розкопки, які дозволили виявити залишки давньоруського городища, житлових та господарських споруд, а також численні артефакти, що свідчать про високий рівень розвитку ремесел та торгівлі в Бакоті. Ці дослідження значно розширили уявлення про історичне значення Бакоти та її роль у формуванні культурного ландшафту Поділля [3].

Проте, незважаючи на значний обсяг уже проведених археологічних та історичних досліджень, низка важливих аспектів, пов'язаних з історичним розвитком Бакоти, досі залишається недостатньо вивченою. Зокрема, актуальними залишаються питання, що стосуються соціальної структури населення на різних етапах існування міста. Потребує уточнення характер соціальних взаємин, демографічна динаміка, наявність станових відмінностей та роль окремих соціальних груп у функціонуванні міського організму. Також потребують поглибленого аналізу економічні зв'язки Бакоти з навколишніми територіями, включаючи торговельні контакти, виробничу спеціалізацію ремісничих майстерень, шляхи обміну матеріальними цінностями, що дозволить глибше зрозуміти

ступінь інтеграції Бакоти у регіональні й надрегіональні процеси.

Окремого розгляду заслуговує вплив природних та антропогенних чинників на розвиток, трансформацію та занепад міста. До таких факторів належать зміни кліматичних умов, природні катаклізми, зміни русла Дністра, а також людська діяльність, зокрема будівництво інженерних споруд, господарська експлуатація території, що могли спричинити порушення екологічної рівноваги й, відповідно, занепад міського життя.

Крім того, в умовах сучасних викликів, пов'язаних із охороною та збереженням об'єктів культурної спадщини, зростає потреба у впровадженні нових, комплексних підходів до захисту археологічних пам'яток. Особливої актуальності набуває питання інтеграції культурних ресурсів у туристичну інфраструктуру регіону, що дозволить не лише забезпечити збереження об'єкта, але й сприятиме соціально-економічному розвитку місцевих громад через популяризацію історико-культурного потенціалу території.

Перші систематичні археологічні розкопки на території Бакоти розпочалися у середині XX століття у зв'язку з підготовкою до спорудження Дністровського водосховища, внаслідок чого значна частина історичних земель була затоплена. Це стимулювало активізацію дослідницької діяльності з боку наукових інституцій, зокрема Інституту археології НАН України. Під керівництвом провідних археологів, серед яких особливу роль відіграв І. С. Винокур, було організовано масштабні експедиції, які дали змогу виявити багатошарові культурні напластування, що охоплюють період від раннього залізного віку до Середньовіччя.

У 1963 році в ході однієї з таких експедицій було зафіксовано велику кількість археологічних об'єктів і знахідок. Серед них – артефакти черняхівської культури, що вказують на зв'язки Бакоти із південно-східноєвропейським світом; слов'янські старожитності, які підтверджують безперервність заселення території протягом ранньої історії; предмети давньоруського періоду, які дозволяють реконструювати культурне, економічне й релігійне життя місцевої спільноти. Ці дані не тільки розширюють уявлення про матеріальну культуру регіону, а й дають змогу оцінити історичне значення Бакоти як важливого центру цивілізаційного розвитку на межі культурних контактів [5].

Під час розкопок були виявлені рештки стародавнього міського укріплення, залишки жител, християнських культових споруд і численні побутові артефакти. Особливої уваги заслуговують розкопки Бакотського скельного монастиря – одного з найстаріших в Україні, який датується XI–XII століттями. Монастир є цінною пам'яткою української сакральної архітектури, оскільки був повністю витесаний у вапнякових скелях над Дністром. У 1884 році професор Київського університету В. Антонович розпочав дослідження монастиря, виявивши курганне жіноче поховання і печеру в глибині гори. Сучасні дослідження підтверджують існування світського цвинтаря, пов'язаного з печерним монастирем, та наземних споруд, що входили в його інфраструктуру.

Серед знахідок варто відзначити фрагменти фрескового розпису сакрального характеру, кам'яні хрести й різьблені надгробки, предмети побуту й релігійного вжитку, а також рештки оборонних стін і веж. Аналіз артефактів дозволив реконструювати особливості побуту мешканців Бакоти, їхній рівень духовного життя, взаємозв'язки із сусідніми територіями. Зокрема, фрагментам гончарної кераміки знайдено відповідники в типологічних схемах давньоруської гончарної кераміки регіону. Крім того, антропологічний аналіз поховань, проведений за методиками краніометрії та остеометрії, дозволив визначити фізичні характеристики населення та їхні етнічні зв'язки [7].

Ці дослідження не лише розширили уявлення про історичне значення Бакоти, але й підкреслили необхідність збереження її культурної спадщини. Сучасні виклики, пов'язані з охороною та збереженням археологічних пам'яток, вимагають розробки нових підходів до інтеграції таких об'єктів у туристичну інфраструктуру регіону. Європейський досвід у цій сфері може служити прикладом для розвитку сталого туризму, що базується на принципах поваги до культурної спадщини та її збереження для майбутніх поколінь.

Історико-археологічні дослідження Бакоти мають багатогранне значення, охоплюючи науковий, культурологічний, освітній, економічний та психо-соціальний аспекти. Кожен із цих напрямів сприяє глибшому розумінню минулого, збереженню культурної спадщини та розвитку сучасного суспільства.

Бакота є унікальним археологічним об'єктом, що дозволяє дослідникам вивчати процеси урбанізації, релігійного життя та міжкультурних зв'язків у Південно-Західній Русі. Знахідки, такі як фрески, надгробки та предмети побуту, свідчать про високий рівень розвитку місцевої спільноти. Дослідження І.С. Винокура та інших археологів підтверджують значущість Бакоти для розуміння історії регіону [5].

Бакота є важливим джерелом для вивчення становлення християнства на українських землях. Скельний монастир, висічений у вапнякових скелях, є свідченням духовного життя та архітектурної майстерності середньовіччя. Цей об'єкт дозволяє дослідникам аналізувати релігійні практики та культурні традиції того часу [4].

Бакота активно використовується для популяризації знань з історії України. Екскурсії та туристично-краєзнавчі програми сприяють підвищенню історичної обізнаності серед населення. Це місце стало важливим елементом у формуванні національної ідентичності та патріотичного виховання.

Туристичний потенціал Бакоти сприяє розвитку місцевої економіки. Залучення інвестицій у сферу туризму та інфраструктури створює нові робочі місця та підвищує рівень життя населення. Розвиток зеленого туризму в регіоні є прикладом ефективного використання культурної спадщини для економічного зростання [10].

Відвідування Бакоти має позитивний вплив на психологічний стан людей. Унікальне поєднання природної краси та історичного духу сприяє емоційному відновленню та внутрішньому спокою. Місцева природа та атмосфера створюють умови для медитації та духовного збагачення [9].

Таким чином, історико-археологічні дослідження Бакоти мають важливе значення для науки, культури, освіти, економіки та психо-соціального благополуччя суспільства. Комплексний підхід до вивчення та збереження цього унікального об'єкта сприяє розвитку національної ідентичності та сталого розвитку регіону.

Інтеграція археологічних даних з різних періодів є ключовим завданням для створення цілісної картини розвитку Бакоти. Сучасні дослідження підкреслюють необхідність об'єднання нових і наявних даних для відповіді на складні запитання історії та культури регіону. Проєкти, такі як ARIADNE, демонструють ефективність європейських ініціатив у створенні електронної інфраструктури для інтеграції археологічних даних з різних інституцій, що забезпечує дослідникам доступ до уніфікованих ресурсів і сприяє міждисциплінарним дослідженням [11].

Бакота відігравала важливу роль у формуванні політичної та культурної структури Поділля в різні історичні періоди. Зокрема, в XIII столітті вона була головним містом регіону Пониззя, що свідчить про її стратегічне значення в контексті Галицько-Волинського князівства . Подальші дослідження можуть пролити світло на її вплив у пізніші періоди, включаючи литовське та польське панування.

Залишки скельного монастиря та інші археологічні об'єкти Бакоти потребують розробки ефективних стратегій консервації. Геоморфологічні особливості місцевості, такі як круті скелі та вапнякові породи, створюють унікальні умови для збереження, але також ускладнюють доступ і реставраційні роботи. Вивчення досвіду інших європейських країн у збереженні подібних об'єктів може бути корисним для розробки відповідних стратегій.

Розвиток сталого туризму в Бакоті є важливим аспектом, який поєднує збереження культурної спадщини з економічним розвитком регіону. Впровадження стратегій сталого туризму, які враховують екологічні, соціальні та економічні аспекти, є пріоритетом у світовій практиці . Зокрема, використання інструментів моніторингу впливу туризму на довкілля та місцеву культуру сприяє забезпеченню довгострокової стійкості та збереженню унікальності Бакоти.

Висновки. Історико-археологічні дослідження Бакоти підтверджують її виняткове значення як осередку політичного, релігійного та економічного життя Поділля в середньовічний період. Проведені розкопки дозволили реконструювати складний історичний процес розвитку міста та виявити унікальні пам'ятки архітектури й побуту, зокрема Бакотський скельний монастир. Водночас залишається потреба в подальшій систематизації археологічних даних, глибшому аналізі ролі Бакоти в регіональному контексті та створенні комплексних програм охорони й збереження культурної спадщини. Сучасні виклики, серед яких екологічні загрози та активний туристичний розвиток, вимагають інтеграції європейського досвіду сталого управління пам'ятками.

Перспективними напрямами майбутніх досліджень є комплексна інтеграція археологічних знахідок для формування цілісної картини розвитку Бакоти з найдавніших часів до пізнього середньовіччя, подальше вивчення соціальної структури місцевого населення, економічних та культурних зв'язків з іншими регіонами. Важливим є також розроблення стратегій консервації архітектурних об'єктів із врахуванням геоморфологічних особливостей території, впровадження сучасних технологій 3D-документування пам'яток, створення музейно-туристичних маршрутів та просвітницьких програм для місцевих громад. Застосування європейського досвіду управління культурною спадщиною дозволить забезпечити збереження Бакоти як національного надбання і туристичної перлини Поділля для майбутніх поколінь.

Список літератури:

1. 7 природних чудес України. URL: https://www.npptovtry.org.ua/kp003
2. Баженов О. Археологічні дослідження у соціогуманітарному просторі Кам'янця-Подільського. URL: https://www.academia.edu
3. Баженов О. Л. Давньоруські городища Середнього Подністров'я IX – початку XIII ст. URL: https://www.npptovtry.org.ua/davnoruski-gorodyshha-serednogo-podnistrov-ya-ih-pochatku-hiii-st
4. Бакота – перлина Хмельниччини: чарівний куточок України для подорожей. URL: https://denzadnem.com.ua/podorozhi/189760
5. Літописна Бакота в дослідженнях І. С. Винокура. URL:https://tour.km.ua/ bakota/litopisna-bakota.html
6. Маярчак С. Бакотський скельний монастир. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж») / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА, Держ. історико-культ. заповідник «Межибіж», Хмельн. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. № 1. С. 79–83
7. Нечитайло П., Долженко Ю., Старенький І., Болтанюк П., Горбняк Т. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. URL: https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-256-277
8. Пастер Л. О. Бакотський скельний монастир в системі туристичних маршрутів Поділля. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/paster.htm
9. Хассан К. Місце сили і спокою: чому Бакота має бути у вашому списку подорожей. URL: https://life.stopcor.org/ukr/section-life/news-mistse-sili-i-spokoyu-chomu-bakota-mae-buti-u-vashomu-spisku-podorozhej-18-10-2024.html
10. Як громада розвиває зелений туризм на Бакоті. Практичний кейс. URL: https://agroportal.ua/blogs/prakticheskii-keis-kak-obshchina-razvivaet-zelenyi-turizm-na-bakote
11. Ronzino P., Felicetti A., Giorgio S. Di. Integrating Archaeological Datasets: the ARIADNE Portal. URL: https://www.academia.edu/67439460/Integrating_ Archaeological_Datasets_the_ARIADNE_Portal

Palylyulko O. M., Zavadska I. M. HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF BAKOTA, THE TOURIST PEARL OF PODILLIA

The article is devoted to a comprehensive historical and archaeological study of Bakota – a unique site of Ukrainian cultural heritage that combines significant archaeological potential, medieval history, and natural appeal. The significance of Bakota as a political, economic, and religious center of Podillia during the 12th–14th centuries is revealed. Its role within the Halych-Volhynian Principality and the processes that contributed to the city's development as an important hub of crafts and trade are examined.

The periodization of settlement in the Bakota area is considered, ranging from the Trypillian culture to the Middle Ages. It has been established that artifacts discovered during archaeological excavations testify to the continuous habitation of the region by various ethnic groups – Scythians, Slavs, and Old Rus tribes. The value of the discovered material cultural monuments has been determined, including remnants of fortifications, fragments of ceramics, burial sites, and residential and religious buildings.

Particular attention is paid to the analysis of the architectural and cultural features of the Bakota rock monastery, dated to the 11th–12th centuries. The article demonstrates that the monastery, carved into limestone cliffs above the Dniester River, is one of the oldest sacred sites in Ukraine. It combines elements of ascetic monastic tradition with a unique architectural form. The importance of this site is revealed not only as a religious center but also as a symbol of the region's cultural continuity.

The current state of archaeological research in the Bakota area is outlined, and its significance for forming a holistic understanding of the historical and cultural landscape of Podillia is emphasized. The issue of monument preservation in the context of the territory's flooding during the construction of the Dniester Reservoir is addressed. Additionally, the prospects for using Bakota's historical and cultural potential in tourism are defined. The need for the implementation of modern approaches to the preservation and promotion of archaeological heritage is substantiated, taking into account European experience in sustainable tourism.

Key words: *Bakota, Podillia, archaeological excavations, cultural heritage, history of Ukraine, monument conservation, tourism.*

UDK 94(477) "1931/1939"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.18

Сергієнко С. Ю.
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля

ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ У 1930-І РОКИ У МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті на основі аналізу мемуарної літератури висвітлено процес впливу історичних реалій 30-х років XX століття на особисті відносини людей у межах української державності, яка існувала на той час. Автор зауважив, що мемуари, які потрапили під вплив державної цензури, обходять проблеми насильницької колективізації і Голодомору, а також масових політичних репресій. Тому абсолютна більшість розглянутих у статті мемуарів – це ті, що не зазнали державної цензури. Однак, розглянуті і спогади, на які вона явно вплинула. У них також знаходиться матеріал, що дає змогу певною мірою розкрити поставлену проблему. Автор при цьому наголошує, що під час аналізу мемуарних робіт намагався враховувати не тільки фактичний матеріал і теоретичні роздуми, але й особистість мемуариста, його соціальний стан у 1930-і роки та в період написання мемуарів і, звичайно, вплив на зміст споминів державної цензури й так званого «внутрішнього цензора». Усі непідцензурні мемуари стверджують, що особисті відносини у тридцяті роки суттєво відрізнялися від взаємин у двадцяті роки. Якщо двадцяті роки у мемуарах подаються як період відносно вільного особистого спілкування, то, за свідченнями мемуаристів, у тридцятих влада зробила все, щоб це спілкування було під її контролем. Підкреслено, що подібний стан був на території всього СРСР, але в Україні тиск влади був найбільш брутальним. Саме з тридцятих років значно посилився процес стримування розвитку української культури і відвертого гоніння національної інтелігенції. Якщо в Росії термін «ворог народу» застосовували лише до представників так званих «ворожих» класів, то в Україні цей термін, перш за все, відносився до тих, хто відстоював інтереси нації. Таких влада вважала націоналістами, лютими ворогами інтернаціоналізму, який був одним із наріжних каменів більшовицької теорії. Тобто націоналіст, без сумніву, вважався «ворогом народу». Наводяться приклади переслідування діячів української культури саме за «буржуазний націоналізм» і подаються факти, як це впливало на особисте спілкування українців. Зокрема, наголошено, що наприкінці тридцятих років людину могли звинуватити у націоналізмі лише за те, що вона спілкувалася українською мовою. Матеріали мемуарів свідчать, що люди в ці роки боялися відкрито висловлювати свої думки в особистому спілкуванні. Щирість навіть у відносинах приятелів була дозованою і виключала виказування думок, що могли бути тлумачені як антирадянські. Автор виділив думку одного з мемуаристів, що члени керівної партії у відносинах з пересічними людьми керувалися не тільки партійною дисципліною, а й жорстокістю і нелюдяністю. У статті подані факти впливу насильницької колективізації і Голодомору на взаємини людей. Також висвітлені особисті відносини українців в місцях позбавлення волі. Наголошено, що масові політичні репресії негативно впливали на особисті стосунки у родинах. Автор дійшов висновку, що страхітливі події тридцятих років вплинули на поведінку людей і в подальші десятиліття.

Ключові слова: *особисті відносини; тридцяті роки; влада; Голодомор; мемуари; репресії.*

Постановка проблеми. Особисті відносини між індивідами існують стільки, скільки існує людство. Від них багато в чому залежить здатність держави і суспільства стимулювати різнобічну діяльність громадян, залагоджувати конфлікти і таким чином забезпечувати нормальний розвиток людської спільноти. Водночас цей розвиток стимулює зміни в особистих відносинах індивідів. Всі, хто знайомий з історією, мають уявлення про те, що в давні віки особисті відносини відрізнялися від тих, які панували в середньовіччя, а середньовічні особисті стосунки були не такими, як в нову добу і, звичайно, відрізнялися від нашого часу. Вони пристосовувалися до нових обставини і водночас впливали на них. Українці не були виключенням у цьому процесі. Наші особисті стосунки також змінювалися з плином часу. Найбільше це було відчутно у періоди соціальних

потрясінь. Одним із таких потрясінь став процес насильницької колективізації і викликаний нею Голодомор, а також масові політичні репресії 1930-х років. Ці явища не могли не вплинути на особисті відносини українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні опубліковано чимало історичних досліджень, у котрих висвітлюються різні проблеми періоду 1930-х років [1; 2; 3 та ін.]. Водночас автор статті не знайшов праць, які б повною мірою розкривали роль мемуарної літератури у дослідженні історії особистих взаємин на теренах української державності зазначеної доби.

Постановка завдання. Метою статті є спроба більш детально розкрити проблему на основі аналізу мемуарної літератури, у котрій можна знайти те, що неможливо відшукати у документах архівних фондів. Розглянути в одній статті всю мемуарну літературу неможливо. Тому автор зупиниться на аналізі лише тих робіт, які, на його погляд, досить об'єктивно характеризують особисті відносини у 30-і роки XX століття.

Під час аналізу мемуарних робіт автор намагався враховувати не тільки фактичний матеріал і теоретичні роздуми, але й особистість мемуариста, його соціальний стан у тридцяті роки та в період написання мемуарів і, звичайно, вплив на зміст спогадів державної цензури й так званого «внутрішнього цензора».

Виклад основного матеріалу. Практично у всіх мемуарах, які не зазнали цензурного впливу, зазначається, що тридцяті роки значно змінили особисті відносини людей в Україні. Якщо двадцяті роки у мемуарах подаються як період відносно вільного особистого спілкування, то, як свідчать автори, в тридцяті влада зробила все, щоб це спілкування було під її контролем. Не можна не зауважити, що подібний стан був на території всього СРСР, але в Україні тиск влади був найбільш брутальним. Саме з тридцятих років значно посилився процес стримування розвитку української культури і відвертого гоніння національної інтелігенції. Якщо в Росії термін «ворог народу» застосовували лише до представників так званих «ворожих» класів, то в Україні, перш за все, цей термін відносився до тих, хто відстоював інтереси нації. Таких влада вважала націоналістами, лютими ворогами інтернаціоналізму, який був одним із наріжних каменів більшовицької теорії. Тобто націоналіст, без сумніву, вважався «ворогом народу». Говорити про великодержавний російський шовінізм у тридцяті роки поступово стало поганим тоном. Якщо він і згадувався, то, як правило, лише в історичному ракурсі. Український же націоналізм став підставою для звинувачення у будь-яких злочинах людей, котрі відстоювали навіть у межах більшовицького бачення українську культуру. Свідок тодішніх подій Д. Гуменна, характеризуючи обставини життя української інтелігенції, прямо ставила питання: «Чого це, як тільки що українське, то вже й «буржуазний націоналізм»? А де ж є у нас буржуазія?» [4, с. 487].

Г. Костюк у своїй праці «Зустрічі і прощання» говорить, що наприкінці 1933 року його «з видавництва звільнили як «націоналіста» [5, с. 434] лише за те, що він відстоював вільний розвиток культури рідного народу.

Пише про обвинувачення його в «українській націоналістичній контрабанді в гуртку історії партії» і Іван Майстренко [6, с. 257]. Він же наводить факт переслідування поета В. Сосюри, якого «тоді гостро критикували за «буржуазний націоналізм» у поемі «Розгром», яка так і не була надрукована. Але журнал (забув який саме) надрукував критику і навіть навів як доказ націоналізму строфу з поеми. Розумно зробив. Я повторив її студентам на лекції, виразно продеклямувавши: Той каже – «я великорос» – так гордо, радісно, пихато… А я стою, немов проклятий, дитина українських гроз» [6, с. 257]. В особистому спілкуванні з В. Сосюрою І. Майстренко порадив йому виїхати на деякий час з України, щоб уникнути арешту. Сосюра відповів, що «не можна поетові відриватися від мовної стихії свого народу» [6, с. 258]. Мова – основа особистого спілкування і саме вона є найголовнішим показником існування нації. Переслідування мови є засобом знищення нації і, таким чином, знищення особливостей спілкування людей, що складають один народ. І. Гончар відзначає у спогадах, що, коли особисті відносини між людьми погіршувалися, то наприкінці тридцятих років проявлялася така форма приниження опонента, як звинувачення в націоналізмі на тій основі, що людина розмовляє українською мовою [7, с. 215].

Освічених українців, які намагалися зберегти мову свого народу, переслідували. О. Семененко згадує, що в Україні «грамотних українців не підпускали навіть до технічної перекладацької роботи» [8, с. 134]. У своїх мемуарах Ю. Смолич підкреслив, що така знакова тоді фігура всесвітнього комуністичного руху, як Мате Залка (генерал Лукач), з великою ненавистю відносився до націоналізму. У тридцяті роки Ю. Смолич і М. Залка певний час проживали в селі Білики на Полтавщині. Залці у свій час дуже сподобався

роман Смолича «Фальшива Мельпомена», в якому висміювалися націоналісти. Він дав певні поради Смоличу, як краще викрити «ворожу сутність націоналізму» [9, с. 419–422]. Ю. Смолич розлого описує ненависть Залки до націоналізму. Мемуари писалися в шістдесяті роки. Формально в Україні було побудовано соціалізм, де не може бути націоналізму, оскільки вважалося, що права кожної нації враховані і повністю впроваджені в життя. Однак, Смолич фактично закликає бити націоналістів. Ця риса його творчості сягає корінням тридцятих років, коли він, схоже, завдяки своїй позиції у даному питанні, оминув репресії, що торкнулися абсолютної більшості українських письменників. Із контексту спогадів можна зробити висновок, що особисті відносини Ю. Смолича і М. Залки певною мірою будувалися на несприйнятті українського націоналізму. Але навіть Ю. Смолич змушений був визнати, що видатного українського кінорежисера О. Довженка звинуватили в українському націоналізмі тільки за те, що він боротьбу проти націоналізму вів з позицій національної гордості, виявлення і розвитку всіх самобутніх національних рис і особливостей свого народу, що в живих людях він бачив не тільки їх соціальний, а і національний характер [9, с. 174].

Під тиском реалій життя частина української інтелігенції впала в конформізм, відмовилася від боротьби з утисками національної культури. Так, у двадцяті роки І. О. Соколянський був активним учасником «українізації», а в 1930 році став членом суду над СВУ. Хоча це його не врятувало: у 1938 році він був репресований. Коли ж у 1939 році вийшов із в'язниці, то різко змінив свої погляди. «Українського педагога, українця Соколянського не стало» пише О. Семененко. І. Соколянський в особистому спілкуванні перейшов на російську мову. Навіть лист до свого приятеля О. Довженка, з яким вони раніше спілкувалися українською, він написав російською мовою [8, с. 196]. Тобто особисті відносини набрали нової форми, рідна мова у спілкуванні була відкинута.

Цікавими є свідчення Ю. Шевельова щодо впливу соціальної атмосфери тридцятих років на особисте спілкування громадян у Харкові: «У гості один до одного ми не ходили. І ніколи було і нікуди, бо більшість з нас тулилася кожний з родиною в одній кімнаті. Та й від 1933 року починаючи, ми воліли менше заходити в розмови з колегами, бо досвід показував, що коли заарештовували одного, невдовзі забирали й тих, з ким він зустрічався» [10]. Далі пояснення: «Соціяльного життя в західному сенсі не було та й не могло бути, бо сексотом міг бути кожна друга особа, а в більшому товаристві хтось був би напевне. Це ж були тридцяті роки, тридцять третій ще не забувався, а незабаром вже насувався тридцять сьомий» [10]. У ці роки, підкреслює очевидець, «так рідко робилися дружби, коли кожний сторонився другого» [10]. І взагалі, «люди уникали показуватися групами та й просто цуралися знайомств» [10]. Щирість у відносинах навіть приятелів була дозованою і виключала виказування думок, що могли бути тлумачені як «антирадянські». «Як типово для сталінських часів, ми не розмовляли на політичні теми», зазначає Ю. Шевельов про спілкування з приятелькою в тридцяті роки [10]. Коли в бесіді зі своїм приятелем Ю. Шевельов якось виказав жарт з політичним підтекстом, то в очах співрозмовника чітко виразився жах і він перевів бесіду на іншу тему [10]. Ю. Шевельов у своїх спогадах дійшов висновку, що «кривити душею радянський громадянин повинен так чи так день-у-день» [10]. «Вільного вислову люди боялися» [10]. «Радянський режим навчив не надто розпатякуватися» [10]. Тридцяті роки вплинули і на особисті відносини у керівній партії. Досвід роботи, стверджує автор мемуарів, учив членів керівної партії «не тільки дисципліни, а й жорстокости і нелюдяности» [10]. Це підтверджує і один з очільників СРСР В. Молотов, який говорив у 1972 році, що все своє життя вважав, що більшовики повинні були відчуратися добра. «Якщо б більшовики були добрими, не було б більшовиків ніколи» [11]. Тобто в основу стосунків комуністів закладувався саме такий фундамент, який став основою і для особистого спілкування з пересічними громадянами.

Про це свідчить і Л. Копелєв, який у 1932 році був у складі загону по вилученню хліба у селян. Він стверджує, що у селян, які не виконали план заготівлі хліба, проводилося «беззаперечне вилучення», коли у господаря забирали буквально все. «Всі ціннності і надлишки одягу», ікони з окладами, самовари, килимки з картинками, навіть металевий посуд. Особисте спілкування з селянами в таких випадках було не простим і дуже напруженим. «Було дуже важко все це бачити і чути. І тим більше самому приймати участь. Хоча ні, бути бездіяльно присутнім було ще важче, ніж тоді, коли намагався когось вмовляти, щось пояснювати. І вмовляв себе, пояснював собі. Не можна піддаватися жалості, яка розслабляє. Ми творимо історичну необхідність. Виконуємо революційний обов'язок. Добуваємо хліб для соціалістичної вітчизни. Для п'ятирічки» [12]. Л. Копелєв

підкреслює атмосферу ненависті, яка панувала в селі у результаті дій влади щодо конфіскації хліба у селян. Кричали в розпачі жінки, їм вторили діти. «Я бачив погляди чоловіків: перелякані, благальні, ненависні, тупо байдужі, погашені відчаєм або ж поблискуючі напівбожевільною, злою хоробрістю: – Беріть. Забирайте. Все беріть. От ще в печі горщик борщу. Хоч пустий, без м'яса. А все ж таки: буряки, картопля, капуста. І посолений! Забирайте, товариші-громадяни! Ось почекайте, я роззуюсь… Чоботи, хоч латані-перелатані, а може ще згодяться для пролетаріату, для дорогої радянської влади…» [12]. Мемуарист наводить приклад, які прокляття доводилося вислуховувати так званим активістам, котрі вилучали хліб у селян: «Будь ти проклят, сучий син! Зараза! Холера! Щоб ти здох як жаба на болоті! Щоб тобі за кожну мою сльозу болячки на морді. Щоб тебе сухоти душили, як ти мене душив! Гадюче насіння! Бандит! Щоб тобі очі повилазили! Щоб ти своєю кров'ю захлинувся! Та щоб ви всі добра не бачили, злодіяки, грабіжники, босяки прокляті! Щоб ви всі повиздихали, щоб ваші матері собі очі виплакали на ваших поганих могилах!» [12].

Так будувалися особисті відносини представників влади і селян, які складали на той час абсолютну більшість населення. Молоді люди, котрі виступали від імені влади, отримавши подібний досвід, з часом ставали керівниками і застосовували його у спілкуванні з підлеглими.

Г. Костюк свідчить про вплив репресій на відносини у літературному середовищі, називаючи умови «в яких мусіло рости і діяти тодішнє молоде покоління», «диявольськими». Зокрема, наведені факти, коли НКВД розробляло спеціальні операції, які мали за мету розірвати приязні особисті відносини між літературним наставником і його учнем [5, с. 120]. Чимало уваги приділяє автор і спілкуванню письменників під час дружнього застілля. При цьому показує різницю між застіллям у двадцяті і тридцяті роки, наголошуючи, що в тридцятих на відміну від двадцятих панувала взаємна підозріливість [5, с. 254, 345, 347, 497].

Г. Костюк висвітлює і особисті стосунки в колі молодих вчених-гуманітаріїв [5, с. 416–417]. Мемуарист зупиняється на характеристиці особистих відносин українців у концентраційних таборах на Півночі Росії. Зокрема, він розповідає про бесіди у 1937 році з ув'язненим полтавчанином Ф. Пізняком, який був «людиною розумною, критично думаючою і політично свідомою» [5, с. 569]. В одній із бесід Ф. Пізняк пояснив, чому українців тримають в таборах і винищують. «Тому, що ми маємо свідомість української людини, яка збуджена революцією, випросталась на весь зріст і владно вимагає права на власне буття» [5, с. 571]. Висвітлює Костюк, як обставини табору вплинули на особисте спілкування земляків. У 1939 році його запросив до себе в землянку один харків'янин. Справа була в тому, що він був вже «вільнонайманим» і незабаром від'їзжав до Харкова і вирішив пригостити земляка. Обідали «у великому піднесенні. Але не торкалися нічого сучасного, болючого… Ми вже звикли жити замкнено й заховано» [5, с. 627]. Однак, з людьми, яким повністю довіряли, бесідували відверто. Так, в одній із особистих бесід зі своїм колишнім однокурсником з кременецького робітфаку Малафієм приятелі зачепили тему відповідальності за злочини, що чинила влада і досить відверто виказали своє несприйняття методів більшовиків [5, с. 634]. Описана особиста розмова з в'язнем із Західної України, якого невдовзі після входження західноукраїнських земель до СРСР, разом з тисячами земляків привезли до північних концтаборів. Ось уривок з цієї розмови. «Що це за люди? Звідки їх навезли? – Це переважно польські офіцери і жовніри… – Я не розумію. Та вони ж не воювали проти Радянського Союзу. За що ж їх було арештовувати? – За що? Офіцери й поляки – і цього досить. – А ви поляк? – Ні, я українець з Західньої. – Ви вільнонайманий чи ув'язнений? – Ув'язнений… – То українців теж заарештовували: – питаю вже українською мовою. – То ви українець? – замість відповіді питає він мене з радістю. – Українець… – Звідки ви походите? – З Києва… Мій розмовник явно був схвильований» [5, с. 649]. Розповідає Костюк і про спілкування зі своїм слідчим, який належав до українського народу. І це спілкування підсумовує так: «Я давно вже мав переконання, що земля українська, стоптана ворогами й щедро змочена кров'ю народу її, родить і добро, і зло, і патріотів, і зрадників, і доброчинців, і катюг» [5, с. 603]. Г. Костюк визнає, що деякі письменники під тиском репресій писали на колег наклепницькі звинувачення, які служили владі для обгрунтування жорстокого переслідування української інтелігенції і як наслідок не могли не спотворювати особистих відносин у письменницькому колі [5, с. 487, 492]. Часом особисті відносини письменників переходили у образливу сварку і навіть бійку [5, с. 299].

Про подібне зазначає і В. Сосюра: «Коли мені передали фразу дружини Микитенка: «Сосюра!? Та це ж фашист!», – то я, узнавши, що її брата було заслано, як крупного спекулянта в Соловки,

зустрів її з холуєм Микитенка Дубровським і сказав їй: «Я тобі покажу, чортова спекулянтка, який я фашист!» [13, с. 262]. На письменницьких зборах один із колег кричав на Сосюру з трибуни: «Мерзотник!» [13, с. 262]. В. Сосюра дав переконливі свідчення охолодження особистих відносин між письменниками у випадку переслідування одного із них владою. Колеги ставали в такому випадку «байдужими і чужими». «Зі мною боялися навіть вітатися («Не сегодня-завтра он будет арестован…»)» [13, с. 276–277]. В. Сосюра показав, як в особисті відносини інтелігентів втручалася держава. Зокрема, влаштовувалися провокації на дружніх вечірках, а також в будь-яких інших ситуаціях за допомогою добрих знайомих переслідуваного [13, с. 265]. Про те, що В. Сосюра був оточений численними сексотами і був необережним у своїх висловлюваннях при спілкуванні, пише І. Майстренко [6, с. 258]. Про необережність у прилюдних висловлюваннях поета зауважує і Д. Гуменна [4, с. 486–487]. Автобіографічний твір В. Сосюри носить сповідальний характер і важко запідозрити його у свідомому перекручуванні фактів, що в інших авторів часом трапляється. Сосюра є одним з небагатьох радянських письменників, який залишив свідчення про особисті відносини людей під час Голодомору [13, с. 254–257]. Однак, він не висловився щодо причин цієї жахливої трагедії, хоча, можливо, це було результатом редакторської правки.

На відміну від В. Сосюри Д. Гойченко прямо вказав, що причиною Голодомору було нещадне пограбування державою українського селянства [14]. Д. Гойченко торкнувся і такої проблеми, як вплив держави при посередництві вчителів на особисті взаємовідносини батьків і дітей. Місцевий партійний функціонер дав завдання вчительці-комсомольці з'ясувати, де селяни ховають від влади хліб. Виявилося, що вчителька вже займалася подібними справами за дорученням ГПУ, коли влада конфісковувала у населення золоті вироби. Вчителька добре знала своїх учнів і швидко, за допомогою хитрощів, досягла поставленої мети. Діти виказали, де їх батьки ховають хліб. Коли вражений очевидець констатував, що діти стараннями вчительки перетворилися не тільки в убивць своїх батьків, але і самих себе, то партійний функціонер заявив: «Будь-які жертви в ім'я інтересів держави виправдані» [14]. Тобто держава свідомо спотворювала особисті відносини батьків і дітей. Ґрунтовно Д. Гойченко подає факти свідомого розпалювання владою взаємної ненависті в особистих відносинах між селянами [14]. У світлі наведених у мемуарах фактів можна погодитися з думкою С. Алексієвич про події тридцятих років: «З одного боку система шматувала людину, з іншого – люди не жаліли одне одного» [15].

Д. Гойченко зауважує, що Голодомор прямо впливав на психіку людей. Одні нервували й без кінця ходили і ні на хвилину не могли відволіктися від почуття голоду. Вони втратили здатність спати і блукали навіть вночі. Інші ж навпаки мали надзвичайну схильність до сну і спали майже цілодобово [14]. Як спілкувалися люди в голодному українському селі в тридцяті роки свідчить П. Григоренко. Він, уже будучи міським мешканцем, приїхав у рідне село і був вражений тим, що під впливом голоду докорінно змінилися особисті стосунки селян. Його вітання односельцям залишилися без відповіді. Селяни мовчки проходили мимо. Для українського села до Голодомору подібна поведінка була зовсім нетиповою [16]. Звичайно, що не всі селяни раніше були зразком ввічливості, але, щоб не відповісти на вітання перехожого, такого не було.

Ю. Смолич фактично не торкається теми, як вплинули на особисті відносини письменників масові репресії тридцятих років. Виключенням може бути лише нарис про О. Вишню, в якому змальовується зустріч у 1943 році у Москві українських письменників з О. Вишнею, який десять років поневірявся в концтаборах. Ю. Смолич не акцентує уваги читача на питанні, чому О. Вишня потрапив за ґрати, лише підкреслив, що при першій зустрічі Вишня дивився на нього з недовірою, він не знав як приймуть його колишні «товариші по перу». Коли ж Смолич спитав Вишню чи буде той тепер писати? Вишня відповів «так гірко, що серце розривалося»: «Хіба ж я тепер зможу?» [9, с. 227]. Висновок може бути тільки один – репресії тридцятих років прямо впливали на взаємини у середовищі письменників, але автор мемуарів лише ледь торкнувся цієї проблеми. Водночас він подає окремі негативні моменти в особистих відносинах українських письменників, які виникли під впливом життєвих реалій на початку тридцятих років. Готувалася до вистави в московському театрі п'єса Ю. Смолича «По той бік серця». Блискуче пройшла генеральна репетиція. Раптом у приміщенні театру з'явився І. Ю. Кулик – український письменник, партійний і громадський діяч, який у той час у Харкові «порядкував письменницькими справами». І. Кулик заявив, що «дуже радіє, що репертком так уважно попрацював з автором і театром, і вітає театр і автора з дозволом на постановку, бо жодних заперечень проти спектаклю не має». Потім він

під приводом потреби зателефонувати родичу зайшов у кабінет директора театру і став говорити по телефону. Та телефонував він не родичу, а наркому освіти Бубнову, якому підлягали театри, і сказав таке: «Готуються післязавтра випустити спектакль Смолича «По той бік серця», але допустити цього не можна ні в якому разі: спектакль порочний!». Справа в тому, що він говорив в кабінеті директора, а Ю. Смолич і директор театру був у приймальні і нічого не чули б, але випадково телефон був підключений до селекторного зв'язку і вся розмова гучно транслювалася до приймальні. Директор кинувся в кабінет і загорлав: «Іване Юліановичу! Що ж це ви робите? Це ж підло!» Кулик «блідий як папір» шмигнув геть з кабінету. Були і такі особисті відносини. Враховуючи те, що І. Кулик у 1934 році очолив спілку радянських письменників України, то його стиль не міг не мати впливу на загальну атмосферу життя спілки [17].

Однак, спогади Ю. Смолича обходять гострі питання розвитку особистих відносин на тлі насильницької колективізації, Голодомору та масових політичних репресій, які Ю. Смолич сором'язливо називав «порушенням соціалістичної законності».

Автори, спогади яких не піддавалися цензурі, висвітлили процес взаємного спілкування в часи масових політичних репресій досить детально. Зокрема, Д. Гойченко згадує: «Дійшла, нарешті, черга й до мене. На зборах мені було пред'явлено звинувачення в покровительстві "ворогу народу"». Покровительство це виявилося в тому, що Гойченко, будучи одним з керівників підприємства, видав у свій час путівку до санаторію недавно заарештованому «ворогу народу». «Звичайно, я був з тріском знятий з роботи і тепер лише потрібно було чекати арешту». І тут він змальовує, як це вплинуло на особисті стосунки. Люди, яким він в міру своїх можливостей, сприяв, тепер виступали проти нього з великою люттю. «Правда, одні виступали з метою відхреститися від мене, як від кандидата у вороги народу і показати пильність, а іншим явно доставляло задоволення поносити і бити людину, яка тільки що у них користувалася пошаною і повагою, і робила їм добро» [14]. Мемуари свідчать, що країна була опутана невидимою, але дуже відчутною павутиною доносительства, яке культивувалося державою. Павутина охоплювала суспільство знизу доверху. Д. Гойченко стверджує, що окрім районного ГПУ своїх «стукачів» мали і політвідділи МТС. Очільники цих структур намагалися повною мірою використати особисті взаємини своїх агентів і доручали їм під час спілкування з людьми вести провокаційні «антирадянські» бесіди [14]. Звичайно, що такі методи не могли кінець кінцем не створити в особистих відносинах людей атмосферу недовіри. Д. Гойченко наголошує: «Ті, хто виніс тортури і прозрів, не всі відкрито виказують своє засудження більшовизму. Деякі навіть продовжували його вихваляти. Робилося це з метою маскування, бо не було камери без стукачів, завербованих НКВД із числа «ворогів народу» за допомогою залякування, обіцянок полегшити долю або ж підкупом підгодовування чи цигаркою. Стукачами можуть рівною мірою виявитися люди всіх прошарків суспільства, але вони звичайно вербуються із самих боягузливих і підлих … Особливо старанних стукачів переводять почергово в різні камери. Часто підсаджують у камери співробітників НКВД. Але якщо вже такий тип буде розпізнаний ув'язненими – тоді тримайся…» [14].

Мемуарист показав, як змінювалися стосунки в родинах у зв'язку з масовими арештами. У в'язниці чимало арештованих вважало, що дружина за таких обставин не може залишатися вірною законному чоловіку і тому переживати за неї, страждати зовсім недоцільно. Вони насміхалися над тим, хто кохав і вірив дружині, заявляючи, що вірних дружин не існує взагалі. Мемуарист з болем визнає, що до арешту він і сам бачив, що дуже великий відсоток дружин заарештованих «підгулюють», а деякі виходять заміж. Були численні випадки, коли під тиском НКВД дружини заради врятування дітей і себе відмовлялися від своїх чоловіків. Однак, вважав, що говорити, що всі дружини розпутні є нісенітницею і наклепом [14]. Гойченко наводить приклад, який пояснює, чому дружини по відношенню до своїх заарештованих чоловіків нерідко займали осудливу позицію. Коли йому пощастило вирватися із в'язниці, то він, насамперед, зайшов до дружини одного із своїх товаришів по ув'язненню, який на той час сильно захворів. Далі цитата: «Я їй передав від нього уклін і сказав, що його стан потребує підтримки продуктами. У відповідь його дружина відповіла лайкою на його адресу. – Він і сякий, і такий, сидить собі там і не думає про те, що у нього залишилися вдома діти, і навіть листа не надішле – кричала вона. – Не діждеться, щоб я йому ще щось давала… Я вкотре впевнився, що за стінами НКВД мало хто має уяву про те, що робиться в його стінах» [14]. Тобто можна зробити висновок, що пересічні громадяни просто не знали в яких умовах знаходяться арештовані НКВД. Влада і таким чином спотворювала особисті відносини в родинах.

Маловідомі факти з життя і особистого спілкування українців в концтаборах висвітлює С. Підгайний у спогадах «Недостріляні». Він стверджує, що на Соловках 80% в'язнів складали українці і висвітлює міжнаціональні особисті відносини у таборі. Зупиняється автор і на такому питанні як особисті взаємини чоловіків і жінок за умов ув'язнення [18]. У праці «Українська інтелігенція на Соловках» автор підкреслює, що на Соловках «українці забували про колишні свари і братались», тобто особисті відносини несли позитивний заряд. Українці підтримували українців і допомагали один одному врятуватися за тяжких умов ув'язнення [19]. Автор зачіпає і специфіку сімейних відносин в умовах табору [19].

Д. Гуменна дуже виразно показала процес цькування особистості в тридцяті роки і прояви цього цькування у відносинах людей. Коли вона була у складі української делегації в Туркменії, то двоє членів делегації – ревні комсомольці, дізнавшись, що вона з розкуркуленої сім'ї, почали її тероризувати: «кпини, зауваги, прямі лайки – «буржуазная сволоч», «кулачка». Авторка підкреслює розв'язність цих комсомольців в особистому спілкуванні. Вони говорили суржиком: «пайдем подшамаем», «грубо падрубалі» (гарно попоїли), «Во! На большой с прісипочкой!», «Нє бузі!». Гуменна констатує: «Я вже не могла витримати…» [4, с. 340]. Вона згадує, що в часи гоніння не тільки можновладці «обливали мене холодом, але й свої, недавно ще ніби приятелі». Деякі з них, коли її бачили здалека – переходили на інший бік вулиці. «Деякі здалеку вітаються, другі вдають, що не бачать» [4, с. 340, 397, 412]. Вона змальовує зустріч друзів у тридцяті роки: «Не знаю, чи потрібна була та наша зустріч – така вона була зв'язана… А як нема щирості й вільного вислову, то нема й радості товариської зустрічі. Далі балачок про женячку та про те, де хто працює, якось не йшло, завмирало на вустах. Так налягала невидна тінь на звичайні людські взаємини, кожне кожного боїться» [4, с. 412].

Важливі спостереження особистих відносин на тлі репресій тридцятих років зафіксував В. Кравченко, який працював тоді одним із керівників на великому промисловому підприємстві у місті Нікополь. Він відзначив, що на особисті стосунки людей негативно впливав таємний нагляд, про який люди здогадувалися. Зокрема, коли йому потрібно було відверто поговорити з колегою, то він запропонував вийти з автомобіля і пройтися пішки, тому що персональні шофери зазвичай працюють на НКВД і краще, щоб вони не чули розмови своїх шефів [20]. Потім щезла довіра у відносинах між людьми, які раніше були щирими приятелями і досить вільно спілкувалися на різноманітні теми. А з розпалом політичних репресій всі стали дуже обережними у спілкуванні і намагалися триматися подалі один від одного [20].

На зборах партійного активу Нікополя був зачитаний таємний лист ЦК ВКП(б), в якому вимагалося шукати ворогів серед однопартійців. Висновок, який логічно витікав з листа, був недвозначним: тепер виміром вашої відданості владі буде кількість ваших доносів на найближчих друзів. Ті ж, хто поставлять особисту дружбу вище інтересів партії, повинні будуть нести відповідальність [20]. За тих умов ця погроза означала в кращому випадку заточення у в'язницю. Кравченко підкреслив, що з цього моменту стало справою «честі» доносити і викривати «таємних ворогів» партії. У результаті люди боялися говорити з найближчими друзями, відсторонювалися від родичів і колег. Бо ніхто не міг гарантувати, що вони не заражені бацилами страшної епідемії, що охопила всю країну. Люди забували, що «колись на світі існували такі речі, як відвертість, відданість, дружба» [20].

Для дослідника важливим джерелом є документальний роман А. Кузнєцова «Бабин Яр». Він цілком може бути віднесений до мемуарного жанру. Його автор на початку своїх спогадів недвозначно заявляє: «Я пишу так, начебто даю під присягою юридичні свідчення на самому високому чесному суді – і відповідаю за кожне своє слово. В цій книзі тільки правда – ТАК, ЯК ЦЕ БУЛО» [21, с. 6]. Хоч автор тільки невелику частку своїх спогадів присвячує тридцятим рокам, але він висвітлює цікаві факти про особисте спілкування українців у цей період. Зокрема, про вплив масових політичних репресій на особисті стосунки пересічних киян. Він свідчить, що ще на початку тридцятих років його дід у спілкуванні з гостями мав одну тему для розмови – як раніше було добре і люди були ситі і багаті, і як більшовики-босяки все загубили. Коли ж у 1937 році дідового друга заарештували за розказаний у черзі анекдот, і друг пропав безвісти, як потонув, то дід вже боявся заводити мову про більшовиків-босяків, замкнувся і говорив лише про те, як у старовину добре жилося. Відверто він міг лише спілкуватися з Богом, якому, стоячи перед іконами на колінах, розповідав про свою ненависть до більшовиків, бо «знав, що вже хто-хто, а Господь вислухає і не продасть» [21, с. 15].

Недовіра в особистому спілкуванні була природним проявом існуючих реалій доби масових

політичних репресій. І це стосувалося всіх без виключення. Як пересічного міщанина, так і високопосадовця. У мемуарах відомого радянського розвідника В. Кривицького «Я був агентом Сталіна» описана сцена зустрічі з близьким другом біля залізничних кас у Ленінграді в 1937 році. В. Кривицький тільки приїхав з-за кордону. Спитав у друга як справи. Друг «озирнувся навколо і відповів приглушеним голосом: – Арешти, одні арешти. Тільки в одній Ленінградській області арештовано більш ніж 70 відсотків всіх директорів заводів, включаючи військові… Ніхто не застрахований, ніхто нікому не довіряє» [22]. В Україні було те ж саме. Про це свідчать, зокрема, мемуари сина директора «Криворіжсталі» в 30-і роки Є. Вєсніка. Він свідчить, що коли влітку 1937 року заарешували замісника директора «Криворіжсталі», невдовзі заарештували і самого директора [23].

Колишній голова Раднаркому СРСР В. Молотов мемуарів не написав, але залишив розповіді про свою діяльність, які були записані журналістом Ф. Чуєвим. У них В. Молотов торкнувся і людських взаємовідносин в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Він відверто говорить, що розпалював класову ворожнечу в ході «викачування хліба» в українських селян. Зокрема, постійно підкреслював, що потрібно «придушити куркуля». Хоч із його розповіді випливало, що душили не тільки куркуля, а всіх селян, хто мав хліб. Він же зізнається, що хліб «викачували» за цінами, які були нижче ринкових і селянам вони були зовсім невигідні. Але, застосовуючи різні «доволі різкі заходи», розпалюючи ворожнечу між селянами під прапором боротьби з куркулем, В. Молотов об'єктивно сприяв руйнації особистих нормальних стосунків між українськими селянами [11]. Вищенаведені факти відносяться до кінця двадцятих років, але такий «стиль» насаджування класової боротьби в українському селі значно посилився у тридцяті роки. Молотов свідомо йшов по шляху зла і виправдовував цей шлях. Зерна зла, які він сіяв в Україні, не могли не зійти в подальшому загостренням особистих стосунків на селі. В. Молотов згадує масові політичні репресії і цілком їх виправдовує. Він розповідає, як допитували українця В. Чубаря, якого характеризує як дуже обережну і розумну людину, котрий, будучи заступником голови Раднаркому СРСР, дружив з іншим заступником голови уряду СРСР – М. Антиповим. Тобто особисті відносини між цими людьми були приязними. Але після арешту Антипова була проведена в присутності Сталіна та його оточення очна ставка Антипова і Чубаря. Антипов почав розповідати те, що йому, очевидно, надиктували слідчі НКВД. Чубар не витримав і сказав: «Я таку змію на своїх грудях тримав! Змія на моїх грудях, провокатор!» Навіть Молотов, який був на цій очній ставці, визнав, що «Антипову не у всьому повірили, я вже відчував, що він може наговорити…» [11]. Проте Сталін вирішив Чубаря знищити. Приклад відносин В. Чубаря і М. Антипова свідчить, що приязні особисті стосунки людей під тиском обставин тридцятих років руйнувалися вщент.

Висновки. Таким чином, після огляду мемуарів можна з впевненістю сказати, що вони у цілому дають багатий матеріал для дослідження особистих стосунків у тридцяті роки. Але потрібно зауважити, що мемуари, котрі пройшли державну цензуру, обходять гострі кути. Приміром, розлогі мемуари Ю. Смолича фактично замовчують вплив Голодомору і масових політичних репресій на особисті стосунки людей. Хоча і в них зустрічаються факти, які дозволяють зробити висновок про викривлення особистих стосунків у ці роки. Мемуари, які не піддавалися державній цензурі, свідчать про те, що тридцяті роки внесли суттєві зміни в особисте спілкування людей. Зокрема, свою роль зіграла боротьба влади з так званим «українським буржуазним націоналізмом». Певна частина інтелігенції під страхом отримати звинувачення в націоналізмі намагалася підкреслити свою лояльність фактичною відмовою від культури свого народу. Вже те, що деякі особи у спілкуванні з друзями-українцями перейшли з української на російську мову, говорить про суттєві зміни в особистих відносинах. Однак, частина національної інтелігенції не піддалася тиску влади і продовжувала спілкуватися українською мовою. Репресії тридцятих років мали наслідком те, що сотні тисяч українців опинилася у в'язницях і таборах. Там також значну роль грали особисті відносини. Автори мемуарів свідчать, що українці підтримували земляків, хоча в цілому звикали жити замкнено й приховано. Однак і на волі українці остерігалися один одного і навіть в дружніх компаніях не завжди були відвертими. Як зафіксував один із мемуаристів: люди забували, що колись на світі існували такі речі, як відвертість, відданість, дружба. Негативно впливала на особисте спілкування людей і створена владою система доносительства, яка живила атмосферу недовіри у відносинах. Автори стверджують, що атмосфера недовіри до ближнього пронизала не тільки верхи, але і низи суспільства. Прості люди були залякані не менше ніж чиновництво

та інтелігенція. Як зауважив один із сучасників: тільки Господь вислухає і не продасть. Значний вплив на людське спілкування мав і Голодомор. Під страхом голодної смерті люди забували про норми людської поведінки, відносилися один до одного з позицій тваринного виживання. Цьому сприяла влада, яка під гаслом боротьби з куркулем розпалювала в країні класову ворожнечу. Матеріали спогадів дають можливість зробити висновок, що особисте спілкування людей у тридцяті роки зазнало суттєвого викривлення і мало відчутний вплив на спілкування у наступні десятиліття. Цю проблему, на думку автора, варто розглянути надалі.

Список літератури:

1. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938) / С. В. Кульчицький, В. Ю. Васильєв, Г. Г. Єфіменко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2013. URL: http://resource.history.org.ua/item/0009413 (дата звернення: 15.06.2025).
2. Христова Ю., Рец В. Механізм здійснення масових репресій в УРСР у період «Великого терору» 1937–1938 рр. у контексті «куркульської операції». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* 2019. Том 30. (69) № 4. С. 106–110. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/4.18
3. Ігнатова Л. Залучення студентів вищих технічних закладів освіти до суцільної колективізації в УСРР (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). *Сторінки історії*. 2024. № 58. С. 213–225. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.58.2024.309247
4. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.
5. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1987. 744 с.
6. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1985. 417 с.
7. Гончар І. Спогади. *Пам'ятки України*. 1993. Ч. 1–6.
8. Семененко О. Харків, Харків… Б/м : Сучасність, 1977. 240 с.
9. 9. Смолич Ю. Рассказ о непокое. Москва : Известия, 1971. 560 с.
10. Шевельов Ю. Я, мені, мене… (і довкруги). Спогади. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady/ (дата звернення: 02.05.2024).
11. Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым. URL: https://royallib.com/book/chuev_feliks/sto_sorok_besed_s_molotovim.html (дата звернення: 02.04.2021).
12. Копелев Л. И сотворил себе кумира… URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0010221 (дата звернення: 23.05.2024).
13. Сосюра В. Третя Рота. Київ : Знання, 2010. 352 с.
14. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. URL: http://resource.history.org.ua/item/10752 (дата звернення: 10.10.2024).
15. Алексиевич С. Время секонд-хенд. URL: https://loveread.ec/book-comments.php?book=28332 (дата звернення: 01.09.2024).
16. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс… URL: http://belousenko.de/books/grigorenko/grigorenko_rats.pdf (дата звернення: 23.05.2024).
17. Смолич Ю. Мозаїка. З тих років (курйози). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolych_Yurii/Mozaika_Z_tykh_rokiv_kkurioz/ (дата звернення: 01.06.2025).
18. Підгайний С. Недостріляні. Т. 1. URL: https://diasporiana.org.ua/memuari/3700-pidgayniy-s-nedostrilyani-t-1/ (дата звернення: 12.05.2025).
19. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках (спогади 1933–1941). URL: https://surl.li/kyqnvd (дата звернення: 15.05.2025).
20. Кравченко В. Я избрал свободу. URL: https://royallib.com/book/kravchenko_viktor/ya_izbral_svobodu.html (дата звернення: 05.05.2025).
21. Кузнецов А. Бабий Яр. Б/м : «Посев», 1973. 180 с.
22. Кривицкий В. Я был агентом Сталина. URL: https://royallib.com/book/krivitskiy_valter/ya_bil_agentom_stalina.html (дата звернення: 07.05.2025).
23. Весник Е. Дарю, что помню. URL: https://litlife.club/books/153749/read (дата звернення: 10.02.2025).

Serhiienko S. Yu. REFLECTION OF THE PERSONAL RELATIONSHIPS OF UKRAINIANS IN THE 1930's IN MEMOIRS

Based on the analysis of memoirs, the article highlights the influence of the historical realities of the 1930's on the personal relationships of people within the Ukrainian statehood existing at that time. The author notes that memoirs that fell under the influence of state censorship avoid the problems of forced collectivization and the Holodomor, as well as mass political repression. That is why the vast majority of the memoirs reviewed in this article were not subjected to state censorship. However, memoirs that were clearly affected by it are also considered. They contain materials that highlight the issue to some extent. The author emphasizes that when analysing memoirs, he tried to take into account not only facts and theoretical reflections, but also the personality of the memoirist, their social status in the 1930's and during the period of writing memoirs, and, undoubtedly, the influence of state censorship and the so-called "internal censor" on the content of their memoirs. All uncensored memoirs assert that personal relationships in the thirties were significantly different from those in the twenties. If the twenties are presented in memoirs as a period of relatively free personal communication, then, according to memoirists, in the thirties the authorities did everything to ensure that this communication was under their control. It is emphasized that a similar situation existed throughout the USSR, but the pressure of the authorities was the most brutal in Ukraine. It was in the thirties that restraining the development of Ukrainian culture and the outright persecution of the national intelligentsia intensified significantly. Whereas in Russia the term "enemy of the people" was applied only to representatives of the so-called "enemy" classes, in Ukraine this term primarily referred to those who defended the interests of the nation. The authorities considered them nationalists, bitter enemies of internationalism, which was one of the cornerstones of the Bolshevik theory. That is, a nationalist was undoubtedly considered an "enemy of the people". The author gives examples of persecution of Ukrainian cultural figures for "bourgeois nationalism" and presents the facts about how this affected the personal communication of Ukrainians. In particular, it is emphasized that in the late thirties, a person could be accused of nationalism just for speaking Ukrainian. Memoirs show that people in those years were afraid to express their thoughts openly in personal communication. Sincerity was dosed and excluded the expression of opinions that could be interpreted as anti-Soviet even among friends. The author highlights the opinion of one of the memoirists that in their relationships with ordinary people, members of the ruling party were guided not only by party discipline but also by cruelty and inhumanity. The article presents the facts of the impact of forced collectivization and the Holodomor on human relationships. It also highlights the personal relationships of Ukrainians in places of detention. The author emphasizes that mass political repression had a negative impact on the personal relationships in families. The author concludes that the terrible events of the thirties influenced people's behaviour in the following decades.

Key words: *personal relationships, thirties, authorities, Holodomor, memoirs, repression.*

УДК [94(477):355.2:27-277.2]"20/21
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.19

Тарасенко С. В.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

УКРАЇНСЬКЕ КАПЕЛАНСТВО В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СУЧАСНИЙ ВИМІР

Актуальність дослідження українського капеланства зумовлена зростаючим значенням релігійного чинника в умовах війни та національного відродження. Інститут капеланства є не лише духовною підтримкою для військовослужбовців, а й важливою складовою процесу державотворення, що сприяє формуванню моральної єдності та стійкості суспільства. Метою статті є комплексне дослідження еволюції українського капеланства від часів Київської Русі до сучасності, виявлення його історичних форм, функцій і трансформацій, а також аналіз його ролі у сучасних державно-релігійних відносинах. Стаття ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує історичний, релігієзнавчий та культурологічний аналіз. У процесі дослідження проаналізовано ключові етапи становлення військового духовенства в Україні: від князівських дружин і козацьких формувань до сучасної моделі військового капеланства у Збройних Силах України. Окрему увагу приділено досвіду діяльності капеланів у періоди Української революції 1917–1921 рр., під час Другої світової війни, а також в умовах російсько-української війни після 2014 року. Розглянуто питання нормативно-правового забезпечення капеланської служби, її місця в системі цивільно-військових та державно-релігійних відносин. Показано, що відродження інституту капеланства в Україні є частиною ширших трансформацій, пов'язаних із переосмисленням ролі церкви в суспільстві, духовною консолідацією нації та посиленням морально-психологічної підтримки військових у бойових умовах. У висновках наголошено, що українське капеланство постає як важливий чинник духовної стійкості армії, соціальної солідарності та гуманітарної присутності релігії у сфері оборони держави.

Ключові слова: *капеланство, військове духовенство, державно-релігійні відносини, Збройні Сили України, духовна підтримка, релігія і армія, моральна стійкість.*

Постановка проблеми. Тема українського капеланства є надзвичайно актуальною в контексті сучасних політичних та суспільних процесів, що відбуваються в Україні. Вона не лише торкається духовних аспектів військової служби, а й є важливою складовою процесу державотворення, адже визначення ролі церкви в суспільстві та в державному будівництві стає важливим етапом на шляху до стабільності та єдності країни. Українське капеланство, зокрема, є тією ланкою, що сприяє духовній єдності в умовах воєнних та кризових ситуацій. Тематика дослідження українського капеланства є також актуальною для осмислення сучасного стану державно-релігійного співробітництва, оскільки в Україні ми спостерігаємо активне становлення законодавчої та організаційної бази для діяльності військових капеланів, що стало важливим етапом у процесі військового та громадянського відродження. Дослідження цього аспекту дає змогу зрозуміти не лише роль церкви в армії, але й її вплив на суспільні процеси та державну політику, а також на процеси морального та психологічного відновлення нації в умовах постійних викликів, зокрема війни.

Аналіз останіх досліджень і публікацій. Останніми роками питання військового капеланства в Україні стали предметом активних теоретичних та прикладних досліджень. Це пов'язано з важливістю цього інституту в умовах сучасних соціально-політичних та військових викликів, зокрема війни в Україні. Інститут військового капеланства в Україні останніми роками набув значної уваги в історико-науковому дискурсі, що зумовлено його активним розвитком у контексті війни на сході України та повномасштабного вторгнення РФ. У фокусі сучасних досліджень перебувають як історичні передумови виникнення капеланського служіння, так і етапи його інституціоналізації.

Історичні витоки військового духовенства в українській традиції розглядає А. М. Зачепа [5], зокрема на матеріалі доби Київської Русі. Питання функціонування капеланства у військових

підрозділах України різних періодів досліджуються В. В. Петровичем, І. В. Чаріковою та В. С. Петровичем [10], які акцентують увагу на формуванні інституту капеланства як невід'ємної складової українського війська.

Суттєвий внесок у розвиток наукової бази становлять праці М. М. Ващука [2, 3], в яких охоплено теоретико-правові аспекти інституціалізації капеланської служби як в Україні, так і в порівняльному контексті з досвідом США. Окремо варто відзначити його аналітичний підхід до становлення нормативно-правового забезпечення функціонування інституту військового духовенства. О. М. Ворощук [4] здійснює періодизацію розвитку військового капеланства в Збройних Силах України у 1991–2017 роках, водночас пропонуючи практичні рекомендації щодо задоволення релігійних потреб військовослужбовців у сучасних умовах. Досвід іноземних держав у сфері військового душпастирства систематизовано у публікації О. Карпенка [8], в якій проаналізовано особливості капеланства на основі матеріалів «Зарубіжного військового огляду».

Особливу увагу приділено діяльності католицьких церков у процесі інституювання капеланства в Україні у праці Л. Владиченка та Т. Кожушка [6]. На актуальні аспекти становлення капеланської служби як інституції в умовах гібридної війни звертає увагу П. О. Ткачук [13], розглядаючи її еволюцію в контексті воєнного конфлікту та викликів національної безпеки. У цьому ж ключі важливим є аналітичний документ Національного інституту стратегічних досліджень, присвячений оцінці сучасного стану, можливостей і перспектив військового душпастирства.

Таким чином, проведений аналіз засвідчує зростання наукового інтересу до проблематики військового капеланства, що відображає як історичну тяглість цього явища, так і його актуальність у новітній військовій історії України.

Постановка завдання. Упродовж останніх десятиліть в Україні спостерігається активна трансформація державно-релігійних відносин, що особливо загострилася в умовах військової агресії. У цьому контексті важливого значення набуває інституціоналізація військового капеланства як особливої форми співпраці держави та релігійних організацій. Проблема недостатньо вивчена в межах історичних наук у поєднанні з сучасними державно-релігійними трансформаціями, зокрема з урахуванням впливу російсько-української війни на формування нової моделі духовної опіки в Збройних Силах України.

Виклад основного матеріалу. Розвиток військового капеланства має глибокі історичні корені, і кожен етап розвитку цього інституту відзначався специфічними ініціативами як з боку Церкви, так і з боку держави чи військових.

Слово «капелан» походить від імені святого Мартина Турського, який був молодим римським легіонером. Одного разу, коли він перебував у гарнізоні в Ам'єні (сучасна Франція), він зустрів бідного жебрака, який був змерзлий. Щоб допомогти йому, Мартин відрізав половину свого плаща, який латинською мовою називався «capra». Нічого не підозрюючи, він вирішив віддати частину свого одягу, і вночі йому приснився Ісус Христос, одягнений саме в цей плащ. Після цього випадку плащ Мартина став символом доброти та благодійності, і його частина стала важливим святим реліквієм. Французька армія почала вшановувати цей предмет, і для поклоніння йому було створено спеціальний похідний храм-намет, який називали капелою (від латинського слова «capella»). Цей намет був місцем для молитви та духовної підтримки, що супроводжувало військо в походах. Священика, який служив у цьому наметі, почали називати capellanus – капелан, що вказувало на його роль духовного наставника і служителя у військовому контексті [9, с. 67].

Як зазначено, в аналітичній записці «Служба військових капеланів у Воєнній організації Української Держави: необхідність, можливості та перспективи»… «військовий капелан – повний воїн і повний священик (душпастир). Але бажаючий послужити своїй церкві і державі в ролі військового капелана, згідно з вимогами канадських і американських властей, має бути людиною доброго здоров'я; повинен мати академічну освіту університетського рівня і не менше трьох років богословських студій магістерського рівня (це приблизно рівень духовної академії). Крім того, він повинен мати відповідні духовні, моральні, інтелектуальні та психологічні кваліфікації. Крім того, «кандидат повинен мати контракт на військову службу протягом не менше шести років» [12].

Необхідно зазначити, що військові священики (капелани) є важливим елементом багатьох армій світу, надаючи духовну підтримку та виконуючи релігійні обов'язки, що допомагає зміцнювати моральний дух військових та задовольняти їхні духовні потреби, особливо в складних умовах війни. У Китаї та Північній Кореї, де панує комуністична ідеологія, релігійна свобода обмежена, і на законодавчому рівні заборонена присутність капеланів у збройних силах. Оскільки

ці країни суворо контролюють релігійні інституції та обмежують їх вплив на суспільство, релігійні послуги для військовослужбовців не надаються офіційно. Військові в цих країнах не мають доступу до релігійних обрядів чи підтримки від священиків, оскільки уряди цих держав не визнають за необхідне залучати духовенство до військової служби [8].

З 742 або 743 року, коли на Першому східнофранкському соборі в Регенсбурзі було ухвалено рішення про участь священиків у військовій службі, почався процес формування інституту військового капеланства в Європі. Важливою умовою було те, що священики не могли носити зброю і не брали участі в бойових діях. Це рішення мало далекосяжний вплив на розвиток військового капеланства в Європі, і з того часу роль капеланів в арміях стала важливою складовою частиною організації духовної підтримки військових. Згідно з Женевською конвенцією 1949 року, що була розроблена для захисту жертв війни, зокрема військовополонених, капелани мають особливий статус. Їх визнають як осіб, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях. Це означає, що капелани зберігають свої духовні функції навіть у разі потрапляння в полон. Згідно з цією угодою, капеланам мають бути надані умови для продовження їх служіння серед полонених, і вони не повинні бути об'єктами переслідувань або насильства через свою релігійну діяльність [8].

Історія українського капеланства має глибоке коріння, яке сягає часів Київської Русі. Капеланство, як інститут, виникло задовго до створення сучасної української армії, і його функції та значення постійно змінювались під впливом соціальних, політичних та релігійних умов. Військові капелани надавали духовну підтримку та здійснювали релігійні обряди для вояків, їхня роль стала незамінною як під час боротьби за національну незалежність, так і в часи мирного розвитку держави. Історія створення українського капеланства охоплює довгий період, впродовж якого змінювались його функції, форми організації та має кілька важливих етапів розвитку, починаючи з часів Київської Русі і до сучасності. Від часів Київської Русі до сьогоднішніх днів капеланство продовжує бути важливим інститутом для духовної підтримки українського війська та населення.

У період Київської Русі почала формуватись перша організація духовної підтримки військових. Існувала певна релігійна служба, яка забезпечувала моральну підтримку воїнів, оскільки християнство, прийняте в 988 році, включало в себе ритуали духовного супроводу армії. Військові капелани, хоч і не мали чіткої організації, виконували функцію духовних наставників та супроводжували князів та воїнів у походах, молячись за їхню перемогу. Вони могли виконувати обряди, допомагати з підготовкою до бою, а також надавати моральну підтримку під час війни.

Важливою характеристикою цього періоду було те, що Церква та князівська влада в Київській Русі тісно співпрацювали у питанні духовної опіки над армією. Князь Володимир Великій створив при дворі особливу церковну адміністрацію, що організовувала діяльність священиків, у тому числі і для армії. Священики отримували підтримку від князівської влади в їхній діяльності, зокрема для надання духовної допомоги солдатам, що брали участь у війнах. Їх роль була не тільки релігійною, а й політичною, оскільки вони сприяли зміцненню моралі і підтримці князівської влади серед воїнів. Роль священиків у військових справах була важливою, і вони виконували функції не тільки релігійного наставника, але й морального зміцнення воїнів, надаючи їм духовну допомогу у часи небезпеки [5]. Військові священники супроводжували армії в походах. Ці священнослужителі благословляли війська перед битвами, здійснювали молебні та обряди для підтримки морального духу воїнів. Про це свідчать такі важливі джерела, як «Повість временних літ», Іпатіївський літопис та інші документи того часу [7].

У козацький період роль священиків в армії збереглася і навіть стала ще більш виразною. Козацькі ради часто проходили в присутності священника, а козаки активно залучали духовенство до своїх військових справ. У Літописі Самійла Величка та інших документах згадується благословення військ перед битвами та молитви за перемогу. Важливою частиною духовного життя козаків було не тільки участь священиків у релігійних обрядів, а й вимоги до священиків і церковних хористів, які мали бути висококваліфікованими та освіченими. Козаки також здійснювали духовні подвиги за перемогу на війні, освячували прапори та брали участь у чернецтві чи священстві [13].

У період Речі Посполитої (Польща, Білорусь, Україна, Литва) в 1690 році Варшавський сеймик впровадив інститут військового священства, що передбачав утримання капеланів з королівської казни. Це означає, що на офіційному рівні в армії почав формуватися інститут капеланів, який забезпечував духовну підтримку військових. Це були перші кроки до формалізації інституту

військового капеланства, що було важливою частиною духовної структури армії того часу.

Під час входження України до складу Російської імперії роль капеланства в українській армії стала частиною загальної структури імперії. Російська православна церква організовувала військове духовенство. Військові капелани стали частиною регулярної армії, і їх роль обмежувалася виконанням релігійних обрядів. Вони не брали активної участі в військових стратегіях або моральному стимулюванні солдатів, але продовжували виконувати важливу роль у підтримці духовного стану армії. В цей період капеланство вже не було настільки тісно пов'язане з національними чи локальними традиціями, а стало більш централізованим інститутом, підпорядкованим Російській імперії.

До 1917 року в армії та флоті Російської імперії існувала посада капелан, яку обіймали священнослужителі, що виконували роль духовних наставників для військовослужбовців. Їх обов'язки включали проведення релігійних обрядів, підтримку морального та духовного стану військових, а також надання їм духовної допомоги під час бойових дій. Капелани були частиною регулярних військових підрозділів, і на них покладалися обов'язки допомоги солдатам у скрутних моральних ситуаціях, особливо під час війни.

Після Жовтневої революції 1917 року в Радянському Союзі військове капеланство було ліквідовано, а на зміну йому прийшла посада замполіт (заступник командира з політичної частини). Замполіт мав завдання ідеологічно виховувати військовослужбовців, проводити політичну роботу серед них і підтримувати вірність комуністичній партії. Членство в КПРС і пропаганда атеїзму стали важливими аспектами служби замполіта, і саме ця посада взяла на себе функцію моральної та ідеологічної підтримки військових.

Незважаючи на це, капелани залишалися в арміях деяких українських національних військових формувань, таких як:

• Українські Січові Стрільці (УСС) – в період з 1914 по 1918 рік, коли українці брали участь у боротьбі за незалежність під час Першої світової війни.

• Українська Галицька Армія (УГА) – у 1918–1921 роках, коли Україна намагалася відновити свою незалежність, і військові формування цього періоду використовували службу капеланів для духовної підтримки військових.

• Січові Стрільці УНР – під час боротьби за незалежність України в 1917–1921 роках.

• Українська Повстанська Армія (УПА) – в 1943–1954 роках, під час Другої світової війни та повстанської боротьби проти радянської влади [7, с. 79].

Протягом 1920–1930-х років відбувалися масові репресії щодо священнослужителів, а також ченців і монахів. Багато з них були арештовані, заслано до таборів або страчені. Церква була під постійним контролем і нагляду держави, а релігійні установи були обмежені в своїх діях.

Періодизація становлення капеланства в Збройних Силах України (ЗСУ) має умовний характер. Це обумовлено тим, що періоди можуть змінюватися в залежності від дослідницької парадигми, акцентів на різні аспекти розвитку, а також від того, як саме трактуються різні етапи цього процесу. Важливий внесок у вивчення історії капеланства в Збройних Силах України зробила Л. Владиченко [6], запропонувавши свою періодизацію розвитку співпраці церков і релігійних організацій із ЗСУ. Так, згідно з періодизацією Л. Владиченко, три основні етапи розвитку капеланства в ЗСУ виглядають наступним чином:

Перший період (1992 р. – до листопада 2008 р.) – час налагодження співпраці. Це був етап початкової взаємодії між церквами та Збройними Силами України. Спочатку співпраця була безсистемною та спорадичною, тобто не було чіткої організації чи інституційного оформлення. Релігійні організації активно надавали духовну підтримку військовим, але це більше залежало від ініціатив окремих священників і церков. Від 2000 року ситуація поступово почала змінюватися, і співпраця між різними релігійними конфесіями та військовими набирала форму консолідованої взаємодії. Це був час становлення перших структур, що працювали в напрямку духовного забезпечення армії.

Другий період (з листопада 2008 р. по липень 2014 р.) – етап консолідованої та дієвої співпраці. У цей час співпраця між церквами та Міністерством оборони України стала більш організованою і системною. Відбулося формування певних механізмів взаємодії, що включали духовну підтримку військових, розширення ролі капеланів у структурі ЗСУ, а також початок створення умов для офіційного визнання капеланства як окремої ланки військової служби. Співпраця була не лише теоретичною, а й практичною, що виявлялося у реальних заходах та програмах підтримки армії з боку релігійних організацій.

Третій період (з липня 2014 р.) – створення та становлення інституту військового капеланства на загальнодержавному рівні. Починаючи з

2014 року, в умовах російської агресії та активних бойових дій на сході України, капеланство в ЗСУ отримало новий етап розвитку. Це був час активного створення та становлення інституту військового капеланства на офіційному рівні. Військові священники стали важливою частиною армії, і їх роль набувала законодавчого оформлення. Запроваджено більш чітку нормативно-правову базу для діяльності капеланів, що дозволило їм здійснювати свою службу в офіційному порядку, зокрема, за підтримки Міністерства оборони України та інших державних структур [6].

Так, дійсно, багато українських науковців запропонували власні схеми періодизації історичного процесу становлення інституту військового капеланства в Україні, удосконалюючи попередні підходи. Ось кілька важливих внесків в цю тему: М. Ващук, досліджуючи історію капеланства в Україні, запропонував свою схему періодизації, зокрема звернувши увагу на розвиток капеланства в контексті змін, що відбувалися в українському суспільстві після проголошення незалежності України. Він визначав періоди, в яких особливо змінювалися відносини між Церквою, державою та армією, і зазначав, як ці зміни впливали на становлення інституту капеланства в ЗСУ [2; 3, с. 14–15].

Ще один науковець, О. Ворощук, доповнив схему періодизації становлення військового капеланства в Україні, акцентувавши увагу на постійно зростаючій ролі капеланів у військових діях, особливо з початком збройного конфлікту на сході України. Він наголошує на важливості інституціоналізації капеланства та необхідності офіційного визнання цього інституту у складі Збройних Сил [4, с. 65–69].

Представник Української Греко-Католицької Церкви А. Зелінський у своїй книзі «Соняхи. Духовність на час війни» [1] зробив вагомий внесок в осмислення духовної складової війни. Зелінський звернув увагу на «духовний вимір людського досвіду війни», підкреслюючи, що капеланство не лише підтримує моральний дух військових, а й служить важливим елементом осмислення власних переживань і досвіду війни для кожного солдата. Він показав роль капеланів у війні як не просто релігійних наставників, але й як людей, які допомагають солдатам знайти сенс у складних та важких умовах бойових дій.

Таким чином, науковці, такі як М. Ващук, О. Ворощук та А. Зелінський, значно вдосконалили та доповнили схему періодизації розвитку військового капеланства в Україні, розглядаючи його через різні аспекти: від юридичної та інституційної організації до духовної та моральної підтримки військових.

Ця періодизація показує, як розвивалася співпраця між церквою і армією в Україні, і як з часом капеланство стало важливою складовою частиною військової структури, зокрема у контексті духовної та психологічної підтримки військових під час бойових дій.

В Україні процес відродження військового капеланства набув потужного розвитку під час війни з Росією. Це стало результатом як практичних кроків, так і теоретичного переосмислення ролі капеланів. Військові капелани в Україні почали активно діяти в контексті сучасних збройних конфліктів, зокрема під час війни з Росією. Офіційно капеланська служба була закріплена в 2016 році, коли прийняли закон про військових капеланів [11]. Роль капеланів полягає не лише у духовному супроводі, але й у наданні психологічної підтримки військовим. Вони є своєрідними посередниками між релігійною спільнотою та військовими, виконуючи місії морального зміцнення [14].

Війна Росії проти України стала новим етапом в історії військового капеланства в Україні. В умовах війни, коли нація бореться за свою незалежність, суверенітет і права людини, зокрема за право на свободу віросповідання, роль капеланів набуває особливо важливого значення. Військові капелани не лише виконують традиційні релігійні обряди, але й виконують ключову роль у підтримці морального духу українських військових, допомагаючи їм переживати стреси, втрати та важкі бойові умови. Вони забезпечують духовну і психологічну підтримку, сприяють осмисленню війни та боротьби за свободу через призму духовних цінностей і релігійних переконань. Вони є важливим чинником у процесі зміцнення духовної єдності народу, що вкрай важливо в умовах війни, коли кожен солдат відчуває потребу в підтримці та віри у перемогу.

Проаналізувавши наукові джерела, ми визначили основні етапи становлення українського капеланства, які узагальнені у таблиці 1.

Висновки. Історія військового капеланства в Україні – це багатий та різноманітний процес, який включає релігійні, соціальні та політичні аспекти. Від Київської Русі до сучасної незалежної України капеланство грало важливу роль у формуванні духовної стійкості армії. Роль капеланів була різною в залежності від історичних обставин, але їхня духовна підтримка завжди була важливою складовою морального духу військових.

Таблиця 1

Етапи створення українського капеланства [13; 10]

Етап	Характеристика етапу
Київська Русь (X–XIII століття)	Перші відомості про духовну підтримку військових в Україні виникають ще за часів Київської Русі, коли християнство стає офіційною релігією. Воїни отримували духовні настанови та благословення від священнослужителів, хоча інститут капеланства як такий ще не існував. Проте священики активно супроводжували армії, виконуючи обряди, молитви та служби, що відіграли важливу роль у збереженні морального духу військових.
Козаччина (XVI–XVII століття)	В епоху Козаччини (XVI–XVII століття) роль священиків у військовому житті значно зросла. Козаки мали своїх духовних наставників, які супроводжували армії в походах, благословляли на битви, проводили молебні та сповіді. Проте на той час ще не було формалізованої структури капеланства. Священики вели проповідницьку діяльність, допомагали підтримувати мораль та духовну силу козаків. Система капеланства в цей час була здебільшого неофіційною та залежала від волі козаків.
XVIII–XIX століття	У XVIII–XIX століттях, зокрема в часи існування Російської імперії, українська церква була під контролем Московського патріархату. За цих умов система капеланства в Україні була ліквідована або обмежена, адже священики в армії переважно не мали незалежності та підкорялися російському духовенству. Проте релігійна роль священиків залишалася важливою в контексті підтримки морального духу військових.
Початок XX століття: визвольні змагання	З початком визвольних змагань 1917–1920 років, після проголошення незалежності Української Народної Республіки, капеланство починає формалізуватися. У 1918 році було засновано перше капеланське відділення в українській армії, яке передбачало призначення священиків до військових частин для духовної підтримки солдатів. Це стало важливим кроком до створення українського капеланства, хоча його існування було короткочасним через поразку УНР та подальшу радянську окупацію.
Радянський період: ліквідація капеланства	Після поразки визвольних змагань і приходу радянської влади в Україні в 1920-х роках інститут капеланства було ліквідовано. Протягом більшої частини радянського періоду релігія та капеланство в армії були заборонені, і духовенство підпорядковувалося суворим державним обмеженням. Військові священики не мали офіційного статусу, і духовна підтримка для солдатів зводилася до мінімуму.
Відродження капеланства у незалежній Україні (1991 рік)	Після здобуття незалежності України в 1991 році відновлення капеланства стало актуальним питанням. Однак воно не набуло значного розвитку, і капелани працювали в основному на волонтерських засадах, без офіційної організації. Відсутність чіткої правової регламентації залишала діяльність капеланів у тіні.
Сучасний етап: війна на сході України та формалізація капеланства (2014 – сьогодення)	Історія українського капеланства набирає нового розмаху після початку війни на сході України в 2014 році. В умовах збройного конфлікту капелани стали важливими для моральної та психологічної підтримки військових. Вони активно працюють на передовій, проводячи молебні, сповіді, підтримуючи бойовий дух бійців. З 2016 року в Україні почали впроваджувати формалізовану систему капеланства у Збройних Силах України та інших силових структурах. Офіційно ухвалено закони, що дозволяють військовим капеланам бути частиною армії з чітким визначенням їх прав і обов'язків. Цей етап також включає розвиток навчання для майбутніх капеланів та формування структур для координації їхньої діяльності.

Розвиток капеланства в Україні пройшов через кілька етапів, від теоретичних роздумів і волонтерських ініціатив до структурованої служби в Збройних Силах. Важливим етапом стало його відродження під час війни з Росією, що зробило капеланів важливими учасниками не тільки релігійного, а й гуманітарного процесу.

Майбутнє українського капеланства передбачає подальший розвиток інституту, його інтеграцію в усі органи силових структур, вдосконалення професійної підготовки капеланів, а також зміцнення співпраці між державою та релігійними організаціями. Очікується, що капеланство стане важливою складовою моральної підтримки військових та громадян, особливо в умовах сучасних викликів та реформ. Таке відродження капеланства має стратегічне значення в контексті формування боєздатної армії, яка здатна не лише до фізичного протистояння ворогу, але й до підтримки високих моральних стандартів серед своїх військових. Дослідження і осмислення історичних взаємин між Церквою, державою та військовими допоможе формувати більш ефективну модель капеланства, яка буде відповідати потребам сучасної армії.

Важливим аспектом є необхідність проведення глибоких досліджень історичного та практичного досвіду організації військового капеланства. Це дає змогу ефективно застосовувати набуті знання

та досвід для подальшого розвитку інституту капеланства в умовах сучасних викликів. Оскільки, Сучасне капеланство стало важливою складовою не лише військової, а й національної ідентичності, підтримуючи духовну єдність та моральний дух українських військовослужбовців.

Список літератури:

1. Андрій Зелінський, Тенгрисов Максим, Халабуда Олексій. Соняхи. Духовність на час війни. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 128 с.

2. Ващук М. М. Теоретико-правові аспекти інституціалізації військового капеланства: досвід України та США. *Модернізація законодавства та правозастосування: вимоги часу* : збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 6 грудня 2018 року. Тези наукових доповідей. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2018. С. 14–18.

3. Ващук М. М. Теоретико-правові аспекти утвердження інституту капеланства: до постановки проблеми. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 14. Т. 2. С. 5–8. URL: https://surl.lt/mgizga

4. Ворощук О. М. Періодизація становлення інституту військового духовенства (капеланської служби) збройних сил України у 1991–2017 роках та рекомендації щодо використання досвіду задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України у сучасних умовах // The scientific heritage. Budapest, Hungary, 2021. No 79. С. 64–70.

5. Зачепа А. Капеланство доби Київської Русі. *Здоровий спосіб життя* : зб. наук. ст. Львів, 2007. Вип. 23. С. 17–19.

6. Інституювання військового капеланства в Україні: акцент на діяльності католицьких церков. *Українське релігієзнавство*. 2020. № 91. С. 83–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2020_91_7

7. Капеланство в умовах війни : історія і сучасність. *Шляхи відродження Української армії: від армії УНР до армії за стандартами НАТО* : збірник матеріалів круглого столу (м. Кривий Ріг, 06 грудня 2023 року) / упор О. В. Гігін, ред. кол. Т. О. Рекуненко, В. М. Зінченко, Т. К. Дацюк. Кривий Ріг : Криворізький навчально-науковий інститут ДонДУВС, 2023. С. 78–80.

8. Карпенко О. Капеланство в світі (за матеріалами «Зарубіжного військового огляду»). *Церковна православна газета*. 2009. № 7–8, квітень. URL: https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/kapelanstvo-u-sviti/

9. Мойсеєнко В. О., Шостка І. П., Тарченко Н. В. Становлення та роль душпастирства в історії українського війська. *Українські медичні вісті*. 2023. Т. 15. № 3–4 (96–97). С. 67–71.

10. Петрович В. В., Чарікова І. В., Петрович В. С. Капеланство в українських військових формаціях: історичний аспект. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Том 35 (74). № 1. С. 216–221. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.31

11. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Національній гвардії України : Наказ МВС України від 24.03.2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text

12. Служба військових капеланів у Воєнній організації Української Держави: необхідність, можливості та перспективи. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniyrozvitok/sluzhba-viyskovikh-kapelaniv-u-voenniy-organizaciiukrainskoi

13. Ткачук П. О. Інститут військового капеланства в Україні: становлення, розвиток в умовах сучасної гібридної війни Російської федерації. In Modern Historical Science: Changes and Development Synergy of Research Studies. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. P. 241–261. URL: https://surl.lu/nurrxe

14. Фокус на капелані: формування ролі та місії душпастирів для військовослужбовців. *Софія*. 2017. № 1. С. 20–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sophia_2017_1_8

Tarasenko S. V. UKRAINIAN CHAPLAINCY IN THE CONTEXT OF STATE-RELIGIOUS RELATIONS: HISTORICAL AND CONTEMPORARY DIMENSIONS

The relevance of the study of Ukrainian chaplaincy is determined by the growing significance of religion amid war and national revival. The chaplaincy institute serves not only as spiritual support for the military but also as a crucial component of state-building, contributing to the formation of moral unity and societal resilience. The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of the evolution of Ukrainian chaplaincy from the times of Kyivan Rus to the present, identifying its historical forms, functions, and transformations, as well as analyzing its role in contemporary state-religious relations. The article employs an interdisciplinary approach, combining historical, religious, and cultural studies perspectives. The research covers key stages in the development of military clergy in Ukraine: from princely retinues and Cossack formations to the modern

model of chaplaincy in the Armed Forces of Ukraine. Particular attention is paid to the chaplains' activities during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, World War II, and the Russo-Ukrainian war since 2014. The article also discusses the legal framework of military chaplaincy and its role in civil-military and state-religious relations. The study shows that the revival of chaplaincy in Ukraine is part of a broader transformation involving the reevaluation of the church's role in society, national spiritual consolidation, and strengthening of moral and psychological support for soldiers in combat conditions. The conclusion emphasizes that Ukrainian chaplaincy is a vital factor in the spiritual resilience of the army, social solidarity, and the humanitarian presence of religion in national defense.

Key words: *chaplaincy, military clergy, state-religious relations, Armed Forces of Ukraine, spiritual support, religion and army, moral resilience.*

УДК 94(477.82/86):314.15"1940/1946"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.20

Федорова А. І.
Національний університет «Одеська політехніка»

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ ТА УКРАЇНЦІВ З ВОЛИНІ ДО БЕССАРАБІЇ У 1940 ТА ЇХ ПОДАЛЬША ДОЛЯ

Повномасштабна російсько-українська війна актуалізувала потребу в осмисленні історичного досвіду примусових переселень на теренах України. Стаття присвячена комплексному дослідженню процесу переселення поляків та українців з Волині до Бессарабії у 1940 р., а також подальшої репатріації поляків до Польщі у 1945–1946 рр. Дослідження базується на поєднанні традиційних історичних методів з підходами усної історії, використанні архівних документів та спогадів очевидців.

Проаналізовано причини та обставини виселення волинян у зв'язку з розбудовою Поворського авіаційного полігону, умови їх розселення в колишніх німецьких колоніях Ізмаїльської області. Встановлено примусовий характер переселення попри формально «добровільну» основу. Досліджено життя переселенців під румунською окупацією, процес адаптації до нових умов життя та побуту. Розглянуто організаційні аспекти репатріації поляків до Польщі згідно з радянсько-польською угодою 1945 р. Встановлено, що механізми цієї репатріації були бюрократично складними, однак підтримувалися обома сторонами в рамках реалізації післявоєнної етнотериторіальної політики. Висвітлено долі тих, хто повернувся на Волинь після війни, та тих, хто залишилися в Бессарабії, сформувавши стійкі діалектні анклави, які зберігають свою ідентичність до сьогодні.

Стаття не лише реконструює маловідомі аспекти насильницької демографічної політики СРСР, а й відтворює мікроісторії окремих родин, показуючи багатоманітність досвідів переселення, примусу, адаптації, травми та виживання. Дослідження робить внесок у вивчення локальної історії Волині та Бессарабії, а також у формування історичної пам'яті про переселення в контексті сучасних міграційних викликів.

Ключові слова: *переселення, Волинь, Бессарабія, демографічна політика СРСР, репатріація, Друга світова війна, історична пам'ять.*

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна, що триває з 2014 р. та набула повномасштабного характеру у 2022 р., спричинила безпрецедентне за масштабами внутрішнє та зовнішнє переселення населення. У цих умовах зростає потреба в осмисленні попереднього історичного досвіду примусових та організованих переселень, аби не лише поглибити академічне розуміння подібних явищ, а й виробити практичні підходи до роботи з переміщеними особами. Проблема примусових переселень не є новою для України – з нею стикалися і в роки Першої, і Другої світових війн. Ця проблема має не лише політичне, а й глибоке психологічне значення, адже тривала та виснажлива дорога на нове місце проживання була «сповнена не лише моральних і фізичних мук, а й реальних тортур» [1, с. 19] Одним з малодосліджених аспектів демографічної політики СРСР є переселення українців та поляків з Волині до Бессарабії у 1940 р. та подальша репатріація поляків до Польщі у 1945–1946 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика демографічних змін на території України в роки Другої світової війни та післявоєнні роки знайшла відображення в роботах О. Лисенка, О. Перехреста [2], В. Макарчука [3; 4] та інших дослідників. Питання репатріації польського населення з південно-східних областей УРСР досліджувала Т. Пронь [5]. А. Дмитренко аналізувала історію с. Стобихва на Волині в контексті неодноразових переміщень населення, в т.ч. і до Бессарабії у 1940 р. [6]. Репатріацію поляків з Ізмаїльської області у 1945–1946 рр. на основі документів Держархіву Одеської області аналізував Т. Вінцковський [7]. Діалектологічні особливості переселенців з Волині до Бессарабії вивчав А. Колесников [8]. Проте за межами наукового дискурсу залишаються конкретні обставини та деталі переселення волинян до Бессарабії, їх повсякденне життя в колишніх німецьких поселеннях, недостатньо вивченими є також долі родин, які після війни повернулися на історичну батьківщину.

Постановка завдання. Мета статті полягає у комплексному дослідженні процесу переселення поляків та українців з Волині до Бессарабії в 1940 р., репатріації поляків у 1945–1946 рр. та повернення українців на Волинь. Завдання дослідження включають: з'ясування причин та обставин виселення волинян; аналіз умов їх розселення в колишніх німецьких колоніях; дослідження життя переселенців під румунською окупацією; вивчення процесу репатріації поляків до Польщі; аналіз долі тих, хто залишився в Бессарабії та повернувся на Волинь.

Дослідження базується на поєднанні традиційних історичних методів з підходами усної історії, аналізі архівних документів, свідченнях очевидців.

Виклад основного матеріалу. З початком Другої світової війни Радянський Союз приєднав у 1939 р. землі Західної України, а у 1940 р. – Буковини та Бессарабії. З цього часу радянський уряд став «повелителем доль» мешканців приєднаних територій. Відбувається «обмін населенням», хоча волевиявлення народу не бралося до уваги. 5 вересня 1940 р. укладено радянсько-німецьку угоду про евакуацію з Бессарабії та Північної Буковини етнічних німців. Репатріація тривала з 23 вересня по 13 листопада 1940 р. За даними О. Лисенко: «В 1939–1940 рр. зі щойно приєднаних до СРСР територій до німецької зони окупації Польщі виїхало понад 250 тис. етнічних німців, у тому числі… 96 тис. – з Південної Бессарабії» [2, с. 12]. І. Верховцева, О. Луньова надають нижчі цифри, стверджуючи що в означений період з Придунав'я було евакуйовано 58 тис. німців з 8 районів області [10, с. 270].

Процес виїзду німців, як і представників інших національностей, В. Макарчук кваліфікує як «»добровільно-примусовий», оскільки населення, що виїжджало, «покидало нерухоме та рухоме майно на приєднаних до Радянського Союзу землях, утікаючи від можливих репресій та розраховуючи на певну компенсацію втрачених статків» [3, с. 453].

Поряд з депортаціями радянська влада у 1940 р. відселила мешканців 229 населених пунктів (21 212 родин, або 102 800 осіб), які проживали у 800-метровій смузі вздовж західної та південно-західної ділянки державного кордону СРСР та всіх мешканців сіл у зоні будівництва Яворівського військового полігону на Львівщині. Велику частину їх примусово вивезли у глибинні райони СРСР та Бессарабію [2, с. 10–11]. За спогадами очевидців, виселення торкнулося й населених пунктів, розташованих поблизу Поворського авіаційного полігону, – сіл Стобихва (Камінь-Каширський р-н), Черськ, Бережниця (Маневицький р-н), Заячівка, Черемошне (Ковельський р-н) та інших населених пунктів на Волині. Свідки подій неоднозначно трактують причини переселень. Одні респонденти вважали, що їх виселили саме через будівництво полігону, інші наполягали на тому, що це була цілеспрямована політика влади: «Та ми вже, який там палігон! Там, як я от зара кажуть, не вельми він і мішав, це було просто убрати» [6, с. 21]. Мешканці с. Верещиця згадували, що з початком будівництва полігону, селом ширилися чутки про виселення, однак люди не вірили у це. Але у 1940 р. прийшли військові й наказали збиратися. «У селі тоді стояв такий плач, наче в кожній хаті покійник лежав... Мама, що могли, в клунки позв'язували, худобу зі стаєнь виганяють, а вона, як людина, стогне, не йде. Кажуть нам: везуть у Бессарабію. Де вона, що то за край, які там люди, ми й не знали» [10].

Не всі погодилися на переїзд. У с. Стобихва залишилося близько 20 сімей, які сподівалися перевезти свої оселі до найближчих населених пунктів, переважно до родичів. Але часу на збори їм не надали, вони були змушені розібрати свої будинки впродовж одного дня [6, с. 21].

Восени 1940 р. родини з Волині з невеличкими пожитками декілька тижнів «їхали на зиму» до нового місця поселення. Не всі витримали довгу дорогу. Переселенців розмістили у колишніх селах німецьких колоністів Арцизького району Ізмаїльської області: Фріденсталь (Мирнопілля), Денневіц (Прямобалка), Фершампенуаз (Садове), Новий Фершампенуаз (Новоселівка), Плоцьк та інших. Ірина Білінець з с. Черемошного згадувала: «Везли нас у товарному вагоні, на станціях ще стільці біля нього дід один ставив, щоб можна було вийти. Він так і не доїхав, помер у дорозі. Привезли у Бессарабію, в німецьке село Шампанос (Новоселівка). В одну хату селили по п'ять сімей – кожній давали по кімнаті» [11]. За спогадами переселенців, будинки, в які їх заселяли були добре обладнані, містили меблі, а на горищах, в амбарах були запаси зерна, у погребах стояли бочки з вином, навіть у печах залишався спечений хліб [6, с. 22]. Це є доказом примусового характеру німецької «репатріації». Майно виселених німців (усе нерухоме та частина рухомого, яке не підлягало вивезенню за умовами угоди від 16 листопада 1939 р.) йшло на створення матеріальної бази радгоспів та колгоспів [3, с. 453–455; 4, с. 24].

Спочатку переселенці з Волині жили відносно спокійно. За спогадами, навіть «під румунами їм жилося більш-менш нормально». Деякі чоловіки були мобілізовані до радянської, потім румунської армії. Переселенці займалися переважно сільським господарством, поступово адаптувалися до місцевих умов, засвоювали елементи побуту місцевого населення, зокрема приготування мамалиги з бринзою. Деякі волинські переселенці брали шлюби; вінчання відбувалося в колишніх німецьких кірхах румунськими священниками у супроводі румунських півчих [6, с. 22]. Однак мали місце і трагічні випадки. Переселенці зі Стобихви згадували вбивство румунського солдата в с. Денневіц, у чому звинуватили «поляків» (так називали волинських переселенців). У результаті каральної акції було розстріляно кожного третього чоловіка – загалом 10 стобихівців, яких навіть не дозволили поховати. За три дні знайшли вбивцю, ним виявився молдованин [6, с. 23].

Частина переселенців з Волині вирішила повернутися на попереднє місце проживання майже відразу після переселення, інша – під час війни або відразу після неї, більшість до повернення спонукав голод 1946-1947 рр. Олена Нижник згадувала про переселення та повернення до с. Черськ наступне: «Вивозили всіх. Не було нікого в селі. І дехто зразу вертався назад. В їх там війна була. А ми в Бессарабії були… Як війна кончилася, і ми тоді поїхали. Мати на автобус з дітьми чи поїздом, не знаю... А я ж старша сама з батьком поїхала, на подводі. Корову гнали. Конячку запрягли. І там дещо які трапки були, де що є... Верталися майже місяць… Села не було, не було хат… Жили з дядьком разом, який раніше вернувся. Батько вдень ховався на горищі чи то від партизан, чи то від «бульбашів»… Якось прийшли. Мати вийшла з меншою дитиною. «Давай масла!» – кажуть. Мати каже: «Нема. Корова, здохла». «А у вас друга є!». Ну, наперш, так. Потім: «А де хазяїн?» «Нема хазяїна»... А батько на горищі спав. Був у батька синій костюм, то мати винесла той костюм і вони пішли. А то могли вбити, могли забрати; шо хоч зробити…» [12].

За спогадами Ірини Білінець: «коли після війни почалася засуха та голод, сільський голова вигріб у нас на горі все до зернини. І тут надійшло повідомлення, що тато загинув. Мама… купила коня, зібрала такі-сякі пожитки, посадила трьох менших діток на воза, двоє старших гнали корів і бичків – і ми рушили, до свого села. У степу ночували, розводили вогонь, їсти щось варили. Місяць так ішли. А коли прийшли в Черемошно, жодної хати не побачили. Мамин тато приїхав зі Старовижівського району, допоміг звести не то землянку, не то буду, а на зиму нас тітка забрала до себе. Що казати – набідувалися… Все, що притягли зі степів, совєти загребли до колгоспу» [11].

Про повернення з Бессарабії до с. Черськ згадувала й Домна Туревич, 1888 р. н. За її словами, родина повернулася до рідного села після війни, коли прийшла страшна засуха, голод. «Місяць кіньми їхали на рідну Маневиччину… Приїжджаємо – а тут ще гірше. Ні лома, ні дома, ні сісти, ні їсти… Коли згадую про це – сльози ще й досі котяться… Ми приїхали за кілька тижнів до Спаса, то ще трішки жита посіяли. Але тут став колгосп і у нас все забрали – коні, реманент. А ми з голоду попухли» [13].

З подібними проблемами браку житла та їжі зіштовхнулись і стобихівці, що аналізує А. Дмитренко. Це було приводом повернення назад у Бессарабію, «бо там легше жети» [6, с. 26]. Хоча слід зазначити, що більшість респондентів свідчили, що голоду на Волині не було.

Звісно, за часів життя в Бессарабії у волинян з'явилися нові звичаї. Так у похоронній обрядовості прижився бессарабський звичай дарувати присутнім під час ритуалу тканину і хустки. Вишиту сорочку досі називають терміном «малороска», невідомим у сусідніх селах [6, с. 22-23].

Ті ж, хто залишився в Бессарабії після війни, сформували особливі діалектні анклави. У селах Вишняки (Ной-Арциз), Веселий Кут (Алекзюсверт), Новоселівка (Фершампануаз), Мирнопілля (Фріденсталь), Прямобалка (Денневіц) Арцизького району представлений західнополіський діалектний тип. Мешканці навколишніх сіл, за даними А. Колесникова, називають цих діалектоносіїв «поляки», «поляци», що знайшло відображення і в мікротопоніміці. Самі себе вони називають волинянами – «з Волині ми», «з Полісся». У деяких населених пунктах, зокрема в Новоселівці, вихідці з Волині становлять 85-90% населення [8, с. 112–113]. Це як переселенці 1940-х років, там і пізніших часів.

У 1945 р. ставиться питання про переселення поляків та євреїв з Бессарабії до Польщі згідно з угодою уряду СРСР з Польщею від 6 червня 1945 р. З 29 листопада 1945 р. всі питання підготовки населення до виїзду покладалися на спеціально створені при облвиконкомах Комісії. Такі інституції діяли в 16 областях УРСР, включаючи Ізмаїльську область. Комісії відповідали за точний облік колишніх польських громадян польської і єврейської національності, оформляли й

видавали через органи міліції евакуаційні посвідчення, розглядали та узгоджували з міліцією, «СМЕРШ» та іншими органами списки осіб, які були в польському громадянстві до 1 (17) вересня 1939 р., а також осіб польської національності та членів їхніх родин, які бажали переселитися в Польщу. При розгляді заяв Комісії керувалися інструкцією РНК СРСР № 24567 від 22 листопада 1945 р. Головним у цьому процесі було добровільне рішення самих поляків та євреїв; згоду надавав голова родини [5, с. 182]. Більшість тих, хто виїжджав до Польщі, сподівалися на краще життя, ніж у радянській державі. Майже всі польські родини подали заяви про повернення до Польщі. Але вони вже були громадянами СРСР, тому їх, на думку Т. Пронь, не хотіли реєструвати на виїзд. Наполягаючи на своєму, поляки перестали займатися сільським господарством, жили додатковими заробітками, продаванням майна, інвентарю, коней. Найрішучіші самочинно виїжджали в напрямку кордону, зокрема 135 родин із колишньої німецької колонії «Ново-Тарутино» та селища Кукуруджини [5, с. 183–184].

10 грудня 1945 р. було проведене перше засідання Комісії при Ізмаїльському облвиконкомі з питань переселення поляків та євреїв до Польщі та затверджені списки бажаючих виїхати. Деякі родини через українське походження отримали відмову в переселенні – Федорчук, Степанко, Корнеляк, Ситник, Возниця, Бутрим, Предко, Чикай, Іваха, Душна [14, арк. 66, 92].

За спогадами Олени Нижник до Польщі виїхали дві її тітки, сестри матері – Ягуська з дітьми (Євка, Зоська, Анна та Дедмус) та Паулина, бездітна (у затверджених 20 грудня 1945 р. списках переселенців до Польщі Ковальчук Павлина Степанівна (уроджена Кусик) значиться під номером 350 [14, арк. 68]). На запитання «Чи були вони поляками?», відповідає, що «ні, українці. Просто на селі дітей хрестив ксьондз, тому всіх вважали поляками». На питання «Чому її родина не поїхала», відповіла, що «Мати сама не схотіла їхати до Польщі, без батька. Боялася, що він потім не зможе виїхати» [12].

Комісія з переселення відповідала не лише за складання списків репатріантів, а й їх організаційно-технічні умови переселення. Інструкції уряду встановлювали порядок транспортування: у двовісному вагоні могли розміщуватися до 25 осіб із ручним багажем. Заборонялося перевозити легкозаймисті речовини, брати з собою хутро, золото (лише 1 каблучка), срібло (не більше 400 г), килими ручної роботи, дорогі годинники, роялі та піаніно, фотообладнання, зброю тощо. Репатріанти могли вивозити не більше 1000 рублів, які потрібно було передавати до Держбанку для подальшого зарахування на особистий рахунок [7, с. 66; 14, арк. 21–28].

Переселення не відбувалося гладко, були проблеми з постачанням вагонів для людей, худоби та майна, яке вони вивозили, хоч польська сторона була зацікавлена в пришвидшенні переїзду [7, с. 67, 69; 14, арк. 44–45, 52]. Переселенці перед виїздом розпродали своє майно, залишки продовольства, але в довгому очікуванні переїзду зіткнулися і з продовольчими проблемами.

За архівними даними з Ізмаїльської області було виселено усього 2638 особи з 22 населених пунктів: з Тарутинського р-ну – 1438 ос., Арцизького – 330, Бородинського – 866, з м. Ізмаїлу – 4 [14, арк. 38–38 зв., 61; 15, с. 204]. Перша група поляків виїхала лише на початку березня 1946 р.; до літа переселення завершилося [7, с. 59].

8 березня 1946 р. вийшла постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У, що розглядала питання розпорядження нерухомістю, залишеною переселенцями-поляками. Через місяць, 8 квітня 1946 р., Ізмаїльський облвиконком спільно з обкомом КП(б) У видали постанову, що конкретизувала порядок розпорядження нерухомим майном, залишеним польськими переселенцями в області. Зокрема, ставилися вимоги налагодження обліку і належної охорони будівель і садиб, а також негайного виселення самовільних поселенців та відшкодування збитків, завданих несанкціонованим розбиранням будівель на будматеріали. Заселення звільнених садиб мало здійснюватися за клопотанням райвиконкомів і рішенням облвиконкому. Будівельний матеріал передавався колгоспним переселенцям, сім'ям загиблих на фронтах, інвалідам війни, демобілізованим з Червоної Армії [3, с. 158].

Висновки. Отже, переселення волинських українців та поляків до Південної Бессарабії у 1940 р. стало частиною цілеспрямованої демографічної політики СРСР, що реалізовувалася в умовах зміни державних кордонів і переформатування національного складу населення. Хоча офіційно йшлося про «добровільне переселення», за своєю суттю ці заходи мали примусовий характер. Поселяли волинян в колишні німецькі колонії. Будинки, залишені німцями, свідчили про їх раптовий від'їзд, що підтверджує насильницький характер і цієї акції. Адаптація переселенців у новому середовищі відбувалася здебільшого за умов румунської окупації, яка мала як обмежувальний, так і толерантний характер. З одного боку, мали місце

репресії (розстріли, обшуки), з іншого – відносна свобода господарювання та збереження національного побуту. Голод 1946–1947 рр. став ключовим фактором, що змусив більшість переселенців повертатися на Волинь. Їх повернення супроводжувалося новими труднощами: руйнацією сіл, відсутністю житла та продовольства, конфіскацією майна радянською владою, а також страхом перед новими репресіями.

У 1945–1946 рр. була проведена репатріація польського населення з Ізмаїльщини в межах міждержавної угоди з Польщею, яка теж супроводжувалась численними труднощами – як організаційними, так і особистими. Дослідження засвідчує, що примусові переселення залишили глибокий слід у свідомості кількох поколінь. Усні спогади очевидців є важливим джерелом для розуміння не лише фактів переселення, а й емоційного досвіду, пам'яті, наративів виживання та втрат.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з більш детальним вивченням повсякденного життя переселенців та їх взаємодії з місцевим населенням.

Список літератури:

1. Вронська Т. Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 18–37. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.018
2. Лисенко О. Є., Перехрест О. Г. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни. *Архіви України*. 2015. № 3. С. 8–34.
3. Макарчук В. С. Обмін населенням при врегулюванні післявоєнних кордонів Української РСР (за підсумками Другої світової війни 1939–1945). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія Юридичні науки.* 2016. № 850. С. 451–460.
4. Макарчук В. Правове регулювання вирішення питань біженців та обміну населенням в УКРАЇНІ XX ст.: історична ретроспектива та сучасне бачення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія Юридичні науки*. 2023. № 1 (37). С. 21–30. http://doi.org/10.23939/law2023.37.021
5. Пронь Т. Репатріація польського населення з південно-східних та центральних областей Української РСР у Польщу в 1944–1951 рр. У*країна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010–2011. Вип. 3–4. С. 170–185.
6. Дмитренко А. Стобихва: виселене село в джерелах усної історії. *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 14–25.
7. Vintskovskyi T. Repatriation of the Polish population from the Izmail region in 1945–1946 (according to the State Archives of the Odesa region). *Historical Yearbook*. 2021. Vol. XVIII. P. 59–75.
8. Колесников А. О. Закарпатський і західнополіський діалектні типи у граматиці українських південнобессарабських говірок. *Філологічні діалоги: зб. наук. праць*. 2013. Вип. 2. С. 111–116.
9. Верховцева І., Луньова О. Українське Придунав'я: етносоціокультурний ландшафт. *Регіональна історія України*. 2016. Вип. 10. С. 251–278.
10. Мартинець С. Ціна Яворівського полігону. *Вісник*. 28.11.2007. URL: https://archive.visnyk.lutsk.ua/2007/11/28/5152/
11. Жарчинська О. Додому з Бессарабії волиняни йшли місяць. *Вісник*. 01.04.2009. URL: https://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/04/01/8337/
12. Інтерв'ю з Нижник (Турик) Оленою Минівною, 1930 р. н., с. Приморське, Ізмаїльського р-ну Одеської області, 28.12.2020. *Особистий архів автора*.
13. Найстаріша жителька Землі живе на Волині. *Народний оглядач*. 29.11.2003. URL: https://surl.li/agfmqb
14. Державний архів Одеської області, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 11, 106 арк.
15. Ільїн О. Демографічні процеси в містах Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: «Історичні науки»*. 2020. Вип. 50. С. 195–210. DOI 10.31909/26168774.2020-(50)-19

Fedorova A. I. THE RESETTLEMENT OF POLES AND UKRAINIANS FROM VOLHYNIA TO BESSARABIA IN 1940 AND THEIR SUBSEQUENT FATE

The full-scale Russian-Ukrainian war has brought renewed attention to the historical experience of forced resettlements in Ukraine. This article presents a comprehensive study of the resettlement of Poles and Ukrainians from Volhynia to Bessarabia in 1940, as well as the subsequent repatriation of Poles to Poland in 1945–1946. The research combines traditional historical methods with oral history approaches, drawing on archival documents and eyewitness testimonies.

The article examines the causes and circumstances of the eviction of Volhynian residents in connection with the construction of the Povorsk Airfield training ground and their resettlement in former German colonies in

the Izmail region. It establishes the coercive nature of the relocation, despite its formally "voluntary" basis. The study also explores the life of the resettled population under Romanian occupation, their adaptation to new living conditions and daily life.

The organizational aspects of the repatriation of Poles to Poland under the Soviet-Polish agreement of 1945 are considered, highlighting the bureaucratic complexity of the process, though it was supported by both parties as part of postwar ethno-territorial policies. The article also sheds light on the fates of those who returned to Volhynia after the war and those who remained in Bessarabia, forming stable dialect enclaves that preserve their identity to this day.

This article not only reconstructs little-known aspects of the USSR's violent demographic policies but also conveys the microhistories of individual families, illustrating the diverse experiences of resettlement, coercion, adaptation, trauma, and survival. The study contributes to the understanding of the local histories of Volhynia and Bessarabia, as well as to the formation of historical memory regarding resettlement in the context of current migration challenges.

Key words: *resettlement, Volhynia, Bessarabia, demographic policy of the USSR, repatriation, World War II, historical memory.*

УДК 377.046:63:94"18"(477.74)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.21

Федорова І. В.
Одеський державний аграрний університет

Чебан О. М.
Одеський державний аграрний університет

РОЗВИТОК НИЖЧИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Тематика статті охоплює хронологічні рамки другої половини XIX – початку XX століть. Автори зробили спробу проаналізувати становлення і розвиток нижчої сільськогосподарської освіти півдня України у важливий історичний та культурний період історії України від 1861 року. Відобразила зміни у суспільних та освітніх процесах, пов'язаних з реформами в Україні – селянською 1861 року, земською 1864 року, місцевого самоврядування 1870 року. Увагу зосереджено на історії розвитку змісту, форм і методів навчально-виховного процесу в аграрних навчальних закладах України нижчих рівнів. Розкрито дискусійні питання дидактики та методики викладання професійних аграрних дисциплін. Висвітлено внутрішній потенціал мотивації сільського населення в українських землях та зацікавленість великих землевласників у розширенні мережі нижчих сільськогосподарських шкіл. Проаналізовано реакцію влади на багаточисельні клопотання про дозвіл на відкриття мережі нижчих сільськогосподарських шкіл в земствах спеціально затвердженими статутами та «Нормальним положенням про нижчі сільськогосподарські школи» від 1883 року. Комплексно з'ясовано етапи історичного розвитку нижчої сільськогосподарської освіти України, розкрито історично зумовлені зміни у змісті, формах та методах навчально-виховного процесу в аграрних навчальних закладах другої половини XIX – на початку XX ст. Вказано на різні форми власності нижчих сільськогосподарських шкіл з підтримкою органів місцевого самоврядування в межах земств. Проведено дослідження розвитку історії аграрної освіти України у період XIX – початку XX ст. під впливом змін у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті у колоніальний період. Проілюстровано розвиток сільськогосподарської системи освіти. Автори прослідковують становлення та розвиток різнорівневих сільськогосподарських навчальних закладів: шкіл, класів, курсів, училищ. Докладно аналізують типи нижчих сільськогосподарських шкіл. Надають інформацію щодо вивчення навчальних дисциплін. Звертають увагу на важливу складову практичної підготовки учнів. Доводять, що нижча та середня освіта цього напряму сприяла становленню перших аграрних вищих навчальних закладів.

Ключові слова: *аграрна освіта, сільськогосподарська освіта, нижча сільськогосподарська школа, жіноча сільськогосподарська школа, нижчі сільськогосподарські школи садівництва, курси, училища.*

Постановка проблеми. Події російсько-української війни з 2014 році ще раз продемонстрували сталість та значну потугу аграрного сектора економіки держави. Воююча Україна здатна забезпечувати себе сільськогосподарською продукцією, експортувати усі її види та ще й надавати допомогу для підтримки гуманітарних операцій ООН в Афганістані, Кенії, Ефіопії, Судані, Ємені та Сомалі [1]. Достатньо висока фаховість українських аграріїв забезпечується культурними традиціями народу та безперечно безперервністю освітньої підготовки на всіх рівнях аграрної освіти. Першочерговою, науково насиченою та максимально практичною є безпосередньо професійно-технічної освіта. Дослідження історичного досвіду української аграрної освіти попередніх століть стане важливим контекстом щодо осмислення сучасних теоретико-методологічних завдань. Тим паче під кутом зору активного просування України у Європейському напрямку. Наша розвідка сфокусована на досліджені розвитку і становлення нижчих сільськогосподарських навчальних закладів Півдня України наприкінці XIX – на початку XX століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці протягом століття неодноразово

звертали увагу на важливе значення розвитку сільськогосподарської освіти в Україні, що свідчить про їх значний інтерес до цієї проблематики. Серед них аналітичні праці Точидловського Г. Я., Балашова І. В., історико-педагогічні аспекти розвитку сільськогосподарської освіти Федорової І. В., дослідження присвячені змісту й організації мережі аграрних установ Білан Л. Л., зокрема на Полтавщині Михайлюк О., на Київщині Рибченко Д., на Сумщині Комликова Г. І. [2].

Постановка завдання. Мета роботи полягає у комплексному дослідженні нижчої сільськогосподарської освіти Півдня України другої половини XIX – на початку XX століть., опису змісту, форм і методів навчального процесу. Досліджуваний період охоплює час від 1861 року, а саме нас цікавлять наслідки реформ в Україні – селянської 1861 року, земськрї 1864 року, місцевого самоврядування 1870 року – з огляду розширення мережі низчих сільськогосподарських шкіл.

Виклад основного матеріалу. Досліджуваний період української сільськогосподарської освіти нас відносить до колоніальних, імперських часів. Спроби організувати в російській імперії нижчу сільськогосподарську школу були ще в 1799 році, біля Павловська була відкрита сільськогосподарська школа, закрита вже в 1803 р. У 1825 р. графиня Строганова відкрила школу сільського господарства, що мала на меті надавати кріпосним юнакам освіту у галузі сільського господарства, гірських справ і ремесел. Школа складалася з двох відділень: теоретичного в Санкт-Петербурзі і практичного в Маріїнському маєтку засновниці в Новгородській губернії. Більш систематична діяльність у зазначеній галузі почалася з постанови Міністерства державного майна. Останнє влаштувало в 40-х роках XIX ст. 8 казенних ферм для молодих людей, які могли б згодом засновувати зразкові господарства і зробити, таким чином, доступними для народу нові, вигідні способи господарювання. Проте ферми так мало відповідали своєму призначенню, що 3 з них були закриті ще в 1859 році в останніх прийом вихованців був припинений в 1867 р. [3, с. 10].

У 70-х роках XIX ст. до канцелярій губернаторів України (у складі російської імперії) стали надходити багаточисельні клопотання про дозвіл відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл. Тому урядом дозволено було цілий ряд нижчих сільськогосподарських шкіл за спеціально затвердженими статутами. Задовольняючи ці клопотання, уряд затвердив в 1883 р. «Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи». Згідно з цим положенням, нижчі сільськогосподарські школи мали на меті «поширення в народі основних пізнань з сільського господарства і необхідних для нього ремесел, переважно шляхом практичних занять» [2, с. 64]. НСШ мали право відкриватися приватними особами, товариствами або земствами і користуватися асигнуваннями від казни в розмірі до 3500 крб. Їм могли відводитися в безкоштовне користування до 500 десятин казенної землі. Навчання в НСШ тривало три роки. Вони ділилися на два розряди: до НСШ 1-го розряду приймали осіб, що закінчили курс двокласних сільських училищ, а в НСШ 2-го розряду – що закінчили курс народних училищ. У разі потреби при НСШ можна було влаштовувати підготовчі класи. Унаслідок різноманітних потреб сільськогосподарського середовища довелося створити НСШ різних типів, що не було передбачено нормальним положенням [4].

Визначимо сільськогосподарські школи наступних типів:

1. *Нижчі сільськогосподарські школи загальні 1-го розряду.* До 1 січня 1898 р. їх було 36 (до 1 січня 1899 р. – 41), з них 5 влаштовані казною, 16 земствами, 4 різними суспільствами і 11 приватними особами. Першою була заснована казенна Маріїно-Горська школа в 1880 р. Особливе місце займали казенні школи, що діяли за спеціально затвердженими статутами і програмами, що були подекуди більш розширеними, ніж це передбачалося нормальним положенням. Оскільки серед тих, що вступали до НСШ 1-го розряду дуже мало випускників двокласних сільських училищ, що закінчили курс, тому майже при всіх НСШ доводилося влаштувати підготовчі класи; таким чином навчання в НСШ тривало до 4–5 років. Крім того, багато НСШ направляли своїх вихованців після закінчення навчання на річну практику до приватних маєтків і видавали атестати лише після підготовленого вихованцями звіту.

У 1896 р. у с. Мігея Єлісаветградського повіту Херсонської губернії було засновано Ольгінську сільськогосподарську школу, яка підпорядковувалася Міністерству землеробства і державного майна. На навчання до Ольгінської сільськогосподарської школи приймали за результатами вступних випробувань хлопчиків від 14 років. Учні вивчали садівництво і городництво, бджільництво і шовківництво протягом чотирьох років. У школі викладали загальноосвітні предмети: Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію із землемірством і кресленням, географію, російську історію; спеціальні предмети: основні

відомості із природничих наук, землеробство з сільськогосподарською економією, скотарство і найпростіші способи лікування тварин, законодавчі документи, які стосувалися сільського побуту і сільського господарства [5, с. 182].

2. *Нижчі сільськогосподарські школи загальні 2-го розряду.* До 1 січня 1898 р. їх було 14 (до 1 січня 1899 р. – 15), з яких 6 відкриті земствами, 1 дворянством і 7 приватними особами. Різниця між НСШ 1-го і 2-го розряду фактично виявилася неістотною. Курс продовжувався 3 роки, але переважно були 1 або 2 підготовчих класи. Стосовно нормального статуту для НСШ 2-го розряду було влаштовано також школи степового генерал-губернаторства. До 1 січня 1898 р. їх було 8 (до 1 січня 1899 г – 13) [4].

3. *Училища і НСШ садівництва.* До 1 січня 1898 р. їх було 18 (до 1 січня 1899 р. – 21); з них було 3 казенних, 11 засновані товариствами, 1 земством і 3 приватними особами. Програма казенних шкіл була ширшою і відводила більше місця теоретичному викладанню. Головним завданням школи було вчення садівництву (плодівництву) і городництву; крім того, в деяких школах вивчали бджільництво, хмелярство, виноградарство, шовківництво, лісівництво, виноробство, залежно від повітових потреб [4].

У 1828 році при Нікітському ботанічному саду в Криму було відкрите Казенне училище виноградарства, садівництва і виноробства [6].

У 1844 році в Одесі було засноване Головне училище садівництва. Після 4 років теоретичного навчання випускники продовжували практичне навчання у Нікітському ботанічному саду. В 1859 році Головне училище садівництва було переведене до Цариціного саду біля Умані. У 1868 році воно було реформоване в Училище землеробства і садівництва. До навчальної програми введено було викладання повного курсу землеробства. У 1877 р. до господарства училища була приєднана лісова дача – ліс Грекова, що простягався на 72,5 десятини, викладачі та студенти «заклали лісовий розплідник на просторі однієї десятини», почалася наукова робота з акліматизації рослин під керівництвом В. В. Пашкевича [7, с. 343]. З 1863 року до 1875 року директором училища був М. І. Анненков.

У 1874 році губернським земством було засноване Херсонське нижче сільськогосподарське училище, у 1882 році воно було перетворене в середнє по положенню 1878 року. Деякий час Херсонським училищем завідував відомий на той час діяч М. В. Неручев [8].

4. НСШ молочного господарства. До 1 січня 1899 р. їх налічувалося 10, у тому числі 2 відділення при НСШ. Все НСШ були відкриті в приватних маєтках; перша школа, Павниківська, заснована в 1889 р. По статуту 1890 р., НСШ молочного господарства мали на меті навчання, переважно шляхом практичних занять, скотарству, олійництву і сироварінню. Навчання продовжується 2 роки; третій рік присвячується сповна або частково практичним заняттям.

5. Нижчі школи по інших спеціальностях – Горецьке ремісниче училище, що мало на меті готувати майстрів, здатних виготовляти і виправляти землеробські знаряддя і машини, а також управляти ними, і Березовсько-Покровська школа вівчарів, що мала на меті готувати навчених вівчарів і практиків [4].

6. Жіночі сільськогосподарські школи. Перша школа, Зозулінська, заснована в 1888 р. До 1 січня 1898 р. їх було 3 (до 1 січня 1902 р. – 8); всі засновано в приватних маєтках. Ці школи навчали вихованок домоводству і деяким спеціальним напрямкам сільського господарства, які мали значення для сільської господині. Навчання тривало зазвичай 2 роки [12, с. 84].

7. Практичні школи і курси спрощеного навчання стали виникати в останнє десятиліття XIX ст., задля задоволення зростаючої потреби в умілих і недорогих робітниках у сільському господарстві. Навчання проводилося за окремими його напрямками – садівництву, городництву, виноградарству тощо. Організація їх залежила від місцевих умов. Курс навчання тривав від 1 року до 4-х років; зараховувалисяся зазвичай особи, що вже уміли читати і писати. До 1 січня 1898 р. число таких шкіл було 9 (до 1 січня 1899 р. – 15), у тому числі 7 шкіл і 2 курси. Одна школа була заснована в казенному маєтку «Салгирка» поблизу Сімферополя, 3 школи засновано земствами, 3 школи – приватними особами і 2 курсів – товариствами виправних притулків [4]. Питання щодо важливості розвитку і діяльності нижчої сільськогосподарської школи на півдні України у XIX – на початку XX ст. і про можливі способи її поліпшення багато разів обговорювалися на конференціях освітян з технічної, професійної, сільськогосподарської галузей, на з'їздах, присвячених тематиці агрономічної допомоги сільському населенню, а також на нарадах при департаменті землеробства.

Освітянська спільнота відразу долучилася до жвавого обговорення дидактики та методики викладання професійних аграрних дисциплін.

Департаментом Землеробства було видано праці Р. Штрауха «Навчальний план і програми викладання» та «Дидактика і методика викладання». Ці видання стали визначним явищем у процесі становлення і розвитку сільськогосподарської освіти. Програми викладання спрямовували викладача на те, що саме необхідно викладати і що має вивчатися, а дидактика разом з методикою всебічно розглядали питання про те, як потрібно викладати для того, щоб досягти успіху і тим самим виконати навчальний план. Таким чином, Р. Штраух у своїх працях висвітлив суттєві елементи аграрної педагогічної справи. На думку В. Перехода, праця Р. Штрауха «Навчальний план і програми викладання» стала настільною книгою викладачів аграрної сфери. Суттєвим плюсом при цьому є той факт, що викладач отримав змогу не лише чітко відслідковувати послідовність прочитаного курсу, але й зазначати необхідність певних змін та доопрацювань на майбутнє. Така метода дала можливість на фактичному матеріалі обґрунтовувати необхідність застосованих або змінених деяких питань програми з тієї чи іншої дисципліни. Перегляд і порівняння програм 1880 року з програмами 1904 року сформували чітке розуміння щодо необхідності не лише теоретичної основи навчального курсу, а й практичного аналізу доцільності необхідних змін. Таким чином, наголошувалося на потребі у так званому дворічному циклі апробації новостворених програм з професійних дисциплін у сільськогосподарській освіті. А саме: перший рік – це перший досвід апробації програми, її застосування за різних умов у декількох навчальних закладах. Другий рік – контрольний, який надасть змогу впевнитися у дієвості і правильності зробленого висновку поза суб'єктивних впливів та помилок. Після декількох років апробації В. Переход у своїх роботах робить висновок про недоліки у викладанні різних дисциплін і пропонує застосування різних дидактичних методів з об'єктивних причин задля поглибленого засвоєння теоретичного і практичного матеріалу студентами. Наголошує на необхідності уніфікувати методичні вказівки для молодих викладачів [9, с. 111–114].

Яскравими методичними працями початку XX століття стали «Методика землеробства» І. І. Білецького та «Дидактика і методика викладання» Р. Штрауха. Аналізуючи зазначені навчально-методичні посібники потрібно звернути увагу на їхні певні відмінності щодо практичної підготовки слухачів. «Методика землеробства» І. І. Білецького стосується дисципліни «Землеробство» з усіма суміжними дисциплінами. Тому полегшує завдання викладачам рослинництва, але залишає осторонь такі важливі дисципліни як економія, зоотехнія. Крім того, методика І. І. Білецького апробована переважно для викладання у нижчих сільськогосподарських школах та училищах. При цьому методика Р. Штрауха пристосована більше для вищої сільськогосподарської освіти, яка оперує до практично підготовлених слухачів. Останнє є досить важливим у справі викладання тому, що дає викладачеві той матеріал, який необхідний для аналізу першого рівня при евристичному методі. Така дискусія дала поштовх до остаточного визнання методу поєднання науково-теоретичних знань з сільськогосподарською практичною діяльністю. Таким чином найбільш актуальним методом у галузі сільськогосподарських наук, навколо якого зосередилася увага педагогів-аграрників, став метод поєднання теорії з практикою, який В. Перехід називає «герберт-ціллеровським» [9, с. 113]. Отже, на перший план виходить необхідність використання принципу наступності у підготовці учнів та студентів нижчих сільськогосподарських шкіл і училищ. На думку викладачів-практиків початку XX століття, важливим є правильна організація сільськогосподарських робіт згідно з навчальними програмами 1904 року. Яка передбачала активне залучення до усіх видів практичних сільськогосподарських робіт учнів молодших класів середніх сільськогосподарських училищ, а саме: посівної, жнив, догляду і годівлі сільськогосподарських тварин тощо.

Отже, викладання переходило на вищий рівень, керуючись принципами та вказівками, викладеними в методиці Р. Штрауха. Таким чином учні ставали слухачами зимових сільськогосподарських шкіл, а отже мали змогу осмислено сприймати теоретичні засади аграрних знань на основі практичних умінь.

Важливим є і так зване «програмне» питання. Адже, вимоги підготовки в середній школі суттєво відрізнялися від вимог нижчої. Різнилася і мета організації навчального процесу у цих школах: середня школа мала готувати самостійних робітників у галузі сільського господарства, нижча ж – лише помічників (агрономічних старост). Тому викладачі-практики на сторінках науково-практичних видань радили в програмах викладання для середніх сільськогосподарських училищ вказувати на конкретні методи, які повинні бути застосовані у процесі вивчення того чи іншого предмета із перерахуванням усіх важливих особливостей певної дисципліни і висвітленням найбільш важливих

питань курсу, що викладається. Такі вказівки не могли бути нав'язуванням викладачеві будь-якого конкретного методу, а лише рекомендацією найбільш цілеспрямованих шляхів для засвоєння дисципліни. Так, вже у програмах 1911 року пропонувався розподіл на загальну частину і практичну, в якій наводилися основні питання дисципліни. Важливими, на думку В. Перехода, була наступна послідовність у побудові методичних вказівок: зазначення мети даного предмета, як освітнього, так і виховного характеру; вимоги щодо засвоєння даної дисципліни; перелік інструментарію даного курсу; дотримання логічної послідовності засвоєння навчального матеріалу; перелік методів, які заслуговують на увагу в процесі засвоєння тої чи іншої дисципліни. А отже, робота викладача може бути цілеспрямованою і продуктивною лише у тому разі, якщо він ставиться до неї свідомо. Останнє, у свою ж чергу, є можливим лише за умови, що викладач бачить усю навчальну дисципліну в цілому, як організовану за планом і методично розроблену.

Висновки викладачів було покладено в основу нового розробленого проєкту про нижчу сільськогосподарську освіту. Нижчі сільськогосподарські школи, як це було з'ясовано радами шкіл і підтверджено на з'їздах, з успіхом готують нижчий персонал, що служить у великих господарствах – старост, прикажчиків тощо. Було зазначено деякими школами, що навколишнє населення, особливо приватні землевласники, прагнуть запозичувати від шкіл селекційне насіння, племінну худобу, знаряддя і машини і навіть прийоми обробітку землі. Але селянське населення не отримувало безпосередньої користі від сільськогосподарських шкіл, і, таким чином, основне завдання, поставлене положенням 1883 р. нижчим школам – «поширення серед народу основних знань з сільського господарства», ними прямо не виконувалося [2]. Причинами цього явища було визначено наступні обставини: у складі вихованців багато осіб, які вийшли з середовища малоземельних селян або з середовища міського класу, а, отже, після закінчення курсу не можуть господарювати у власному господарстві; селянські хлопчики, проживши від 3-х до 5-ти років в школі, звикали до кращих умов життя, ніж ті, які вони можуть знайти на селі; сума знань що набувалася в НСШ, набагато вища, ніж існуючі умови в селянському господарстві; нарешті, шкільні господарства за своїм типом наближалися до приватновласницьких господарств, а не до селянських. Що стосується підготовки нижчого персоналу для великих господарств, то школи, що існували за нормальним положенням, загалом відповідали своєму призначенню, і було передбачено лише корекцію їх організації. В разі потреби при нижчих школах було передбачено відкриття відділення для підготовки знайомих з сільським господарством вчителів початкових училищ, нижчого персоналу для потреб земської агрономічної організації, а також фахівців з різних ремесел, що мали особливе значення в тій або іншій місцевості. В той же час, було визнано, що нижчі сільськогосподарські школи, чисельність яких, до того ж унаслідок їх дорожнечі, не могла бути значною, і не могла задовольнити потреб поміщицьких господарств у невимогливих навчених робітниках, сприяти поширенню сільськогосподарських знань серед селянства.

Зважаючи на це пропонувалися різні типи спрощених НСШ: з одного боку, таких, де головна увага приділялася б практичній діяльності сільського господарства за прикладом існуючих практичних НСШ, з іншого– такі, в яких головна увага зверталася б на теоретичні предмети, що є основою сільського господарства. Окрім спеціальної школи, для поширення сільськогосподарських знань серед селян пропонувалося введення викладання сільського господарства в народних учительських школах [4].

Дослідивши джерела можемо констатувати, що з розвитком мережі та системи нижчих сільськогосподарських шкіл передова громадськість, сільські господарі, прогресивна частина правлячої бюрократії стали виступати за створення сільськогосподарських навчальних закладів більш високого типу. З огляду на те, що практичне навчання не передбачало серйозної теоретичної підготовки. На фоні прискореного розвитку аграрного господарства в ринкових умовах теоретична підготовка ставала базою не тільки вдосконалення виробничої сфери, а й визначення довгострокових господарсько-виробничих перспектив. Перші в росії середні сільськогосподарські навчальні заклади (землеробські училища) були відкриті на основі загального Положення про них, затвердженого царем 30 травня 1878 року і Статуту землеробських училищ, затвердженого міністром держмайна 10 березня 1888 року. У Статуті говорилося, що вони «мають на меті надавати учням в них і молодим людям теоретичну і практичну освіту, потрібну для правильного ведення ними сільського господарства» [10, с. 4–17].

26 травня 1904 року було затверджено нове «Положення про сільськогосподарському освіту». Курс навчання для середніх сільськогосподарських

училищ був залишений шестирічним, проте передбачалося створення 6 класів – 2 загальноосвітніх та 4 спеціальних. В училищах обов'язковими предметами були: Закон Божий, російська мова, одна з нових мов, географія, історія, математика, креслення і малювання, природознавство, землевпорядкування, сільське господарство і його галузі, рахівництво і законознавство. Випускники отримували звання агронома [9, с. 111–114].

Висновки. Таким чином можемо зазначити, що головними передумовами розвитку аграрної освіти України у досліджуваний період стали:

– скасування кріпацтва у 1861 р., що вимагало посилення агрономічної допомоги населенню, що за «Положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності» отримало право вступати до різних навчальних закладів;

– впровадження земського самоврядування у 1864 р., яке охоплювало все економічне та культурне життя українських губерній та об'єднувало різні верстви населення, що мали земельну власність;

– просвітницька діяльність сільськогосподарських товариств, громадських організацій та окремих приватних осіб, які популяризували агрокультурні знання серед українського населення, започаткували й сприяли розвитку сільськогосподарських шкіл і училищ на території України;

– швидкий та бурхливий розвиток сільського господарства і промисловості на теренах України, який вимагав різнорівневої підготовки фахівців аграрного профілю («Положення про сільськогосподарську освіту» від 26.05.1904 р.).

На початку XX століття аграрна освіта на українських землях, які перебували у складі російської імперії, потребувала активного перегляду. Зокрема увага освітян була прикута до програм викладання професійних дисциплін у сільськогосподарських навчальних закладах. Адже, освітній процес здійснювався на підставі затверджених ще у 1880 році «Програм викладання у сільськогосподарських училищах», але при поглибленому зануренні у навчальний процес перед викладачем поставала маса питань суто програмного характеру через відчутний розрив теоретичних програм із нагальними потребами сільського господарства, яке активно розвивалося. У цей період аграрна освіта мала наступну градацію: нижчі сільськогосподарські школи, середні сільськогосподарські школи, середні сільськогосподарські училища. Поштовхом до перетворень стало «Положення про сільськогосподарську освіту» від 26.05.1904 р., яке передбачало наступні розряди нижчих сільськогосподарських навчальних закладів: нижчі сільськогосподарські училища, нижчі сільськогосподарські школи, практичні школи. Крім цього сільськогосподарські товариства і земства організовували короткочасні сільськогосподарські курси для селян, а також бесіди, читання та екскурсії з сільськогосподарської тематики [11, с. 230].

Список літератури:

1. Зерновий коридор – дорога життя. *Фонд демократичної ініціативи імені Ілька Кучеріва*. URL: https://dif.org.ua/article/zernoviy-koridor-doroga-zhittya (дата звернення: 21.03.2025)
2. Комликова Г. І. Сільськогосподарська освіта на Сумщині наприкінці XIX ст. маловідомі сторінки становлення. *Аграрна наука і освіта в Україні: історичний екскурс, сучасна парадигма, стратегія розвитку :* матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (у рамках І-го наукового форуму «Науковий тиждень у Крутах – 2016», 25 березня 2016 р., с. Крути, Чернігівська обл.) / ДС «Маяк» ІОБ НААН. Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2016. С. 64. URL: https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/3247/1/Komlykova_Tezy.pdf (дата звернення: 21.03.2025)
3. Рибченко Д. В. Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... к-та іст. наук: 07.00.07 / Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2004. 20 с.
4. Михайлюк О. І. Нижчі та середні сільськогосподарські освітні заклади Полтавщини у XIX – на початку XX ст.: наукове видання / О. І. Михайлюк; Укр. акад. аграр. наук. Ін-т землеробства УААН. Київ: Нора-прінт, 1999. 17 с.
5. Федорова І. В. Розвиток ступеневої освіти фахівців-аграріїв Півдня України. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (збірник наукових праць)*. № 11–12. Одеса: ПНПУ ім К. Д. Ушинського, 2011. С. 179–185.
6. Аграрна освіта України на перетині століть / за заг. ред. М. Ф. Бойка. Київ: Аграрна освіта, 2015. 279 с.
7. Манько В. М., Заболотько О. О. Становлення системи навчання інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва в Україні. *Науковий вісник НАУ*. Київ. Вип. 50. 2002. С. 343–348.
8. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 12. 15 арк.
9. Федорова І. В. Дискусії щодо організації навчального процесу у сільськогосподарських навчальних закладах на початку XX століття. *Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє:*

результати чотирнадцятої Міжнародної конференції: збірник наукових праць (4 травня 2016 р.); відп. ред. Приходько М. М., Тонких С. В. Київ: Видавництво «Аграр Медіа Групп», 2016. С. 111–114.

10. Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... к-та іст. наук: 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2001. 17 с.

11. Білан Л. Л. Форми організації навчального процесу в аграрних вищих навчальних закладах в XIX – на поч. XX ст. *Проблеми освіти*. Вип. 42. 2005. С. 229–234.

12. Селецький А. В. Історіографія класифікацій організайіцно-педагогічних форм з підготовки робітничих кадрів в Україні останньої чверті XIX – початку XX ст. *Професійна педагогіка*. № 2. С. 82–93. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2354/1/Seletskiy.pdf (дата звернення: 21.03.2025)

Fedorova I. V., Cheban O. M. DEVELOPMENT OF LOWER AGRICULTURAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SOUTHERN UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE EARLY 20TH CENTURY

The article covers the chronological framework of the second half of the 19th century to the early 20th century. The authors attempts to analyze the formation and development of lower agricultural education in Southern Ukraine during a significant historical and cultural period in Ukrainian history, beginning in 1861. The article reflects the changes in social and educational processes associated with major reforms in Ukraine – the peasant reform of 1861, the zemstvo reform of 1864, and the local self-government reform of 1870.

The focus is placed on the historical development of the content, forms, and methods of the educational process in lower-level agricultural institutions in Ukraine. The article explores controversial issues of didactics and the methodology of teaching professional agricultural disciplines. It highlights the internal motivation of the rural population in Ukrainian territories and the interest of large landowners in expanding the network of lower agricultural schools.

The article analyzes the authorities' response to numerous petitions requesting permission to open a network of lower agricultural schools within the zemstvos, based on specially approved charters and the "Standard Regulation on Lower Agricultural Schools" of 1883. It provides a comprehensive overview of the stages of historical development of lower agricultural education in Ukraine and reveals historically determined changes in the content, forms, and methods of teaching in agricultural institutions in the 19th and early 20th centuries.

Attention is given to the various forms of ownership of lower agricultural schools supported by local self-government bodies within zemstvos. The research examines the development of agricultural education history in Ukraine during the 19th and early 20th centuries under the influence of socio-political, socio-economic, and cultural changes during the colonial period. The article illustrates the development of the agricultural education system. The authors traces the emergence and evolution of different levels of agricultural educational institutions: schools, classes, courses, and colleges. Particular attention is paid to the types of lower agricultural schools, the subjects taught, and the crucial component of students' practical training. It is concluded that lower and secondary-level agricultural education contributed to the formation of Ukraine's first higher agricultural institutions.

Key words: *agricultural education, rural education, lower agricultural schools, women's agricultural schools, horticultural schools, courses, colleges.*

УДК 94(477.65)"1876/1914":316.342+316.343.632
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.22

Чабан Я. С.
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ГЕОГРАФІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНО-СТАНОВА СТРУКТУРА ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ЄЛИСАВЕТГРАДА (1876–1914)

У статті здійснено першу спробу реконструкції географічної репрезентації та соціально-станової структури промислового робітництва міста Єлисаветграда в останній третині XIX – на початку XX ст. На основі архівних матеріалів, періодики, даних перепису 1897 р., звітів фабричних інспекторів та елекційних переписів проаналізовано кількісне співвідношення робітників за адміністративно-географічною приналежністю, а також представництвом основних станів (міщан, селян, почесних громадян, дворян, колоністів, військових) у складі робітничого середовища міста. Зроблено висновок, що місцеве населення серед промислових робітників тотально домінувало: упродовж досліджуваного періоду частка уродженців Єлисаветграда та однойменного повіту стабільно перевищувала 70%, а загалом вихідців із Херсонської губернії – 80–85%. Поява робітників з інших українських губерній, передусім Київської, Подільської, Полтавської та Катеринославської, фіксується ще з кінця XIX ст., але усереднено не перевищує 10–12%. Отриману частку представників власне російських губерній, Царства Польського й Північно-Західного краю можна розглядати як суто епізодичну присутність (1–4%). У контексті станової приналежності встановлено, що в 1870–1890-х рр. основу робітничої спільноти Єлисаветграда становили міщани, переважно уродженці міста Єлисаветграда. Проте вже на початку XX ст. усереднена частка селян зросла з 35% до 44,6%, а міщан – скоротилася з 64,55% до 54,12% відповідно, що свідчить про поступове розширення соціальної бази стану промислових робітників. Часто робітники селянського походження поєднували заробіток на підприємствах із традиційною аграрною діяльністю, зберігаючи сезонність роботи в промисловості або продовжували проживати в сільській місцевості. При цьому представники інших станів (дворяни, почесні громадяни, колоністи, військові) становили заледве 1–2% всіх робітників міста. Окрему увагу приділено просторовій мобільності: окреслено географію походження промислових робітників, зокрема – осіб, що репрезентували повіти Херсонської губернії. Зазначено, що близькість сільських волостей до просторових контурів Єлисаветграда була визначальним фактором формування його робітничої бази. Системність підходу дозволила вперше охарактеризувати адміністративно-географічну репрезентацію та станове походження робітників всіх провідних підприємств міста, зокрема – заводів сільськогосподарського машинобудування Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», Товариства «В. А. Яскульський», А. Л. Шкловського, К. К. Краузе, П. І. Кесслера, Товариства «Е. Бургард і К», Д. Могилевського та Г. Ломазкіна, Ф. К. Кличка, І. Д. Козубського, І. М. Гомберга, Т. Шопинського, парового вальцевого млина «А. Д. Барський та Син» (пізніше – М. А. Браського) й типографії М. А. Гольденберга. Отримані нами результати вказують на локальний характер формування індустріального робітництва міста з поступовим розширенням географії мобілізації трудових ресурсів під час інтенсифікації промислового поступу на початку XX ст., а в контексті аналізу соціально-станової структури – на тенденцію перетину ремісничо-міщанської традиції, прогресуючих селянської трудової мобільності та обезземелення дворянства в цьому процесі.

Ключові слова: *Єлисаветград, промисловість Єлисаветграда, промислові робітники, соціальна стратифікація, географічна репрезентація, Херсонська губернія, Ельворті, Яскульський, Шкловський, Барський.*

Постановка проблеми. В останній третині XIX – на початку XX ст. індустріалізаційні процеси в межах українських губерній Російської імперії зумовили формування нової соціальної групи – промислового робітництва. Попри загальний інтерес істориків до проблеми формування робітничого стану Наддніпрянської України, географічна репрезентація та соціально-станова

структура робітників окремих малих й середніх індустріальних центрів, зокрема Єлисаветграда, лишається майже невивченою. В історіографії домінують узагальнюючі підходи, що фокусуються перш за все на великих губернських містах – Києві, Харкові, Катеринославі чи Одесі, а отримані дослідницькі висновки екстраполюються на менші повітові центри, що нівелює значення локалізму. У цьому контексті актуальною постає проблема реконструкції географічної репрезентації та соціально-станової структури промислового робітництва Єлисаветграда, що дозволить заповнити істотну прогалину у вивченні робітничого стану регіону й по-новому осмислити процеси трудової мобільності під впливом модернізаційних процесів ареалу Півдня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі дослідження промислового робітництва Єлисаветграда аспекти географічної репрезентації та соціально-станової стратифікації всередині робітничої спільноти міста досі не потрапляли в оптику істориків, тому дана публікація є першою спробою їх реконструкції.

Постановка завдання. Дослідити географічну репрезентацію промислових робітників Єлисаветграда у 1876–1914 рр., визначити частку місцевого та прийшлого населення в цьому середовищі, а також окреслити динаміку змін у адміністративно-географічному походженні робітників з різних повітів Херсонської та інших губерній Російської імперії. Встановити, як просторове розташування населених пунктів та близькість сільських волостей до Єлисаветграда впливали на формування локальної бази трудових ресурсів міської промисловості. Визначити соціально-станову структуру промислових робітників Єлисаветграда у досліджуваний період, сформувати уявлення про співвідношення представників різних станів (міщан, селян, почесних громадян, дворян тощо).

Виклад основного матеріалу. Аспект географічної репрезентації в середовищі фабрично-заводського робітництва Єлисаветграда, за нашим переконанням, доцільно розглядати з точки зору гіпотези домінуючого переважання місцевого населення – тобто, міських обивателів Єлисаветграда, – та поступового збільшення репрезентації представників навколишніх волостей Єлисаветградського та Олександрійського повітів. Такий перебіг цього процесу логічно корелює з характером розвитку міської промисловості та її індустріалізаційних тенденцій, що в 70–80-х рр. XIX ст. потребувала долучення перш за все кваліфікованого робітництва з числа місцевих ремісників, а рівень організації виробничого процесу та його обсяги ще не вийшли на етап активного найму пришлого робітництва. Брак статистичного матеріалу, який би охоплював цей період, не дозволяє нам уточнити це припущення безпосередньо цифровим матеріалом, однак подальший розгляд динаміки повністю підтверджує його.

Перший репрезентативний масив даних, отриманий нами на основі екстраполяції професійної статистики та адміністративно-географічного походження населення Єлисаветграда в матеріалах Перепису 1897 р. показує, що 56,59% всіх робітників міста були уродженцями Єлисаветграда та однойменного повіту, 19,84% народжені в інших повітах Херсонської губернії та 23,57% – в інших губерніях – переважно, Київській, Катеринославській, Полтавській та Подільській [1, с. 36–39, 40–41, 201]. Однак, такий підхід є відносно умовним та не дозволяє деталізувати географію представників робітничого стану. Однією з перших галузей міста із залученням прийшлого робітництва, окрім сільськогосподарського машинобудування, було цегляне виробництво – показником цього слугує згадка на сторінках газети *«Ведомости Елисаветградского городского общественного управления»* про роботу на цегельні Тростянецького групи селян з Гомельського повіту Могилевської губернії, що в травні 1898 р. відбули додому [2, с. 2] – вочевидь, щоб встигнути до початку зібрання літнього врожаю. Можемо стверджувати, що для більшості підприємств галузі були характерні аналогічні тенденції, хоча самі промисловці не визнавали наявність пришлого робітництва через необхідність побудови житлових споруд для них [3, с. 24]. Зокрема, на підприємстві Товариства механічного виробництва цегли в 1902 р., окрім місцевих, були задіяні робітники з Курської губернії [4, с. 11].

Точнішу статистичну картину отримуємо, проаналізувавши корпус переписів в рамках підготовки до формування списків міських виборців до Державної Думи за 1906 та 1912 рр., віднайдені нами серед матеріалів Державного архіву Кіровоградської області (ДАКірО) [5; 6; 7]. Так, у 5 підприємств, охоплених реєстром 1906–1907 рр. – механічного заводу А. Л. Шкловського, машинобудівного заводу К. К. Краузе, заводу сільськогосподарських машин *«Е. Бургард і К»*, типографії М. А. Гольденберга та заводу сільськогосподарських машин Р. Е. Ельворті, – або сумарно у 871 особи старше 25 років зазначена інформація, що дозволяє проаналізувати походження представників робітництва на основі географії видачі

документів для здійснення внутрішньої мобільності. Так, за нашими підрахунками на основі критерію губерніальної репрезентації 734 особи (84,27%) були уродженцями Херсонської губернії, 40 осіб (4,59%) – Київської, 12 осіб (1,38%) – Подільської, 11 осіб (1,26%) – Полтавської, по 8 осіб (0,92%) – Орловської та Воронезької, 7 осіб (0,8%) – Радомської, по 5 осіб (0,57%) – Харківської та Волинської, тоді як решта – 31 особа (3,56%), – сукупно представляли 17 губерній та 1 область Російської імперії з середньою репрезентацією від 1 до 3 робітників. Таким чином, за адміністративно-територіальною приналежністю територій, куди були приписані робітники Єлисаветграда в 1906–1907 р., 93,46% були уродженцями Наддніпрянщини, 4,25% – власне російських губерній та по 1,15% – Царства Польського й Північно-Західного краю. Відповідно до оптики повітової приналежності з найвищою репрезентацією робітництва, 643 особи (73,82%) належало до Єлисаветградського та 19 осіб (2,18%) – до Чигиринського повітів [5, с. 6–9, 12, 14–16, 22–22 зв; 6, с. 1 зв–27].

Аналогічні тенденції географічної репрезентації фабрично-заводських робітників в 1909–1911 рр. спостерігаються на основі анкетних матеріалів машинобудівного заводу Товариства *«В. А. Яскульський»*, що не був представлений в елекційних списках 1906–1907 рр. Так, серед 475 робітників 388 осіб (81,68%) представляли Херсонську, 32 (6,74%) – Київську, 12 (2,53%) – Полтавську, 10 (2,11%) – Подільську, 6 (1,26%) – Катеринославську, по 4 особи (0,84% відповідно) – Харківську, Чернігівську та Варшавську губернії. Решта – 15 робітників, – сумарно походили з 10 губерній з середньою репрезентацією від 1 до 3 осіб. Таким чином, в оптиці адміністративно-територіальної репрезентації 458 робітників (96,42%) були уродженцями Наддніпрянщини, однак в решті кейсів спостерігається відмінний від зафіксованого в 1906 р. тренд незначного переважання вихідців з Царства Польського (9 осіб, 1,89%) над робітниками з власне російських губерній (7 осіб, 1,47%), а Північно-Західний край представлений лише 1 особою. При цьому 330 робітників (70,36%) були приписані до населених пунктів Єлисаветградського, 42 (8,96%) – Олександрійського та 10 (2,13%) – Ананьївського повітів Херсонської губернії. Серед робітників, що репрезентували Київську губернію по 6 осіб походили із Звенигородського та Чигиринського й 4 – з Черкаського повітів. Така ж репрезентація – 6 осіб, – характерна для Балтського повіту Подільської губернії [8, с. 1–54].

Реєстр робітників для оформлення списку виборців Єлисаветграда до IV Державної Думи, складений в травні-червні 1912 р., в контексті адміністративно-територіальної репрезентації є найменш інформативним з усіх використаних нами вище. Деталізація цього питання характерна лише для переписів заводу землеробських машин та млинів А. Л. Шкловського, парового млина М. А. Барського, заводу сільськогосподарських машин Товариства Р. і Т. Ельворті, хоча рівень заповненості перепису цього підприємства був вкрай низьким (менше 1% від сумарної кількості робітників заводу). Таким чином, серед 236 осіб із зазначеним адміністративно- географічним походженням, 174 (73,73%) були вихідцями з Херсонської, 30 (12,71%) – з Київської, 7 – з Подільської, 5 – з Чернігівської та по 4 – з Варшавської та Тульської губерній. Сумарно ж, представники Наддніпрянщини налічували 233 особи (94,49%), власне російських губерній та Царства Польського – по 5 осіб, ще 3 особи походили з Північно-Західного краю. У повітовому вимірі найбільше представництво цілком очікувано мав Єлисаветградський (152 робітника, 64,41%), Черкаський (17 робітників, 7,20%) та Олександрійський (13 робітників, 5,51%) повіти [7].

Розгляд соціально-станової стратифікації промислових робітників Єлисаветграда у 70–80-х рр. XIX ст. засвідчила, що, як і у випадку з географічною приналежністю, в умовах відсутності джерельної бази її оцінка можлива лише суто в гіпотетичному ключі. Переконані, що характерним для цього періоду є тотальне переважання міщан-обивателів Єлисаветграда, однак, зі збільшенням кількості підприємств та масштабуванням рівня їх виробництва, робітничий стан міста поступово поповнювався представниками інших соціальних груп, здебільшого – селян передмістя та сезонних робітників з навколишніх губерній, хоча їх чисельність була відносно низькою в порівнянні з великими промисловими містами Наддніпрянщини. Екстраполяція матеріалів Перепису 1897 р. показує ймовірну стратифікацією робітництва Єлисаветграда за становою ознакою, де 2,5 тис. осіб (78,95%) належали до міщанства та 670 осіб – до селянської верстви [1, с. 2–3, 201]. Така структура станової репрезентації, на нашу думку, демонструє занадто різкий перекіс в сторону міщанського стану, тоді як реальна питома вага селянства на момент здійснення перепису була дещо більшою.

Характерною поведінковою установкою соціальної групи робітників-вихідців з селянського

середовища була практика принципового уникнення розриву зі своєю ідентичністю та її поєднання із роботою в промисловості. Так, в 1901 р. фабричний інспектор І. О. Дмітрієв зазначав, що на міських млинах працювали селяни з навколишніх сіл, які нерідко в літній сезон на місяць та більше йшли додому на польові роботи [9, с. 22]. У 1902 р. на паровому млині братів Д і П. Сейдерів основу персоналу складали селяни з передмістя [10, с. 10]. Така тенденція висвітлюється й кореспондентами *«Іскри»* – так, в 1903 р. вони згадують про роботу на міських підприємствах селян, що не до кінця розірвали зв'язок з селом [11, с. 83]. За свідченнями представників соціалістичних рухів в 1905 р., частина робітників були *«напіввласниками»* – селянами, що мали власну землю, але, за рахунок поєднання з роботою в промисловості, знаходилися на пограниччі соціальних груп [12, с. 5].

Окреслена візія підтверджується й нашими підрахунками на основі корпусу матеріалів початку XX ст., що показують тенденцію до збільшення залучення селянства в промисловості Єлисаветграда на етапі інтенсифікації її розвитку. Так, протягом 1906–1912 рр. частка промислових робітників міщанського походження, будучи домінуючою в робітничому середовищі міста, скоротилася з 64,55% (568 осіб) до 54,12% (1196 осіб), а репрезентація селян, відповідно, збільшилася з 35,00% (308 осіб) до 44,57% (985 осіб) [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27; 7, с. 2–153]. Така картина станової приналежності робітників, будучи прямим наслідком емансипації селянства під час реформ 60–70 рр. XIX ст. та загострення земельної проблеми в соціально-економічному середовищі селянства Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, показує поступову адаптацію представників селянського стану до нових обставин епохи індустріального піднесення, що проходила під знаком фабрично-заводського способу організації виробництва. В якості наступного етапу висвітлення питання станової стратифікації ми вбачаємо необхідність деталізації характеристики кількісного представництва робітників міщанського та селянського походження за місцем отримання дозволу на просторову мобільність.

Матеріали елекційної статистики 1906 р. показують, що серед робітників міщанського походження 480 осіб (85,56%) були уродженцями Єлисаветграда, 13 – Новомиргорода, 7 – Бобринця, по 6 – Новомиргорода та Олександрії, по 4 – Чигирина та Нової Праги, по 3 – Златополя та Білгорода (Курська губернія), по 2 – Миколаєва, Умані, Сміли, Болхова (Орловська губернія), Одеси та Херсона й ще 21 міста Подільської, Херсонської, Полтавської, Віленської, Мінської, Харківської, Київської, Бессарабської, Варшавської, Московської, Курської та Симбірської губерній, представлених лише 1 робітником [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27].

Машинобудівний завод В.А. Яскульського в 1909–1911 рр. виступає прикладом підприємства, де робітники міщанського походження складали 44,26% (208 осіб) й, таким чином, сукупно поступалися представникам селянського стану. Однак, загальний тренд походження робітників за містом приписки не відрізнявся від представленого нами вище. Уродженцями Єлисаветграда виступала 171 особа, що складала 81,82% всіх робітників-міщан, Бобринця – 4 особи (1,91%), Новомиргорода, Нової Праги, Миколаєва та Катеринослава – по 3 особи (сукупно 5,74% всіх робітників підприємства за зазначений період) [8, с. 1–54].

В 1912 р. деталізація походження робітників-міщан ускладнена, так як 1094 особи (91,55% всього списку) мають лише зазначений соціальний стан без місце приписки. З 101 робітника, що мали відповідний запис, 73 особи (72,28%) були єлисаветградцями, по 4 – уродженцями Миколаєва та Бобринця, по 2 – Чигирина, Новомиргорода, Кременчука, Бершад (Ольгопільський повіт Подільської губернії) та Херсону й по 1 – сумарно ще 10 міст Київської, Тульської, Херсонської, Гродненської, Вітебської, Люблінської, Подільської губерній. Однак, різке падіння чисельності статистичної вибірки в 1912 р. не дозволяє нам робити грунтовні висновки про динаміку представництва уродженців окремих населених пунктів [7, с. 2–153].

Своєрідні логіка та тенденційність територіальної репрезентації проглядаються й в робітників селянського походження. За нашими підрахунками, у 1906 р. найбільша концентрація селян в робітничій спільноті Єлисаветграда – 60 осіб (20,91% всіх робітників селянського походження), – спостерігається по відношенню до сіл Грузчанської, 20 (6,97%) – Аннинської, 17 (5,92%) – Покровської, 8 – Володимирівської, по 6 – Новомиргородської, Новопразької, Ровенської та по 5 – Новгородківської, Оситняжської та Суботцівської волостей Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. Наявність в частині переписних таблиць конкретної номенклатури населених пунктів приписки дозволяє нам стверджувати, що 35 робітників походили з с. Балашівка та 20 – с. Лелеківка Грузчанської волості (2 та 5 верст від

Єлисаветграду), що є закорномірним показником через їх близькість до міських контурів. Це давало можливість селянам послуговуватися пішим способом досягнення свого підприємства, уникати оренди чи суборенди житла в місті й залишатися біля власної сім'ї та земельного наділу. Це ж стосується і репрезентації селянства с. Арнаутівка Грузчанської волості, що знаходилося на відстані 3 верст від Єлисаветграда – 10 осіб [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27].

Реєстр робітників заводу В. А. Яскульського з анкетними даними в 1909–1911 рр. не містить назв конкретних населених пунктів сільського типу, тому ми можемо послуговуватися лише волосною репрезентацією селянства. Так, на першому місці зафіксовані представники селянського стану з Обознівської волості – 56 осіб (21,37%), за нею – Лелеківська (29 осіб, 11,07%), Володимирівська (12 осіб), Оситняжська (10 осіб) волості, що сукупно належали до Єлисаветградського та Олександрійського повітів [8, с. 1–54]. Дані ж за 1912 р. не підлягають деталізації за критерієм номенклатури населених пунктів через специфіку змістового наповнення джерела, що дефакто не містило цієї інформації.

Окрім робітників, що походили з міщанського та селянського стану й домінували в робітничій спільноті Єлисаветграда, перейдемо до характеристики представників інших соціальних груп, що, однак, становили одиничні випадки та суттєво не впливали на його склад. Наголошуємо, що йдеться про безпосередню належність цих осіб до робітничого стану підприємства, а не сегменту службовців абощо. Так, в матеріалах 1912 р. нами було зафіксовано 15 представників дворянства, з них один – робітник *Антон Козицький (16 р.)*, – на чавуноливарному та машинобудівному заводі Т. Шопинського, однак головним їх осередком виступає завод сільськогосподарських машин та знарядь Акціонерного Товариства *«Р. і Т. Ельворті»* – 14 осіб. Йдеться про *Рамуальда Германа (46 р.), Антонія Демковича (45 р.), Володимира Добровольського (61 р.), Митрофана Звягінцева (36 р.), Григорія Звариша (40 р.), Якова Косюру (52 р.), Михайла Лебранда (28 р.), Климентія Михайлюкова (47 р.), Ігната Ниженковського (33 р.), Юліана Новицького (29 р.), Станіслава Опанацького (28 р.), Павла Парманова (29 р.), В'ячеслава Тхоржевського (56 р.), та В'ячеслава Чайковського (50 р.)*. На заводі А. Л. Шкловського працював син колезького секретаря *Іван Кисельов*, що теж може бути зарахованим до цієї категорії через ймовірну наявність титулу спадкового чи особистого дворянина. Наявність групи дворян серед фабрично-заводського робітництва Єлисаветграда, за нашим переконанням, вказує на прогресуюче обеззмелення дворянства у пореформений період, кризу старої, феодальної за своєю суттю економічної моделі Російської імперії та усвідомлену необхідність адаптуватися до нових обставин доби модернізації.

Близьким до дворянства була й соціальна група особистих та спадкових почесних громадян, представників якої в 1906 р. налічувалося двоє – уродженець м. Велика Виска *Митрофан Добровольський* (завод Е. Бургарда) та *Родіон Пашецький* (типографія М. А. Гольденберга). Станом на 1912 р. їх кількість зростає до 5 – згаданий вище *М. Добровольський*, що працював вже на заводі А. Л. Шкловського, *Никифор Остапенко* (29 р., завод І. М. Гомберга) та 3 особи – на заводі Р. і Т. Ельворті: *Дмитро Горошко* (32 р.), *Андрій Гуртовий* (33 р.) та *Дмитро Покаржевський* [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27; 7, с. 2–153].

Серед соціальних груп, сформованих на основі селянської ідентичності, в 1912 р. згадуються колоніст – робітник млина М. А. Барського *Мендель Кац* (33 р.), на заводі Ельворті – поселяни *Отто Ландорф* (42 р.) та *Лоренц Прицкау* (34 р.), а на механічному підприємстві І. М. Гомберга – землероб *(«земледелец») Елі-Мейлехс Фастовський* (17 р., вочевидь – представник одної з чисельних єврейських колоній Єлисаветградського повіту, як і в випадку з *М. Кацом*). Серед вихідців із військових станів зафіксовано наявність у робітничому середовищі Єлисаветграда козаків (в 1906 р. – уродженець м. Полтава *Артем Воронянський*, робітник заводу Е. Бургарда), в 1912 р. – *Григорій Петренко-Голубовський* (на заводі Д. Могилевського та Г. Ломазкіна) й *Семен Сачко* (на заводі Ф. К. Кличка), матроса *Івана Ковальчука* (завод А. Л. Шкловського, 1906 р.) та двох відставних солдат на заводі Ельворті – *Афанасія Потєхіна* (58 р.) й *Євгена Скоробагатька* (75 р.). Сумарно ж всі представники перелічених соціальних груп в 1906–1912 рр. складали не більше 1–2% всього робітничого стану міста [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27; 7, с. 2–153].

Висновки. Квантитативний аналіз географічно-адміністративної приналежності промислових робітників Єлисаветграда початку XX ст. засвідчив, що місцеве населення в їх складі тотально домінувало. Упродовж досліджуваного періоду частка уродженців Єлисаветграда та однойменного повіту стабільно перевищувала 70%, а загалом вихідців із Херсонської губернії – 80–85%.

Поява робітників з інших українських губерній, передусім Київської, Подільської, Полтавської та Катеринославської, фіксується ще з кінця XIX ст., але усереднено не перевищує 10–12%. Отриману частку представників власне російських губерній, Царства Польського й Північно-Західного краю можна розглядати як суто епізодичну присутність (1–4%). Така структура засвідчує локальний характер формування індустріального робітництва міста з поступовим розширенням географії мобілізації трудових ресурсів під час інтенсифікації промислового поступу на початку XX ст. Схожа тенденція спостерігається й в контексті соціально-станової структури промислового робітництва Єлисаветграда. У 1870–1890-х рр. його основу становили міщани, переважно уродженці міста. Проте вже на початку XX ст. усереднена частка селян зросла з 35% до 44,6%, що свідчить про поступове розширення соціальної бази стану промислових робітників. Часто вони поєднували роботу на підприємствах із традиційною аграрною діяльністю, зберігаючи сезонність роботи в промисловості та близькість до місця проживання. При цьому представники інших станів (дворяни, почесні громадяни, колоністи, військові) становили заледве 1–2% всіх робітників міста. Отримані нами результати вказують на тенденцію формування робітничого середовища Єлисаветграда на перетині ремісничо-міщанської традиції й селянської та дворянської трудової мобільності, пов'язаної з процесом прогресуючого обезземелення представників цих соціальних груп.

Список літератури:

1. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. Тройницкий. Санкт-Петербург, 1904. Т. 47: Херсонская губерния. 319 с.

2. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. 1901. 29 марта.

3. О санитарном состоянии гороских прачечных, кирпичных заводов. 1899. *Держ. архів Кіровогр. обл. (ДАКірО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 7. Спр. 153. 32 арк.

4. Подробное описание кирпичного завода владельцев Бомфельда, Бреля, Ливница, Тристанецкаго и Сейдера для обложения налогом, г. Елисаветград. 1911. *Держ. архів Кіровогр. обл. (ДАКірО)*. Ф. 20 Єлисаветградська повітова земська управа, м.Єлисаветград Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Оп. 1. Спр. 163. 24 арк.

5. Список рабочих завода Яскульского, Шкловского, Бургарда и др. предприятий, которые от роду не менее 25 лет. 1906–1909. *Держ. архів Кіровогр. обл. (ДАКірО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 10. Спр. 4. 25 арк.

6. Список мастеровых и рабочих завода Р. и Т. Эльворти от 25-и летнего возраста: в связи с составлением списков выборщиков избирателей в Государственную Думу. 1906. *Держ. архів Кіровогр. обл. (ДАКірО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 10. Спр. 8. 27 арк.

7. Списки рабочих фабрик и заводов. 1912. *Держ. архів Кіровогр. обл. (ДАКірО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 3. Спр. 112. 153 арк.

8. Список рабочих завода с указанием анкетных данных. 1909–1911. Держ. архів Кіровогр. обл. (ДАКірО). Ф. 1 Єлисаветградський машинобудівний та чавуноливарний завод товариства «В. А. Яскульський», м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 57. 54 арк.

9. Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград : Лито-Типография Ш. Бахмутс. и А. Калужс., 1903. 27 с.

10. Подробное описание паровой мельницы в городе Елисаветград брат. Д. и П. Сейдер. 1911. *ДАКірО*. Ф. 20. Єлисаветградська повітова земська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Оп. 1. Спр. 160. 20 арк.

11. Красные вехи. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине / ред. Магри. Зиновьевск : Зиновьевское Бюро Истпарта, 1925. 206 с.

12. Елисаветград 24-го февраля. Искра. 1905. 10 марта.

Chaban Ya. S. GEOGRAPHICAL REPRESENTATION AND SOCIAL-ESTATE STRUCTURE OF INDUSTRIAL WORKERS IN YELISAVETGRAD (1876–1914)

This article presents the first comprehensive attempt to reconstruct the geographical representation and social-estate composition of the industrial working class in the city of Yelisavetgrad (now Kropyvnytskyi, Ukraine) during the late 19th and early 20th centuries. Drawing on archival sources, periodicals, the 1897 Imperial Census, factory inspector reports, and electoral registers, the study analyses the quantitative distribution of workers by administrative-geographic origin and estate affiliation (sosloviye), including townspeople (meshchane), peasants, honorary citizens, nobles (dvorjane), colonists, and military personnel. The findings reveal a clear predominance of the local population within the industrial workforce: throughout the entire period under study, the proportion of workers born in Yelisavetgrad and Yelisavetgrad Uyezd consistently exceeded 70%, while natives of the broader Kherson Governorate accounted for 80–85% of the total. Migrants from other Ukrainian governorates–primarily from the Ukrainian provinces (gubernias) of Kyiv, Podolia, Poltava, and Katerynoslav –began to appear in the late 19th century but did not exceed 10–12% on average. Workers from Russian provinces, the Kingdom of Poland, and the Northwestern Krai constituted a marginal presence (1–4%). Regarding estate affiliation, the working class in the 1870s–1890s was predominantly composed of townspeople, most of whom were native to Yelisavetgrad. By the early 20th century, however, the proportion of peasants had risen from 35% to 44.6%, while the share of townspeople declined to 54.12%, reflecting the gradual broadening of the social base of the industrial workforce. Many peasant-origin workers continued to engage in traditional agricultural labour and maintained a seasonal presence in the industrial sector or resided in nearby rural localities. Other estate groups (nobility, honorary citizens, colonists, and military personnel) together constituted no more than 1–2% of the city's workforce. The article pays particular attention to spatial mobility, detailing the geography of worker origins within the Kherson Governorate. The proximity of rural volosts to the city's administrative boundaries was a decisive factor in shaping the labour pool. The systematic approach employed here has allowed, for the first time, a detailed reconstruction of the administrative-geographic and social-estate profiles of workers employed at Yelisavetgrad's leading enterprises, including the agricultural machinery plants of the Joint Stock Company "R. & T. Elworthy", the "V. A. Yaskulsky Company", A. L. Shklovsky, K. K. Krause, P. I. Kessler, the "E. Burghardt & Co." partnership, D. Mohylevsky and H. Lomazkin, F. K. Klychko, I. D. Kozubsky, I. M. Homberg, T. Shopynsky, the "A. D. Barsky and Son" steam roller mill (later M. A. Brasky), and the printing house of M. A. Goldenberg. The results demonstrate that the formation of the city's industrial proletariat was predominantly local in character, with a gradual expansion of recruitment geography during the early 20th century industrial boom. The study also identifies a transitional overlap between the urban artisan-townsperson tradition, the expanding labour mobilization of the peasantry, and elements of noble land dispossession within the broader dynamics of industrial workforce formation.

Key words: *Yelisavetgrad, industry of Yelisavetgrad, industrial workers, social stratification, geographic representation, Kherson Province, Elworthy, Yaskulsky, Shklovsky, Barsky.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК (031)94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.23

Борчук С. М.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ПРОБЛЕМА ВСТАНОВЛЕННЯ ПРОТЕКТОРАТУ ОЛІВЕРА КРОМВЕЛЯ В АНГЛІЇ 1653–1658 РР.

У статті на основі наукової літератури проаналізовано особливості встановлення протекторату Олівера Кромвеля в Англії 1653–1658 рр. Встановлено, що 16 грудня 1653 р. О. Кромвель був проголошений Лордом-Протектором (покровителем) вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії. Республіка, таким чином, поступилася місцем новому режиму – протекторату, по-суті, військовій диктатурі О. Кромвеля. У процесі дослідження з'ясовано, що згідно з розробленим конституційним документом під назвою «Інструмент управління» законодавча влада в країні належала протектору (у тексті було прямо названо ім'я Олівера Кромвеля) «спільно з парламентом», а виконавча – протектору «спільно з Державною радою».

В статті вказано на необмежену владу О. Кромвеля: він був головнокомандувачем армії й флоту, контролював фінанси й правосуддя, керував зовнішньою політикою, з відома Державної ради оголошував війну і укладав мир, нарешті, у перервах між парламентами його ордонанси (укази) мали силу законів. Прослідковано, що в країні запроваджувалася сувора цензура друкованого слова, незалежні газети закривалися, усі противники режиму переслідувалися. Розглянуто, що О. Кромвель проводив активну зовнішню політику. Наприклад, завоювання Ямайки стало першим випадком застосування Великою Британією державної політики і військової сили з метою захоплення колоній. Створення колоніальної імперії і вихід на світові ринки стали першочерговим завданням англійської зовнішньої політики.

Доведено, що для сучасного стану історичної науки характерний перехід до глобального розгляду проблем тематики протекторату О. Кромвеля в Англії як форми військової диктатури. Подальшу увагу до питання про проблеми протекторату О. Кромвеля в Англії як форми військової диктатури необхідно приділяти з метою більш глибокого й обґрунтованого рішення актуальних проблем тематики даного дослідження.

Ключові слова: *протекторат Олівера Кромвеля, Англія, Лорд-Протектор, військова диктатура, «Інструмент управління», зовнішня політика.*

Постановка проблеми. Актуальність роботи обумовлена, з одного боку, більшим інтересом до теми протекторату О. Кромвеля, а також «Інструменту управління» 1653 р. в сучасній науці, з іншого боку, її недостатньою розробленістю. З однієї сторони, постать О. Кромвеля як полководця та політичного діяча досліджена не достатньо. Це пояснюється неясністю та суперечливістю численних історичних відомостей про його особу. Другим аспектом актуальності вивчення обраної теми є надзвичайна цікавість дослідження історичної постаті О. Кромвеля, оскільки, будучи політиком і полководцем світового масштабу, він зумів розпізнати тенденції розвитку англійського суспільства та спрямувати їх в русло розвитку та формування такої моделі демократії, яка й нині існує у Великій Британії, та якою захоплюється решта світу. Фактично талант О. Кромвеля полягав у тому, що він передбачив розвиток демократії в Англії і заклав її міцний фундамент.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дослідження присвячено безліч робіт. В основному матеріал, викладений у навчальній літературі, носить загальний характер, а в численних монографіях з даної тематики розглянуті більш вузькі питання проблеми здійснення протекторату О. Кромвеля в Англії (1653–1658), а також так званого «Інструменту управління». Однак потрібно враховувати сучасні умови під час дослідження проблематики означеної теми. Недостатня

розробленість проблеми протекторату О. Кромвеля визначають безсумнівну важливість даного дослідження для історичної науки. У вітчизняній історіографії з даної проблематики варті уваги праці Н. Долматової [6], Г. Губаревої [4], Гейдера Р. [3], Ю Буракова та Л. Питльованої [2].

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб висвітлити протекторат О. Кромвеля та «Інструмент управління» 1653 р. в Англії.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

1. Охарактеризувати особливості встановлення протекторату Олівера Кромвеля в Англії 1653–1658 рр.

2. Проаналізувати конституційний документ під назвою «Інструмент управління».

Теоретико-методологічними засадами статті є принципи історизму та наукової об'єктивності, системності, всебічності. При розв'язанні вище зазначених завдань використано такі загальнонаукові та спеціальнонаукові методи дослідження: історіографічний аналіз, логічний, проблемно-хронологічний та описовий методи.

Виклад основного матеріалу. 20 квітня 1653 р. О. Кромвель за допомогою кількох десятків мушкетерів розігнав залишки Довгого парламенту. Одночасно була скасована Державна рада країни – виконавчий орган республіки. Її функції взяла на себе рада офіцерів армії до якої увійшло кілька цивільних осіб. Верхівка армії не наважилась на проведення «вільних виборів», адже на хвилі критики існуючого ладу опозиція могла досягнути більшості в новому парламенті. На раді офіцерів було вирішено скликати парламент з представників пуританських церковних громад. У липні 1653 р. 140 депутатів, відібраних радою офіцерів з кандидатів, які були названі церковними конгрегаціями у графствах, з'їхалися у Лондон. Новий парламент, який називався Малим, або Святим, або Бербонським (за ім'ям одного з активних членів, палкого баптистського проповідника, в минулому власника шкіряної майстерні Бербона), дуже швидко став небезпечним для офіцерської верхівки через свій радикалізм. «Фанатики», як почали називати частину депутатів – прихильників радикальних реформ, ліквідували акцизні збори, систему відкупів по збору податків, церковний шлюб замінили цивільним (вперше була введена система реєстрації актів цивільного стану), визволили з в'язниць боржників, які не в стані були сплатити свої зобов'язання [2, с. 42].

Реформаторська діяльність «святих» викликала занепокоєння заможних верств суспільства (поширювалися чутки, що «святі» прагнуть досягнути майнової рівності). Через втручання у приватне життя людей із заборонами театральних вистав, спортивних змагань вони не викликали довіри у городян. Офіцерська верхівка вирішила покласти край діяльності радикалів і вступила у змову з поміркованою частиною парламенту. 12 грудня 1653 р. ці депутати, попередньо домовившись, з'явились у парламент в ранковий час, коли значна частина радикалів за традицією запізнювалась, і за їхньої відсутності прийняли рішення про його саморозпуск і передачу законодавчих повноважень О. Кромвелю [6, с. 206].

16 грудня 1653 р. О. Кромвель був проголошений Лордом-Протектором (покровителем) вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії. Республіка, таким чином, поступилася місцем новому режиму – протекторату, по-суті, військовій диктатурі О. Кромвеля. Він сам себе називав «констеблем всієї країни» [4]. Згідно з розробленим конституційним документом під назвою «Інструмент управління» законодавча влада в країні належала протектору (у тексті прямо названо ім'я О. Кромвеля) «спільно з парламентом», а виконавча – протектору «спільно з Державною радою». Отже, О. Кромвель отримував вищу довічну владу в країні; парламент з 400 чоловік обирався терміном на три роки; виборчий ценз був високим: 200 фунтів стерлінгів. Іншими словами, в парламенті протекторату були представлені лише великі і середні верстви дворянства й буржуазії. Протектор командував збройними силами, відав зовнішньою політикою, мав право вето. Протекторат став по суті військовою диктатурою [10, с. 216].

Конституція 1653 р., на думку її укладачів, містила в собі три принципи управління державою: монархічний (одноосібний протекторат), аристократичний (довічна Рада), демократичний (виборчий парламент). Автори Конституції – вищий склад офіцерів армії – старанно відводили різні підозри у встановленні військової диктатури. Перші кроки протектора були направлені до цієї ж цілі – під зовнішніми конституційними формами була прикрита диктатура військового керівництва. Разом з тим, «Інструмент управління» свідчив про недовіру вождів армії до обраної палати общин [3, с. 89]. Особливої уваги заслуговує 27 стаття «Інструменту управління», за якою уряд мав право збирати податки без згоди парламенту. Таким чином, був перекреслений увесь парламентський досвід Англії у відносинах з монархом, зокрема у податковій сфері. Щодо широти повноважень, зосереджених в одних руках, то

О. Кромвелю міг би позаздрити страчений у 1649 р. Карл І: він був головнокомандувачем армії й флоту, контролював фінанси й правосуддя, керував зовнішньою політикою, з відома Державної ради оголошував війну і укладав мир, нарешті, у перервах між парламентами його ордонанси (укази) мали силу законів [8, с. 375].

Через деякий час, погляди О. Кромвеля і членів парламенту розійшлися у вирішенні питання: чи буде Англія й далі продовжувати керуватися принципами військової диктатури? Це питання призвело до розриву протекторату з парламентом і розпуску останнього. Парламент вимагав скорочення армії з 57 тисяч чоловік до 30 тисяч і не забезпечував потрібним фінансуванням армію. 22 січня 1655 р. О. Кромвель розпустив парламент, заявивши, що суперечки в парламенті викликають невдоволення у країні [11, с. 14].

Настав період безпарламентського правління, який тривав 20 місяців, коли країною керував одноосібно Лорд-протектор разом з Державною Радою [1, с. 29]. Політичний устрій Англії набув яскраво виявлену форму військової диктатури.

Досить важливим питанням в країні залишалося фінансове. Для утримання армії як головної опори Лорда-протектора, посилення флоту, придушення повставших народних мас, ведення агресивної зовнішньої політики потрібні були великі кошти. Управління протекторату знаходилося у стані фінансової кризи. Необхідність поповнити державну казну військовим шляхом зіграла велику роль у ряді причин, які призвели до війни у 1655 р. з Іспанією. Але ці розрахунки не виправдалися, війна привела до загострення фінансового становища країни. Для виходу з фінансової кризи О. Кромвель шукав підтримки серед купецтва, торговців рабів [5, с. 464].

Влітку 1655 р. під час посилення виступів левелерів, радикальних сектантів, роялістів та інших угрупувань, які були невдоволені системою управління країни, О. Кромвель розділив Англію та Уельс на 11 військово-адміністративних округів [1, с. 19], на чолі кожного округу були поставлені генерал-майори з необмеженою владою; перш за все, вони виконували політичний контроль, в їх руках також знаходилося місцеве управління і збір податків. На посади генерал-майорів були призначені колишні командири парламентської армії Скіппон, Ламберт, Гофф та інші. Одним з найголовніших завдань генерал-майорів було зняття надзвичайного податку з роялістів у розмірі 10% їхнього річного доходу з володінь. Метою цього податку було примушення самих роялістів оплачувати витрати по придушенню їх особистих повстань [10, с. 215]. Запроваджувалася сувора цензура друкованого слова, незалежні газети закривалися, усі противники режиму О. Кромвеля переслідувалися.

Не дивлячись на посилене відбирання у населення засобів існування шляхом конфіскації, накладанням штрафів, які називалися «добровільними пожертвуваннями», грошей не вистачало. В червні 1656 р. протектор скликав конференцію із членів Державної Ради і вищих офіцерів армії, на якій обговорювалося фінансове становище країни [10, с. 213]. Конференція прийняла рішення знову скликати парламент.

Влітку 1656 р. були проведені нові вибори під сильним контролем генерал-майорів, а у вересні зібрався парламент. Варто зауважити, що не дивлячись на високий ценз, склад парламенту, який зібрався 1656 р., виявився, з точки зору правлячої офіцерської верхівки і Державної Ради на чолі з протектором, незадовільним, потрібно було багато часу, щоб створити в цьому парламенті потрібн налаштовану більшість. Але навіть «очищений» парламент не мав великого бажання слухняно йти за протектором і керівництвом армії.

О. Кромвелю досить важливо було отримати від парламенту засоби для продовження війни з Іспанією. Парламент підтримав керівництво в питанні про «справедливість війни», але грошей на ведення війни видав значно менше, ніж вимагав протектор. Система генерал-майорів була ліквідована, на що О. Кромвель пішов після довгих суперечок. Парламент дав згоду на створення Вищого суду, який розглядав справи змови проти життя протектора і безпеки держави [9, с. 175].

У березні 1657 р. парламент звернувся до О. Кромвеля з проханням прийняти титул короля. Буржуазія та нове дворянство намагалися надати більшого авторитету державній владі. Ця пропозиція викликала велике невдоволення, перш за все, зі сторони армії, яка заявила, що встановлення королівського титулу суперечить тим принципам, за які вони боролися і поклялися підтримувати. Офіцери армії виступали за режим протекторату, за військову диктатуру, проти встановлення традиційної монархії [2, с. 209].

Їхні противники критикували режим протекторату як нестійкий. Вони пропонували встановити монархічно-парламентську систему управління, відмовитися від збирання податків. Також пропонували ввести принцип недоторканості парламентських депутатів, які могли залишити палату лише за рішенням суду й зі згоди парламенту, а не протектора.

В замін відмови О. Кромвеля від протекторатського режиму йому пропонувався королівський титул. Також пропонувалося відновити палату лордів у складі від 40 до 70 чоловік, призначати яких мав О. Кромвель за згодою палати общин. Це був відкритий виклик до відновлення старої форми державності: король, лорди, общини [6, с. 210]. Після деяких коливань О. Кромвель відповів відмовою, однак у тому ж 1657 р. зробив перший крок до монархії: титул протектора став спадковим, крім того, він відновив діяльність палати лордів [2, с. 44].

О. Кромвель провадив активну зовнішню політику. В інтересах великого капіталу у 1654 р. була відряджена експедиція на завоювання острова Гаїті у Вест-Індії. Це було прямим продовженням операцій корсарів часів королеви Єлизавети, але тепер висувалося завдання не грабувати узбережжя Америки, а заснувати колонії. Напад на острів призвів до війни з Іспанією. Оволодіти Гаїті англійцям так і не вдалося, однак у іспанців вони відібрали острів Ямайка у 1655 р. Завоювання Ямайки стало першим випадком застосування Великою Британією державної політики і військової сили з метою захоплення колоній. У 1658 р. англійські війська захопили порт Дюнкерк – важливу базу іспанців на європейському узбережжі. О. Кромвель вступив у союз з Францією проти Іспанії, незважаючи на те, що французький король підтримував претензії на англійський престол Карла II Стюарта, сина страченого монарха Карла I. Створення колоніальної імперії і вихід на світові ринки стали першочерговим завданням англійської зовнішньої політики [2, с. 44].

4 лютого 1658 р. О. Кромвель розпустив свій другий і останній парламент [6, с. 211]. Це призвело до загострення становища у країні. Створилася широка опозиція, яка була направлена проти режиму протекторату і особисто проти О. Кромвеля.

У різних куточках країни об'єднувалися, випускали маніфести, піднімали повстання кавалери, левелери, республіканці, анабаптисти. Карл II Стюарт, який знаходився в еміграції, Закликав своїх прибічників до повстання в Англії; він шукав допомоги для озброєння проти Англії у Голландії, Іспанії, Франції. Карл Стюарт підписав договір з іспанським королем, в якому за військову допомогу в разі встановлення його на англійський престол він обіцяв повернути Іспанії всі завоювання, захоплені О. Кромвелем у іспанців [6, с. 211].

У пошуках виходу з внутрішніх труднощів знову було підняте питання про прийняття О. Кромвелем королівського титулу. У травні 1658 р. зібрався «Комітет дев'яти», який обговорював питання про дії майбутнього парламенту [4, с. 178]. Фінансове становище країни залишалося катастрофічним. До цього ще й додалася смерть О. Кромвеля 3 вересня 1658 р., яка прискорила процес розпаду системи протекторату. Призначений О. Кромвелем ще за життя наслідник – син Річард – зрозумів неможливість зберегти владу у своїх руках і під тиском офіцерів відмовився від титулу Лорда-протектора. На цьому формально закінчився режим протекторату, в період якого контрреволюційні сили великої буржуазії і нової земельної знаті, нового дворянства укріпилися настільки, що змогли відновити на троні стару династію Стюартів [6, с. 210].

Таким був фінал життєвого шляху О. Кромвеля… Стверджувати, що він мав якусь певну мету, категорично не можна. В нього не було до кінця продуманих ідей. Це типовий підхід до життя англійського сквайра. Варто наголосити, що він сам дуже влучно охарактеризував свою суспільну діяльність того часу: «Ніхто не підіймається так високо, як той, хто не знає, куди він іде» [6, с. 212]. Усі свої вчинки О. Кромвель вважав божественним призначенням. Усі важкі питання чудово вирішує кальвіністське вчення про «обраних», оскільки святий помилятися не може.

Висновки. Таким чином, О. Кромвель, отримавши певні повноваження, скасував верхню палату парламенту та призначив раду зі своїх бойових спільників-протестантів. За нового лідера, О. Кромвеля, було прийнято такі поправки: були заборонені дуелі в армії, дозволявся цивільний шлюб, все королівське майно передавалося до державної скарбниці. О. Кромвель також мав титул генералісимуса. Проте, взявши владу до рук (отримавши новий титул Лорд-протектора), О. Кромвель почав наводити суворий порядок, встановлювати свою диктатуру. Він жорстоко придушив повстання в Ірландії та Шотландії, розділив країну на 12 військових губернаторств на чолі з підзвітними йому генерал-майорами, ввів охорону головних доріг, налагодив систему оподаткування. Гроші на фінансування нового режиму стягувались з переможених прибічників короля. У вересні 1658 р. О. Кромвель помер. За декілька годин до смерті він встиг назвати своїм спадкоємцем старшого сина Річарда, який виявився нездатним виконувати роль диктатора. У травні 1659 р. Р. Кромвель добровільно зрікся титулу протектора, чим нібито відновив республіканський устрій.

Список літератури:

1. Балух В., Коцур В. Ранньомодерна Європа. Чернівці : Наші книги, 2016. 704 с.
2. Бураков Ю., Питльована Л. Нариси історії Англії нового часу. Львів : Центр Європи, 2003. 128 с.
3. Гейда Р. Олівер Кромвель-видатний полководець, організатор англійської революційної армії. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* 2017. Вип. 42. С. 88–91.
4. Губарева Г. Усі видатні постаті всесвітньої історії. Харків : Торсінг плюс, 2006. 352 с.
5. Дейвіс Норман. Європа: Історія. Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
6. Долматова Н. Особливості встановлення протекторату Кромвеля й поява «Знаряддя управління» 1653 р. в Англії. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 206–212.
7. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.) : навч. посіб. / за наук. ред. З. Баран ; С. Качараба, Р. Сіромський, Б. Чума. Київ : Знання, 2015. 533 с.
8. Крушинський В. Кромвель Олівер. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 375.
9. Нова історія країн Західної Європи й Північної Америки. XVII – 60-ті рр. XIX століття : підручник / Б. Гончар, О. Машевський, Н. Папенко та ін. ; за ред. Б. Гончара. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. 735 с.
10. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. К., 1998. 504 с.
11. Хрестоматія з нової історії / Упоряд. Г. Цвікальська, С. Ходорков. Ч. І. К. : Радянська школа, 1973. 159 с.

Borchuk S. M. THE PROBLEM OF THE OBSERVANCE OF OLIVER KPOMBELL'S PROTECTORY IN ENGLAND 1653–1658

The article analyzes the features of the establishment of the protectorate of Oliver Cromwell in England in 1653–1658 based on scientific literature. It is established that on December 16, 1653, O. Cromwell was proclaimed Lord Protector (protector) of the free state of England, Scotland and Ireland. The republic, thus, gave way to a new regime – the protectorate, in essence, the military dictatorship of O. Cromwell. In the process of research, it was found that according to the developed constitutional document called "Instrument of Government", the legislative power in the country belonged to the protector (the text directly mentioned the name of Oliver Cromwell) "jointly with the parliament", and the executive power – to the protector "jointly with the Council of State".

The article points out the unlimited power of O. Cromwell: he was the commander-in-chief of the army and navy, controlled finances and justice, directed foreign policy, declared war and concluded peace with the consent of the Council of State, and finally, during the breaks between parliaments, his ordinances (decrees) had the force of law. It is traced that strict censorship of the printed word was introduced in the country, independent newspapers were closed, and all opponents of the regime were persecuted. It is considered that O. Cromwell pursued an active foreign policy. For example, the conquest of Jamaica was the first case of Great Britain using state policy and military force to seize colonies. The creation of a colonial empire and access to world markets became the primary task of English foreign policy. It is proved that the current state of historical science is characterized by a transition to a global consideration of the problems of the subject of O. Cromwell's protectorate in England as a form of military dictatorship. Further attention to the issue of the problems of the protectorate of O. Cromwell in England as a form of military dictatorship should be paid in order to provide a more in-depth and well-founded solution to the current problems of the subject of this study.

Key words: *protectorate of Oliver Cromwell, England, Lord Protector, military dictatorship, "Instrument of management", foreign policy.*

УДК 94(477.86)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.24

Бурачок Л. В.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Лизень Є. В.
Аналітичний центр балканських досліджень

ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ ТА НАСЛІДКИ «ЕКОНОМІЧНОГО ДИВА» У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНИ

У статті в межах окресленого хронологічного періоду досліджено особливості промислового розвитку та наслідки «економічного дива» для майбутнього сталого розвитку післявоєнної Німеччини (ФРН). Підкреслено, що осягнення феномену західнонімецького «економічного дива» повоєнного періоду стосовно суспільно-політичного становища ФРН важливе в контексті необхідності поглиблення наших уявлень про одну з центральних проблем історичної германістики новітнього часу. Актуальність цієї теми обумовлюється її не розробленістю в українській історичній науці, а також докорінними геополітичними змінами на карті Європи, на що ми не можемо не реагувати.

Простежено, що причини підйому і безкризового розвитку західнонімецької економіки аж до середини 1960-х рр. полягали перш за все в її низькій стартової позиції. Військові руйнування розчистили плацдарм для нових інвестицій і впровадження сучасних технологій. Встановлено, що швидке зростання економіки Західної Німеччини базувалося на розвитку промисловості. До 1960 р. обсяг промислового виробництва збільшився в три рази порівняно з 1949 р. До кінця 1950-х рр. ФРН посіла друге місце серед західних держав за обсягом промислового виробництва, поступаючись лише США. Індикатором економічного підйому було швидке зростання автомобілебудування. Символом епохи став легендарний автомобіль «жук» концерну «Фольксваген».

Доведено, що повоєнну відбудову ФРН пов'язують із економічною політикою Людвіга Ерхарда, розробленою на основі концепції «соціального ринкового господарства». Вона включала: грошову реформу (1948) – заміну знецінених рейхсмарок на дойчмарки, що значною мірою вирівняло вартість фінансових активів населення; цінову реформу (лібералізація цін); податкову реформу, що сприяла розвитку малого і середнього бізнесу. Не раз Л. Ерхард вказував, що «німецьке диво» – результат зусиль усіх німців, їх працьовитості, діловитості і організованості. Німці вміють рахувати гроші і не пускати їх на вітер. Уряд зі свого боку всіляко заохочує накопичення власності, створюючи для цього необхідні умови. Л. Ерхард сформулював основні чинники успішного розвитку німецької економіки: винахідливість підприємців, дисциплінованість і працьовитість робітників, вміла політика уряду.

Ключові слова: *ФРН, «економічне диво», К. Аденауер, Л. Ерхард, «план Маршалла», реформи, економіка, промисловість.*

Постановка проблеми. Звернення до даної проблеми доцільне і з огляду на те, що економіка є основою суспільного життя. Тому історико-економічний досвід побудови високоефективної економіки у Західній Німеччині 1950-х – 1960-х рр. XX ст. може стати в нагоді для сучасної України, яка потребує вирішення актуальних соціально-економічних питань як під час повномасштабного вторгнення РФ, так і в часі майбутньої післявоєнної відбудови. Це важливо не тільки для трансформаційних процесів в Україні, а й сприятиме входженню України в європейський науково-освітній простір, що теж є позитивним для сучасної української науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед української новітньої історіографії проблематика історії соціально-економічного відродження та його наслідків для Західної Німеччини після Другої світової війни є достатньо обмеженою, спеціальні праці з даного дослідження відсутні. Праці істориків представлені у своїй переважній більшості деякими статтями та

матеріалами підручників. Це характеризує стан сучасної української історіографії, практично не заангажованої цією проблематикою.

У плеяді відомих сучасних вітчизняних істориків-германістів та дослідників міжнародних відносин вагоме місце посідають В. Газін та С. Копилов, які, власне, належать до групи дослідників, що сформували українську германістику. Саме у їхньому співавторстві опубліковано навчальний посібник «Новітня історія країн Європи та Америки 1945–2002 рр.» [7], в якому на основі великого фактичного матеріалу аналізується формування партійно-політичної структури та процесу державотворення післявоєнної Західної Німеччини, а також її соціально-економічний та суспільний розвиток на тлі визначних діячів ФРН цієї епохи К. Аденауера та Л. Ерхарда.

На окрему увагу в контексті проведення дослідження заслуговують також праці вітчизняних істориків П. Касперовича «Історія сучасної Німеччини (XX ст.)» [16], О. Іваницької «Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2013) [13] та «Новітня історія Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок XXI ст.) [22] під редакцією М. Швагуляка, де показано формування повоєнного світового порядку і нової системи міжнародних відносин, розглянуто особливості соціально-економічного та політичного розвитку Західної Німеччини. Характерною особливістю цих дослідницьких праць є критичний підхід до здобутків наукової думки, що виявляється у перегляді усталених оцінок тих чи інших історичних подій та явищ у процесі їх поглибленого вивчення, а також досить великої кількості фактажу з досліджуваного періоду. Унікальні документальні матеріали, насамперед мемуарного характеру, представлені у навчальному посібнику Л. Мицака, Ю. Кузьменка «Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007)» [21].

Цікаві фактологічні відомості про досліджуваний період в історії ФРН є в працях Л. Бурачок та Є. Лизня «Економічне диво» у ФРН (1949–1963 рр.) [19], «Зовнішня політика ФРН післявоєнного періоду» [2] та «Формування партійно-політичної структури та політичний розвиток ФРН в 1949–1963 рр.» [3], де розглядалися об'єктивні причини швидкого економічного зростання ФРН наприкінці 1940-х – у 1950-х рр. XX ст., ролі тодішнього міністра економіки Л. Ерхарда у становленні німецького «економічного дива».

Найбільші за обсягом видання, присвячені цій тематиці – це монографії відомих німецьких дослідників Г. Шульце «Історія Німеччини» [26] та Е. Норберт «Про німців» [23]. Наукову цінність в європейській історіографії має праця видатного англійського історика Нормана Дейвіса «Європа: Історія» [9], в якій автор описує повоєнну Західну Європу досліджуваного періоду, велику увагу приділяючи саме Західній Німеччині. Він наголошує на тому, що партнерство К. Аденауера та Л. Ерхарда створило виграшну комбінацію для виходу ФРН із кризової ситуації, відзначає їхню виважену внутрішню та зовнішню політику. А західнонімецьке «економічне диво» він вважає своєрідним осередям західноєвропейського післявоєнного відродження.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у відтворенні складних та суперечливих процесів економічного піднесення ФРН в досліджуваний період.

Мета реалізується через виконання таких завдань:

– охарактеризувати соціально-економічне становище ФРН у період 1949–1963 рр.;

– проаналізувати успіх реформ та початок економічного піднесення ФРН;

– висвітлити причини та наслідки «економічного дива» для ФРН.

Методологічною основою статті є загальні засади наукового аналізу – принципи об'єктивності та історизму. Відображені в роботі положення й висновки, які окреслюють розвиток ФРН у період 1949–1963 рр., є результатом історично-порівняльного та ретроспективного аналізу. У роботі над даним дослідженням використані також структурно-функціональний та статистичний методи. Вони застосовуються для виявлення сутності та результатів західнонімецького «економічного дива» та його впливу на розвиток післявоєнного суспільства ФРН.

Виклад основного матеріалу. Всі дослідники економіки відзначають, що статистичні дані 1950-х рр. в ФРН виглядали вражаюче, але аж ніяк не надприродньо. Валовий соціальний продукт ФРН за п'ять років після проведення грошової реформи виріс на 68%, обсяг промислового виробництва – майже в три рази (в порівнянні з довоєнним рівнем – на 65%). Завдяки позитивному зовнішньо-торгівельному балансу резерви федерального банку до 1960 р. досягли 32 млрд марок. Якщо до початку 1950-х років число безробітних у країні трималося на рівні 2 млн і його не вдавалося збити через постійного припливу переселенців з НДР, то до середини десятиліття економіка стала відчувати дефіцит робочої сили [21, с. 254–255].

Причини підйому і безкризового розвитку західнонімецької економіки аж до середини 1960-х рр. полягали перш за все в її низькій стартової позиції. Військові руйнування розчистили плацдарм для нових інвестицій і впровадження сучасних технологій. Дослідник А. Ватлін відзначає, що як це непарадоксально, «однією з таємних пружин» економічного дива ФРН 1950-х рр. була політика безглуздих в підприємницькому плані демонтажів союзників. Величезний відкладений попит населення, значній частині якого доводилося облаштовуватися на новому місці, стимулював розширення виробництва. Початковий поштовх, даний грошовою реформою, був доповнений стабільною кон'юнктурою важкої промисловості в роки корейської війни. Позначилася і відсутність витрат на озброєння, і допомога США. Згідно з «планом Маршалла» та інших кредитних програм, ФРН отримала до 1953 р. понад 3 млрд доларів, пізніше дві третини цієї суми було списано американською владою з рахунків свого європейського партнера. Але головним джерелом «економічного дива» стала продумана політика влади Західної Німеччини, яка спиралася на природне трудолюбство і підприємницьку ініціативу самих німців [23, с. 212–213]. Неоліберальна концепція розвитку економіки робила ставку на самодостатність ринкових механізмів, обмежуючи державне втручання створенням рівних умов конкуренції і зниженням коливань кон'юнктури [2, с. 55].

Дешевизна фіксованого курсу західнонімецької валюти по відношенню до долара (4,2:1), на якій наполягала Союзницька комісія, в кінцевому рахунку обернулася на користь промисловості ФРН, так як стимулювала експорт її продукції. З 1958 р. німецька марка стала вільно конвертованою, з 1961 р. почалося зростання її курсу на світових валютних ринках. Помірні податки і низька облікова ставка банківського відсотка сприяла швидкому відновленню зруйнованих потужностей і розширенню виробництва. Бонн розпоряджався тільки третьою частиною зібраних в країні податків, головним одержувачем фінансових коштів залишалися землі, які самостійно формували ті чи інші статті своїх бюджетів [16, с. 103].

Швидке зростання економіки Західної Німеччини базувалося на розвитку промисловості. До 1960 р. обсяг промислового виробництва збільшився в три рази порівняно з 1949 р. До кінця 1950-х рр. ФРН посіла друге місце серед західних держав за обсягом промислового виробництва, поступаючись лише США. Індикатором економічного підйому було швидке зростання автомобілебудування. Символом епохи став легендарний автомобіль «жук» концерну «Фольксваген» [14, с. 412].

Структурні зміни супроводжувалися посиленням концентрації виробництва і капіталу. Кількість великих підприємств з чисельністю зайнятих 500 чоловік і більше зросла протягом 1950–1960-х рр. з 1,9 до 2,9% загальної кількості. На них працювало понад 50 % зайнятих у промисловості. 68 корпорацій з капіталом понад 100 млн марок контролювали 53,3% основного капіталу всіх акціонерних товариств. Відновилися старі концерни Круппа, Фліка, «ІГ Фарбен індустрі», «Дойче банк», «Дрезден банк», «Комерцбанк». У металургійній промисловості панували дев'ять корпорацій, у хімічній – вісім, автомобільній – шість, у видобутку вугілля – три, залізної руди – чотири. За рівнем монополізації виробництва і ринку ФРН займала провідне місце в Європі. Разом з тим було майже 100 тис. невеликих і середніх підприємств, спеціалізація яких повністю підпорядковувалася потребам монополій. Так, на «Сіменс» працювало до 30 тис., на Круппа – 21 тис., на «Даймлер Бенц» – 18 тис. невеликих підприємств-постачальників [25, с. 123].

Отже, для господарства Західної Німеччини визначальними були швидкі темпи розвитку, зростання у ВНП частки промисловості та зайнятого в ній населення, розширення інвестицій [24, с. 160–161]. Промисловість ФРН стала прискорено розвиватися. Середньорічні темпи зростання промислового виробництва ФРН в 1950–1963 рр. склали 9,2%. Економічне піднесення було насамперед могутнім піднесенням промисловості: частка промислового господарства у валовому національному продукті зросла від 47,3% у 1950 р. до 56,1% у 1962 р. За цей період частка аграрного сектору у валовому національному продукті знизилася від 10,4% до 6%. Постійно зменшувався відсоток зайнятих у сільськогосподарському виробництві – із 22% (1950) до 13% (1960) [22, с. 449].

Прискорене економічне зростання розгромленої у війні Німеччини та її висунення в 1950-і рр. на друге місце в світі журналісти назвали «економічним дивом». Чим же воно пояснювалося?

По-перше, оновленням основного капіталу при посиленому участю держави і низьких військових витратах. Оскільки відновлений довоєнний рівень виробництва дещо пізніше, ніж в інших країнах, то, отже, дещо пізніше було завершено і оновлення основного капіталу. А пізніше – значить на вищій технічній основі, тому що за ці кілька років

виробнича техніка встигла зробити певний крок вперед. Проводилось оновлення капіталу значною мірою силами держави, бо провести технічне переозброєння ослаблені розукрупненням корпорації виявилися не в змозі. Тому в перші повоєнні роки податки на прибутки корпорацій тут доходили до 90–94%, і ці кошти держава використовувала для докорінної реконструкції промисловості.

Можливість витрачати великі кошти на реконструкцію збільшувалася завдяки тому, що в 1950-і рр. на військові витрати йшло тільки 5–6% державного бюджету: Потсдамські угоди забороняли Німеччині озброюватися. Тому ті кошти, які в інших країнах йшли на вдосконалення озброєння, тут вкладалися в експериментальні заводи та цехи, наукові дослідження. У результаті ФРН виявилася попереду інших країн за технічним рівнем промисловості.

По-друге, в післявоєнні роки з'явилася можливість розвивати ті невійськові галузі виробництва, які багато років придушувалися фашистською державою. Попит на товари цих галузей можна було задовольнити, але, на відміну від інших країн, для цього тут потрібно побудувати нові заводи. Тому в 1950-і рр. капіталовкладення в промисловість ФРН досягали чверті національного продукту, тоді як в Англії або США вони складали не більше 17% [20, с. 9].

Але це були тимчасові чинники. Поки розвивалася західнонімецька промисловість і насичувала накопичений попит, завершувалася реконструкція промисловості, в інших країнах йшла реконструкція підприємств, внутрішній ринок став знову вузьким. У міру звуження внутрішнього ринку почав збільшуватися експорт промислової продукції. Займаючи третє місце середрозвинених капіталістичних країн по промисловому виробництву, ФРН посідає друге місце з експорту. Вона вивозить товарів набагато більше, ніж Японія, і майже стільки ж, скільки вивозять США. У 1989 р. на частку ФРН доводилося 11,4% сукупного експорту розвинених капіталістичних країн, а на частку США – 12%. ФРН експортує більше товарів, ніж Англія і Франція разом узяті [19, с. 118].

Період 1950-х рр. характеризувався суцільними успіхами в економіці, що відомі під назвою німецьке «економічне диво». Причин цьому було чимало. Назвемо основні з них: а) виробництво відроджувалося на новій технічній основі; б) розвивалися новітні галузі, такі як електроніка, нафтохімія й ін.; в) раціонально використовувалися допомога за «планом Маршалла» (2,7 млрд дол., з них 0,5 млрд як подарунок), кошти з державного бюджету, що виділялися для інвестування економіки, самофінансування підприємств; г) відсутність військових витрат, 10 млн переселенців із Центральної та Східної Європи як резерв дешевої робочої сили, подолання господарських диспропорцій розподілу; д) місткий внутрішній ринок і дешевизна робочої сили, що зумовили приплив іноземних капіталів. Однак попри всі згадані причини, головним було створення оптимальних умов для вільного розвитку економічної демократії, тобто необхідних умов для розбудови ринкової економіки. У такій обстановці чудово працювала «теорія соціального ринкового господарства» – вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Завдяки «диву» країна змогла кожну третю марку бюджету спрямувати в соціальні фонди. Кредитна, валютна, податкова політика використовувалися для попередження криз [4, с. 234].

Добре продумана економічна політика виключила можливість створення кримінального капіталу і його «втечі» за кордон. Вміле маневрування податками робило привабливими інвестиції у виробництво. І у промисловому виробництві йшло оновлення. Відмирали старі галузі, зароджувалися нові. Була потрібна професійна перекваліфікація. Уряд вживав заходів до того, щоб процес проходив без шкоди для людей. Виділялися субсидії на навчанняробітників, на їх переселення, якщо того вимагали обставини. Разом з промисловістю піднімалось і сільське господарство. Воно швидко досягло довоєнного рівня, а до 1953 р. і значно перевершило його [14, с. 351].

Для німецької економіки 1950-х рр. характерні високі і стійкі темпи зростання. Вартість виробленої у 1956 р. продукції була вдвічі більшою, а ніж у 1936 р. Частка Німеччини у світовому виробництві 1955 р. сягала 10%, в експорті – 7,3%. Розвиток економіки спонукав збільшення зарплати та цілковиту зайнятість. Німецькі політики, оцінюючи ситуацію у ФРН, були недалекі від істини: за умов приватної власності була досягнута гармонія класів. З 1947 р. по 1967 рр. – жодного страйку. Більше того, німецькі «брудні» підприємства, будівництво, комунальне господарство всмоктували робочу силу з Югославії, Туреччини, Італії та інших країн – так званих «гастарбайтерів», що склали 85% усіх зайнятих на «чорних роботах» [7, с. 218–219].

Тільки після того, як економіка ФРН почала впевнено набирати обертів, ринкове господарство стало доповнюватися соціальними компонентами. Поряд з визнанням безглуздості «справедливого розподілу злиднів» (Л. Ерхард) уряд Аденауера

пам'ятав про уроки Веймара, коли перевантаженість держави соціальними програмами підірвала його політичну стабільність. У той же час правлячій коаліції доводилося враховувати, що терпіння населення не безмежне і може вилитися в вотум недовіри в ході наступних парламентських виборів. 14 серпня 1952 р. бундестагом був прийнятий центральний закон першого соціального пакету – закон про вирівнювання тягот, викликаних військовими руйнуваннями (Lastenausgleich). Він передбачав обкладання великих статків одноразовим 50% податком, який торкнувся близько 3 млн власників. Зібрані кошти зводилися в особливий фонд, призначений для задоволення поступаючих позовів. Незважаючи на заплутаність бюрократичної процедури (розрахунком індивідуальних компенсацій займалися особливі відомства) і неможливість реальної оцінки втраченого майна, що відкривала можливість зловживань, закон змусив «верхи» поділитися своїм багатством з «низами». До 1980 років особам, якіпостраждали в період нацистської диктатури і в післявоєнні роки, було виплачено 104 млрд марок [10, с. 203–204].

Економічна система Федеративної республіки Німеччини стала не просто ринковою системою, а соціальною ринковою системою господарства. «Економічне диво» спричинило кардинальні зміни у способі життя західних німців. Із ситуації елементарної нестачі харчів, житла і робочих місць упродовж одного десятиліття постало нове суспільство споживання, члени якого переймалися не лише справами задоволення своїх основних матеріальних потреб, але й могли вже дозволити собі предмети розкоші (як авто, телевізор), поїздку за кордон. Водночас тривале процвітання і пов'язані з ним модернізація та далекосяжні зміни життя вели до соціально-політичних перетворень, які вчені окреслили як «прощання з пролетаріатом». Традиційна обмеженість і непевність «пролетарського» способу життя надалі були подолані. Повна зайнятість та скороченння робочого часу і зростання доходів забезпечили робітникам не лише окремі соціальні здобутки, а й вперше надали їм шанс впевненості у власному існуванні. Дозвілля, що раніше було атрибутом умов життя верхніх соціальних прошарків, тепер стало загальнодоступне [22, с. 450–451].

У період економічного піднесення гострих соціальних виступів у ФРН не відбувалося. Наприкінці 1950-х рр. ситуація Західній Німеччині характеризувалася загальним економічним піднесенням, динамізмом і стабільністю. Якщо в 1951–1955 рр. середньорічний приріст промислової продукції становив 12,3%, то в 1961–1965 рр. – 5,4%, хоча загальний щорічний приріст у натуральному обсязі був вищим. Маючи потужну економіку Федеративна республіка увійшла до «Спільного ринку» (1958), де її частка склала 44% усього виробництва ЄЕС. Вона займала друге місце у світі за обсягом експорту та валютно-золотих запасів, а вивіз капіталу з 1955 р. по середину 1960-их рр. збільшився у 30 разів. Серед основних причин процвітання слід назвати інтенсифікацію праці (з 1956 по 1962 рр. виробіток на працюючого зріс на 70%), високу заробітну плату, активну соціальну політику(збільшення пенсій, виплат на дітей), трансформацію капіталізму (народні акції, розпорошення власності). Усе це зміцнювало в людей віру в реформи і сприяло соціальному консенсусу, мирові між працею і капіталом. Високий рівень життя та соціальна захищеність людей, створювані в умовах ринкового суспільства, виявилися найкращими засобами проти зусиль крайніх лівих сил. «Комунізм, – говорив Л. Ерхард, – це доля бідних та голодних. Ситий німець комунізму не захоче». Проте це зовсім не означало, що в ФРН не було проблем. Їх відсутність не стимулює суспільство до пошуків та активності в соціальному полі. Проблеми – невід'ємні супутники суспільного буття. Пошук рецептів їх розв'язання – чи не найважливіше завдання суспільства в цілому [7, с. 222–223].

До початку 1960-х рр. більше третини західнонімецьких сімей вже мали власний автомобіль, хоча статистика включала в це поняття і триколісні агрегати з мотоциклетним двигуном, що випускалися напівкустарним способом. На зміну їм прийшла епоха «народного автомобіля». Однак «жук» цілком відповідав вимогам мінімального комфорту і потіснив своїх містких конкурентів навіть на американському ринку. Експансію «народного автомобіля» в 1961 р. доповнила емісія «народних акцій» підприємства. Епоха «економічного дива» призвела до трансформації соціальної структури ФРН, новими явищами стало значне скорочення числа зайнятих у сільському господарстві і гірничодобувної промисловості. Головне поле діяльності середнього класу перемістилося зі сфери виробництва в сферу послуг, достаток і успіх для його представників забезпечувала вже не стільки власність, скільки освіта, яка дозволяла стати юристом, лікарем, менеджером з високим рівнем життя. Набирала силу тенденція до зростання числа осіб, які працювали на державу, і до зниження соціального статусу професійного чиновництва [1, с. 124].

В рамках складного постіндустріального суспільства посилилася внутрішня консолідація, яка привела до остаточного зникнення пролетаріату як «класу пригноблених». Масове житлове будівництво та концентраціявиробництва вели до припливу населення в найбільші міста країни – Гамбург, Мюнхен, Франкфурт, в Рурському агломерацію. Поступово стиралися відмінності між «місцевими та прийшлими», але виникали нові соціально-культурні кордони, пов'язані з втратою етнічної однорідності населення. Західнонімецька економіка в умовах буму без проблем «переварювала» постійний приплив робочої сили з НДР, але після закриття німецько-німецького кордону була змушена вербувати робітників. Число «гастарбайтерів», які прибували у ФРН з країн Південної Європи і Туреччини, в 1964 р. перевалило за мільйон [5, с. 69]. Західні німці працювали важко і довго, покладаючись на родину або об'єднувались в спілки й прагнули – хоча й здебільшого підсвідомо – вернутися в довоєнний час, на який, лягла тінь націонал-соціалістської влади. Загалом суспільство Західної Німеччини було самодостатнім і стабільним [14, с. 349].

1950–1960-ті рр. були часом бурхливої модернізації Федеративної республіки, поштовхом до модернізації стала розбудова країни. Відбудова стала нагальною необхідністю, бо слід було відновити зруйноване війною, а людям збудувати житло й дати робочі місця. Міське будівництво отримало шанс розпланувати старі міста на новий лад. Так, стара частина Франкфурта не відновлювалася, але натомість прокладалися цілком нові вулиці. У процесі житлового будівництва німці частково наслідували традиції житлового будівництва Веймарської республіки. В зведені промислових і державних будівель брали за взірець пишний архітектурний стиль третього рейху. Поставали світлі, просторі будівлі, з великими, широкими сходовими клітками. Західні німці хотіли всіляко довести всім за межами держави, що на її теренах виникло нове, відкрите суспільство, яке ставило за мету виділитися на тлі мимнулої доби націонал-соціалізму. ФРН перетворилася на сучасну й заможну країну [12, с. 95].

Західнонімецьке «економічне диво» було як своєрідне осереддя західноєвропейського відродження. Всупереч поширеним хибним поглядам, ФРН не в усьому випередила всіх своїх конкурентів: «італійське диво», наврядчи було менш разючим, і Західна Німеччина не мала найвищого на континенті рівня життя. Але завдяки самим розмірам розміщеної в центрі західнонімецької економіки її успіх був визначальний для успіху економік інших держав. Психологічний вплив німецького дива посилювало те, що воно почалося з вкрай низької вихідної точки. Творець німецького дива доктор Л. Ерхард відкинув таке державне планування, якого дотримувались у Франції та Італії, проте націоналізував деякі головні сектори економіки. А все решта залежало від ефективної організації, щедрих інвестицій, розумного навчання і тяжкої праці. Цифри промовляють самі за себе: впродовж 1948–1962 рр. зовнішня торгівля ФРН зростала щороку пересічно на 16%; кількість власників автомобілів у Західній Німеччині зросла з 200 000 1948 року до 9 млн 1965 р.; за той самий час збудовано 8 млн нових житлових одиниць – досить, щоб оселити невеликий народ. Значно впало безробіття, породивши хвилю гостербайтерів. Іноземні інвестиції в економіку ФРН сягнули такого рівня, що 1961 р. уряд активно заходився обмежувати їх. Обсяг промислового виробництва (1958 р. – 100%) показує, як Західна Німеччина, зазнавши найбільших збитків під час війни, набрала потім найшвидшого темпу. Для порівняння скажемо, що валовий національний продукт ФРН на 115 млрд доларів перевищував ВНП успіх східноєвропейських членів радянського блоку [9, с. 1116–1117]. Західна Німеччина активно включилась в інтеграційні процеси, які розвивались в Західній Європі. Вона була однією із засновників Європейського об'єднання вугілля і сталі. В цих процесах ФРН належали провідні позиції, що пояснювалось її економічною могутністю. Так заводи Круппа виготовляли в 1957 р. 3,5 млн сталі (14% всієї сталі ФРН). Концерн Маннесмана видавав біля 1/3 всіх труб. «ІГ Фарбеніндустрі» також змогло відродити свою могутність і займало третє місце в світовій хімічній промисловості [8, с. 276–277].

До початку 1960-х рр. ВВП Західної Німеччини збільшилось в порівнянні з 1950 р. майже в три рази, середньорічні темпи росту економіки склали 10%, а безробіття всього 1%. Найбільш якісним критеріємефективності економічної політики держави були не масштаби її активності, а конкретні результати розвитку національної економіки [6, с. 213].

Протягом 1950–1960-х рр. відбувався процес вирівнювання індустріального розвитку країни. Перебудова господарських структур відбилась у зміні структури населення. Зросла частка найманих робітників у загальній чисельності промислових працівників, 68,5% в 1955 р., а вже в середині 1960-х рр. – 81,5%. Виробництво не могло існувати на той час без постійного використання

наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому постійно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки – 1,1 млрд дол. у 1960 р. Змінилася технологічна структура капіталовкладень. Основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Витрати ФРН на машини, обладнання становили 78% валових капіталовкладень у господарство, в обробній промисловості – 82%. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину. Їх частка у структурі капіталовкладень становила – 56,6% [15, с. 146–147].

Було відроджене і сільське господарство, правда, воно розвивалося значно нижчими темпами. Об'єм його продукції у 1958 р. збільшився всього на 25%. Земельна реформа 1947–1948 рр. скоротила число юнкерських господарств та покращила, в деякій мірі, положення фермерства, збільшивши його земельні наділи. Та питома вага дрібних ферм (від 0,5 до 5 га) залишалася значною. Недостатньо розвиненою була і кормова база тваринництва. З цих причин 50% продовольчих товарів імпортувалось. Мала місце соціальна диференціація. За два післявоєнних десятиліття розорилися 83 тисячі дрібних господарств [17, с. 316]. В 1960-х рр. зайнятість населення у сільському господарстві скоротилась у 3 рази, кількість ферм в цей час зменшилась на 37%. Поступово вони перетворювалися на сучасні підприємства, однак все ж зберігалися і сімейні ферми. Зменшувалась кількість техніки, що застосовувалась , але при цьому зросли її потужність та універсальність.

Широко впроваджувалась хімізація. За кількістю добрив на 1 га оброблюваної землі ФРН (212 кг) займала друге місце в світі після Японії. Постійно зростали інвестиції в сільське господарство. Відбувалося становлення структури аграрного капіталу. Однак у структурі капіталовкладень у національне господарство його частка в середині 60-х рр. становила тільки 4,3% [26, с. 170].

Під впливом науки і цільових капіталовкладень структура промисловості стає більш раціональною. На перше місце виходять галузі зовнішньоекономічної орієнтації. Внаслідок цього зовнішня торгівля стає ще одним позитивним фактором економічного росту. Паралельно, значно посилюється роль держави. Вона надає фінансову підтримку монополіям, фінансує ключові наукові дослідження, субсидує експорт, надає податкові та кредитні пільги, визначає граничний ріст заробітної плати. Держава стимулювала також вступ країни в Спільний ринок. Ліквідація в його рамках митних тарифів була найбільш вигідною ФРН [23, с. 134].

Позитивним фактором розвитку стало також використання державного сектору економіки в інтересах всього суспільства. В структуру сектору входив залізничний та повітряний транспорт, зв'язок, 71% виробництва алюмінію, 43% – автомобілів, 70% виробництва електроенергії. Одним із визначних напрямів урядового регулювання економічного росту став «Закон про стабілізацію кон'юнктури і сприяння економічного росту». Згідно з законом був створений фонд вирівнювання кон'юнктури. Він передбачав ріст податків з підприємств в період буму та стимулюючі пільги в період спаду. Збільшились суми кредитів для уряду. Компаніям надавались амортизаційні пільги. Уряд брав на себе зобов'язання систематично аналізувати процес розвитку господарства країни та розробляти його прогноз. Впроваджувалось довгострокове фінансове планування та посилилась концентрація фінансів в руках уряду. Негативним фактором періоду стало зростання воєнних витрат до 250 млрд марок [22, с. 487].

Сам Л. Ерхард так характеризував у своїх спогадах «економічне диво»: «До здійснення нової німецької економічної політики ми приступили в середині 1948 р., оскільки в зв'язку з валютною реформою, при всій її недосконалості, нам представився великий історичний шанс вибратися зі стану повної плутанини, породженої централістським адмініструванням, і перейти до вільних формам економічної діяльності. [...] Німецький народ був позбавлений волі: він трудився чесно, але був позбавлений найважливішої громадянської свободи – свободи вибору в сфері споживання. Його змушували доводити бюрократам в віконечку, що йому дійсно треба те-то і те-то, а потім бюрократія визнавала його право на громадський продукт, причому цей «талончик» його власникові нічого реально не гарантував. На мій погляд, це саме той негідний народу стан, в якому він може взагалі опинитися. Тому я прийняв рішення – звільнити німецький народ і взагалі споживача від такого кріпацтва, домагаючись того, щоб гроші стали єдиним талоном на отримання благ, допустимим в налагодженому народному господарстві. [...] Я далекий від того, щоб говорити про якесь «німецьке диво». Нас вивели вперед абсолютно реальні сили і фактори. [...] На моє тверде переконання, в XX столітті, в сьогоднішніх соціальних умовах відповідальність за економіку, – а значить, і за економічну долю всіх діючих в ній людей – несе одна лише держава.

Підприємець несе відповідальність за своє підприємство, і це немало [...]. Він зовсім не усвідомлює своєї ролі в народному господарстві країни, але він, разом з тим, виконує свою економічну задачу, коли в системі вільної ринкової економіки залишаються під захистом і функціонують вільне ціноутворення і її мотор – конкуренція. Тут не можна відривати якусь частину, не спотворивши систему в цілому [10, с. 456].

Висновки. Таким чином повоєнну відбудову Німеччини (ФРН) пов'язують із економічною політикою Л. Ерхарда, розробленою на основі концепції «соціального ринкового господарства». Вона включала: грошову реформу (1948) – заміну знецінених рейхсмарок на дойчмарки, що значною мірою вирівняло вартість фінансових активів населення; цінову реформу(лібералізація цін); податкову реформу, що сприяла розвитку малого і середнього бізнесу. Не раз Л. Ерхард вказував, що «німецьке диво» – результат зусиль усіх німців, їх працьовитості, діловитості і організованості. Німці вміють рахувати гроші і не пускати їх на вітер. Уряд зі свого боку всіляко заохочує накопичення власності, створюючи для цього необхідні умови. Л. Ерхард сформулював основні чинники успішного розвитку німецької економіки: винахідливість підприємців, дисциплінованість і працьовитість робітників, вміла політика уряду.

З розглянутого можна зробити висновки, що економічний курс, який проводили кабінети міністрів на чолі з К. Аденауером, вирізнялися своєю послідовністю і виявився дуже ефективним. Ними була створена надзвичайно дієва модель соціально орієнтованого ринкового господарства за якої вільно функціонуючий ринковий механізм працював не всупереч, а завдяки втручанню держави. Базою економічної політики урядів була злагоджена діяльність усіх суспільних інституцій держави, яка сприяла встановленню чітких і прозорих «правил гри» в економіці. Її координація і була основною функцією держави, втручання якої не підміняло дію ринкових механізмів, а навпаки, створювало кращі умови їх роботи, сприяло розвитку підприємництва та формуванню конкурентного середовища, встановлюючи в економіці лише «рамкові умови» діяльності її учасників.

Близько двох років знадобилося першому аденауерівському уряду для стабілізації ситуації в економіці та переходу до стрімкого економічного зростання. Результати здійснених заходів досить швидко проявилися у поступовому наповненні внутрішнього ринку товарами, стабілізації темпів зростання цін та заробітної плати, підвищенні продуктивності праці. Так у 1951–1953 рр. щорічні темпи росту ВВП склали близько 10 відсотків, а 1954–1956 рр. – майже 15%. У другій половині 1950-х рр. за обсягом ВВП ФРН вийшла на перше місце в Європі та на третє в світі, поступаючись лише Японії та США, а західнонімецька валюта стала найсильнішою на європейському економічному просторі. Вже в 1954 р. на третину було перевищено рівеньдовоєнного виробництва, а згодом ФРН вийшла на друге місце в світі після США за рівнем золотих запасів. Ставши провідною країною Західної Європи, Німеччина вдруге випередила своїх минулих переможців за рівнем господарського розвитку.

Отож, основним чинником успіху реформ були менталітет німецького народу, його працездатність, досвід, схильність до дисципліни, готовність в ім'я майбутнього йти на тимчасові жертви, сприятливі соціально-економічні та політичні умови – приватна власність і підприємницькі структури, уміле використання допомоги за планом Маршалла тощо, вибір правильної стратегії економічних реформ і чітке визначення послідовності та етапів проведення їх, сильна політична воля до реформування і в процесі його, можливість вільного обміну поглядами для вибору напрямів та постановки завдань реформи і міцна особистість.

Список літератури:

1. Аденауэр К. Воспоминания. М. : Прогресс, 1969. 434 с.
2. Бурачок Л., Лизень Є. Зовнішня політика ФРН післявоєнного періоду. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Випуск 28. 2016. С. 54–59.
3. Бурачок Л., Лизень Є. Формування партійно-політичної структури та політичний розвиток ФРН в 1949–1963 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2024. Том 35 (74). № 2. С. 95–104.
4. Вебер А. Классовая структура общества в Западной Германии. М. : Наука, 1961. 274 с.
5. Висков С., Кульбакин В. Союзники и «германский вопрос»: 1945–1949 гг. М., 1990. 152 с.
6. Восленский М. Внешняя политика и партии ФРГ. М. : ИМО, 1961. 343 с.
7. Газін В., Копилов С. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки) : навч. посіб. К. : Либідь, 2004. 624 с.
8. Гулевич В. Класи і політичні партії ФРН. К. : Наукова думка, 1975. 287 с.

9. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
10. Дзелепи Э. Конрад Аденауэр: Легенда и действительность. М., 1960. 224 с.
11. Документальні матеріали з всесвітньої історії : практикум для студентів. Ніжин, 2000. 102 с.
12. Ежов В. Федеративная Республика Германии: легенды и действительность. М. : Знание, 1976. 225 с.
13. Іваницька О. Новітня історія каїн Європи та Америки (1945–2013): навч. посіб. К. : Вид-чий Дім «Слово», 2014. 1056 с.
14. Історія Німеччини у світлинах / пер. з нім. І. Андрущенко, Л. Сандига, О. Кислюк. К. : Вид-во «Юніверс», 2010. 568 с.
15. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – початку XXI століть : навч. посіб. / Ю. Горбань, Б. Білик, Л. Дячук та ін. / за ред. Ю. Горбань. 4-те вид., переробл. і доповн. К. : Знання, 2012. 438 с.
16. Касперович П. М. Історія сучасної Німеччини (XX століття). Донецьк, 1998. 126 с.
17. Кремер В. ФРГ: внутриполитическая борьба и внешняя ориентация. М. : Прогресс, 1977. 334 с.
18. Купрій Т. Утворення ХДС і його участь у державотворчому процесі Німеччини (1945–1959) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». К., 2007. 17 с.
19. Лизень Є., Бурачок Л. «Економічне диво» у ФРН (1949–1963 рр.). Івано-Франківськ : Фоліант, 2019. 132 с.
20. Лизень Н. Становлення соціального ринкового господарства у повоєнній Західній Німеччині. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харків : Майдан, 2004. Вип. 16. С. 5–10.
21. Мицик Л., Кузьменко Ю. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007) : навч. посібник для самост. роботи студента. К. : Академвидав., 2008. 544 с.
22. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок XXI ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. за ред. М. Швагуляка. Львів, Київ : Тріада плюс, Алерта, 2011. 700 с.
23. Норберт Е. Про німців / з нім. пер. О. Кислюк. К. : Юніверс, 2010. 432 с.
24. Рейман М. Решения (документы). 1945–1956. М. : Политиздат, 1975. 256 с.
25. Складові демократії / за ред. Доріс Геттінг, Вольфа-Дітера Міхаелі ; пер. з нім. І. В. Сойка. К. : Либідь, 1993. 160 с.
26. Шульце Г. Історія Німеччини / пер. з нім. О. Насико. К. : Вид-во «Наука», 2010. 280 с.

Burachok L. V., Lyzen Ye. V. **FEATURES OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT AND THE CONSEQUENCES OF THE "ECONOMIC MIRACLE" IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY**

The article, within the outlined chronological period, examines the features of industrial development and the consequences of the "economic miracle" for the future sustainable development of post-war Germany (FRG). It is emphasized that understanding the phenomenon of the West German "economic miracle" of the post-war period in relation to the socio-political situation of FRG is important in the context of the need to deepen our ideas about one of the central problems of historical German studies of modern times. The relevance of this topic is due to its lack of development in Ukrainian historical science, as well as to the fundamental geopolitical changes on the map of Europe, to which we cannot but react.

It is traced that the reasons for the rise and crisis-free development of the West German economy until the mid-1960s. lay primarily in its low starting position. The military devastation cleared the way for new investments and the introduction of modern technologies. It has been established that the rapid growth of the West German economy was based on the development of industry. By 1960, the volume of industrial production had increased threefold compared to 1949. By the end of the 1950s, Germany ranked second among Western countries in terms of industrial production, second only to the United States. An indicator of economic recovery was the rapid growth of the automobile industry. The symbol of the era was the legendary Volkswagen Beetle. It has been proven that the post-war reconstruction of Germany is associated with the economic policy of Ludwig Erhard, developed on the basis of the concept of a "social market economy". It included: monetary reform (1948) – the replacement of depreciated Reichsmarks with Deutschemarks, which largely equalized the value of the population's financial assets; price reform (price liberalization); tax reform, which contributed to the development of small and medium-sized businesses. More than once L. Erhard pointed out that the "German miracle" is the result of the efforts of all Germans, their hard work, efficiency and organization. Germans know how to count money and not let it go to waste. The government, for its part, strongly encourages the accumulation of property, creating the necessary conditions for this. L. Erhard formulated the main factors of the successful development of the German economy: the ingenuity of entrepreneurs, the discipline and hard work of workers, and the skillful policy of the government.

Key words: *Germany, "economic miracle", K. Adenauer, L. Erhard, "Marshall plan", reforms, economy, industry.*

УДК 93/94+94(7/8)+327+355+261.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.25

Данилюк І. В.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВАТИКАН ТА ФОЛКЛЕНДСЬКА ВІЙНА 1982 РОКУ

В статті досліджується вплив Фолклендської війни 1982 року на політику Ватикану. Було відзначено, що Ватикан не виступав посередником під час аргентино-британського протистояння, однак події 1982 року на Фолклендських островах мали безпосередній вплив на екуменічні відносини Католицької церкви із Англіканською церквою, а також на позицію Католицької церкви у Аргентині й Латинській Америці загалом. Як наслідок Святий Престолу був змушений взаємодіяти із сторонами Фолклендського конфлікту.

Відзначено, що Ватикан із 1980 року готував подорож Понтифіка Івана-Павла II до Британії, яка мала відбутись у травні-червні 1982 року, і мала стати першим папським візитом до Британії й сприяти розвитку екуменічного діалогу між Католицькою та Англіканською церквами. Проте захоплення Аргентиною Фолклендських островів, 2 квітня 1982 року, ледь не зірвало плани Ватикану щодо візиту Папи Римського до Британії й подальшого екуменічного діалогу між Католицькою та Англіканською церквами. Після тривалих консультацій між британським та аргентинськими архієпископами Папа Іван-Павло II все ж вирішив здійснити запланований візит до Британії, через екуменічну значущість події. А щоб урівноважити британський візит, Ватикан поспіхом організував папський візит до Аргентини.

Відзначено, що Ватикан виступав нейтральною стороною у Фолклендському конфлікті. Ватикан не був арбітром у Фолклендській війні 1982 року. Було зазначено, що як під час візити до Британії, так і під час візиту до Аргентини Римський Понтифік закликав до миру й примирення.

Фолклендська війна 1982 року демонструє, як конфлікт між двома країнами може вплинути на релігійний діалог й визначати політику релігійної спільноти та релігійних лідерів.

Заклики Папи Івана-Павла II до сторін конфлікту та до міжнародної спільноти, а також імпровізація із «блискавичним візитом» Понтифіка до Аргентини, у короткі терміни, демонструє гнучкість та професіоналізм ватиканської дипломатії. Варто відзначити, що Іван-Павло II вдало «маневрував» між сторонами конфлікту залишаючись прихильником й протагоністом миру між Аргентиною та Великою Британією.

Ключові слова: *Фолклендська війна, Ватикан, Святий Престол, Аргентина, Велика Британія, Латинська Америка.*

Постановка проблеми. Фолклендська війна, відома також як Мальвінська війна[1], 1982 року (англ. *Falklands War,* ісп. *Guerra de las Malvinas*) – воєнний конфлікт між Аргентиною та Великою Британією, що тривав із 2 квітня по 14 червня 1982 року, за контроль над Фолклендськими островами, а також за контроль над сусідніми островами Південна Джорджія та Південний Сандвіч.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фолклендській війні присвячена низка наукових та публіцистичних матеріалів. Так, Фолклендську війну досліджували Джуліус Гебель [11], Кеннет Привратський [18], Федеріко Лоренц [14], Маркос-Пабло Молоєзнік [15] та ін. Вплив Фолклендської війни на політику Ватикану, у зарубіжній історіографії, досліджував Т. Кростуейт [4], який ґрунтовно проаналізував вплив Фолклендської війни на екуменічні відносини Католицької та Англіканської церков [4]. У Аргентині вплив Фолклендської війни на політику Ватикану досліджували Ернан-Рейес Алкаде [1] та Хуан-Пабло Чіпка [3]. А про роль Католицька церкви у Аргентині під час Фолклендської війни писав аргентинський дослідник Мартін Обрегон [16], а також аргентинець українського походження Горацio Вербицький [21].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити вплив Фолклендської війни 1982 року на політику Ватикану. Досягнення мети дослідження передбачає розкриття наступних завдань: проаналізувати відносини Ватикану та Британії під час

[1] Фолклендські острови – це британська назва островів, натомість аргентинці називають Фолклендські острови – Мальвінськими, отож Фолклендську війну аргентинці за аналогією називають Мальвінською війною.

Фолклендської війни; дослідити відносини Ватикану та Аргентини під час Фолклендської війни; проаналізувати позицію Римського Понтифіка стосовно Фолклендської війни 1982 року.

Виклад основного матеріалу. Після Другого Ватиканського собору (1962–1965 років) Католицька церква стала на шлях реформ та розвитку екуменічного діалогу. Так, Католицька церква розпочала налагоджувати екуменічний діалог із православними[2] та протестантськими церквами. Екуменічний розвиток Католицької церкви актуалізував й зближення із Англіканською церквою[3], яка була відокремлена від Католицької церкви ще у 1534 році за правління короля Англії Генріха VIII [4].

Католицька церква прагнула зміцнити свої позиції в Британії й налагодити екуменічні відносини із Англіканською церквою. У серпні 1980 року єпископи з Британії вирішили офіційно запросити Папу Івана-Павла II відвідати Англію, Шотландію та Уельс. Через декілька днів Римський Понтифік прийняв запрошення британських єпископів. Папський візит до Великої Британії запланували на літо 1982 року. Це мав бути перший папський візит до Британії [4].

Слід відзначити, що офіційні візити Римського Понтифіка є важливою складовою ватиканської дипломатії. Папський візит є символічними й завжди ретельно плануються, в цьому випадку, у ватиканських дипломатів були два роки на підготовку візиту Папи Римського до Англії, Шотландії та Уельсу.

Папа Іван-Павло II позитивно оцінював перспективу візиту до Британії, так у промові Ангел Господній Іван-Павло II зазначив: «Нехай ця моя подорож послужить справі стосунків між Католицькою Церквою та Англіканською спільнотою і прискорить так бажаний союз» [4].

У рамках підготовки візиту Римського Понтифіка до Британії пожвавішали ватикано-британські взаємини. Так, 16 січня 1982 року Ватикан створив Папську нунціатуру (посольство Святого Престолу) в Лондоні, а Британія прирівняла своє дипломатичне представництво при Святому Престолі до рангу посольства [4].

Проте непередбачувані події на півдні Атлантичного океану ледь не зірвали перший візит Римського Понтифіка до Британії [3].

2 квітня 1982 року Аргентина окупувала Фолклендські острови, якими британці керували протягом 150 років [18; 14]. Уряд Британії вважав військову окупацію островів неприйнятною. Попри спроби дипломатичного посередництва миротворчих місій спершу США, а пізніше й ООН – між Аргентиною та Британією не було досягнуто угоди [11]. Тому Британія вирішила силою повернути Фолклендські острови [14]. Із 21 квітня по 14 червня 1982 року британські збройні сили завдали нищівної поразки силам Аргентини на Фолклендських островах [4].

Раптовий поворот подій навколо Фолклендських островів перекреслював екуменічні плани Ватикану у Великій Британії. Фолклендська війна, яку аргентинський дослідник Маркос-Пабло Молоєзнік характеризував як явище яке «ніхто не уявляв і не хотів, але сталася через злиття взаємозалежних змінних» [15, с. 181], тому Ватикану доводилось враховувати ці «змінні».

Слід відзначити, що Аргентина – католицька країна, а Британія – протестантська (англіканська). Тому Папі Римському доводилось рахуватися із позицією католицької Аргентини, навіть якщо Аргентина здійснила агресію [16, с. 7].

2 квітня 1982 р., в день коли Аргентина вторглася на Фолклендські острови [14], Папа Іван-Павло II видав «Заклик до миру між Аргентиною та Великою Британією» [5], в якому Понтифік зазначив, що «Дві великі, шляхетні та дорогі нації, Аргентина та Велика Британія, розпочали військове протистояння в Південній Атлантиці, яке, здається, стає все більш запеклим» [5]. Понтифік закликав «усіх, не лише безпосередньо залучені Сторони, але й їхні дружні країни та все міжнародне співтовариство» взяти «історичну відповідальність», а не залишатися «знеохоченими», й «повернути світові надію, що добра воля, розум, великодушність, політична далекоглядність можуть у будь-який момент, навіть у найважчий, зуміти подолати спокусу [війни]» [5].

Перед Ватиканом постала політична дилема: з однієї сторони, якби візит Понтифіка до Британії відбувався, як було запропоновано, Папа «перебував би в протестантській Британії, яка воює з католицькою Аргентиною. Такий візит ризикував відштовхнути не лише народ Аргентини, але й решту Латинської Америки, яка складала майже половину католицького населення світу» [4]; а з іншої сторони, «скасування візиту на цьому

[2] У 1965 році Римський Понтифік Павло VI та Константинопольський Патріарх Афінагор I скасовують взаємні анафеми, які були накладені ще у 1054 року [4].

[3] Англіканство – один із напрямів західного християнства, який свомувався у Англії в контексті Протестантської Реформації в Європі. Англіканська спільнота є третьою за чисельністю християнською спільнотою у світі після Католицької церкви та Православної церкви і найбільшою протестантською спільнотою.

пізньому етапі було б величезною невдачею для мети Ватикану, щоб зблизитись із Англіканською спільнотою» [4].

Під час цих події на Римського Понтифіка почали тиснули деякі католицькі ієрархи із Латинської Америки, які вимагали скасувати візит до Британії, оскільки вони побоювались, що цей візит буде сприйнятий у Аргентині як підтримка Британії [4]. Ситуація у Аргентині була настільки делікатною, що аргентинські кардинали Приматеста та Арамбуру прибули до Ватикану, щоб висловлюючи своє занепокоєння та застереження з приводу того, що Римський Понтифік планує «відвідати протестантську державу, яка воювала з Аргентиною» [16, с. 7].

16 травня 1982 року, за менш ніж за два тижні до запланованого початку поїздки до Британії, Папа Іван-Павло ІІ зробив публічну заяву у якій поставив під сумнів майбутній візит [4]. 18 травня Понтифік зустрівся із президентом Конференції латиноамериканських єпископів та двома архієпископами із Британії, після цієї зустрічі Папа Іван-Павло ІІ викликав до Ватикану католицьких кардиналів із Британії та Аргентини, щоб обговорити ситуацію [4]. 21 травня Папа зустрівся із кардиналами з Британії та Аргентини, зустріч пройшла за закритими дверима.

22 травня 1982 року Папа Іван-Павло ІІ разом із кардиналами з Британії та Аргентини провів символічну месу (службу) за мир в соборі Святого Петра [4]. Іван-Павло ІІ звернувся до аргентинських та британських єпископів із фразою: «Мир можливий, мир є владним обов'язком» [10].

Переконати Папу в необхідності папського візиту до Британії вдалося після втручання британських католицьких архієпископів, а саме кардинала Томаса Віннінга, архієпископа Глазго, та Дерека Ворлока, архієпископа Ліверпуля, а також домовленості, що Папа Римський не зустрічатиметься з британським прем'єр-міністром Маргарет Тетчер [2].

25 травня 1982 року, за три дні до початку візиту до Британії, офіційний Ватикан підтвердив, що папський візит відбудеться за планом. 26 травня на загальній аудієнції Папа Іван-Павло ІІ прочитав текст листа, який він надіслав до Католицької церкви в Аргентині, пояснюючи причини необхідності візиту до Британії. У цьому листі Понтифік відзначив важливість поїздки «через її екуменічне значення» [10]. Папа підтвердив, що візит «матиме суто пастирський характер, а зовсім не політичний», і що «цей суто душпастирський та екуменічний характер є настільки суттєвим і поширеним, що, враховуючи обставини, представники урядового світу спонтанно відмовилися від усіх уже передбачених контактів, які зазвичай відбувалися за інших обставин під час подібних візитів» [10]. Попередньо посол Британії при Святому Престолі повідомив Понтифіка, що британський уряд «готовий відмовитися від усіх офіційних зустрічей, запланованих із Папою, щоб допомогти підкреслити суто пастирський та екуменічний характер візиту» [2]. Понтифік зазначив, що він «з самого початку всіма можливими засобами намагався схилити до справедливого рішення [...] яке б врятувало обидві сторони [...] від кровопролиття та інших жахливих наслідків війни» [10]. Папа висловив своє розчарування через конфлікт між Аргентиною та Великою Британією, й заявив, що він «має тверду надію, що чесне рішення незабаром буде знайдено, поступово, через мирні переговори» [10].

На цій же аудієнції, 26 травня 1982 року, Папа оголосив, що відразу після пастирського візиту до Британії він здійснить також пастирський візит і до Аргентини [4].

Візит Понтифіка до Британії: 28 травня 1982 року, розпочався шестиденний пастирський візит Папи Римського Івана-Павла ІІ до Британії, який тривав до 2 червня 1982 року. Візит Івана-Павла ІІ був першим візитом в історії Римського Понтифіка на англійську землю [12].

У своїй вітальній промові в аеропорті Гатвік, 28 травня 1982 року, Папа Іван-Павло ІІ згадав про Фолклендську війну, яка уже тривала: «Мій візит відбувається в період напруги і тривоги, час, коли увага світу була зосереджена на делікатній ситуації конфлікту в Південній Атлантиці. Протягом останніх тижнів були спроби врегулювати суперечку шляхом дипломатичних переговорів, але, незважаючи на щирі зусилля багатьох, ситуація переросла у збройне протистояння. [...] Ця трагічна ситуація викликає у мене найбільше занепокоєння, і я неодноразово просив католиків у всьому світі та всіх людей доброї волі приєднатися до мене в молитві за справедливе та мирне врегулювання» [13]. Понтифік відзначив, що він звертався до Генерального секретаря ООН, урядів до влади залучених країн та «інших впливових державних діячів» щоб «заохотити рішення, яке б уникало насильства та кровопролиття» [13]. Іван-Павло ІІ закликав до примирення і заявив, що він «молиться, щоб врегулювання спору було досягнуто найближчим часом» [13].

Цього ж дня, під час святкової меси у Вестмінстерському соборі Папа Іван-Павло ІІ відзначив,

що його візит є пасторським і він, як єпископ Риму, прийшов «на службу єдності в любові» [12]. Понтифік згадав, що триває конфлікт й закликав приєднатися до молитви «за мирне вирішення конфлікту» [12]. Після меси у Вестмінстерському соборі Понтифік зустрівся у Букінгемському палаці із з королевою Великої Британії Єлизаветою II – це був візит ввічливості [2].

Наступного дня, 29 травня 1982 року, Папа відвідав Кентерберійський собор, ставши першим Римським Понтифіком, який відвідав цей собор. Де Іван-Павло II відслужив месу разом із архієпископом Кентерберійським. Архієпископ Кентерберійський і Папа Римський привітали один одного «поцілунком миру», а під час богослужіння лідери двох церков (Католицької та Англіканської) разом стали на коліна в мовчазній молитві й зробили спільну заяву, подякувавши за прогрес, досягнутий у примиренні між Католицькою та Англіканською церквами [17].

Масові натовпи супроводжували Римського Понтифіка всюди у Британії, де Папа проводив церемонії. За різними оцінками, понад два мільйони людей відвідали заходи, організовані Папою Івано-Павлом II у Великій Британії. Протягом шести днів пасторського візиту Папа Римський відвідав дев'ять міст Англії, Уельсу та Шотландії. Британські медіа, під час папського візиту надавали сприятливі відгуки використовуючи такі фрази, як «історичний», «бурхливий» і «ейфоричний» [4].

З точки зору запланованих цілей папського візиту, візит Івана-Павла II до Британії мав значний успіх [4]. Практично всі очільники різних церковних конфесій вітали Папу Римського у Англії, Уельсі та Шотландії. Усім було зрозуміло, що стосовно Фолклендської війни Папа Римський «не лише нейтральний, але й енергійно пропагує мир» [2].

Однак тріумфальний марш Римського Понтифіка Британією був для Ватикану палкою з двома кінцями: «Кожен успіх, якого Ватикан досяг у Британії, був контрпродуктивним в Аргентині» [4]. Оскільки, за місяць до початку папського візиту до Британії уже розпочались воєнні дії між Британією та Аргентиною за Фолклендські острови. За декілька тижнів до самого візиту британський флот потопив аргентинський крейсер «Генерал Бельграно», що принесло найбільші втратою Аргентині (загинуло 323 аргентинських моряків) [18]. А у той час коли Папа Іван-Павло II прибув у Британію уже тривали бої на самих Фолклендських островах. З точки зору аргентинців, коли Римський Папа відвідував «протестантську» Британію, британські війська «вбивали католицьких синів Аргентини» на островах, які аргентинці вважали своїми [4].

Звичайно, що Ватикан передбачав можливі наслідки папського візиту до Британії в Аргентині зокрема та Латинській Америці загалом. Отож, Ватикан потребував швидкого рішення, яке могло б пом'якшити ситуацію. Оптимальним рішенням для ватиканських дипломатів було якнайшвидша організація папського візиту до Аргентини, щоб заспокоїти почуття католицького духовенства та пастви в Аргентині. Тому, ще до британського візиту, Ватикан шукав і отримав схвалення від аргентинської військової хунти[4] на папський візит до Аргентини [4].

Паралельно Святий Престол працював із провідними світовими лідерами задля миротворчих зусиль: так, 7 червня 1982 року, через п'ять днів після повернення з Великої Британії та за чотири дні до поїздки до Аргентини, Римський Понтифік зустрівся у Ватикані із Рональдом Рейганом, президентом США. Іван-Павло II попросив президента США сприяти примиренню Аргентини та Великої Британії [3]. Однак, ні заклики Папи, ні листи латиноамериканських президентів до Рейгана не мали успіху, оскільки Рейган не зміг переконати М. Тетчер піти на переговори із Аргентиною [15, с. 181].

Візит Папи Римського до Аргентини: 11 червня 1982 року, через вісім днів після завершення британського візиту, Папа Іван-Павло II прибув в Буенос-Айрес, щоб провести дводенний пастирський візит в Аргентині. Це був перший папський візит Римського Понтифіка до Аргентини [19].

Зазвичай папські дипломатичні візити ретельно й завчасно плануються. Проте у випадку візиту Івана-Павла II до Аргентини у 1982 році, папський візит був організований спонтанно. Ватиканська дипломатія на чолі з кардиналом Агостіно Казароллі, тодішнім державним секретарем Святого Престолу, оперативно й професійно спрацювала, щоб у стислі терміни організувати «блискавичний візит» Понтифіка до Аргентини [1].

Напередодні папського візиту до Аргентини, Убальдо Калабрезі, папський нунцій в Аргентині,

[4] 24 березня 1976 року під час державного перевороту владу в Аргентині захопила військова хунта усунувши в. о. президента Ісабель Мартінес де Перон (яка стала президентом після смерті свого чоловіка президента Аргентині – Хуана Перона) й встановила диктатуру в Аргентині відому як «процес національної реорганізації» (ісп. *Proceso de Reorganización Nacional*). Військова хунта правила Аргентиною з 1976 по 1983 рр. [18].

заявив, що «це нетиповий візит, винятковий, надзвичайний. [...] Святіший Отець приїжджає, щоб зустрітися з аргентинським народом і помолитися з ним у час великих труднощів» [19]. На честь папського візиту генерал Леопольдо Галтьєрі, президент Аргентини, видав указ про оголошення 11-12 червня національними святами на честь «глибокого значення цього пастирського візиту, сповненого миру, любові та справедливості, особливо в поточних обставинах, через які проходить країна» [19].

Іван-Павло II прибув із Риму до Буенос-Айреса у драматичних для аргентинського суспільства умовах: Фолклендська війна була на завершальній стадії. Однак більшість аргентинців цього не знала, оскільки «тріумфалізм диктатури» й пропаганда приховував від аргентинців правду щодо подій на островах. Хоча капітуляція аргентинських збройних сил на островах була лише питанням днів [3].

У своїй вітальній промові в аеропорті Есейса, 11 червня 1982 року, Папа Іван-Павло II задекларував, що його «присутність тут сьогодні означає видимий доказ любові в історичний момент, такий болючий для вас [аргентинців]» [6]. Іван-Павло II зазначив, що «незважаючи на повне і радісне усвідомлення католицького стану цієї улюбленої нації, у досконалій продовженості моєї попередньої апостольської подорожі, мій візит [до Аргентини] хоче бути відзначений таким же пастирським і церковним характером, що ставить його вище будь-якого політичного потенціалу. Це просто зустріч між батьком у вірі та його страждаючими дітьми; брата у Христі, який ще раз вказує на це як на дорогу миру, примирення та надії» [6]. Понтифік відзначив, що його «перебування на аргентинській землі» передусім буде відзначене бажанням «наповнити душі кожного почуттями братерства і примирення» [6].

В аеропорту Есейса Понтифіка зустріли кардинал Арамбуру, примас Аргентини та архієпископ Буенос-Айреса, а також генерал Леопольдо Галтьєрі, президент Аргентини. Зустріч із президентом Галтьєрі, була певною проблемою для Ватикану. Адже у Британії Понтифік зустрівся з королевою Єлизаветою II, проте не з прем'єр-міністром Маргарет Тетчер, главою уряду який вів війну. Однак у Аргентині хунта з трьох осіб еквівалентна прем'єр-міністру й саме хунта розпочала і керувала війною за Фолклендські острови [19]. Імовірно, Ватикан настільки прагнув здійснити візит до Аргентини, що Понтифіку довелось погодитись на зустріч із членами аргентинської хунти [4]: президентом Леопольдо Галтьєрі, також адміралом Хорхе Анайю та генералом Базиліо Дозо. Як відзначив монсеньйор Калабрезі у «Папи не було іншого вибору, як зустрітися з головою уряду тут як предмет дипломатичної ввічливості» [19]. Було узгоджено, що генерал Галтьєрі зустріне Івана-Павла II в аеропорту Есейса й супроводжувати його до президентського палацу, де Понтифік зустрівся з двома іншими членами хунти [19]. У президентському палаці, коли Іван-Павло II, на скандування людей вийшов на балкон, щоб привітати натовп внизу, позаду нього стояли усі три члени хунти, які розпочали війну за Фолклендські острови [4].

Багато аргентинців критикували дії Папи, оскільки він зустрічався із хунтою, яка розпочала війну за Фолкленди, окрім того хунта проводила у Аргентині «брудну війну[5]» проти аргентинців, які були не згодні із політикою хунти [21, с. 381–398]. Дії Понтифіка критикував навіть Адольфо Перес-Есківель, лауреат Нобелівської премії миру та вірний римо-католик, який сказав «Папа має прислухатися до народу, а не лише до уряду, заради миру» [19]. Перес-Есківель попросив про зустріч із Папою Іваном-Павлом II у Аргентині, проте йому було відмовлено [19].

Під час урочистої меси, 11 червня 1982 року, в катедральному соборі в Буенос-Айресі Іван-Павло II звернувся до священнослужителів Аргентини із закликом виконувати «служіння примирення», проголошуючи довірене «слово примирення» [8]. Це був м'який докір священнослужителям Католицької церкви Аргентини, які підтримали вторгнення Аргентини на Фолклендські острови [20].

Католицька церква була впливовою в Аргентині, адже більше 90 % аргентинців були католиками, проте навряд чи могла Католицька церква Аргентини вплинути на рішення військової хунти щодо нападу на Фолклендської острови [4]. Більше того, багато аргентинських єпископів вважали, претензії Аргентини щодо островів справедливими [21, с. 381-398]. Тому, коли аргентинська хунта вирішила вторгнутися на Фолклендські острови, хунта розуміла, що Католицька церква в Аргентині «благословить» її дії. Варто відзначити, що після вторгнення на Фолклендської острови Аргентинська єпископальна конференція не

[5] «Брудна війна» (ісп. *Guerra Sucia en la Argentina*) – державний терор (масові викрадення, тортури, страти, польоти смерті) здійснюваний аргентинською хунтою проти критиків режиму в період із 1976 по 1983 рр. У результаті «брудної війни» у Аргентині, за різними оцінками, було вбито або зникли безвісти від 22 тис. до 30 тис. людей [4].

засудила факт вторгнення на острови [18, с. 20]. Аргентинські єпископи вважали, що «справа Мальвінських островів була справедливою». У своїй єдиній великій спільній заяві під час Фолклендської війни аргентинські єпископи висловили побоювання, що війна може мати «непередбачувані наслідки» та послалися на папське засудження військового конфлікту [4]. Водночас аргентинські єпископи підтримували претензій Аргентини на суверенітет над Фолклендськими островами [4]. А окремі аргентинські священнослужителі, особливо ті хто були чутливими до аргентинських націоналістичних закликів, відкрито підтримували окупацію Аргентиною островів. Наприклад, отець Даніель Заффароні організував молебень на підтримку військових Аргентини в кафедральному соборі та заявив, що молебень триватиме до тих пір, поки «не буде досягнуто перемоги в цій справедливій і благородній справі захисту нашої країни [Аргентини]» [16, с. 6]. Для аргентинських єпископів конфлікт з Британією міг сприяти єдності, а Католицька церква в Аргентині мала чудову можливість представити себе як символ національної єдності [16, с. 5].

Підтримка католицької ієрархії була також очевидною й під час церемонії інавгурації нового військового губернатора на островах генерала Маріо Менендеса [16, с. 5]. 7 квітня 1982 року коли аргентинський генерал Маріо Менендес складав присягу на островах як губернатор Мальвінських (Фолклендських) островів, на церемонії був присутній католицький архієпископ Дезидеріо Ельсо Колліно, генеральний капелан збройних сил Аргентини [4].

Варто відзначити, що були й ті католицькі священнослужителі хто не підтримував окупацію островів, як от єпископ Неукен який заявив, що відновлення суверенітету над островами не має використовуватися «для розпалювання гніту для воєнних цілей» або як «ширма, щоб придушити, забути та відвернути увагу від серйозних внутрішніх проблем безробіття та голоду» [16, с. 5]. Проте такі протести були практично індивідуальними і майже непоміченими в націоналістичній ейфорії тогочасної Аргентини [16, с. 5].

У посланні до священнослужителів Аргентини Іван-Павло II відзначив, що «служіння примиренню» «не суперечить справжньому патріотизму. Справжня любов до батьківщини, від якої ви так багато отримали, може призвести до жертовності; але в той же час ми повинні брати до уваги патріотизм інших, щоб обидва могли мирно спілкуватися один з одним і збагачуватися з точки зору гуманізму та соборності» [8].

Наступного дня, під час зустрічі із єпископами Аргентини Папа Іван-Павло II закликав аргентинських єпископів стати «архітекторами злагоди, миру та примирення» [9] й закликав до розбудови миру і «не тільки того миру, який полягає в мовчанні зброї, але також за той повний мир, який є ознакою примирених сердець, вільних від образи» [9].

На прощальній церемонії, 12 червня 1982 року, Римський Понтифік закликав «Не соромтеся шукати рішення, які захистять честь обох сторін і відновлять мир» [7]. Під час прощання в аеропорту генерал Галтьєрі став на коліна перед Папою, після чого Іван-Павло II обійняв і поцілував його [4]. Символічно, що через два дні після прощання Леопольдо Галтьєрі з Папою Іваном-Павлом II аргентинські війська на Фолклендах капітулювали [3].

Можна вважати, що папський візит Івана-Павла II до Аргентини, який поспіхом було організовано на прохання Папи Римського, досягнув поставленої цілі щодо збалансування із аргентинським суспільством й виступив своєрідною «противагою» для попереднього папського візиту до Британії [4]. Отож, цей візит зміцнив позицію Католицької церкви у Аргентині зокрема й Латинській Америці загалом [4]. Значний успіх мав діалог Понтифіка із аргентинською паствою: так, вечором 11 червня звершивши месу в Катедрі Понтифік звертався до сотні тисяч людей просто неба перед базилікою. У суботу, 12 червня, два мільйони людей зібралися на площі Італії в Буенос-Айресі, щоб побачити Папу Римського, де Іван-Павло II знову закликав до миру та гідного вирішення війни [3]. Цей символічний жест Римського Понтифіка разом із іншими жестами й закликами Івана-Павла II такими як «визнанням любові до Аргентини» та закликами до «братерства й миру» успішно зміцнив позицію Ватикану в Латинській Америці [4].

Варто відзначити, що під час пастирського візиту до Аргентини Папа Іван-Павло II звертався до двох аудиторій: однією з них був аргентинський народ, якому Римський Понтифік говорив, що прийшов у цей «історичний й такий болючий час» [6] й, водночас, Понтифік не критикував події які розпочала Аргентина на Фолклендських островах [4]. А інша – це був світ за межами Латинської Америки, зокрема Британія та США, для цієї аудиторії Понтифік сигналізував, що не підтримує жодну зі сторін конфлікту й закликає до миру та братерства [4]. Слід відзначити, що Папа на відмінно впорався із цим завданням. Адже, коли Іван-Павло II виголошував

свої послання в Аргентині, «ані військова хунта, ані священики жодним чином не сприйняли це як критику того, що вони зробили» [4].

Хоча між візитом до Британії та Аргентини був явний контраст. Але слід зазначити, що шестиденний папський візит до Британії готували майже два роки (із 1980 по 1982 рр.), тоді як дводенний папський візит до Аргентини готували 16 днів (із 25 травня по 10 червня 1982 року). Тут цікаво буде відзначити, що цей папський візит до Аргентини медіа характеризували як «нетипову подорож» [1], «імпровізоване паломництво» [1], «блискавичний візит» [1], «винятковий [візит]» [19], «надзвичайний [візит]» [19], і навіть «'безпрецедентною подією' у ватиканській дипломатії» [1].

Висновки. Фолклендська війна 1982 року мала значний вплив на екуменічну політику Ватикану й позицію Католицької церкви в Латинський Америці. Хоча Ватикан не був посередником цього конфлікту, проте запланована два роки раніше екуменічна подорож Римського Понтифіка до Великої Британії поставила Ватикан у скрутне становище у Аргентині й Латинській Америці під час Фолклендської війни 1982 року.

Слід відзначити, що Святий Престол (Ватикан) виступав нейтральною стороною у цьому конфлікті. Ватикан не був арбітром у Фолклендській війні 1982 року. Водночас Папа Іван-Павло ІІ відчайдушно закликав до мирного вирішення цього аргентино-британського конфлікту.

Фолклендська війна 1982 року демонструє, як конфлікт між двома країнами може вплинути на релігійний діалог й визначати політику релігійної спільноти та релігійних лідерів. Водночас дослідження політики Ватикану, а також дій та закликів Папи Івана-Павла ІІ демонструє, як релігійні лідери можуть залишатися незаангажованими у конфлікт (учасниками якого були вірні Католицької церкви, з однієї сторони, та Англіканської церкви – з іншої) й закликати до примирення. У цьому контексті дослідження Фолклендської війни 1982 року є цінним й актуальним науковим дослідженням.

Заклики Папи Івана-Павла ІІ до сторін конфлікту та до міжнародної спільноти, а також імпровізація із «блискавичним візитом» Понтифіка до Аргентини, у короткі терміни, демонструє гнучкість та професіоналізм ватиканської дипломатії. Варто відзначити, що Іван-Павло ІІ вдало «маневрував» між сторонами конфлікту залишаючись прихильником й протагоністом миру між Аргентиною та Великою Британією.

Список літератури:

1. Alcaide H.-R. Malvinas: la histórica visita al país "fuera de programa" de Juan Pablo II en medio de la guerra. *La Voz*, 2022. URL: https://surl.li/gokisf (дата звернення: 05.07.2025).
2. Bogle J. The Enduring Legacy of John Paul II's 1982 Visit to Britain. *National Catholic Register*, 2022. URL: https://www.ncregister.com/blog/john-paul-ii-1982-visit-to-britain (дата звернення: 05.07.2025).
3. Csipka J.-P. A 40 años de la visita de Juan Pablo II en las horas finales de los combates en las Malvinas: Cuando el Papa llegó a la Argentina en guerra. *Pagina* 12, 2022. URL: https://surl.li/jqffcm (дата звернення: 05.07.2025).
4. Crosthwaite T. The Vatican and the Falklands War. *Walls of Jericho*, 2010. URL: https://surl.li/mtlmso (дата звернення: 05.07.2025).
5. Giovanni Paolo II. Appello per la pace tra Argentina e Gran Bretagna. *Vatican*, 1982. URL: https://surl.li/weqwqn (дата звернення: 05.07.2025).
6. Giovanni Paolo II. Cerimonia di benvenuto all'Aeroporto Internazionale «Ezeiza» di Buenos Aires. Vatican, 1982. URL: https://surl.lu/qobizm (дата звернення: 05.07.2025).
7. Giovanni Paolo II. Cerimonia di congedo nell'Aeroporto Internazionale di Buenos Aires. *Vatican*, 1982. URL: https://surl.li/levtgo (дата звернення: 05.07.2025).
8. Giovanni Paolo II. Discorso ai sacerdoti, ai religiosi e alle religiose nella Cattedrale di Buenos Aires. *Vatican*, 1982. URL: https://surl.lt/wqkcsj (дата звернення: 05.07.2025).
9. Giovanni Paolo II. Discorso ai Vescovi dell'Argentina nella Curai Metropolitana di Buenos Aires. *Vatican*, 1982. URL: https://surl.li/mnulxo (дата звернення: 05.07.2025).
10. Giovanni Paolo II. Lettera di Giovanni Paolo II ai Fedeli dell'Argentina. *Vatican*, 1982. URL: https://surl.lt/dyfqcq (дата звернення: 05.07.2025).
11. Goebel J. The Struggle for the Falkland Islands: A Study in Legal and Diplomatic History. London: Yale University Press, 1927. 482 p.
12. John Paul II. Mass in Westminster Cathedral, London. *Vatican*, 1982. URL: https://surl.lt/gyhzmp (дата звернення: 05.07.2025).
13. John Paul II. Welcome ceremony at Gatwick International Airport. *Vatican*, 1982. URL: https://surli.cc/iemuyx (дата звернення: 05.07.2025).

14. Lorenz F. Todo lo que necesitás saber sobre Malvinas. Buenos Aires: Paidós, 2014. 212 p.
15. Moloeznik M.-P. A 40 años de la Guerra de Malvinas: una mirada diferente. *Escuela Nacional de Inteligencia*, 2022. URL: https://surl.lu/ghrsso (дата звернення: 05.07.2025).
16. Obregón M. La Iglesia católica durante la guerra del Atlántico Sur. *Revista Cuadernos Argentina Reciente*, Nº4, 2007. P. 1-13.
17. Pope makes historic visit to Canterbury. BBC, 1982. URL: https://surl.li/zeoqfh (дата звернення: 05.07.2025).
18. Privratsky K. Logistics in the Falklands War. Behind the British Victory. Croydon: Pen & Sword Military, 2014. 157 p.
19. Schumacher E. John Paul to Visit Argentina Today. *The New York Times*, 1982. URL: https://surl.li/dcielc (дата звернення: 05.07.2025).
20. Schumacher E. Pope Arrives in Argentina: Urges End to Falkland War. The New York Times, 1982. URL: https://surl.li/qeisbz (дата звернення: 05.07.2025).
21. Verbitsky H. El precio de la bendición episcopal. *Cuentas pendientes: los cómplices económicos de la dictadura*, 2013. P. 381-398.

Danyliuk I. V. THE VATICAN AND THE FALKLANDS WAR OF 1982

The article researched the impact of the 1982 Falklands War on Vatican policy. It has been noted that the Vatican was not a mediator during the 1982 Falklands War. Still, events in the Falklands affected the ecumenical policy of the Catholic Church with the England Church, as well as the position of the Catholic Church in Argentina and Latin America. As a result, the Holy See was forced to interact with the parties involved in the Falklands conflict.

It was noted that the Vatican had been preparing since 1980 for a trip by Pope John Paul II to Britain, which was to take place in May-June 1982 and was to be the first papal visit to Britain and to promote ecumenical dialogue between the Catholic and Anglican Churches. However, the seizure of the Falkland Islands by Argentina on 2 April 1982 almost thwarted the Vatican's plans for a visit by the Pope to Britain and further ecumenical dialogue between the Catholic and Anglican Churches. After lengthy consultations between the British and Argentine archbishops, Pope John Paul II nevertheless decided to carry out the planned visit to Britain, due to the ecumenical significance of the event. And to balance the British visit, the Vatican hastily organized a papal visit to Argentina.

It is noted that the Vatican acted as a neutral party in the Falklands conflict. The Holy See was not an arbitrator in the Falklands War of 1982. It was noted that during his visits to Britain and Argentina, the Roman Pontiff called for peace and reconciliation.

The Falklands War of 1982 demonstrates how a conflict between two countries can affect religious dialogue and determine the policy of a religious community and religious leaders.

Pope John Paul II's appeals to the parties to the conflict and to the international community, as well as the improvisation with the Pontiff's "lightning visit" to Argentina, at short notice, demonstrate the flexibility and professionalism of Vatican diplomacy. It is worth noting that John Paul II successfully "maneuvered" between the parties to the conflict, remaining a supporter and protagonist of peace between Argentina and Great Britain.

Key words: *Falklands War, Vatican, Holy See, Argentina, Great Britain, Latin America.*

УДК 94:284(55:567)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.26

Калінчук О. А.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Гуменюк Б. І.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

НАДЖАФ І КУМ, ПОЛЮСИ ПРОТИСТОЯННЯ ШИЇТСЬКОГО СВІТУ

Стаття присвячена проблемі використання релігійного чинника у боротьбі за геополітичне домінування у регіоні Перської затоки та перспективі формування «шиїтського півмісяця». Досліджується суперництво між Наджафом і Кумом як центрами шиїтської теологічної влади, що стало важливою складовою багаторівневого взаємного впливу між Іраком та Іраном, призвело до напруги всередині шиїтської частини умми.

Для розуміння витоків такого суперництва надається історичний екскурс з аналізом ключових подій, що призвели спочатку до виникнення домінуючого релігійного і ідеологічного центру розрізнених шиїтських течій в Наджафі, а згодом до створення фактично біполярної теологічної системи шиїзму, становлення доктрини «велайат аль-Факіх», реакції на неї різних клерикальних груп та віруючих обох країн.

Розглянуто філософські засади, що заклали основу новітньої ідеології Ірану, починаючи з розколу 1500 року та формування шиїзму «двунадесятників», включно з елементами вчення Мухйідділна ібн аль-Арабі та Мулли Садр, Хайдар Омулі.

У контексті формування конфесійного чинника як одного з факторів дестабілізації Близького сходу, зокрема й регіону Перської затоки, приділено увагу становленню специфічної релігійної верстви, основою якої виступають родинно-кланові об'єднання, що функціонують як своєрідні сімейні корпорації.

Особливу увагу було приділено ролі релігійного лідерства та впливу транснаціональних шиїтських мереж. Використовуючи, зокрема й, елементи біхевіористського підходу до аналізу подій та рішень, в статті розглядаються ідеологічні засади та політичні переконання аятол Алі ас-Сістані та Рухолли Мусаві Хомейні, провідних кліриків Іраку Мохаммада Бакр ас-Садра та Садека ас-Садра тощо.

Дослідження підкреслює важливість різних, іноді протилежних, бачень щодо ролі релігії у політиці серед найбільш впливових клерикальних груп Іраку та Ірану для розуміння регіональних процесів та оцінки впливу Ісламської Республіки Іран на глобальну безпекову та політичну ситуації, особливо в контексті війни Росії проти України та використання кремлівським авторитарним режимом конфесійного чинника.

Ключові слова: *шиїти, «умма», «велайат аль-Факіх», «хомейнізм», «неошиізм», «маржа ат-таклід», «Хукуматі Ісламі», Наджаф, Кум.*

Постановка проблеми. Значна кількість досліджень, присвячених темі Близького Сходу, базується на ідеї сунітсько-шиїтського протистояння та не виходь за межі хибного уявлення про ці сили як про однорідні, цілісні утворення, що стоять поза межами державних, націоналістичних та політичних інтересів. Насправді ж, навіть сучасне шиїтське середовище є далеко не монолітним, а навпаки – поділеним на окремі, часто конкуруючі кластери, які можна звести до двох полюсів шиїтського впливу, що виступають символами різних ідеологічних течій у шиїтському богослов'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри значну увагу в іноземній науці до розвитку шиїзму в Ірані, його взаємодії з іракським богослов'ям та ролі шиїтських клерикальних лідерів, зокрема й у політичних та безпекових процесах 2003–2011 років (Дж. Фрідман, С. Гелфонт, Х. Грегг та інші), в Україні тема досліджувалася обмежено. Серед українських науковців, які приділили увагу ролі шиїтських духовних центрів Наджафа та Кума слід відзначити лише роботу Петренко О. В., щодо політичної ролі шиїзму загалом – Іванова І. І. та Сидоренка М. М., щодо ролі шиїтських партій в Іраку – Даниленка О. І.,

а також на дотичні теми – Дорошенко Е. А., Пророченко Н.О. та Охріменко М.А.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення взаємин між двома шиїтськими релігійними ідеологічними центрами з метою практичного аналізу конфліктних процесів, розробки стратегій стабілізації та дестабілізації, а також розуміння ролі релігії у глобальних політичних трансформаціях. Таке дослідження також дозволить переосмислити роль духовних лідерів та релігійних інституцій як факторів впливу у формуванні політичної легітимності, мобілізації населення та створенні альтернативних моделей державного устрою. Зрештою, отримані результати дослідженнях можуть стати не лише елементом, який сприятиме цементуванню внутрішньої соціокультурної ідентичності українців, але й стане ефективним інструментом зовнішньополітичної боротьби з російсько агресією усіх рівнів.

Виклад основного матеріалу. Близькому Сходу сьогодні приділяється особлива увага серед політологів і вчених, що не дивно, оскільки регіон вирізняється конфліктогенністю, динамікою розвитку та рівнем залучення світових акторів. Близький Схід є одночасно енергетичним центром і центром збройних конфліктів, регіоном, якому приписують великий інтеграційний потенціал (створення всесвітньої мусульманської громади – «умми») і який «дивує» нескінченними етно-конфесійними конфліктами. Все це призводить до появи різноманітних методів, засобів та інструментів боротьби за впливи в регіоні, що робить таку регіональну систему вкрай важливою моделлю для дослідження.

Питання конфесійної приналежності для жителів регіону завжди відігравало величезну роль, а протистояння на цьому підґрунті до цього часу є наріжним каменем взаємодій для найрізноманітніших сил, задіяних на Близькому Сході. З огляду на важливість цієї складової відносин, викликає подив поверхневе ставлення до її вивчення серед вітчизняних та світових дослідників. Помилковим є узагальнене дуалістичне бачення: шиїтського або сунітського півмісяців (вісей сили), ісламської республіканської форми державного устрою та арабських саудівських монархій, з рештою, цивілізаційного персько-арабського протистояння. Дотримуючись такого «розмитого», неконкретизованого підходу ми втрачаємо можливість виявити більш глибинні, тонші елементи з яких складаються відносини на Близькому Сході.

Дослідження конфесійного чинника на основі сунітсько-шиїтського протистояння несвідомо створює помилкове бачення цих полюсів, як монолітних однонаправлених сил, які стоять вище державницьких, націоналістичних і політичних бачень. Проте, з впевненістю можна сказати, що шиїти сьогодні не монолітна, а, у певному розрізі, розділена на конкуруючі табори сила. Вже сьогодні виділяють два центри шиїтського протистояння, які символічно тотожні ідеологічним центрам шиїтського богослів'я: ан-Наджафу (далі Наджаф) і Куму.

Три століття тому з'явились перші ознаки виникнення релігійного і ідеологічного центру розрізнених шиїтських течій, яким стало місто Наджаф на півдні Іраку, відоме священне місце поховання халіфа і першого імама шиїтів Алі, та яке за своїм загально мусульманським значенням поступається лише Мецці і Медині [1].

Для шиїтів Наджаф стає місцем подібним до християнського Ватикану [2], що поступово перебирає на себе об'єднуючу функцію для різноманітних теологічних шиїтських шкіл, стає центром навчання і виховання проповідників, тут проживали і творили видатні теологи і лідери шиїзму, які мали і мають величезний вплив на політичне і суспільне життя громади.

Саме в Наджафі було сформовано доктрину «маржа ат-таклід», тобто взірця для наслідування, яка з часом стає канонічною [3]. Згадана доктрина є вкрай важливою для розуміння суті шиїтського релігійного руху та причин його розколу.

Справа в тім, що відповідно до цієї доктрини кожний рядовий шиїт повинен слідувати за духовним наставником («марджа»), який знається на священних писаннях і у такий спосіб запобігає невірному трактуванню Корану та виникненню єресі. За словами іракського експерта з питань культури Фалеха Джабара: «Рівнятись на духовного лідера обов'язково. Проте, на якого духовного лідера рівнятись – це вже особистий вибір людини» [4]. Розуміючи ступінь впливу таких наставників на життя шиїтської громади та окремого індивіда, особисте значення цих проповідників та теологічних шкіл, які вони представляють важко переоцінити. Достатнім прикладом такого впливу є те, що «марджа» здатен видавати накази «фетви» на проведення бойових дій та їх припинення.

Все це призвело до утворення особливого релігійного класу, хребет якого складають сімейно-кланові утворення, такі собі фамільні корпорації, найбільш впливові з яких ведуть своє походження від пророка Мухаммеда. Саме такі сім`ї, які продовжують боротьбу за вплив впродовж багатьох

століть і стали одним з найважливіших факторів дестабілізації ситуації на Близькому Сході.

З появою радіо, телебачення та Інтернету, перетворення світу на «глобальне село» (відповідно до Маршалла Маклуена) та посилення міграційних процесів вплив «марджа» надзвичайно зріс і поширився далеко за межі Близького Сходу.

Проте, це лише одна сторона монети. Більш глибокий аналіз виявляє двосторонню залежність «марджа» та особливих релігійних центрів, що мають право надати шиїту статус взірця для наслідування. Двосторонність у цьому випадку полягає у тому, що такі релігійні центри створюють лідерів, а лідери в свою чергу «роблять ім'я» місцю.

На сьогодні основні центри, що мають «ліцензії» на «присвоєння теологічних рангів» (так, найавторитетніші «муджахіди» можуть отримати звання «марджа ат-таклід», далі аль-іслам , або доказ ісламу та аятола, або знамено Аллаху. Найвищою ланкою є звання великий аятола [6]) знаходяться в двох сусідніх країнах, Іраку та Ірані. Поміж найбільш відомих іракських Наджафу, Кербели, Куфи та Самарри, перший в силу різного роду причин став основним і багато в чому об'єднуючим для шиїтів всього світу. З іранської сторони виступають Кум, Мешхед, Тебриз, Шираз та навіть Ісфаган. Проте, і в цьому випадку, можна говорити про Кум, як найбільш вагомий центр іранського богослов'я.

Впродовж історії Кум і Наджаф сформували принципово різні теологічні доктрини, що стали характерними рисами кожної з двох сторін.

Таке ідеологічне та територіальне розподілення на додаток до етнічного (переважну більшість шиїтів Іраку складають араби, в той час, як в Ірані ними є перси) роблять Кум і Наджаф неоціненими засобами впливу на політику та розподіл сил в регіоні.

Проте, розкол між центрами іракського (арабського) та іранського шиїзму виникав поступово. До початку XXI століття і Кум, і Наджаф були двома опорними точками шиїтського ісламу, головні школи («хазрати») та мислителі якого через певні обставини кочували з одного міста в інше, отримуючи регіональне «нахилення» та поступово змінюючись по суті. Так, за часів Османської імперії, в наслідок набігів кочових племен та проблеми з водопостачанням Наджаф майже спустів, а основна маса духовенства перемістилась в Кум. Протилежним прикладом може служити зворотне переселення з Куму у Наджаф в наслідок афганської навали та міжусобних війн [1].

Перший суттєвий розкол в шиїзмі почався після 1500 року, коли в Ірані прийшла до влади Сафавідська династія, нащадок якої Ісмаіл Хатаі ставши шахом проголосив школу ісламського права, що більш відома сьогодні як шиїти «двунадесятники», державною релігією тодішнього Ірану. Теологію, яку викладають в Кумі, «ірфан», який складає езотеризм іранської шиїтської доктрини – це цілком вчення Мухйідділна ібн аль-Арабі, дещо модифіковане такими теологами «вуджудизму» (філософія аль-Араби, «двунадесятники»), як Мулла Садр, Хайдар Омулі та інші суфії та неоплатоники [5].

Опосередковано на цю думку вказує професор Мирський у своїй книзі «Шииты в современном мире». Він стверджує, що шиїзм з часу свого існування породив такі основні течії, як вищезгадані «двунадесятники», «імаіліти» , «друзи», «нусайрити» та «зайдити». Проте, за його словами, через чисельність, ступінь впливу та географію розповсюдження доктрини під шиїтами сьогодні розуміють перш за все «двунадесятників» Ірану, Іраку та Лівану [6].

Таке твердження Мирського було справедливе до появи найбільш відомої праці імама Хомейні «Ісламське правління» («Хукуматі Ісламі») у січні – лютому 1970 року [7]. Концепції, що було виголошено у продовж лекцій, які утворили книгу, лягли в основу нового бачення шиїзму, що згодом отримало назви «влада знавців закону» («Велайат аль-Факіх»), «хомейнізм» та «панісламський неошиізм Хомейні».

Під час цих лекцій Хомейні затвердив три основних положення. Перше, підкорення політичної влади ісламським цілям і заповідям. Друге, релігійні ісламські діячі повинні зайняти місце в законодавчій, виконавчій та судовій владах. Третє, імам запропонував програму дій для встановлення ісламської держави [8]. Всі висунуті постулати ідуть в розріз з класичним шиїзмом старого зразка.

Згідно класичної шиїтської концепції світська і духовна влади повинні належати тільки імаму – праведному халіфу з нащадків Алі. Однак, починаючи з дванадцятого століття, імами видимо не проявляють себе в цьому світі. Дванадцятий імам з'явиться знову наприкінці часів в образі Махді – ісламського месії. До цього моменту земна влада носить вимушений характер і не є повністю легітимною.

Однак, новаторська політична концепція Хомейні полягала в тому, що до досконалості можна наблизитися і в цьому світі, що все ж існує угодна Аллаху форма правління [9]. У державі

мусульман вся повнота влади повинна належати ісламським законникам. До появи Махді керувати громадою шиїтів, а, отже, і створеною цією громадою державою повинен верховний тлумач шаріату, який безпосередньо передає громаді волю Аллаху [10].

Ісламська революція 79 року, як живий доказ дієвості доктрини Хомейні та особиста харизма імама привела до нечуваної популярності шиїзму саме іранського зразка. З цього часу Кум стає своєрідним рупором «велайат аль-Факіх». Вплив цього міста постійно зростає завдяки розбудові релігійної інфраструктури та вливанню коштів, на фоні згасання Наджафу. Результатом репресій баасистського режиму проти релігійних семінарій в Іраку стала масова втеча ісламських проповідників, вчителів та їх учнів, цілих шкіл до Ірану [3]. Користуючись нагодою, Іран формує і впроваджує свою експансіоністську політику.

Головним політичним стрижнем офіційної ідеології ІРІ була і є концепція «експорту ісламської революції», яка на сьогодні має не тільки ідеологічний сенс, а й юридичний, так як вона закріплена в Конституції країни і визначає основний напрямок її військово-політичної доктрини. Також, слід відзначити три наступні важливі статті конституції ісламської республіки. Згідно статті 154 Іран не втручається у внутрішню політику інших країн, але може здійснювати підтримку «проти будь-якого тиску будь-якій частині світу». Стаття 152 зазначає, що не дивлячись на те, що Іран відкидає «всі форми домінування», він буде «захищати всіх мусульман» коли це буде потрібно. Крім того, у статті 11 зазначено, що «у відповідності з Кораном, всі мусульмани є єдиною нацією і обов'язок уряду Ісламської Республіки Іран сприяти дружбі та єднанню всіх мусульман, і повинен незмінно намагатись досягти єднання політики, економіки, та культури мусульманського світу» [11]. Як бачимо, головний закон Ірану, легітимізує амбіційні зазіхання Тегерану на різних рівнях, більше того, теологічно обґрунтовує їх. «Хомейнізм» отримує яскраво виражений націоналістичний уклін.

Тож, можна констатувати, що сучасному Ірані домінує офіційна державна ідеологія, яка ґрунтується на конституційно закріпленому шиїтському ісламі. Цю ідеологію в широких наукових колах визначають як «панісламський неошиїзм Хомейні», що поєднує релігійні доктрини з політичними принципами ісламської революції 1979 року. Простіше кажучи, шиїзм у сучасному Ірані виступає не лише як форма релігійного вірування, але й як основа політичної системи. Як наголошують самі іранські богослови та ідеологи режиму: «Наша політика є нашою релігією, а наша релігія – це наша політика». Це відображає глибоку інтеграцію духовної влади з державною владою, де релігійні лідери не лише тлумачать віру, а й визначають політичний курс країни [12].

Розглядаючи політику Ірану з 79 року, з впевненістю можна говорити про «золоту епоху» іранського шиїзму. Вдалі зусилля з поширення впливу завдяки саме релігійному фактору бачимо в Афганістані, Лівії, Бахрейні, Кувейті, Саудівській Аравії, тощо. Проте, найбільш яскравим прикладом боротьби за геополітичне домінування з використання ідеологічного релігійного чинника залишається Ірак.

Протягом довгих років садамівської тиранії іракські шиїти знаходили розуміння в сусідньому Ірані, де в політичній еміграції перебували сотні тисяч іракців. Більш того, протягом всіх 15 років з моменту припинення бойових дій (війна 80–88 років) Іран активно використовував шиїтський фактор, готуючи у себе на території «п'яту колону» проти свого заклятого ворога Саддама Хусейна. Так, за схваленням та під патронажем військово-політичного керівництва ІРІ лідер іракських шиїтів верховний аятола Мухаммад Бакр Аль-Хакім, перебуваючи у вигнанні в Ірані, створив і очолював угруповання – Вища рада ісламської революції Іраку (ВРІРІ). Під її керівництвом діяло потужне збройне формування корпус «Бадр», яке за західними джерелами, мало більше ніж 30 тис. бойовиків, а також сучасне озброєння і бойову техніку [12].

Важливим є те, що в період своєї діяльності в умовах еміграції ВРІРІ ставила питання про створення «Ісламської шиїтської автономії» в Іраку, що вписувалось в концепцію «велайат аль-Факіх» [13].

Проте, у 2008 році остаточно назріває релігійний розкол між шиїтською квієтизською традицією Іраку і хомейнізмом Ірану, для чого багато зусиль доклали аятола Алі ас-Сістані та інші провідні аятоли Іраку. І знову наріжним каменем протистояння стають Кум та Наджаф. За підтримки арабських шиїтських осередків з усього світу, особливо багатих бізнесменів Кувейту та Саудівською Аравії, Наджаф починає відчувати себе більш впевнено і поступово знову стає процвітаючим клерикальним центром шиїзму, успішно конкурує з іранським [14]. Незважаючи на спроби Ірану придбати у власність земельні наділи і відкрити культурні і релігійні центри у місцях

поклоніння шиїтів на території Іраку, іранський вплив повільно спадає.

Популярність Сістані спричинила великий приплив молодих семінаристів з Африки, Леванту і Індійського субконтиненту. Він значно розширив сфери свого впливу в південному Іраку і на південь за його межами [15]. Наджаф з цього часу набирає популярності навіть більшої ніж Кум [16].

Причина такого розколу полягає не лише в ідеологічному, політичному, етнічному, але і в суто особистісному суперництві. Більшість богословів Іраку не прийняли нововведень Хомейні. Але, якщо в самому Ірані розбіжності давно припинилися, то в Іраку взяла гору відмінна від хомейнізму лінія – що ще більш віддалило іракських і іранських шиїтів.

З великих богословів на той час теорію Хомейні підтримали лише два представника сімейства Садр: Мохаммад Бакр ас-Садр і Садек ас-Садр [9].

Безумовно, перед особистістю аятоли Хомейні приклонялась величезна кількість шиїтів світу, проте йому так і не вдалося стати світовим лідером шиїтів, в основному через націоналістичний уклін його вчення. Хомейні так і не наблизився до блискучої слави головного лідера, «марджа» Наджафу Абу Касема Хойі. Остаточну роль в боротьбі особистостей зіграло те, що наступниками цих двох великих лідерів стали відповідно малоавторитетний в ісламських колах Алі Хаменеі та харизматичний, широко відомий своєю вченістю Алі Сітані, який і до цього дня залишається головним лідером Наджафу. Сістані, як послідовник класичної доктрини шиїзму, лояльний і гнучкий лідер є більш привабливим для політичних гравців в Іраку та регіоні. Невипадковою є його заява про те, що традиційний шиїзм готовий прийняти любу форму правління, якщо режим не заважає шиїтам практикувати їх релігію. Тому демократія є легітимною формою правління, а представники духовенства не претендують на політичну роль у постсадамівському Іраку [3].

На сьогоднішній день протистояння між Кумом і Наджафом продовжується. В середовищі шиїтського духовенства фактично сформовано два табори, що зайняли позиції по обидві сторони розколу. Так, можна говорит, що класичний наджафський шиїзм відстоюють аятоли Сістані, Хакім, Фейяз, в той час, як кумської доктрини притримуються аятоли Хамедані, Табрізі, Хаєрі та Хаменеі [17].

Висновки. Враховуючи все вище викладене, можна допустити, що, шиїзм навряд чи стане монолітною силою, здатною об'єднати довкола себе країни, народи, громади та, зрештою, лідерів з такими різними інтересами. Можливо говорити лише про тимчасове зближення, корпорацію перед обличчям явних загроз, або у пошуку певних преференцій.

Розкол між Кумом та Наджафом, як важливими центрами впливу на свідомість і волю послідовників шиїзму буде і надалі використовуватись не тільки регіональними акторами, а й політичними силами далеко за межами Близького Сходу, а досвід використання релігійного чинника, з огляду на посилення його ролі в житті сучасного суспільства, перейматимуть провідні держави світу, що вже сьогодні спостерігаємо на прикладі Російської Федерації і її концепції православного «руського світу» («Русский мир») з центром у Москві.

Список літератури:

1. Ямпольська Л. М. Іслам і сучасний світ: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2017. 190 с.
2. Mamouri A. Competition heats up between Qom, *Najaf. Al-Monitor*. 2013. URL: http://goo.gl/wSbK1x (дата звернення: 02.03.2024)
3. Шииты на Ближнем Востоке // Вопросник. URL: http://voprosik.net/shiity-na-blizhnem-vostoke (дата звернення: 19.03.2024).
4. Лагуніна І. Ірак: у прагненні до Кербели та Наджафа. *Радіо Свобода*. 2014. URL: http://goo.gl/sczLVo (дата звернення: 22.05.2024).
5. Петренко О. В. Роль шиїтських духовних центрів Наджафа та Кума в сучасному геополітичному контексті. *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 140. С. 112–117.
6. Іванов І. І. Сучасний шиїзм: політичні трансформації в Ірані та Іраку. *Схід*. 2020. № 3 (165). С. 45–52.
7. Хомейні Р. М. Ісламське правління. Казахстан: Атамура. 1993. 143 с.
8. Ковальчук Т. П. Іранський шиїзм у контексті регіональної політики Близького Сходу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2018. № 132. С. 78–84.
9. Даниленко О. І. Політична роль шиїтських партій в Іраку після 2003 року. *Політичний менеджмент*. 2022. № 2. С. 55–61.
10. Шмулевич А. Черные знамена Хорасана над Нефтестаном. *Блог Авраама Шмулевича*. URL: http://www.zarodinu.org/site/horasan.htm (дата звернення: 18.01.2024).

11. Конституція Ісламської Республіки Іран, неофіційний переклад російською мовою. *Сайт Посольства Ісламської Республіки Іран в Москві*. URL: https://surl.li/nqkdmz (дата звернення: 12.01.2025).

12. Пророченко Н. О. Охріменко М. А. Зовнішня політика Ірану у XXI ст.: посилення експансіоністських тенденцій. *Проблеми всесвітньої історії*. 2024. № 4(28). С. 149–166. URL: https://surl.li/pbqgzn (дата звернення: 15.01.2025).

13. Карагіанніс Е. Перетворення Ірану на регіональну силу: зростання шиїтського впливу його межею. *NATO Review*. 2016. URL: https://surl.gd/grxynd (дата звернення: 20.01.2025).

14. Udyum lakha, qudmi gu ninvi. *Центральний Ассірійський ресурс*. URL: http://www.atranews.com/Iraq/Iraq.htm (дата звернення: 12.01.2024).

15. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігій : навчальний посібник. Київ: Артек. 1999. 504 с.

16. Babak R. Iran's Declining Influence in Iraq. *Center for Strategic and International Studies. The Washington Quarterly*. 2012. URL: https://surl.li/xraetg (дата звернення: 11.03.2025).

17. Сидоренко М. М. Шиїтські політичні рухи в Іраку: історія та сучасність. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2021. № 1. С. 89–96.

Kalinchuk O. A., Humeniuk B. I. NAJAF AND QOM: POLES OF CONFRONTATION IN THE SHIITE WORLD

The article addresses the issue of applying the religious factors in the struggle for geopolitical dominance in the Middle East and examines the prospects of forming a "Shiite Crescent". It explores the revelry between Najaf and Qom as centers of Shiite theological authority and essential component of the multi-leveled interplay between Iraq and Iran that has led to tension with the sheet a segment of the ummah.

To understand the origins of this rivalry, a historical overview is provided analyzing key events that initially led to the emergency of Najaf as the dominant religious and ideological center of various Shiite movements and later to the development of a bipolar theological system within Shiism. The article discusses the formation of the "Velayat-e Faqih" doctrine and the responses it elicited from various clerical groups and believers in both countries.

The philosophical foundations that formed the basis for Iran's modern ideology are researched, starting with the schism of 1500 and the formation of Twelver Shi'ism, including elements of the teachings of Muhyiddin Ibn Arabi and Mulla Sadra.

In the context of the formation of confessional identity as a destabilizing factor in the Middle East, in particular in the region of Persian Gulf, special attention is given to the emergence of a specific religious layer, rooted in family-clan associations that function as quasi-familial corporations.

Special attention is given to the role of religious leadership and the influence of transnational Shiite networks. Employing elements of the behavioral approach to analyzing events and decisions, the article examines the ideological foundations and political beliefs of Ayatollah Ali al-Sistani and Ruhollah Mousavi Khomeini, as well as prominent Iraqi clerics such as Mohammad Baqir al-Sadr and Sadeq al-Sadr.

The study emphasizes the importance of differing and at times opposing views on the role of religion in politics among the most influential clerical factions in Iraq and Iran for understanding regional dynamics and assessing Iran's impact on global security and political processes, particularly in the context of the Russia's war against Ukraine and the use of the confessional factor by the Kremlin's authoritarian regime.

Key words: *Shiites, ummah, Velayat-e Faqih, Khomeinism, Neo-Shiism, Marja al-Taqlid, Hokumat-e Islami, Najaf, Qom.*

УДК 327(73+510)"18/19"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.27

Набока О. В.
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Воронін В. М.
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Михальський І. С.
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИКА «ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» У КИТАЇ ТА ГЛОБАЛЬНА ПОЛІТИКА США НА РУБЕЖІ НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ

У статті досліджується трансформація зовнішньополітичної стратегії США на межі XIX–XX ст., з особливим акцентом на Східну Азію та Китай. Аналізується сутність і значення «доктрини відкритих дверей», ініційованої державним секретарем США Джоном Хеєм, яка заклала підвалини нового формату американської глобальної політики у новітній час. Показано, що ця ініціатива стала спробою реалізувати економічну експансію США в Китаї без застосування методів прямої колонізації, шляхом забезпечення рівного доступу всіх держав до китайського ринку.

На основі міждисциплінарного підходу розглянуто дипломатичні зусилля США у контексті суперництва імперій за вплив у Східній Азії, проаналізовано позиції ключових держав (Великої Британії, Японії, Росії, Франції, Німеччини) щодо ініціативи США. Висвітлено роль англо-американського зближення як чинника підтримки «політики відкритих дверей» та окреслено значення доктрини Хея у довгостроковій перспективі американської зовнішньої політики.

Показано подальшу еволюцію регіональної та глобальної політики Сполучених Штатів у XX ст., коли боротьба за принципи вільної торгівлі, збереження територіальної цілісності держав, відмова від війни, як способу ведення міжнародної політики. Доведено, що впровадження доктрини Хея мало наслідком впровадження на глобальному рівні ідеології «економічного імперіалізму» у XX ст. Її ідейні принципи полягали у розбудови вільного ринку; протидії європейському колоніалізму та радянському експансіонізму (особливо після Другої світової війни; післявоєнної відбудови через «план Маршалла», у межах якої також просувався принцип вільної економіки. Під час «холодної війни» принцип «відкритих дверей» еволюціонував у риторику стримування комунізму, коли Вашингтон виступив за вільний доступ до світових ринків, що протиставлялося закритим економікам соціалістичного табору.

У статті зроблено висновок, що попри формальну й обмежену підтримку міжнародною спільнотою, політика «відкритих дверей» відіграла важливу роль у зміцненні позицій США на міжнародній арені, сприяла формуванню концепції економічного глобалізму та вплинула на подальший розвиток американської дипломатії у XX ст. Дослідження ґрунтується на широкій джерельній базі, включно з офіційними документами, дипломатичними звітами та працями провідних американських істориків.

Ключові слова: *зовнішня політика США, доктрина Хея, політика «відкритих дверей», Китай, Східна Азія, геополітика, економічна експансія, міжнародні відносини, колоніалізм, глобальна стратегія.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасних міжнародних відносин характеризується системною кризою встановленого після закінчення «холодної війни» постбіполярного міжнародного порядку. Попри усі переваги вільної взаємодії у межах глобального ринку, діяльність відповідно до принципів міжнародного права, низка країн сьогодні претендують на перегляд існуючої системи та діють відповідно до імперських традицій XIX – початку XX ст. Це викликало активізацію протиріч між провідними державами, які проявляються і у формі військових конфліктів. Нажаль, починаючи з 2014 р. одним з епіцентрів цих негативних процесів стала і Україна, яка, починаючи

з 2022 р. переживає повномасштабне російське вторгнення. Усі спроби знайти вихід з української кризи шляхом компромісів та перемовин, виявилися неефективними. Навпаки, зараз фіксується глобалізація військового конфлікту в Україні, до якого залучаються усе більше країн з різних регіонів світу.

Враховуючи усе вищевикладене, можна говорити про важливість вивчення історичних умов формування сучасної міжнародної системи, що, у свою чергу, дозволяє визначити перспективи її «виживання» у умовах розгортання її системної кризи.

Рубіж XIX–XX ст. став етапом стрімкого посилення зовнішньополітичної активності США, що відбувалося на тлі формування нової системи міжнародних відносин. Зміна балансу сил, посилення колоніальних суперечностей, економічна експансія великих держав та посилення націоналістичних рухів стимулювали перегляд традиційної американської зовнішньої політики наприкінці Нового та на початку Новітнього часу. У цьому контексті Східна Азія, зокрема Китай, стала одним із ключових векторів американської стратегії. Політика «open door» у Китаї, започаткована держсекретарем Джоном Хеєм, була спробою утвердити економічну присутність США без прямої колонізації, протиставивши її європейському поділу Цинської імперії на зони впливу

У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід із використанням методів історичного аналізу, геополітичного моделювання та порівняльної дипломатичної історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представлена наукова публікація спирається на наукові праці провідних американських істориків: С. Беміса [1], Дж. Феірбенка [2], В. Лафебера [3], В. Міда [4], Т. Маккорміка [5], М. Ханта [6], В. Вільямса [7] та ін. Насамперед, вищезгадані історики відстоюють ідею про те, що розроблена у 1899–1900 рр. «доктрина Хея» стала прообразом майбутньої американської глобальної стратегії.

Постановка завдання. Розгляд процесу оформлення, практичної реалізації політики «відкритих дверей» та її значення у процесі подальшого формування американського глобального курсу є метою цієї статті.

Відзначимо, що досліджуваний аспект досить слабко відображений у вітчизняній історичній літературі.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, наприкінці XIX ст. Китай опинився в епіцентрі колоніальних домагань провідних імперій – Великої Британії, Франції, Німеччини, Росії та Японії. Нерівноправні договори, втрати суверенітету над частинами території (портові концесії, митні привілеї), а також наслідки поразки в Японсько-китайській війні 1894–1895 рр. підірвали позиції імперії Цін. У цих умовах США, які не брали активної участі в поділі Китаю, прагнули забезпечити вільний доступ до ринку країни.

Джон Хей (John Hay) – відомий американський державний діяч, дипломат і письменник – народився 8 жовтня 1838 р. в Спраутсбергу, у штаті Індіана (США). Він був одним із найважливіших політиків і дипломатів свого часу, відомий своєю роботою у дипломатичній службі США Його зірка почала сходити під час Громадянської війни в США (1861–1865), коли Хей служив особистим секретарем президента Авраама Лінкольна, у тому числі виконував його доручення що стосувались різних аспектів війни з конфедератами.

Після перемоги Півночі, Хей продовжував свою кар'єру на дипломатичній службі США, займаючи посади посла в Великій Британії та Державного секретаря (1898–1905). Його здобутки на дипломатичному фронті, зокрема укладення англо-американської угоди 1901 року, стали значним внеском у розвиток міжнародних відносин.

Хей був не тільки висококваліфікованим дипломатом, але й талановитим письменником, автором численних статей, а також талановитих віршів, що публікувалися в багатьох американських журналах [1, с. 32].

Час його призначення на посаду Державного секретаря супроводжувався істотною активізацією східноазійської політики США. Це було пов'язано із тим, що у 1898 р., після вступу США у війну з Іспанією й приєднання Філіппін, американські інтереси в Азії стали розглядатися як стратегічно важливі. Саме тому Хей, призначений Державним секретарем у вересні 1898 р., ініціював дипломатичну кампанію з метою забезпечення рівного доступу всіх держав до китайських ринків [3, с. 306–308].

Слід відзначити, що впровадження доктрини Хея було також результатом активізації співпраці США та Великою Британії, правляча еліта якої, відчуваючи поступову втрату англійського впливу, виступила ініціатором зближення з новим глобальним економічним гегемоном. Так, наприкінці XIX ст. ключовим представником британського імперіалізму нового зразка став Джозеф Чемберлен (1836–1914). Як Державний секретар у справах колоній (Colonial Secretary) з 1895 р., він відстоював ідею так званої «імперської співпраці»

із Сполученими Штатами та посилення економічного контролю Великої Британії в Азії, Африці та Карибському регіоні. Він також підтримував економічне проникнення в Китай, але виступав проти надмірного територіального розчленування Цинської імперії, оскільки це могло дестабілізувати регіон і підірвати британську торговельну перевагу [6, с. 107].

Свої ідеї, щодо англо-американської співпраці Чемберлен втілював через Джуліана Почефота (1828–1902), британського дипломата і посла Великої Британії у Вашингтоні у 1889–1902 рр. Дипломат відіграв ключову, хоч і тіньову, роль у процесі формування та легітимації американської доктрини «відкритих дверей» щодо Китаю на рубежі Нового і Новітнього часу, виступаючи посередником між Лондоном і Вашингтоном.

Почефот виступав центральною фігурою у дипломатичному діалозі між США та Великою Британією. Його позиція в 1898–1902 рр. мала вирішальне значення для підтримки ініціатив Хея та створення довіри між двома великими державами, що дозволило уникнути відкритого суперництва за азійські ринки і виступити спільним фронтом [3, с. 307].

Врешті решт, у 1899 р. Гей розіслав провідним державам дипломатичні ноти з пропозицією гарантувати рівні торговельні права всіх країн у китайських володіннях, зберігаючи суверенітет Китаю. Основні положення політики зводилися до наступного:

1. Збереження територіальної цілісності Китаю.

2. Рівні економічні можливості для всіх держав.

3. Невтручання у внутрішні справи при збереженні переваг вільної торгівлі [3, с. 308].

Реакція інших держав на доктрину Хея виявилася неоднозначною і значною мірою обумовлювалася геополітичними інтересами провідних держав у Східній Азії. Ось основні позиції ключових країн:

Спектр ставлення з боку провідних держав щодо «політики відкритих дверей» був досить широким. Так, Велика Британія, охоче підтримала доктрину Хея, оскільки, як зазначалося вище, її зміст відповідав британській стратегії підтримки вільної торгівлі та баченню розвитку англо-саксонської глобальної співпраці. Лондон прагнув зберегти свій економічний вплив у Цинській імперії, зокрема в долині річки Янцзи, і був зацікавлений в недопущенні подальшого поділу Китаю на сфери впливу іншими державами [7, с. 219].

У свою чергу Японія сприйняла американську ініціативу з обережністю, хоча формально погодилася з принципами. Коливання Токіо було пов'язано із тим, що Японія вже почала формувати власну сферу впливу в Кореї і Маньчжурії, тому японці намагалися маневрувати, аби не втратити своїх економічних та геополітичних позицій у регіоні. Відхід від принципів «відкритих дверей» став усе більше простежуватися після російсько-японської війни 1904–1905 рр., коли Токіо все активніше став претендувати на домінування в регіоні.

У свою чергу, Російська імперія неохоче та формально підтримала ініціативи Вашингтону, фактично проігнорувавши проголошені ним зовнішньополітичні принципи. У цей час Петербург активно просував свою експансію в Маньчжурії, виділяв значні ресурси на будівництво стратегічно важливої Китайсько-Східної залізниці (КВЖД) і прагнув укріпити там власний контроль, що суперечило ідеї рівних можливостей для всіх держав.

Франція також формально прийняла доктрину Хея, але продовжувала діяти у своїх інтересах. Це було пов'язано із тим, що Париж мав великі колоніальні володіння в Індокитаї та прагнув закріпити економічний вплив на півдні Китаю, тож не був зацікавлений в повній реалізації «відкритих дверей».

Скептично поставилася до ініціативи США і Німецька імперія, що мала амбітні колоніальні плани у Східній Азії. Нещодавно Німеччина отримала контроль над затокою Цзяочжоу і прагнула розширити вплив у китайському Шаньдуні. Тому Берлін волів зміцнити власну «сферу впливу», а не ділити китайський ринок з іншими.

Повністю підтримали «доктрину відритих дверей» Італія та інші менш потужні держави, сподіваючись отримати хоча мінімальний доступ до китайського ринку на рівних умовах [2, с. 117].

Отже, хоча докрина Хея не зустріла прямої підтримки великих держав, але й не була відкинута. Навіть такий результат дозволяв Сполученим Штатам укріплювати свої геополітичні позиції. Вже у 1900 р. під впливом антизахідного повстання «іхетуанів» та міжнародної інтервенції Державний секретар США ще раз підтвердив принципи «відкритих дверей», які фактично стали складовою американської політики в Азії на кілька десятиліть. Як відзначив авторитетний американський історик В. Мід: «хоча ця політика й не змогла зупинити агресивний поділ Китаю великими державами з метою подальшої економічної експлуатації, ідея «відкритих дверей» і донині залишається наріжним каменем великої стратегії США» [9, с. 29].

Попри критицизм до неї з боку провідних держав доктрина Хея сприяла закріпленню США як одного з гарантів міжнародного статус-кво в Азії, особливо в умовах Першої світової війни та процесу післявоєнного облаштування. Хоча вона не перешкодила подальшій колоніальній експансії інших держав, вона окреслила довгострокові пріоритети Вашингтону у регіоні. Ще одним результатом впровадження доктрини Хея стало те, що вона сприяла «формуванню ролі США як «жандарма» світового порядку – держави, яка виступає проти агресивного перерозподілу сфер впливу, що могло загрожувати стабільності. Це проявилося не лише в Азії, а й у Латинській Америці (політика Монро і Рузвельта), а згодом – у ширшій політиці підтримки балансу сил у Європі та світі» [9, с. 30].

Ще одним результатом впровадження доктрини Хея стало впровадження на глобальному рівні ідеології «економічного імперіалізму» у XX ст. Її ідейні принципи полягали у розбудови вільного ринку; протидії європейському колоніалізму та радянському експансіонізму (особливо після Другої світової війни; післявоєнної відбудови через «план Маршалла», у межах якої також просувався принцип вільної економіки. Під час «холодної війни» принцип «відкритих дверей» еволюціонував у риторику стримування комунізму, коли Вашингтон виступив за вільний доступ до світових ринків, що протиставлялося закритим економікам соціалістичного табору. Відзначимо, що політика «відритих дверей» стала передвісницею глобального економічного порядку після 1945 р. Згідно із її принципами, США виступили ініціаторами створення ГАТТ (Генеральної угоди з тарифів і торгівлі), Світового банку і МВФ, просуваючи свободу торгівлі – «відкриті двері» на глобальному рівні.

Доктрина Хея закріпила прагнення США діяти через дипломатію та правові засади (на відміну від колоніального насильства). У XX ст. це проявлялось у просуванні верховенства міжнародного права; участі у створенні таких міжнародних організацій як Ліга Націй та ООН, а також у активному застосуванні концепції «м'якої сили» («soft power») [5, с. 30].

Характеризуючи особливості «економічного експансіонізму» США відомий американський науковець Дж. Айкенберрі відзначав, що «вирішальний момент у побудові ліберального порядку настав у роки після Другої світової війни. Саме тоді прагнення Америки до сприятливого світового порядку – відкритого, стабільного, дружнього – перетворилося на прагматичну програму створення ліберального гегемонічного порядку. … Він був особливим типом порядку – організованим навколо американської гегемонічної влади, відкритих ринків, спільної безпеки, багатосторонніх рішень … Глобально цей порядок був ієрархічним – домінуваним Сполученими Штатами – але пронизаним ліберальними характеристиками» [5, с. 32].

Висновки. Політика «відкритих дверей», ініційована Державним секретарем США Джоном Хеєм наприкінці XIX ст., стала важливою віхою у формуванні нової глобальної стратегії Сполучених Штатів, яка вирізнялася прагненням до економічної експансії без прямої колонізації. Доктрина Хея вперше на практиці закріпила принцип вільного доступу до ринків без необхідності територіального захоплення, що відповідало інтересам індустріалізованої американської економіки, яка шукала нові ринки збуту та джерела ресурсів.

Застосування цієї доктрини в умовах китайської кризи 1898–1900 рр. виявило прагматичну гнучкість американської дипломатії, її здатність реагувати на глобальні виклики без втягнення у збройні конфлікти та одночасно відстоювати стратегічні економічні інтереси. Підтримка з боку Великої Британії та низки менших держав свідчила про те, що Сполучені Штати поступово перетворювалися на суб'єкта глобальної політики, здатного впливати на баланс сил у світі без використання класичних методів імперіалізму.

Доктрина Хея також відіграла важливу роль у трансформації системи міжнародних відносин у Східній Азії, окресливши нову модель міжнародної взаємодії, яка ґрунтувалася на ідеї рівного доступу до ринків і збереження формального суверенітету слабших держав. Хоча її практичне застосування часто обмежувалося геополітичними реаліями та інтересами провідних імперій, політика «відкритих дверей» заклала основи подальшої американської зовнішньополітичної стратегії у XX ст., у тому числі в межах «політики добросусідства», «глобального патрулю» та поствоєнної системи стримування.

Таким чином, доктрина Хея була не лише відповіддю на конкретну геополітичну ситуацію в Китаї, але й стала концептуальним початком довготривалої еволюції американської зовнішньої політики від ізоляціонізму до активного глобального втручання. Її ідеї залишаються актуальними і сьогодні, коли мова йде про міжнародну торгівлю, принципи невтручання та рівний доступ до глобальних ресурсів.

Список літератури:

1. Bemis S. F. The diplomacy of the United States: *A historical analysis*. New York, 1965. 412 c.
2. Fairbank J. K. The United States and China. Cambridge (MA), 1983. 532 c.
3. Herring G. C. From Colony to Superpower: U. S. Foreign Relations since 1776. New York, 2008. 1056 c.
4. Hunt M. H. The American ascendancy: How the United States gained and wielded global dominance. Chapel Hill, 2007. 416 c.
5. Ikenberry G. J. After Victory: Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order after Major Wars. Princeton, 2001. 293 c.
6. LaFeber W. The new empire: An interpretation of American expansion, 1860–1898. Ithaca (NY), 1998. 400 c.
7. Langer W. The Diplomacy of Imperialism: 1890–1902. Vol. 1. New York – London, 1935. 414 c.
8. McCormick T. J. China market: America's quest for informal empire, 1893–1901. Chicago, 1990. 255 c.
9. Mead W. R. Special providence: American foreign policy and how it changed the world. New York, 2001. 375 c.
10. Williams, W. A. (1959). The tragedy of American diplomacy. New York, 1959. 320 c.

Naboka O. V., Voronin V. M., Mykhalskyi I. S. THE U. S. "OPEN DOOR" POLICY IN CHINA AND AMERICAN GLOBAL STRATEGY AT THE TURN OF THE MODERN AND CONTEMPORARY AGES

The article explores the transformation of U. S. foreign policy at the turn of the XIX-th and XX-th centuries, with a particular focus on East Asia and China. It analyzes the essence and significance of the "Open Door" doctrine initiated by U. S. Secretary of State John Hay, which laid the foundation for a new format of American global strategy. The initiative represented an attempt to implement U. S. economic expansion in China without direct colonization, ensuring equal access for all powers to the Chinese market.

Using an interdisciplinary approach, the study examines American diplomatic efforts within the broader context of imperial rivalry in East Asia and analyzes the positions of key global powers (Great Britain, Japan, Russia, France, Germany) regarding the U. S. initiative. The article highlights the role of Anglo-American rapprochement as a factor in supporting the Open Door Policy and outlines its long-term significance for U. S. foreign policy.

The further evolution of the United States' regional and global policy in the XX-th ct. is demonstrated, highlighting its commitment to the principles of free trade, the preservation of territorial integrity, and the rejection of war as a means of conducting international relations. It is argued that the implementation of the Hay Doctrine resulted in the global adoption of the ideology of "economic imperialism" during the 20th century. Its core principles included the development of a free market, opposition to European colonialism and Soviet expansionism (particularly after World War II), and the promotion of postwar reconstruction through the Marshall Plan, within which the principle of a free economy was also advanced. During the Cold War, the "Open Door" principle evolved into a rhetoric of containing communism, with Washington advocating for unrestricted access to global markets in direct contrast to the closed economies of the socialist bloc.

The author concludes that, despite limited and formal support from the international community, the Open Door Policy played an important role in strengthening the United States' position on the global stage. It contributed to the development of the concept of economic globalization and influenced the evolution of U. S. diplomacy throughout the XX-th century. The research is based on a wide range of sources, including official documents, diplomatic correspondence, and the works of leading American historians.

Key words: *U. S. foreign policy, Hay's Doctrine, Open Door Policy, China, East Asia, geopolitics, economic expansion, international relations, colonialism, global strategy.*

УДК 94(495)"09":355.48(560+567)"638"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.28

Порохнавець В. В.
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІЗАНТІЙСЬКА РОЗВІДКА У СИРІЇ ТА МЕСОПОТАМІЇ У X СТ.

Стаття присвячена дослідженню візантійської розвідки у Сирії та Месопотамії в X ст. у контексті протистояння імперії та арабського Халіфату. Особливу увагу приділено тактиці візантійського війська на Сході, системі оповіщення щодо вторгнення ворога. Дослідження спирається на аналіз статистичних даних, візантійських військових трактатів. Виявлено, що візантійська розвідка являла собою складну та розгалужену систему. Розглянуто різні види армійської та стратегічної розвідок, які відповідали за певний напрямок діяльності. Доведено, що завдяки ефективній розвідці, керівництво імперії вчасно отримувало інформацію щодо вторгнень ворога, вживало відповідних дій, застосовуючи партизанську тактику ведення війни (засідки, удари по логістиці ворога, нищення запасів харчів, ін.). У тогочасних візантійських наративах по відношенню до розвідників вживали велику кількість різноманітних термінів – speculatores, sculcatores, exploratores, ducatores, minsuratores, procursatores, trapezitai, honsiarioi, tasinarioi. Візантійські воєначальники активно залучали до розвідки бійців з місцевого населення, які чудово володіли арабською мовою, знали звичаї та могли вільно діяти у ворожому тилу. Військова розвідка відігравала вирішальну роль під час планування рейдів ворожими територіями, оскільки за будь-якої помилки бійці загонів, що діяли у тилу противника, могли бути знищені. Встановлено, що завдяки мережі шпигунів, таємних агентів та інших осіб візантійські імператори знали про військово-політичні плани ворожих держав. Візантійські імператори прагнули уникати ведення бойових дій одночасно на кількох напрямках і без ефективної розвідки це неможливо було здійснити. Дані отриманні від шпигунів ретельно перевірялись, звірялись з інформацією інших джерел. Отже завдяки добре налагодженій розвідці, Візантія мала змогу вести тривале протистояння з ворогом, який мав чисельну перевагу.

Ключові слова: *розвідка, Візантія, війна, Месопотамія, Сирія, араби, рейди.*

Постановка проблеми. Розвідка Візантії на Сході, зокрема у Месопотамії та Сирії, є важливою темою для аналізу, оскільки завдяки розвідці імперія вела успішну зовнішню політику, завойовувала нові території, вдосконалювала своє військове мистецтво. Без ефективної системи розвідки візантійці б не змогли запровадити партизанські методи ведення війни проти арабів, дотримуватись стратегії довготривалих бойових дій, виснаження ворога. Багато методів, які використовували візантійські розвідники у добу Середньовіччя залишаються актуальними й до сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пов'язані з розвідкою Візантії достатньо висвітлене у світовій історіографії, проте лише окремі праці присвячені регіональним особливостям розвідки, діям розвідників у Сирії та Месопотамії. Г. Теотоскіс у розглядає у своїй монографії військову тактику Візантії у Сирії та Палестині, приділяючи два розділи аналізу діяльності саме розвідки. На його думку, розвідка дозволяла ефективно захищати прикордонні провінції, економити ресурси [20]. Систему розвідки Візантії розглядає у своїй праці й дослідник Ф. Дворнік, який акцентує на діяльності акритів та шпигунів[6]. Аналіз розвідки Візантії можна знайти також у працях Дж. Хелдона [7], У. Кеджі [10], У. Тредголда [23], інших. Питання пов'язані з діяльністю військової розвідки Візантії у Сирії та Месопотамії не стали предметом наукового пошуку у вітчизняній історіографії, що й зумовило актуальність даного дослідження.

Постановка завдання. Дослідити особливості функціонування розвідки Візантії у Сирії та Месопотамії у контексті протистояння імперії з арабами, виявити ключові особливості розвідки, її зв'язок з тактикою та стратегією Візантії на Сході.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на велику кількість потужних ворогів (слов'яни, араби, кочові племена, інші) скорочення чисельності населення та територій, керівництво Візантії вимушене було вдатись до військових реформ, направлених на покращення структури та ефективності армії. В результаті цього, основу війська у X ст. складало стратіотське ополчення та фемна

система, за якої мешканці територіальних підрозділів (фем) були зобов'язані нести військову службу, дозволила значно знизити видатки на утримання війська, оскільки воїни замість грошей отримували земельні ділянки. Така система дозволяла здійснювати ефективний контроль за прикордонними територіями, проводити швидку мобілізацію, зміцнити зв'язки армії з місцевим населенням.

Візантія не маючи таких ресурсів як Римська імперія, не могла собі дозволити будівництво на кордонах потужних фортифікацій (на зразок «Вала Адріана») з великими гарнізонами. Зважаючи на це, візантійські воєначальники вдавались до тактики «глибинної оборони», коли ворога намагались зупинити не на кордонах держави, а вже на її території, завдаючи контрударів, знищуючи окремі групи ворожих військ, створюючи засідки, інше. Така тактика передбачала наявність опорних пунктів, де ховалось цивільне населення та базувались війська, мобільної армії, ефективної розвідки, тощо. Розвідка відігравала особливе місце у військовій стратегії держави, оскільки на основі розвідданих візантійські імператори могли планувати військові дії супроти конкретного ворога, адже численні вороги імперії різнились між собою за чисельністю, озброєнням, тактикою, іншим. З цього приводу у «Стратегіконі» зазначалось наступне: «Мудрий той полководець, який перед вступом у війну ретельно вивчає ворога та може захиститись від його сильних сторін та скористатись його слабостями. Наприклад, ворог переважає його у кінноті – він повинен знищити його фураж. Він переважає за чисельністю військ – відріжте йому постачання. Його армія складається з різних народів – підкупіть їх подарунками, милостинями, обіцянками... Ворог переважає в піхоті – виманіть його на відкрите місце, не дуже близько, але з безпечної відстані вражайте його дротиками» [15, с. 64–65]. Завдяки стратегічній розвідці політичне керівництво Візантії навчилось уникати зіткнень із коаліціями ворожих держав, розбивати такі союзи, нацьковувати ворожі сили один на одного [1, с. 74]. Візантійські імператори жадали сплутати всі плани ворога ще до початку бойових дій та уникнути зіткнення: «Мудрий стратиг – це той, хто ще до початку воєнних дій ретельно вивчить все, що має противник, і, з одного боку, захистить себе від його переваг, а з іншого боку, зверне на свою користь його слабкість» [14, VII. 2. с. 76]. На думку дослідника Г. Теотокіса, візантійські воєначальники прагнули уникати масштабних битв, віддаючи переваги дипломатії, підкупам, військовим хитрощам, облогам, набігам та по грабункам, ін. [20, с. 6]. Така тактика не видається дивною, адже полководці, уникаючи масштабних битв, прагнули зберегти живу силу.

Розвідку Візантії, умовно, можна поділити на армійську (військова, діяла на полі бою) та стратегічну (шпигуни, дипломати, зрадники, інші). По відношенню до розвідників вживали величезну кількість різноманітних термінів (латинського, болгарського, грецького та іншого походження) – speculatores, sculcatores, exploratores, ducatores, trapezitai, tasinarioi/tasinaria та інші [3, с. 270]. Однак слід зазначити, що вище перелічені терміни вживались як до розвідників, так й диверсантів, агентів та інших осіб. Невеликі групи легкої кінноти, які мали на меті виявити сили ворога, називали tasinarioi/tasinaria. Терміном synodikoi позначали групу осіб, які займались збором інформації у військових цілях [12, 9/13–15, с. 7]. По відношенню до невеликих груп розвідників (до десяти бійців), які слідкували за переміщенням ворожих сил у прикордонних регіонах, вживали терміни trapezitai, honsiarioi [5, с. 252–53]. Згідно з поглядами Маврикія, існували два типи армійських розвідників – катаскопи (слідкували за місцезнаходженням та переміщенням ворога) та експлоратори (вступали у контакт з ворогом, прикидаючись співплемінниками) [14, VII.13, с. 78].

У своїй праці «Тактика» візантійський імператор Лев VI стверджував, що як тільки сили вторгнення опиняться на ворожій території, очікувалось, що спеціальні підрозділи будуть прямувати попереду основної армії та обозу, щоб розвідати місцевість та шляхи сполучення, знайти відповідне місце для табору армії. На думку Льва VI, відповідні за ці завдання skoulkatores (σκουλκάτορες), були сторожами та розвідниками, котрі складали авангард основної армії, були відправлені щоб дізнатись що відбувається з ворогом. Окрім цього, ці підрозділи також діяли як патрулі похідного табору проти раптового нічного нападу ворога [13, XII. 42, с. 240]. В «Стратегіці» імператора Нікіфора в якості розвідників згадуються загони легкоозброєної кінноти чисельністю 500 бійців, 110–120 з яких були кінними лучниками, а решта – озброєні списами [15, II. 16–28, с. 22–24]. Ці загони пересувались попереду основних сил, їх тактичними завданнями були пошук контактів з ворогом, влаштування засідок, перехоплення невеликих загонів ворога, атаку ворожих розвідників [15, с. 284]. У вказаній праці також згадані trapezitai та

tasinarioi, які здійснювали збір даних про ворога, відносно його чисельності, складу, оснащення, лідерів та морального духу [15, IV. 192–95, с. 50]. В джерелах в якості розвідників згадуються також εκσπηλατόρες (expilatores), які мали завдання постійно атакувати ворожі землі, розорювати їх, захоплювати полонених, яких потім можна було допитувати на рахунок інформації про вороже військо [21, с. 292]. Нерідко таких розвідників називали навіть бандитами, розбійниками. Існувала й морська розвідка – бійці пересувались на невеликих маневрених човнах [1, с. 77]. Досвідчені розвідники чудово орієнтувались на будь-якій місцевості, за слідами ворога визначали його приблизну чисельність та напрямок руху, знали техніку маскування. Аби швидко пересуватись, мати можливість втекти від переслідування, розвідники мали легке захисне спорядження (шкіряні обладунки або взагалі без них) та озброєння [13, XVII. 42, с. 255]. Візантійські воєначальники на полі бою, як правило, використовували кілька груп розвідників, аби отримувати більший обсяг інформації – перша група перебувала поблизу ворога та чула його голоси, друга група тримала у полі зору першу групу, а третя група – другу [21, с. 169].

Робота представників стратегічної розвідки суттєво відрізнялась від функцій армійських розвідників, адже перші діяли у глибокому тилу ворога та могли розраховувати виключно на себе. Шпигунами могли виступати передусім дипломати, представники професій, які багато подорожували (купці, паломники, ченці). У документах можна знайти термін «справжні шпигуни» aletheis kataskopoi – спеціально навчені люди які слідкували за перепискою офіційних осіб, перевіряли інформацію надану агентами, розвідниками, охоронцями та іншими особами та вивчали інформацію щодо підготовки керівництва певної держави до війни [13, XVII. 98, с. 257]. Представники стратегічної розвідки повинні були знати мови та традиції країни, в якій працювали, вміти переконувати та втиратись в довіру, бути спостережливими та комунікабельними. Аби шпигуни не зрадили імператора, їх родини, у якості гарантії, утримували під наглядом у Візантії.

Незважаючи на те що після тривалого протистояння з Персією, Константинополь все ж позбувся ворога, у візантійських імператорів з'явились нові потужні вороги, насамперед араби. У 909 р. постала нова ісламська держава – Фатимідський халіфат, який на піці свого розвитку, приблизно у 969 р. охоплював Єгипет, Палестину, Сирію, узбережжя Червоного моря у Африці та інші території [22, с. 185]. Халіфат проводив агресивну політику супроти Візантії, постійно здійснюючи грабіжницькі рейди на територію останньої, що завдавало потужних ударів по економіці державі та її авторитету. Водночас для візантійських імператорів стратегічно важливими були Месопотамія, Вірменія, Сирія. По-перше, ці регіони були джерелами ресурсів (зерно, вина, ліс, будівельні матеріали та інше), робочої сили та майбутніх солдатів. По-друге, вказані регіони мали важливе географічне положення. Для візантійських імператорів був важливий контроль над стратегічними областями Вірменії – Тарон та Васпуракан, довкола о. Ван, через які араби здійснювали вторгнення до Халдеї з північно-східної Анатолії. У Північній Менсопотамії для візантійців важливе значення мали Мелітена та Едесса. Варто зазначити й те, що відстань, яку доводилось долати між Вірменією та такими містами як Багдад та Мосул, була набагато коротшою, ніж між вказаними містами та Кілікією. Таким чином, вороже військо з Іраку чи Сирії могло рухатись вздовж Євфрату, увійти до Анатолії через Тарон та Васпуракан [20, с. 78]. Таким чином можна було оминути Сирійську пустелю [11, с. 210]. По-третє, у вказаних регіонах Візантія прагнула створити буферні держави, аби мати захист від арабів та кочових племен. У X ст. на території сучасної Вірменії існувала ціла низка царств – царство Багратидів, Васпураканське, Карсське, Ташир-Дзорагетське та інші.

Оскільки, як вже зазначалось, у Візантії не було ресурсів для створення потужних суцільних фортифікацій у Сирії та Палестині, візантійські імператори опирались на систему фем та форпостів. За ворожим військом, яке вторглось у певну провінцію імперії, велось спостереження, на шляху противника спалювали поселення, нищили сільськогосподарські посіви та худобу. Візантійське військо наносило удари по окремим загонам ворога, а далі, зібравши достатню кількість бійців, або контратакували, або влаштовували засідки на зворотному шляху противника. Араби та кочівники, які здійснювали грабіжницькі набіги на візантійські території, намагались не лише завдати збитків економіці імперії, здобути полонених та трофеї, руйнувати торгівлю, залякати населення та нанести удар по авторитету імператора, а й прагнули заманити військо Візантії на територію Сирії та завдати йому поразки у вирішальній битві [15, с. 97]. Араби завжди прагнули повторити результати битви при Ярмуці, 20 серпня 636 р., коли візантійське військо зазнало нищівної поразки, втративши від 10

до 40 тис. вбитими [10, с. 122]. Це була одна з найважчих поразок в історії Візантії. У 717–718 рр. араби в черговий раз взяли в облогу Константинополь. Візантійські імператори знаючи про минулі поразки, всіляко уникали масштабних битв, прагнули знищити арабські форпости західніше гір Таурус та Антитаурус, захопити міста Тарсус та Мопсуестію, нейтралізувати Алеппо, перетворивши останнє на буферну зону між імперією та Єгиптом, де правили Фатіміди, які також контролювали Південну Палестину [20, с. 6]. Зважаючи на це, військові кампанії у Месопотамії та Сирії у X ст. зводились переважно до облог/штурмів форпостів та грабіжницьких набігів. Варто згадати що найважливішими форпостами арабів, з яких вони здійснювали вторгнення через перевали гір були Тарсус, Мелітена та Германікея (Мараш), які знаходились на перетині Анатолійського плато, Месопотамії та Сирії.

На основі даних розвідки візантійські воєначальники знали, що ворожі війська концентрувались поблизу візантійських кордонів (загони з Єгипту, Фінікії, Сирії, інших регіонів) переважно в серпні і вже у вересні здійснювали вторгнення [15, с. 162]. У візантійських військових трактатах є чимало інформації, щодо сильних та слабких сторін різних народів, що межували з Візантією. Щодо арабів, наприклад, зазначено, що головною їх слабкістю є несприятливі погодні умови – холод, зима та сильний дощ. Вони не бажають воювати у таку погоду через те, що через вологість тятива їх луків стає слабкою, а від холоду тіла стають в'ялими [13, XVIII. 118, с. 263]. Як правило, розвідка визначала чисельність ворожих сил, які вторглися до імперії у 6–12 тис. бійців, що свідчить не про масштабну військову кампанію, а рейди [15, с. 192]. Араби атакували переважно такі феми як Каппадокія, Харсіанон, Ліаконію, Ісаврію, для швидкого та практичного переміщення по пересічній та гірській місцевості використовували верблюдів, віслюків, мулів.

Візантійські воєначальники, які командували військами у прикордонних регіонах, намагались насамперед не випускати ворога з поля зору, слідкувати за його переміщенням, влаштовувати засідки, винищувати ворожий фураж. Спеціальні загони контролювали проходи у горах та долинах, аби наносити удари, коли ворог повертатиметься із здобиччю [21, с. 107–108]. На візантійських територіях ворог відчував гострі проблеми з логістикою, брак харчування й через те, що місцеве населення евакуювали, худобу та збіжжя вивозили або знищували. Евакуацією населення займались спеціальні підрозділи ekspêlatores (expilatores) [16]. Така тактика «випаленої землі» надовго прижилась у військовому мистецтві, її можна побачити у Столітній війні, Громадянській війні у США, двох світових війнах та у багатьох інших конфліктах. Такі дії візантійського війська мали на меті виснажити ворога, виграти час для збору великої армії. Воєначальники провінцій отримували від імператора повноваження діяти на власний розсуд, робити рейди ворожу територією, аби змусити ворожі сили повертатись на Батьківщину та захищати своє населення [20, с. 63].

Оскільки Сирія, Візантія та Месопотамія були регіонами, де знаходились візантійські прикордонні провінції, система розвідки тут мала свою специфіку. Важливу роль у передачі інформації місцевим воєначальникам та столичній владі відігравали загони вартових, розміщених вздовж кордону. У візантійських джерелах ці люди ідентифіковані під різними термінами – viglatores (βιγλάτορες), caminoviglatores (καμινοβι-γλάτορες), fylakes (φύλακες), profylakes (προφύλακες) [13, XII. 97, с. 243]. Вказані бійці повинні були замітити будь-яку активність ворога, повідомляти воєначальника якими шляхами ворог планує пересуватись. Діяли воїни невеликими, до 10 чол., групами, які протягом 15 днів вели чергування а далі їх заміняли іншою групою. Після виявлення вторгнення ворога, такі військовослужбовці повинні були надіслати повідомлення на найближчий сторожовий пост. У гірській місцевості сторожові пости знаходились на відстані 3–4 милі один від одного. Далі повідомлення передавали від посту до посту за допомогою вогню (в нічну пору) або диму. Передача повідомлення могла здійснюватись й через естафету, коли повідомлення передавали через піхотинців та вершників [21, с. 151]. Вершник, без багажу, міг за добу подолати приблизно 50 миль [7, с. 145]. В якості передавача інформації щодо ворожих вторгнень візантійці також використовували оптичний телеграф, створений Львом Математиком у IX ст. За допомогою цього приладу можна було передавати інформацію на відстані понад 450 миль. Інформація була закодованою. У Константинополі та фортеці Лулон були два, скоріш за все, водяних годинникових механізми, за допомогою яких візантійці могли визначити приблизний час ворожого вторгнення. Так чи інакше, у короткі терміни, новина про вороже вторгнення досягала імператорського палацу [6, с. 143]. Такі сигнальники повинні були отримувати високу платню

та мешкати поряд з постами зі своїми родинами, аби не полишати вежі навіть у перед обличчям небезпеки [21, с. 156].

Оскільки у тактиці бойових дій візантійського війська у Сирії та Месопотамії домінували рейди та засідки, особливо важливого значення набули загони розвідників skoulkatores, які пересувались попереду основних сил військ, вивчали дороги та місцевість у ворожому тилу, повинні були завчасно виявляти засідки противника. Серед розвідників, які діяли у східних провінціях Візантії зустрічаються також провідники – minsouratores (μινσουράτορες), doukatores (δουκάτορες) – досвідчені бійці, котрі обстежували місцевість, по якій мало пройти візантійське військо, займались пошуком джерел води, місць для табору, безпечних шляхів, могли провести військо через гірські перевали [20, с. 66]. Е. Макгір стверджує, що попереду армії прямували провідники – дукатори, які визначали шляхи просування військ на день, попереджали воєначальників про різні перешкоди (гори, ущелини, річки, болота, ін.) [15, с. 331]. Нарешті у ворожому тилу діяли вже згадані загони легкоозброєних вершників – прокурсатори. Цікаву термінологію військових розвідників, які діяли на східних кордонах імперії подає автор військових трактатів Кекавмен. Мова йде про бійців з прикордонних територій які займались сторожею – χονσάριοι або χωσάριοι (chonsarioi або chosarioi), συνοδικοί – розвідників, які здійснювали нальоти, провідники, які шукали маршрути для просування війська [12, с. 9].

Серед розвідників, які діяли у прикордонних провінціях імперії зустрічались й акрити (akritai) та апелатаї (apelatai) – підрозділи з місцевого населення (вірмени, греки та інші нації), які виконували службу або на основі страті або отримували кошти. На думку дослідника Б. Айзека, акрити були схожими до підрозділів limitanei, які охороняли кордони у Римській Імперії [9, с. 287–88]. Частина з цих підрозділів у випадку браку коштів, могли займатись грабунками по обидва боки від кордону [7, с. 266–67]. Тому нерідко розвідників асоціювали з бандитами та грабіжниками. Такі підрозділи, як правило, очолювали представники місцевої аристократії, які мали величезний вплив у певному регіоні [12, с. 24]. Оскільки акрити були вихідцями з прикордонних районів, вони чудово знали місцевість (включаючи таємні тропи, гірські проходи), різні мови, місцеві звичаї і тому швидко налагоджували контакт з місцевим населенням. На думку Ф. Дворніка, підрозділи акритів шпигували за ворожими стражниками, переслідували їх, робили набіги на ворожу територію, брали полонених, щоб взнати якнайбільше свідчень про плани своїх ворожих сусідів [6, с. 141]. Значний відсоток розвідників у військах прикордонних провінцій становили вірмени. Візантійська влада вдавалась до практики переселення народів аби збалансувати аграрний сектор країни, отримати велику кількість робочої сили та солдат. Не становили виняток й вірмени. За підрахунками дослідника П. Хараніса, у IX–X ст. вірмени могли становити 25% візантійської армії [2, с. 32]. Візантійці здійснювали й морську розвідку у східних провінціях імперії. Наприклад серед обов'язків стратега феми Ківрреотів та катепана марадаітів (християнські племена гірських областей Сирії) було спостереження за узбережжям Кілікії, за допомогою двох дромонів та за військово-морською діяльністю арабів у сирійського узбережжя. Костянтин Багрянородний, описуючи підготовку до походу на Крит у 911 р. згадував, що два флотоводці отримали наказ здійснити патрулювання вздовж сирійського узбережжя на кількох човнах, аби вияснити плани мусульман [4, 44.657].

Армійська розвідка та грамотна тактика дозволила візантійцям здобути кілька гучних перемог над арабами, які мали чисельну перевагу. В середині 960 р., скориставшись тим, що більша частина візантійської армії була зайнята протистоянням з Критським еміратом, емір Алеппо Сайф ад-Даула розпочав чергове вторгнення до Малої Азії, увів війська в Каппадокію. Лев Фока, знаючи про чисельну перевагу ворога, вирішив влаштувати арабам засідку на їх зворотному шляху. Розвідники уважно стежили за переміщенням ворога, а візантійське військо сховалось на крутих схилах перевалу Андрасос. 8 листопада 960 р., коли араби увійшли до перевалу, візантійці зненацька атакували їх, закину вали згори камінням, стовбурами дерев [19, с. 75]. Арабське військо було розгромлене (за деякими даними врятувались лише 300 бійців), а емір ад-Даула зумів втекти [23, с. 489].

У грудні 970 р. війська Фатимідського халіфату взяли в облогу Антіохію. Оскільки імператор Іоан I Цимисхій не зміг втрутитись у конфлікт через вторгнення руського війська Святослава у Болгарії, проти арабів були відправлені загони під командуванням патриція Миколая. Знаючи про наближення візантійських військ, назустріч їм вирушили загони під командуванням берберського вождя Араса та колишнього еміра Тарса, Ібн аз-Заята. Точна дата подій не відома, лише вказано, що це було навесні 971 р. Поблизу Александретти

араби атакували візантійський табір, однак він був пустив. Річ у тім, що візантійські розвідники помітили ворога та попередили Миколая, який вивів свої війська з табору. Араби почали грабувати табір і в цей момент з різних напрямків їх атакувало візантійське військо [24, с. 435]. Араби зазнали поразки. Перемога візантійців поблизу Александретти змусила арабів зняти облогу Антіохію, візантійці здобули контроль над Північною Сирією.

Окрім армійської розвідки, візантійці використовували у східних провінціях і стратегічну розвідку. У якості таємних агентів імператори використовували лояльних до імперії християн, які мешкали на захоплених арабами територіях. Цих людей вдалось завербувати через надання коштів, обіцянок щодо захисту або ж помсти мусульманам (якщо наприклад араби були причетні то гибелі родичів агентів) [6, с. 147]. У якості шпигунів активно використовували також «тайних друзів» (kruptoi philoi) – зрадників, які погодились співпрацювати з візантійцями і у більшості випадків, така співпраця базувалась на збагаченні агентів. Наприклад у 913 р., після смерті імператора Олександра, держава опинилась в небезпеці, оскільки новий імператор Костянтин VII був малолітнім і регентів міг знищити Костянтин Дука, який підняв повстання, мав багато прихильників у столиці. Рада регентів була занепокоєна тим, що бунтар міг скористатись допомогою арабів, оскільки його батько тривалий час перебував у Багдаді. Візантійці звернулись до свого агента у Багдаді, збірника податків Миколая, який раніше служив у Візантії, був запідозрений у розкраданні, втік до арабів та прийняв іслам, однак в реальності уклав угоду з візантійською владою, що шпигуватиме на користь імперії. Логофет пошти отримав від Миколая секретне повідомлення – шматок тканини змочений у червону фарбу. Один з перекладачів, зміг випрати тканину у спеціальному розчині та прочитав напис на ній: «Не бійтесь Червоного Півня. Його повстання буде погано продумано та швидко придушене». Червоним Півнем автор повідомлення називав саме Дуку, можливо через емблему птаха на родовому гербові [6, с. 149]. Це означало, що араби не зацікавлені у підтримці Дуки. Шпигуни могли передавати інформацію через арабські книги, у яких в тексті були помічені окремі слова чи літери. Навіть якщо такі книги потрапляли до рук арабських солдатів чи чиновників, ті просто не могли виявити поміток. Помітки у книгах вже у Константинополі виявляли спеціальні перекладачі, які упорядковували інформацію. Шпигуни могли зустрічатись із інформаторами, візантійськими торговцями на ринках, де збиралось багато іноземців й такі зустрічі не викликали підозри [15, с. 122]. Зустрічі могли також проходити у фундуках або πανδοχεία, які слугували готелями для мандрівників [20, с. 152].

Оскільки між Візантію та арабськими державами йшла жвава торгівля, торговці та інші учасники торгівлі часто ставали шпигунами. Арабський географ Ібн Хаукаль у своїй праці «Книги картини Землі» стверджував, що візантійські купці збирали розвіддані, займаючись торгівлею у мусульманських портах [8, с. 193]. Шпигуни, замасковані під моряків та торговців, були відправлені протоспафарієм Львом в Тарс, Тріполі, Лаодікію, аби дізнатись, чи знали мусульмани про підготовку Візантією морської експедиції на Крит у 911 р. [4]. Шпигунами могли виступати й представники духовенства. Прокопій Кессарійський стверджував, що у 522 р. за наказом імператора Юстиніана, до Індії були направлені несторіанські ченці, аби контрабандою переправити яйця шовкопряда, сховані у бамбукових прутах[18, с. 546–47]. Стратегічну розвідку могли проводити також посланці, мандрівники, географи. Посланці були особливо цінні під час облоги міст та інших об'єктів, коли мали змогу під виглядом перемовин, проникнути до середини такого об'єкту. Наприклад у 905 р. з офіційною дипломатичною місією до емірів Тарса та Мелітени, а також до халіфа в Багдад, був відправлений Лев Магістр, який насправді повинен був встановити контакт з Андроніком Дукою, який після невдалого повстання проти імператора, шукав притулку у Аббасидів [20, с. 170]. Візантійці могли отримувати інформацію у військовополонених та дезертирів, однак ставились до такої інформації дуже обережно та перевіряли її по іншим джерелам [17, с. 421]. У якості розвідників могли використовувати представників кочових племен. Наприклад у 935 р. з північної Месопотамії на територію імперії переселилось плем'я бану хабіб, які мігрували через жорстку податкову систему Хамданідів [20, с. 173].

Ефективна розвідка, дієва тактика рейдів та засідок виснажила арабів, дозволила візантійцям ліквідувати їх форпости у Феодосіополі, Мелітені, ін. У 942–945 рр. полководець Іоанн Куркуас провів масштабний контрнаступ проти арабів, зібрав десятки тисяч полонених, проник до регіону Діяр-Бакр (Месопотамія), здійснив рейди на такі міста як Мяофарікін (Сільван), Арзан, Насібіс, інші. Візантія здобула контроль над Кілікією, Північною Сирією, значною частиною Палестини.

Варто згадати й про те, що успішні наступальні дії на Сході були можливими поки не існувало загрози на інших військових театрах, зокрема від болгар та слов'ян, адже візантійські імператори не наважились вести бойові дії одразу ж на кількох напрямках.

Висновки. Проаналізувавши протистояння Візантії та арабів у Сирії та Месопотамії X ст. можна констатувати, що завдяки ефективній системі розвідки та партизанській тактиці введення бойових дій, візантійцям вдалось виснажити ворога, здобути контроль над більшою Сирії, значною частиною Сирії, послабити Фатимідський султанат. Особливістю системи розвідки Візантії у східних провінціях було те, що дуже важливими були загони прикордонних розвідників, які мали заздалегідь попередити про вороже вторгнення, чисельність ворожого війська та напрямок руху противника. Серед розвідників, які діяли у Месопотамії та Сирії, були дукатори, скулатори, акрити, інші. Розвідники не лише слідкували за пересуванням ворога, визначали розташування його табору, захоплювали полонених, а й вивчали місцевість на ворожій території, займались пошуками джерел води та безпечних шляхів, ін.. Завдяки діям армійської розвідки, візантійське військо здобуло дві гучні перемоги над арміями арабів – у перевалі Андрадос (960 р.) та поблизу Александретти (971 р.). У Сирії та Месопотамії діяла ціла мережа представників стратегічної розвідки – професійні шпигуни, купці, зрадники, інші, які надсилали до Константинополя важливу інформацію не лише про ворожі війська, а й щодо суспільно-політичної ситуації у мусульманських країнах. Особливістю візантійської розвідки у Сирії та Месопотамії було те, що серед розвідників була значна частина місцевого населення (передусім вірмени). Аналіз джерельної бази, нажаль не дозволяє встановити точний чисельний склад підрозділів розвідки, систему підготовки розвідників.

Список літератури:

1. Козловський С. Система розвідки у військовій стратегії і зовнішній політиці Візантії (VI–IX ст.). 2025. Вип. 76. С. 74–83.
2. Charanis P. Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century. Dumbarton Oaks Papers, 13, 1959. Pp. 28–43.
3. Christides V. Military Intelligence in Arabo-Byzantine Naval Warfare. in N. Tsiknakes (ed.), Byzantium at War, 1997. Pp. 269–81.
4. Constantine Porphyrogenitus. De Ceremoniis Aulae Byzantinae, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, vols 5–6, ed. I. Reiski, Bonn: Webber, 1829. URL: https://archive.org/details/bub_gb_OFpFAAAAYAAJ
5. Dagron G., Mihaescu H. Le traité sur la guérilla (*"*De velitatione*"*) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969), Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1986. 372 p.
6. Dvornik F. Origins of Intelligence Services: The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China, Muscovy New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974. 334 p.
7. Haldon J. F. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. London: Psychology Press, 1999, 389 p.
8. Ibn Hawqal. Configuration de la terre (Kitāb surat al-arḍ), trans. J. H. Kramers and G. Wiet. Paris: G. P. Maisonneuve et Larose, 1964. 380 p.
9. Isaac B.The Limits of Empire: The Roman Army in the East. Oxford: Oxford University Press, 1990. 506 p.
10. Kaegi W. E. Byzantium and the Early Islamic Conquests. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 314 p.
11. Kaegi W. E. Constantine and Julian's Strategies of Strategic Surprise against the Persians, Athenaum, 69, 1981. Pp. 209–13.
12. Kekaumenus. Strategikon, ed. B. Wassiliewsky, V. Jernstedt, Amsterdam: Hakkert, 1965, 340 p.
13. Leo VI. Taktika. Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. 49, trans. G. T. Dennis, Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2010. 712 p.
14. Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy. trans. G. T. Dennis, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984. 178 p.
15. McGeer E. Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995. 405 p.
16. Moralee J. It's in the Water: Byzantine Borderlands and the Village War. Humanities 2018, 7 (3), 86. URL: https://doi.org/10.3390/h7030086
17. Onasander. Strategikos, in The Illinois Classical Club (ed.), Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander, The Loeb Classical Library, London: Heinemann, 1928. 544 p.

18. Procopius. History of the Wars, Book VI: The Gothic War [= De Bello Gothico], trans. H. B. Dewing, London: Heinemann, 1924. 608 p.

19. The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century. Talbot A. M., Sullivan D. F. (eds.). Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2005. 264 p.

20. Theotokis G. Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the Tenth Century. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2018. 360 p.

21. Three Byzantine Military Treatises: Text, Translation, and Notes. Dennis G. T. (ed). Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985. 396 p.

22. Trawinski A. The Clash of Civilizations. Meadville, PA: Page Publishing Inc, 2017. 530 p.

23. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society. Stanford, California: Stanford University Press, 1997. 1044 p.

24. Walker P. E. (1972). A Byzantine victory over the Fatimids at Alexandretta (971). Byzantion: Revue internationale des études byzantines. 42. Brussels. 1972. Pp. 431–440.

Porokhnavets V. V. THE BYZANTINE INTELLIGENCE SYSTEM IN SYRIA AND MESOPOTAMIA DURING THE TENTH CENTURY

In the article, the author explores the operations of Byzantine military intelligence in Syria and Mesopotamia during the 10th century, in the context of the empire's confrontation with the Arab Caliphate. Particular attention is given to the tactics used by the Byzantine army in the East and the early warning system developed to detect enemy invasions. The research is based on an analysis of statistical data and Byzantine military treatises. The article reveals that Byzantine intelligence was a complex and well-developed system. The study considers various types of tactical and strategic intelligence, each responsible for a specific activity area. It has been demonstrated that the intelligence system's effectiveness enabled the imperial leadership to receive timely information about enemy incursions and respond accordingly, often through the use of guerrilla warfare tactics such as ambushes, attacks on enemy supply lines, and the destruction of provisions. Byzantine narrative sources refer to intelligence agents using a wide range of terms, including speculatores, sculcatores, exploratores, ducatores, minsuratores, procursatores, trapezitai, honsiarioi, tasinarioi. Byzantine commanders frequently recruited local inhabitants for intelligence missions, people who spoke Arabic fluently, knew local customs, and could operate in the enemy rear. Military intelligence played a crucial role in planning raids into enemy territory, where any error could lead to the destruction of units operating in enemy-held territory, could be destroyed. It has been established that thanks to a network of spies and covert agents, the Byzantine emperors possessed knowledge of the military and political plans of enemy states. Byzantine emperors sought to avoid fighting on multiple fronts simultaneously, a goal that would not have been attainable without effective intelligence. Information from agents was carefully verified and cross-checked with other sources. Thus, an efficient intelligence system allowed the Byzantine Empire to resist, over the long term, an adversary with numerical superiority.

Key words: *intelligence, Byzantium, warfare, Mesopotamia, Syria, arabs, raids.*

УДК 327:94(73+560)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.29

Рогальський А. І.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Городня Н. Д.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ КІПРСЬКОЇ КРИЗИ 1963–1964 РР. НА ТУРЕЦЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ ВІДНОСИНИ

Метою цієї статті є висвітлення впливу Кіпрської кризи 1963–1964 рр. на відносини Туреччини і США та тогочасні міжнародні відносини в контексті «холодної війни».

Це емпіричне дослідження, засноване на критичному аналізі історичних джерел, включаючи розсекречені архіви ЦРУ, документи зовнішньої політики США за адміністрації Л. Джонсона. Предмет дослідження розглядається на тлі Кіпрської кризи 1963–1964 рр., яка мала важливе міжнародне значення

У статті з'ясовано що підтримка Грецією і Туреччиною різних етнічних груп у збройному конфлікті на Кіпрі в кінці 1963–1964 рр. могла спричинити війну між цими державами. Розкрита позиція США під час Кіпрської кризи, крім припинення насилля між кіпріотами, вона обумовлювалась двома основними цілями. По-перше, не допустити війни між Грецією і Туреччиною, які були членами НАТО. Це призвело б до руйнування південного флангу Альянсу та до його послаблення в цілому. По-друге, не дозволити СРСР скористатися кризою, щоб посилити свій вплив на уряд Кіпру і врешті включити цей стратегічний острів у Середземному морі в свою сферу впливу. Спочатку американський уряд намагався балансувати між Грецією та Туреччиною, закликав обидва уряди до стриманості. Врешті адміністрація Л. Джонсона здійснила більший тиск на уряд Туреччини, який виявився більш схильним до поступок і компромісів, ніж грецький, щоб уникнути погіршення відносин із США. Унаслідок тиску з боку США Туреччина не здійснила військову операцію для захисту етнічних турків на Кіпрі. США досягли своїх цілей, які були в інтересах усіх союзників по НАТО. Визначено що позиція США під час Кіпрської кризи не мала видимого негативного впливу на турецько-американські відносини, але викликала невдоволення в Анкарі й турецькому суспільстві в цілому. Вона засвідчила, що інтереси двох держав не завжди співпадають. З'ясовано що висновки, які зробили в Анкарі, вплинули на політику Туреччини в кіпрському питанні в наступні роки.

Ключові слова: *Кіпрська криза 1963–1964 рр., зовнішня політика США, зовнішня політика Туреччини, турецько-американські відносини, адміністрація Л. Джонсона, холодна війна, зовнішня політика Греції, зовнішня політика СРСР.*

Постановка проблеми. «Холодну війну» в українській історіографії розцінюють, як правило, з точки зору ідеологічного протистояння СРСР і США. Вторгнення РФ в Україну й повномасштабна війна, що триває, дозволяють краще зрозуміти концепцію «стримування» радянської експансії, яку реалізовували США і їхні союзники в роки «холодної війни». Передусім йшлося про політичну (розширення сферу впливу) й територіальну (по можливості) експансію, яка тривала з часу утворення Московського князівства. У радянські часи ідеологія була лише її прикриттям. У контексті розширення чи стримування радянської експансії важливе значення мав контроль над стратегічними морськими шляхами, на яких розташований о. Кіпр. У зв'язку з цим Кіпрська криза 1963–1964 рр. виходила далеко за межі внутрішнього грецько-турецького конфлікту на цьому острові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує велика зарубіжна історіографія, у якій висвітлюється сутність кіпрської проблеми і способи її урегулювання, включаючи кризу 1963–1964 рр. Серед них праці П. Піпінеліса (1959), Л. Блумфілда (1966), Дж. Осланда і Х. Річардса (1966), Г. Кемпа (1980), А. Караосманогли (1983), Р. Кумара (1997), Дж. Калодіуса (1999), М. Хаджіпаулоу (2007), Дж. Кер-Міндсея (2015). Більшість з них були написані в умовах «холодної війни». Серед останніх – стаття Дж. Саккас і Н. Жукової (2013) про роль Туреччини і СРСР під час Кіпрських криз [17].

Лише в окремих працях розглядається позиція США під час кризи 1963–1964 рр. та її вплив на турецько-американські відносини. Переважна більшість цих праць (Т. Адамса, К. Гастейгера, Н. І.-Р. Олсона, Д. Рустова, Х. Брендса, Б. Куніхолма, С. Болукбаші, С. Сеуді) також була написана в умовах «холодної війни» або одразу після її завершення. Серед останніх публікацій з цієї проблематики – стаття турецького історика Дж. Єлліджe (2017), у якій аналізується дипломатія США в умовах Кіпрської кризи 1963–1964 рр. з метою не допустити війни між Туреччиною і Грецією, та не дати можливості СРСР скористатися кризою, щоб закріпитися на о. Кіпр [29].

В українській історіографії окремі аспекти турецько-грецького конфлікту на о. Кіпр і Кіпрської кризи 1963–1964 рр. висвітлено в працях О. Троніної (2003), С. Ковальського (2011, 2012, 2014, 2019), Р. Соломона (2018). Вплив Кіпрської кризи на турецько-американські відносини не розглядався. У останніх працях Н. Городньої (2023, 2024) розпочато переосмислення причин початку і подальшого розгортання «холодної війни» [10; 11].

Постановка завдання. Метою цієї статті є висвітлення впливу Кіпрської кризи 1963–1964 рр. на відносини Туреччини і США та тогочасні міжнародні відносини в контексті «холодної війни» на основі залучення нових історичних джерел (розсекречених архівів ЦРУ, документів зовнішньої політики США за адміністрації Л. Джонсона). Предмет дослідження розглядається на тлі Кіпрської кризи 1963–1964 рр., внутрішніх і міжнародних чинників, які на неї впливали.

Виклад основного матеріалу. Острів Кіпр розташований у східному Середземномор'ї на стратегічно важливих морських шляхах, відносно недалеко від Суецького каналу, Сирії, Лівану, Ізраїлю. Початково цей острів був повністю заселений греками, проте з часом потрапив під владу Османської імперії, унаслідок чого там з'явилось турецьке населення. З огляду на важливе стратегічне розташування, після російсько-османської війни 1877–1878 рр. Османська імперія передала о. Кіпр в користування Британської імперії. У 1925 р. він став британською коронною колонією. З цього часу грецька етнічна більшість (близько 79% населення) посилила вимоги енозісу, тобто приєднання острова до Греції. Турки-кіпріоти виступали проти.

У 1950-х рр. кіпрське питання вийшло на міжнародний рівень. Після того як Велика Британія вивела у 1954 р. війська з Єгипту, а в 1956 р. президент Насер націоналізував Суецький канал, стратегічне значення Кіпру різко зросло. Паралельно посилились антибританські настрої на острові. Виникли організації греків-кіпріотів, які використовували проти британців і турків-кіпріотів терористичні методи. Однією з найбільш активних була Національна організація кіпріотів-комбатантів (ЕОКА) під керівництвом полковника Гріваса, основною метою якої був енозіс.

Одним з найбільш впливових лідерів греків-кіпріотів, безкомпромісним борцем за об'єднання з Грецією був предстоятель автокефальної Кіпрської православної церкви архієпископ (1950–1977) Макаріос. Як з'ясувалося, він співпрацював з Грівасом та підтримував терористичні методи ЕОКА, через що був затриманий і висланий з острова [28, с. 73].

У 1958 р. насилля на Кіпрі досягло піку. Через це в кінці цього року в ООН розпочались секретні переговори між міністрами закордонних справ Туреччини і Греції. Вони продовжились наступного року в Цюриху, де в лютому вдалося досягти політичних угод. Церемонія підписання відбулася в Лондоні, але її ледь не зірвало втручання Макаріоса. Врешті він погодився підтримати угоду, але для цього довелось застосувати на нього тиск, використовуючи компромат персонального характеру, який отримала британська розвідка. Її оприлюднення серйозно підірвало б його авторитет [14, с. 76].

Згідно з Лондонсько-Цюрихськими угодами, які були покладені в основу Конституції Кіпру, острів здобував незалежність (на противагу енозісу). Британія зберігала суверенітет над двома військовими базами на його території й мала платити оренду за інші. Члени ЕОКА отримали амністію. Конституція Кіпру гарантувала права турків-кіпріотів, які складали близько 18% населення. Вони отримали владні інструменти для блокування несприятливих для них рішень. Ці договори, які дозволили припинити кровопролиття на острові, підписали Греція, Туреччина і Велика Британія. Ці три держави ставали гарантами Конституції Кіпру і отримали повноваження захищати її, навіть шляхом збройного втручання [12].

У грудні 1959 р. відбулись вибори, у результаті яких президентом Кіпру став архієпископ Макаріос (1960–1974, 1974–1977), а віце-президентом – турок-кіпріот Фазіль Кючюк. Кожен з них отримав право вето у справах зовнішньої політики, оборони і безпеки. На парламентських виборах 31 липня 1960 р. партія Макаріоса «Патріотичний фронт» отримала більшість у парламенті.

16 серпня була проголошена незалежність Республіки Кіпр.

За аналізом співробітників ЦРУ (18 серпня), у Кіпру були кращі перспективи для стабільності, ніж у інших колишніх колоній, які нещодавно здобули незалежність, проте залишилось багато невирішених проблем між громадами греків і турків. Лише деякі крайні націоналісти продовжували чинити спротив домовленостям 1959 р., але їх було небагато і спроможності їхніх лідерів викликали сумнів. Найбільш небезпечною у довгостроковій перспективі видавалась політична Партія реформ трудящих (AKEL), керована комуністами, майже всі з яких були греками-кіпріотами. Вона мала здібних лідерів і значну популярність. Хоч вона отримала лише 5 місць у Палаті представників, але виборці-греки віддали за неї 40% голосів. Ця партія виступала проти імплементації певних положень угоди 1959 р., найбільше – проти продовження британської військової присутності на острові. Перед проголошенням незалежності лідери AKEL відвідали Москву і Пекін та повернулися звідти з пропозиціями про збільшення торгівлі та економічну допомогу «без будь-яких умов» [7; с. 5, 7]. Прогнозувалося, що інтереси СРСР і КНР до Кіпру в майбутньому лише посиляться [7, с. 9].

Президент Макаріос поділяв вимоги AKEL стосовно британських військових баз і усіляко затягував процес остаточного вирішення цього питання, включаючи доступ до них місцевого населення і збільшення фінансової допомог [4, с. 2; 3, с. 1]. Врешті проблему було вирішено приблизно через рік [6].

Згідно з інформаційно-аналітичним оглядом ЦРУ (9 квітня 1959 р.) при формуванні уряду Макаріос віддавав перевагу колишнім членам ЕОКА [5], чим проігнорував застереження Туреччини і Греції, які були гарантами незалежності Кіпру і підтримували його фінансово.

Проте на листопад 1963 р. у Греції були заплановані вибори. У разі перемоги партії «Центристський союз» (Center Union) під керівництвом Георгіоса Папандреу ситуація могла змінитися. Він не підтримував Лондонсько-Цюрихські угоди, а передвиборча програма партії будувалася довкола вирішення Кіпрського питання шляхом енозісу. В Анкарі така риторика викликала занепокоєння. Як повідомлялося в телеграмі з посольства США в Туреччині у держдепартамент 20 жовтня 1963 р., турецька позиція, озвучена прем'єр-міністром І. Іньоню, була наступною: Туреччина не могла покинути турків-кіпріотів напризволяще, як і не могла допустити енозісу. Хоч американські дипломати закликали до гнучкості, турки заявляли про готовність Туреччиною здійснити десантну операцію на острів, якщо стане очевидно, що відбувається підготовка до енозісу [19]. У листопаді 1963 р. партія Г. Папандреу «Центристський союз» перемогла на виборах у Греції, він сформував уряд.

Після вбивства президента Дж. Кеннеді 22 листопада 1963 р. прем'єр-міністр Туреччини І. Іньоню приїздив на його поховання і 26 листопада зустрічався з президентом Л. Джонсоном. Між іншим, обговорювалося питання про надання США Туреччині нового озброєння. Президент Джонсон особисто запевнив у цьому турецького прем'єра [15].

Кіпрську кризу 1963–1964 рр. спровокувало рішення Макаріоса у листопаді 1963 р. змінити Конституцію Кіпру. Його «Програма тринадцяти пунктів» суттєво обмежувала систему противаг, закладену в Лондонсько-Цюрихських договорах [14]. Турки-кіпріоти втрачали політичні інструменти захисту своїх прав. Макаріос ввів ці «13 пунктів» у Конституцію в одноосібному порядку. Греки-кіпріоти підтримали ці дії, а турецьке населення відмовилося приймати конституційні зміни, які позбавляли їх захисту.

21 грудня 1963 р. поліцейські вбили трьох турків-кіпріотів, що стало приводом для початку збройного конфлікту на етнічному ґрунті. Цей епізод увійшов в історію як «Криваве Різдво» (*Bloody Christmas*). Людей вбивали, їхні поселення спалювали, турків відраховували з навчальних закладів, а тим, хто був за кордоном, відмовляли в поверненні додому [29, с. 372]. Після початку збройного конфлікту на Кіпрі прем'єр-міністр Греції Г. Папандреу пішов у відставку (31 грудня).

Етнічні турки, які проживали у США, вважали Макаріоса головним винуватцем кривавих подій в Республіці Кіпр, про що написали 26 січня 1964 р. у відкритому листі президенту Джонсону [1]. Офіційна позиція Великої Британії і США полягала в тому, що в насиллі винні обидві сторони (греки і турки), що його здійснювали радикальні елементи, які входили до збройних формувань і вийшли з-під контролю, а не звичайні громадяни [25].

25 січня 1964 р. уряд Великої Британії, одного з гарантів Конституції Кіпру, звернувся за дипломатичною підтримкою до США. Заступник держсекретаря США Дж. Болл зателефонував президенту Джонсону і повідомив, що британці розраховували на участь США у розв'язанні конфлікту. Усі сторони конфлікту мали упереджене ставлення

до Британії через її колоніальне минуле, а це не сприяло її конструктивній ролі. Також у зверненні ставилось питання про втручання американських миротворців у випадку інтернаціоналізації конфлікту, чого можна було очікувати. Питання полягало лише в тому від кого будуть миротворці – від НАТО чи ООН [21, с. 37–38].

28 січня І. Іньою попередив Вашингтон, що Туреччина готова здійснити інтервенцію на Кіпр у випадку повторного насильства стосовно турків-кіпріотів [29, с. 376], проте це могло викликати негативну реакцію Греції. Тож розглядався план, згідно з яким США мали ввести свої миротворчі сили на о. Кіпр. Цей контингент мав займатися винятково підтримкою порядку і не втручатися в політичне життя Кіпру. Греція і Туреччина, за цим планом, мали мінімізувати свою присутність на острові, а в ідеалі її повністю ліквідувати. На ці умови погодились Британія, Туреччина і навіть Греція, під тиском США. Лишалося лише отримати згоду Макаріоса, проте він відмовився і стверджував, що конфлікт можна вирішити лише за участю ООН [29, с. 376].

Американський уряд намагався уникнути винесення питання урегулювання Кіпрської кризи на розгляд ООН, бо це посилило б втручання СРСР як держави-члена Ради безпеки з правом вето. Проте 15 лютого 1964 р. за ініціативи Кіпру і Великої Британії питання про Кіпрську кризу було все-таки винесено на розгляд ООН. Різниця полягала лише в тому, що Кіпр при зверненні до ООН апелював до своєї суб'єктності, а Британія – до Лондонсько-Цюрихських договорів [24, с. 151].

Обговорення Кіпрської кризи в ООН дало змогу відкрито втрутитися Радянському Союзу. Він одразу заявив, що криза почалася з втручання сусідів у справи незалежної держави, а попередні договори були несправедливими, бо нав'язували Кіпру чужі військові бази на його території [24, с. 153]. СРСР підтримував існування об'єднаного і демілітаризованого Кіпру, виступав проти його розділу між Грецією і Туреччиною. Адже обидві держави були членами НАТО і приєднання до них частин цього стратегічного острова посилювало б перспективи його використання Альянсом. З точки зору Кремля, Кіпрська криза могла стати приводом для окупації острова гарантами-державами НАТО.

Як повідомлялось в інформаційно-аналітичному огляді ЦРУ, станом на 27 лютого 1964 р. зростали шанси на втручання в Кіпрську кризу СРСР і Франції. В Туреччині вважали, що СРСР і так активно був залучений в конфлікт на боці греків-кіпріотів, яким постачав озброєння. До того ж Макаріос заявляв, що у разі відсутності інших варіантів він звернеться по допомогу до Радянського Союзу. Турецькі військові сили постійно перебували в стані готовності, щоб втрутитися у кризу [23, с. 1].

У лютому 1964 р. у Греції відбулися наступні парламентські вибори, на яких партія Г. Папандреу перемогла зі значною перевагою, після чого він знову очолив уряд. З огляду на його задекларовані цілі приєднання Кіпру до Греції, внутрішній кіпрський конфлікт міг призвести до збройного конфлікту між Грецією і Туреччину.

29 квітня 1964 р. міністр закордонних справ Туреччини Джемаль Еркін здійснив візит у Вашингтон, де провів переговори з президентом Л. Джонсоном. Про їхній зміст свідчить опублікований Меморандум зустрічі від 29 квітня 1964 р. Президент Джонсон позитивно оцінив стриману позицію і «державницьку мудрість» прем'єр-міністра Іньоню протягом останніх тижнів. «Іньону – герой. Ми аплодуємо йому та його політиці. Ми зробимо все можливе, щоб підтримати ООН у виробленні мирного рішення…», заявив Л. Джонсон. Д. Еркін зауважив, що досі Туреччина утримувалась від здійснення свого безсумнівного права збройного втручання на Кіпр, проте «антагоніст» Туреччини (тобто Греція) скористався цією поміркованістю і прагнув принизити її. «Ми щойно закликали грецький уряд до стриманості…. Погляд Президента полягає в тому, що ми повинні бути настільки жорсткими, наскільки це необхідно. Греки не повинні принижувати турків. Ми також повинні втрутитися і натиснути на Макаріоса» [22].

З квітня по серпень на Кіпрі діяла миротворча місія ООН. 16 травня 1964 р. було введено миротворчі сили ООН [24, с. 155] у складі 6 тис. осіб на чолі з лейтенант-генералом Гьяні, з Індії. Хоча в звітах ООН вказувалось, що миротворча місія діяла успішно, проте побіжно зазначалось, що Греція і Туреччина розглядали ситуацію в Кіпрі дуже однобоко і лише ускладнювали її своїми діями [24, с. 156]. Греція і Туреччина відправляли на острів зброю, проте, згідно з даними ЦРУ, масштаби турецької зброї, порівняно з грецькими, були просто мізерними [9, с. 2].

На початку червня 1964 р. прем'єр Іньоню повідомив посла США в Анкарі, що турецький уряд розглядав питання про збройне втручання з метою окупації частини Кіпру. У відповідь 5 червня він отримав лист від президента США (так званий «лист Джонсона»). У ньому Л. Джонсон застерігав

турецький уряд від поспішних радикальних рішень. Він перерахував усі можливі ризики від інтервенції на острів, зокрема, масові жертви серед турків-кіпріотів та війну з Грецією, якої вони не могли допустити. Також цим вторгненням турки б дали СРСР шанс зміцнити свої позиції на острові, а цього не хотілось би нікому з країн НАТО. Президент попереджав, що якщо турецька інтервенція на Кіпр все-таки відбудеться, то США не дозволять використовувати в цій операції озброєння, яке вони надали Туреччині. Якщо Іньоню не буде консультуватися із США стосовно інтервенції на Кіпр, президенту доведеться перевести питання з площини приватної в публічну, через ООН [16].

Такою ж була позиція США стосовно втручання Греції. У листі Л. Джонсона до І. Іньоню побіжно згадувалися антиамериканські протести, які проходили в Греції через позицію США стосовно Кіпру. Л. Джонсон відправив Г. Папандреу аналогічний «лист». Він був написаний у більш м'якій формі, проте його зміст включав ті ж самі меседжі [29, с. 387]. Проте, на думку Папандреу, більшість застережень Джонсона були просто блефом [29, с. 384]. Прем'єр-міністр Греції був значно менш поміркованим і поступливим, ніж турецький, що викликало негативну реакцію у Вашингтоні.

12 червня 1964 р. за згодою грецького уряду на Кіпр відправились озброєні грецькі бойові формування (7–8 тис. осіб). Частину з них кваліфікували як греків-кіпріотів, іншу – як «дезертирів» з грецької армії, які приєдналися до грецьких бойових формувань. Їх очолив генерал Грівас, колишній очільник ЕОКА, якого греки вважали героєм [9, с. 1–2]. За грецьким планом, Грівас мав взяти під свій контроль ополчення острова, комуністів (які продовж усієї кризи активно діяли серед греків-кіпріотів) і особисто Макаріоса. Грецькі війська на чолі з Грівасом швидко просувалися і вже в серпні наступали на стратегічно важливі поселення турок-кіпріотів. Хоч Туреччина довго дотримувалась поміркованої позиції, проте цього разу під впливом внутрішньополітичного тиску і обставин, що склалися на Кіпрі, І. Іньоню прийняв рішення діяти. 8 серпня турецька авіація почала бомбардування позицій сил, очолюваних Грівасом. Греція і Туреччина опинились на межі війни.

Коли загострення ситуації досягло піку, обидві держави відступили і перестали нагнітати ситуацію. Туреччина припинила бомбардування, а Грівас з військовим контингентом повернувся в Грецію [29, с. 389].

15 серпня 1964 р. СРСР оприлюднив офіційну заяву, в якій попереджав: «якщо відбудеться іноземне збройне вторгнення на територію Кіпру, Радянський Союз допоможе йому захистити свою свободу та незалежність» [17]. 7 вересня 1964 р. уряд Кіпру повідомив про візит своєї делегації в Москву [13]. Формальним приводом був «напад Туреччини», тобто бомбардування позицій грецьких бойовиків на острові турецькою авіацією. Справжня мета полягала в тому, щоб заручитися підтримкою СРСР у питанні територіальної цілісності та незалежності Кіпру. СРСР пообіцяв поставити в Республіку Кіпр зброю і обладнання на суму 70 млн дол. до жовтня 1965 р. [17].

Перспективи втручання СРСР стали дієвим стимулом для припинення гарячої стадії Кіпрської кризи. Єдиною масовою подією на Кіпрі восени 1964 р. були виступи проти британських баз, проте вони мали мирний характер [22, с. 4]. Туреччина і Греція розпочали конструктивний діалог з метою вирішення проблеми. Одним з компромісних рішень міг стати варіант енозісу, запропонований Папандреу восени 1964 р. Він передбачав об'єднання Кіпру з Грецією, проте надання Туреччині військової бази на острові. Цей план в цілому влаштовував обидві держави, але не президента Макаріоса. Тому він був приречений на провал ще на стадії планування.

Висновки. Таким чином, крім внутрішнього грецько-турецького конфлікту, Кіпрська криза мала важливе міжнародне значення в контексті «холодної війни». Підтримка Грецією і Туреччиною різних етнічних груп у збройному конфлікті могла спричинити війну між ними. Оскільки обидві ці держави були членами НАТО, це призвело б до руйнування південного флангу Альянсу та до його послаблення в цілому. Виникли б сприятливі умови для поширення радянського впливу на стратегічному острові в Середземному морі. Врешті для припинення гарячої фази конфлікту було використано миротворчі сили ООН. Туреччина поступилась тиску США і не здійснила військову операцію для окупації частини острова.

Позиція США під час Кіпрської кризи обумовлювалась двома основними цілями, крім припинення насилля на Кіпрі: по-перше, уникнути втручання СРСР; по-друге, не допустити війни між Грецією і Туреччиною. Спочатку американський уряд намагався балансувати між Грецією та Туреччиною, закликав обидва уряди до стриманості. Оскільки грецький уряд займав більш непоступливу позицію, адміністрація Л. Джонсона врешті здійснила більший тиск на уряд

Туреччини, який виявився більш схильним до поступок і компромісів, щоб уникнути погіршення відносин із США. Проте політика США викликала невдоволення в Анкарі й турецькому суспільстві в цілому. З їхньої перспективи, на турків-кіпріотів було здійснено атаку і вони потребували захисту Туреччини, яка мала усі законні підстави здійснити збройну інтервенцію на острів як один з гарантів Конституції Кіпру. У 1964 р. цього не відбулося через стримування з боку США. Найбільше, на що пішов турецький уряд – це на бомбардування позицій грецьких бойовиків. Це призвело спочатку до ескалації конфлікту, але врешті – до розрядки і початок пошуку компромісів між Грецією і Туреччиною. Основний вплив на це мали заяви СРСР і готовність президента Кіпру до тісної співпраці з ним, що могло призвести до закріплення Радянського Союзу на цьому стратегічному острові й до подальшої радянської експансії в регіоні. Хоч Кіпрська криза не мала видимого негативного впливу на турецько-американські відносини, але засвідчила, що інтереси двох держав не завжди співпадають. Висновки, які зробили в Анкарі, вплинули на політику Туреччини в кіпрському питанні в наступні роки.

Список літератури:

1. An Open Letter to President Johnson. 26 January 1964. *CIA Reading Room* URL: https://surl.li/imehoz
2. Central Intelligence Bulletin. 12 January 1961. *CIA Reading Room*. URL: https://surl.li/jbingw
3. Central Intelligence Bulletin 18 May 1960. *CIA Reading Room*. URL: https://surl.li/lpukmt
4. Central Intelligence Bulletin. 31 March 1960. *CIA Reading Room*. URL: https://surl.li/jyzjaj
5. Central Intelligence Bulletin. 9 April 1959. *CIA Reading Room*. URL: https://surl.li/uemmqx
6. CIA Report on Cyprus. 2 February 1960. *CIA Reading Room*. URL: https://surl.li/buuwqt
7. Current Intelligence Weekly Summary. 18 August, 1960. *CIA Reading Room*. URL: https://surl.li/hgwihj
8. Dankward A. The Cyprus Conflict and United States Security Interests. California, 1967. *CIA Reading Room*. URL: https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP08C01297R000500110010-6.pdf
9. Draft DCI Briefing for Vision Subcommittee. *CIA Reading Room*. June 1964. URL: https://surl.li/pemxjk
10. Gorodnia N. George F. Kennan's Diplomatic Service in the USSR (1952): Opportunities and Challenges. *Американська історія і політика*. 2024. № 18. С. 95–111.
11. Gorodnia N. Ukrainian National Issue in the Emerging U.S. Strategy towards the Soviet Union (1946–1953). *Американська історія і політика*. 2023. № 16. С. 30–48.
12. London-Zurich Treaties of February 1959. URL: https://web.deu.edu.tr/kibris/articles/app.html
13. Makarios Sending Mission to Soviet in Appeal for Aid. The New York Times. September 8, 1964. URL: https://surl.lu/tgipgx
14. Makarios' "13 Points". URL: https://web.deu.edu.tr/kibris/articles/app.html
15. Memorandum of Conversation. Washington, November 26, 1963. *Foreign Relations of the United States*, 1961–1963, Vol. XVI. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/d396
16. President Johnson and Prime Minister Inonu: Correspondence between President Johnson and Prime Minister Inonu, Washington, June 5, 1964. *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Vol. XVI, Cyprus; Greece; Turkey*. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d54
17. Sakkas J., Zhukova N. The Soviet Union, Turkey and the Cyprus Problem, 1967–1974. *Les pays d'Europe orientale et la Méditerranée.* 2013. Pp. 123–135. URL: https://shs.cairn.info/revue-les-cahiers-irice-2013-1-page-123?lang=en
18. Seydi S. Turkish American Relations and the Cuban Missile Crisis, 1957–63. *Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No. 3, May 2010. Pp. 433–455. URL: https://surl.lu/pucjpb
19. Telegram from the Embassy in Turkey to the Department of State Ankara, October 20, 1963. *Foreign Relations of the United States*, 1961–1963, Vol. XVI. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/d291
20. Telegram From the Military Attaché in Turkey to the Department of the Army Ankara, April 16, 1964 *Foreign Relations of the United States*, 1964–1968, Vol. XVI. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d34
21. Telephone Conversation between President Johnson and the Under Secretary of State. January 25, 1964. *Foreign Relations of the United States*. 1964–1968, Vol. XVI. Pp.37–38. URL: https://surl.li/anilge
22. The President's Intelligence Checklist. 12 October 1964. *CIA Reading Room*. URL: https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0005959478.pdf
23. The President's Intelligence Checklist. 27 February 1964. *CIA Reading Room*. URL: https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0005996858.pdf
24. The Situation in Cyprus. UN, 1964. URL: https://surl.lu/uysxro

25. U.S. Embassy and Cyprus. Telegram, Washington, December 24, 1961. *Foreign Relations of the United States*, 1961–1963, Vol. XVI. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/d303

26. U.S. Embassy Turkey Telegram, December 28, 1962. *National Security Archive*. URL: https://surl.li/pzkqwl

27. U.S. Policy on Cyprus. Memorandum of Conversation. Washington, February 21, 1964. *Foreign Relations of the United States*, 1964–1968, Vol. XVI. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v16/d37

28. West N. The Friends: Britain's Post-War Secret Intelligence Operations Great Britain. CIA Internal Use Only. Approved for Release 2005/08/24 URL: https://surl.li/gnedve

29. Yellice G. The American Intervention in the 1964 Cyprus Crisis and the Greek Political Reaction (February–August 1964). *Journal of Modern Turkish History Studies*. 2017. XVII/35, pp. 367–401. URL: https://surl.lu/jqgznd

Rohalskyi A. I. Gorodnia N. D. THE IMPACT OF 1963–1964 CYPRUS CRISIS ON TURKEY-U.S. RELATIONS

The purpose of this article is to discuss the impact of the Cyprus crisis of 1963–1964 on relations between Turkey and the United States, and international relations in general in the context of the Cold War.

This is an empirical study, based on a critical analysis of historical sources, including declassified CIA archives and U. S. foreign policy documents of L. Johnson administration. The research topic is studied against the background of the 1963–1964 Cyprus crisis, which was of significant international importance.

It was found out that Greece and Turkey supported different ethnic groups in the armed conflict in Cyprus at the end of 1963–1964 could have led to war between these states. The U. S. position during the Cyprus crisis is revealed, apart from ending the violence between Cypriots, It was determined by two main objectives. First, to prevent war between Greece and Turkey, which were members of NATO. This would have led to the destruction of the southern flank of NATO. Second, to prevent the USSR from taking advantage of the crisis to strengthen its influence on the Cypriot government, and ultimately bring this strategic island in the Mediterranean Sea into the Soviet sphere of influence. Initially, the U. S. government tried to balance between Greece and Turkey, calling on both governments to exercise restraint. Ultimately, the Johnson administration put more pressure on the Turkish government, which proved more willing to make concessions and compromises than the Greek government in order to avoid deterioration of relations with the U. S. As a result of pressure from the U. S., Turkey did not carry out a military operation to protect ethnic Turks in Cyprus. The U. S. achieved its goals, which were in the interests of all NATO allies. It was determined the U. S. position during the Cyprus crisis had no visible negative impact on Turkish-American relations, but it caused dissatisfaction in Ankara and Turkish society as a whole. It showed that the interests of the two countries did not always coincide. It has been found that the conclusions drawn in Ankara influenced Turkey's policy on the Cyprus issue in the following years.

Key words: *Cyprus crisis of 1963–1964, U. S. foreign policy, Turkey's foreign policy, Turkey-U.S. relations, L. Johnson administration, Cold War, Greece's foreign policy, Soviet foreign policy.*

УДК 94(439)"1989/1999":322:272
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.30

Ронай Л. М.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УГОРЩИНІ ПІСЛЯ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ 1989 РОКУ ТА В 1990-Х РОКАХ XX СТ.

У статті здійснено аналіз ключових аспектів трансформації державно-церковних відносин в Угорщині після падіння соціалістичної системи у 1989 році та на початку 1990-х років. Перехід до демократичного політичного ладу вимагав докорінного переосмислення принципів взаємодії між державою і релігійними організаціями, що раніше перебували під суворим контролем комуністичної влади. Автором досліджено, яким чином угорська держава ліквідувала механізми політичного тиску на церкви, що функціонували протягом десятиліть і які нові моделі партнерства з релігійними інституціями були запроваджені в перехідний період.

У статті розкрито та визначено найважливіші кроки з демонтажу старої системи, які були здійснені у перші роки після демократичних змін. Одним із перших рішень стало скасування Державного управління у справах церков – центрального органу, що координував і контролював діяльність релігійних об'єднань за часів соціалізму. Одночасно з цим, держава припинила виплату зарплат релігійним особам, що перебували на службі Ватикану, а також розпочала формування нових державних органів, покликаних забезпечити дотримання свободи совісті та релігії в нових умовах. Уряд створив Департамент церковних відносин у Міністерстві культури, а згодом – Секретаріат у справах церков при канцелярії прем'єр-міністра, які стали координаторами нової релігійної політики.

Автором розкрито важливість прийняття Закону IV від 1990 року «Про свободу совісті, віросповідання та церкви», який став правовим фундаментом для встановлення рівноправних, демократичних засад державно-церковних відносин. Закон задекларував і гарантував релігійну свободу, автономію релігійних організацій, рівність усіх віросповідань перед законом, а також принцип невтручання держави у внутрішні справи церков. Автор підкреслює, що цей нормативний акт став інструментом впровадження західноєвропейських стандартів у релігійній сфері.

У статті також порушено питання щодо реституції майна, конфіскованого у церков впродовж комуністичного режиму. Прийнятий у 1991 році Закон XXXII регламентував механізм повернення або компенсації церковної власності, що стало важливою умовою для відновлення повноцінної діяльності релігійних громад у соціальній, освітній та культурній сферах. Однак, як зазначено автором, на практиці цей процес виявився довготривалим і складним: окремі конфесії отримували майно частково або в обмеженому обсязі, що викликало напруження між релігійними інституціями та державними структурами.

Крім правових і майнових аспектів, у статті також висвітлено питання фінансування церков після втрати постійної державної підтримки, яка існувала у формі контролю в радянський період. Водночас нова модель співпраці передбачала укладання двосторонніх угод між урядом і конкретними конфесіями, що дозволяло реалізовувати спільні соціальні та гуманітарні проєкти.

Ключові слова: *Угорщина, політика, церква, держава, релігійні організації, католицька церква, взаємовідносини.*

Постановка проблеми. У постсоціалістичний період країни Центрально-Східної Європи, зокрема Угорщина, зіткнулися з необхідністю кардинального переосмислення ролі релігії та церкви в суспільстві. Перехід від тоталітарної системи до демократії вимагав нового підходу до державно-церковних відносин, що включало правові, інституційні та ідеологічні зміни. В умовах глобалізації та інтеграції до європейських структур актуальним стало питання про забезпечення свободи совісті, рівності конфесій та ефективного функціонування релігійних інституцій. Незважаючи на значну увагу до цього процесу, окремі аспекти трансформації залишаються недостатньо вивченими, що зумовлює необхідність комплексного аналізу змін у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження висвітлює трансформаційні процеси у сфері державно-церковних відносин в Угорщині наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Особливу увагу приділено демонтажу старої системи контролю над релігійними організаціями та запровадженню нової законодавчої бази, що гарантувала свободу совісті та віросповідання. У тексті простежено скасування адміністративних структур, таких як Державне управління у справах церкви, та створення нових інституцій, які регулювали церковну політику відповідно до принципів демократії. Важливою подією стало ухвалення IV Закону від 1990 року, що закріпив рівноправність церков і їх відокремлення від держави. Автори, такі як Добсаі Й. [5] та Ердо П. [6], акцентують увагу на правових аспектах цих змін, тоді як Мезеі Б. [8] розглядає конституційно-правовий контекст. Санто К. [12] та Андріані Ґ. [1] доповнюють картину релігійного життя, а Ромшіч І. [10; 11] та Бігарі М. [3] аналізують ширші політичні умови. Таким чином, дослідження є цінним джерелом для розуміння постсоціалістичної трансформації релігійної політики.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження процесу трансформації державно-церковних відносин в Угорщині у період переходу від соціалістичного режиму до демократичного суспільства. Автор прагне виявити ключові етапи та особливості цієї трансформації, проаналізувати правові, інституційні та політичні зміни, що супроводжували формування нової моделі взаємодії між державою і релігійними організаціями. Особлива увага приділяється аналізу законодавчих ініціатив, соціально-політичного контексту, а також впливу зовнішніх факторів, зокрема європейської інтеграції, на модернізацію державно-церковних відносин у постсоціалістичній Угорщині.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальні та ідеологічні течії, які формували політичну громадську думку в Угорщині й прагнули радикального демонтажу партійно-державних інституцій, на літо 1989 року отримали усі ключові позиції у прийнятті доленосних для країни рішень. Процес зміни політичної системи також передбачав скасування законів і заходів, що обмежували функціонування церков. На пропозицію уряду прем'єр-міністра Міклоша Немета, декретом від 30 червня 1989 року було ліквідовано, без правонаступництва, Державне управління у справах церкви, а також скасовано обов'язкову державну доплату церковним посадовцям. Урядовці залишили фінансову підтримку лише для тих церковних посад, які перебували не під угорською, а під папською юрисдикцією. Мова йшла про наступні посади: католицький окружний єпископ, архієпископи Естергомський, Калочанський та Егерський, архієпископ ордену св. Бенедикта в Паннонхальмі, єпископський коад'ютор, єпископ-помічник, апостольський адміністратор, директор Угорського Папського Інституту та титулярний єпископ [10, с. 549].

З 1 липня припинився контроль з боку держави на церковне книговидання та контроль за церковною пресою. Скасовано вимогу на отримання обов'язкової згоди від місцевих рад на будівництво культових споруд. Також скасовано вимогу про попередню згоду держави на вступ іноземців до угорських духовних навчальних закладів. Як наслідок, держава більше не мала прямих адміністративних важелів впливу (прав) на діяльність церковних/релігійних інституцій. Водночас, урядове розпорядження № 66 Кодексу законів про працю 1989 року, розширило сферу компетенції Міністра культури, надавши йому всі права, які держава могла би здійснювати щодо діяльності церков. Зокрема це: управління коштами з державного бюджету на цілі церковної політики, державна реєстрація релігійних конфесій, розвиток державно-церковних відносин, реалізація цілей і завдань щодо державної церковної політики. Для координації цих завдань, міністр культури Ференц Ґлац 1 липня 1989 року створив у рамках Міністерства культури і народної освіти, Департамент у справах церков, який у 1990 році був перейменований на Департамент церковних відносин, а згодом – на Секретаріат у справах церковних відносин. Його керівник (в даному випадку Іван Платтгі) з 1 липня 1995 року отримав ранг державного секретаря. Урядовим розпорядженням № 27 від 1996 року, Міністерський секретаріат було перетворено на Секретаріат у справах церковних відносин при канцелярії прем'єр-міністра Угорщини [4, с. 119].

Впродовж початкового етапу змін у політичній системі країни, в перші місяці перехідного періоду, важливу роль відіграв, створений 20 жовтня 1989 року спільний державно-церковний консультативний орган – Національна рада у справах релігій. Головою ради був призначений прем'єр-міністр Міклош Немет, віце-головою – міністр культури Ференц Ґлац, а секретарем – колишній заступник голови Державної канцелярії у справах церков, Шаркаді Надь Барна. У раді були представлені майже всі угорські церкви і конфесії.

Через принципи віровчення, не приєдналися лише Свідки Єгови, послідовники Христа та релігійна громада «Церква Назарянина». Діяльність ради передусім полягала в обговоренні та коментуванні міністерських пропозицій і доповідей, які стосувалися життя та діяльності церков. Рада припинила своє існування 13 червня 1990 року. Важливо зауважити, що останніми формальними перешкодами для вільної діяльності церков і конфесій в Угорщині були угоди, укладені у 1948 і 1950 роках. З огляду на це, угорський прем'єр-міністр Міклош Немет і кардинал Ласло Пашкаі, Естергомський архієпископ, примас 6 лютого 1990 року опублікували спільну заяву, в якій йшлося, що Угоду, підписану 30 серпня 1950 року, вважають недійсною, тобто, спільно заявили, що припиняють її дію. 19 березня 1990 року подібна доля спіткала й договори 1948 року з Реформатською, Євангелічною, Унітаріанською церквами та Ізраїльською конфесією [8, с. 468].

Окрім ліквідації інституцій і законодавчих норм минулого, безперервно створювалися закони, які окреслювали нову церковну політику держави, яка будувала нову громадянську/суспільну демократію. 23 жовтня 1989 р. була проголошена Конституція Угорської Республіки, де у § 60 абз. 2, було визначено головні засади свободи совісті та віросповідання.

Важливою віхою в історії сучасної Угорщини стало прийняття 24 січня 1990 року IV Закону «Про свободу совісті, релігії та церков» – 304 голосами «за», 11 «утрималися» і 1 «проти» – який кваліфікував свободу совісті та релігії як фундаментальне право людини, обмеження якого встановлюватиметься лише Конституцією. Свобода релігії, у розумінні цього закону та Конституції, означала, що в Угорщині, кожен має право вільно приймати, підтримувати, змінювати, відмовлятися від релігії, сповідувати та практикувати її індивідуально або разом з іншими, приватно чи публічно, шляхом виконання релігійних обрядів, церемоній чи будь-яким іншим чином, вивчати та навчати її індивідуально чи спільно з іншими, приватно чи публічно і може утримуватися від оприлюднення своїх релігійних уподобань. Поширення релігійних переконань та принципів свободи совісті, як зазначалося у законі та Конституції, могло також відбуватися через засоби масової інформації. Новий закон, повернувшись до XLIII статті Закону від 1895 р., кодифікував відносини між державою та церквами, зазначаючи, що церкви діють окремо від держави [6, с. 58; 9].

З факту та принципу відокремлення церкви від держави випливає, що держава не може бути інституційно пов'язана з жодною церквою, а також не може ідентифікувати себе з вченням будь-якої церкви, не може втручатися у внутрішні справи церков, не може займати будь-яку позицію у питанні релігійної і віросповідної істини, не може збирати церковні податки, не може створювати організації чи інші структури, метою яких було би державне управління або нагляд за діяльністю церков; виходячи з нейтральних правових норм, має право створювати лише загальні, рамкові правила, які однаково застосовуватимуться до всіх релігій чи церков. Правові норми відокремленої від церков нейтральної держави, повинні забезпечувати найповнішу релігійну свободу для всіх. Законом скасовано відмінності між конфесіями: у пункті 15 § 2 зазначено, що «Церкви мають рівні права та обов'язки».

Відокремлення церкви від держави дозволило державі стати ідеологічно нейтральною. Це у жодному випадку не означало бездіяльність з боку держави, а означало якісно нові зобов'язання. Держава повинна була забезпечити умови, необхідні для здійснення релігійної свободи та її захисту. Відповідно до цього, § 174/A Кримінального кодексу стверджував, що той, хто обмежує свободу совісті та/або віросповідання іншої особи, шляхом насильства або погроз, скоює злочин і карається позбавленням волі на строк до трьох років. Поряд з цими надзвичайно важливими законодавчими актами, IV Закон від 1990 року скасував розпорядження № 14 від 1989 року, де ще залишилися прописаними зобов'язання держави щодо фінансової підтримки Папських призначень. Також було скасовано розпорядження № 5 від 1949 року (яке прирівнювалося до Закону), й відтоді, викладання релігієзнавства стало необов'язковим (тобто факультативним) предметом у державних навчальних закладах. Відтак, передбачалася вільна та безперешкодна діяльність духовенства в освітньо-культурній, соціальній, медичній, спортивній сферах, а також у сфері охорони здоров'я та захисту дітей і молоді [3, с. 433–434].

IV Закон від 1990 року передбачав обов'язкову реєстрацію конфесій, які у законі називалися «Церквами». Також було прописано, що релігійні громади реєструватиме суд, який надаватиме їм правосуб'єктність. Зрозуміло, що суд, який вважався виконавчим органом нейтральної держави, мав утримуватися від класифікації релігійної діяльності тієї чи іншої релігійної громад, а статистика тих років свідчить і про те, що суди

навіть не розглядали релігійний характер громад, що підлягали реєстрації. Після зміни політичного режиму, причому ще до прийняття IV Закону від 1990 року, в Угорщині швидкими темпами почали поширюватися різні релігійні громади, раніше невідомі в країні. До прикладу, кількість зареєстрованих церков, релігійних громад і конфесій у 1991 році становила 37, у 1992 році 48, а у 1996 році 73. З метою обмеження зловживань, викликаних перевагами, пов'язаними з церковним статусом, у 1993 році деякі політичні та релігійні організації безуспішно виступили з ініціативою встановити мінімальну кількість засновників нової церкви на рівні 10 000 осіб. Відповідно до чинних нормативно-правових актів Міністерства юстиції, § 13 IV Закону від 1990 року, § 11 того самого Закону – 100 осіб однакового віросповідання мали право, з метою здійснення законної релігійної діяльності, заснувати церкву. Водночас, це змушує замислитися над тим, що з позиції держави, конфесія яка налічує кілька сотень членів, юридично займає таку саму позицію як і церкви із мільйонами або десятками тисяч вірників. Незважаючи на те, що перешкоди для релігійної діяльності були ліквідовані, одразу стало очевидним, що свобода, надана законодавством, пожвавлення церковної активності та пов'язаний з цим соціальний попит не гармоніюють з матеріальними умовами в яких працюють церкви. Майно Церков в основному складається з пожертвувань, інших внесків та церковних платних послуг. Держава, у свою чергу, також взяла на себе фінансовий тягар церковного повсякденного життя, так, 22 липня 1991 року набув чинності XXXII Закон від 1991 року «Про право власності на колишнє церковне майно» [5, с. 117].

Сфера дії закону поширювалася на нерухоме церковне майно, яке після 1 січня 1948 року, без належної компенсації, перейшло у державну власність. Мова йшла про наступне: націоналізація шкіл – XXXIII Закон від 1948 року; скасування фондів – розпорядження № 2 від 1949 року; передача у державну власність нерухомості розпущених чернечих орденів – розпорядження № 34 від 1950 року; передача у державну власність певних об'єктів нерухомості – розпорядження № 4 від 1952 року, передача у державну власність нерухомості на підставі так званих вимог суспільного інтересу. Мається на увазі фактично примусова, без законних підстав, без дотримання вільного волевиявлення власників, передача церковної нерухомості, зокрема, приміщень освітніх закладів у державну власність. Слід зазначити, що Закон не поширювався на майно церков і релігійних об'єднань, які були розпущені у 1946 році. Згідно § 1 Закону, церквам надавалося нерухоме майно, необхідне для здійснення релігійного життя, діяльності чернечих орденів, освіти, виховання, охорони здоров'я, соціальної сфери, захисту дітей та молоді, культурних цілей.

Передача нерухомості, схваленої урядом, мала бути завершена протягом десяти років, при цьому щороку мало передаватися щонайменше 5% власності. У разі виникнення труднощів в отриманні первісної нерухомості, Церкви мали право просити грошову компенсацію, але вони також могли вирішити долю будівлі шляхом прямої угоди з наявним власником – зазвичай місцевою владою [11, с. 249].

Для викупу або грошової компенсації за нерухоме майно, Парламентом було встановлено на 1992 рік бюджет у розмірі 1,1 мільярда форинтів; 3 мільярди на 1993 рік і по 4 мільярди форинтів на 1994, 1995 та 1996 роки. Цієї суми виявилося недостатньо й тому за пропозицією тогочасного прем'єр-міністра Дюли Горна, представники чотирьох історичних церков і конфесій (католицької, лютеранської, реформатської та іудейської конфесії) погодилися переглянути свої вимоги та при можливості скористатися грошовою компенсацією. Також було вирішено, що уряд продовжить виплату компенсацій протягом 20 років, тобто до 2011 року, замість 10 років, передбачених XXXII Законом від 1991 року. До квітня 1996 року, 12 церков, які претендували на відшкодування, подали понад 7000 майнових позовів. З них майже 1000 було врегульовано за прямою домовленістю/угодою, а 862 – за угодою/домовленістю з урядом. Близько 1500 позовів не підпадало під дію Закону, 4017 майнових справ все ще перебували на розгляді, а їхній вплив на бюджет становив 144 мільярди форинтів. Закон про нерухоме майно передбачав створення окремого закону про фінансові умови для подальшого функціонування церков. За відсутності такого закону, церкви наразі отримували пряму бюджетну підтримку, яку розподіляв парламент. Важливо підкреслити, що протягом 1992 року, поряд із трьома великими історичними церквами (католицькою, реформатською, євангельською), унітаріанською, чотирма ортодоксальними (грецька православна) та конфесією ізраїльтян, бюджетну підтримку отримали 28 малих церков, а у 1994 році їх кількість становила 22 церкви. Також слід зауважити, що з боку церков виникла різка критика з приводу того, що в 1993 році чотирьом невеликим церквам, а саме

Церкві Об'єднання (Муністи), громаді Свідків Єгови, Товариству Свідомості Крішни та Церкві Саєнтології було відмовлено в державному фінансуванні, посилаючись на певні деструктивні елементи в їхній діяльності. Наразі право на бюджетну підтримку мали церкви, які займалися освітньою, медичною, соціальною, благодійною та/або інституційною діяльністю. Вважалося, що не можна на довго відкладати запровадження більш виваженої, а тому, можливо, і більш складної системи підтримки. Саме тому, спираючись на міжнародну практику, пропонувалося, щоб громадяни могли перенаправляти певну частку, а точніше, 1% податку від доходів на користь церков. Така практика вперше стала можливою у 1996 році у поданні податкової декларації за звітній рік. Запровадженню цього закону передували палкі дискусії, оскільки мова йшла не тільки про церкви, а про десятки фондів і громадських організацій, які відповідали прописаним умовам, й тому, деякі церкви, зокрема і Католицька церква, не забажали скористатися запропонованою можливістю [7, с. 72].

Угорська преса опублікувала проект угоди між Ватиканом і урядом 7 травня 1997 року, який супроводжувався жвавою дискусією. Проект угоди мав на меті знайти довготривале рішення щодо фінансування громадської та релігійної діяльності Католицької церкви в Угорщині та ситуації з нерухомістю, що була повернута католикам. Угоду, яку Святий Престол та угорський уряд вважали (та вважають і сьогодні) історичною, було підписано у Римі 20 червня 1997 року прем'єр-міністром Дьюлою Горном та кардиналом Анджело Содано, прем'єр-міністром Ватикану. Документ складався з п'яти розділів і стосувався чотирьох фундаментальних питань. Загальна частина Угоди регулювала правовий статус Церкви. Прописані також фінансові та інші аспекти взаємовідносин між церковними інституціями та державою, включаючи фінансування церковних шкіл та благодійних установ. Третє питання регулювало реституцію/повернення церковної нерухомості, а четверте – фінансова підтримка діяльності церков.

Відповідно, вже у 1998 році платники податків мали би можливість розпоряджатися 1+1% відсотком свого прибуткового податку, причому +1 лише на користь зареєстрованої церкви. Також, держава гарантувала до 2001 р. так зване «повернення» піввідсотка від минулорічних надходжень так званого прогресивного податку на доходи фізичних осіб: якщо перерахована громадянами сума не досягне необхідного рівня, держава здійснить компенсацію/доплату. В Угоді було вказано, що суму доплати необхідно розподіляли між церквами пропорційно розміру внесків громадян, але сума, для Католицької церкви, не могла бути меншою ніж 1,7 мільярда форинтів. Серед іншого, передбачалося, що Церква та освітні й вищі навчальні заклади, які вона утримувала, отримуватимуть такий самий рівень фінансової підтримки, як і ті заклади, що утримуються державою або муніципалітетами.

Держава продовжуватиме брати участь у збереженні та відновленні релігійної культурної спадщини, пам'яток і творів мистецтва, що належать церквам. Церковні архіви та бібліотеки отримуватимуть державну підтримку. Не передбачалося жодних змін щодо повернення певного майна до 2011 року, однак, у випадку коли йшлося про грошове відшкодування вартості відчуженої нерухомості, держава залишала за собою право конвертувати вартість майна в ануїтет (фінансова рента). Таким чином, Католицька церква, відповідно до вимоги про грошову компенсацію в розмірі 42 мільярди отримуватиме ануїтет щороку, сума якого становитиме приблизно два мільярди форинтів. Відтоді, як Угода була опублікована, створення закону, який би регулював фінансові умови діяльності всіх церков в Угорщині, стало ще більш актуальним [10, с. 594].

Щодо вирішення питання державної та церковної освіти існує кілька правових аспектів. Ідеологічний нейтралітет держави повинен застосовуватися і в державних школах. Таким чином, державні школи не повинні бути прихильними до жодної релігії чи конфесійних переконань, однак повинні надавати можливість свободи вибору. З цією метою, релігійні та світоглядні знання мають бути передані учням «об'єктивно, критично та плюралістично». Як ми вже зазначали вище, згідно IV Закону від 1990 року, державні комунальні школи мали забезпечити факультативну релігійну освіту, яку здійснюватимуть представники церков та у разі необхідності, безкоштовно надати добре облаштовані класні приміщення. Духовні наставники не можуть бути членами педагогічного колективу, отримуватимуть заробітну плату від церкви, а також у свідоцтві про освіту не фігуруватиме запис про релігійне навчання. Держава не зобов'язана створювати спеціалізовані/релігійного напрямку заклади освіти, але якщо церква або батьки створюють спеціалізований/релігійний навчальний заклад, вона (держава) зобов'язана дотувати її в такій мірі, в якій конфесійний навчальний заклад перебирає на себе державну функцію. Також надається підтримка вищим

Навчальний заклад	Дошкільний заклад	Початкова школа	Середня школа	Заклад вищої освіти Університет + Інститут	Всього
Католицька	31	62	29	13 (1+12)	135
Євангельська	12	2	7	1	22
Реформатська	6	26	18	5 (2+3)	55
Ізраїльська	2	-	1	1	4
Інша	-	1	-	7	8
Всього	51	91	55	27	224

Укладено на основі: [2, с. 231].

духовним навчальним закладам, де мають можливість викладати співробітники, призначені відповідною церквою і які обіймають церковні посади. Однак, міністр культури і освіти пропонуватиме на призначення викладачів для вищих навчальних закладів, які діють під патронатом церкви, але надають світську, а не релігійну освіту. Не підлягає сумніву, що шкільне питання було предметом найбільшого конфлікту інтересів і непорозумінь в останні роки. Однак, позитивним фактом стало те, що якщо в період з 1952 по 1989 рік існувало лише 10 церковних гімназій (8 католицьких, 1 реформатська, 1 ізраїльська), то з 1989 року кількість церковних шкіл поступово зростала. У 1994/95 (див. табл.) навчальному році налічувалося 224 навчальних закладів релігійних конфесій, починаючи від дитячих садків і закінчуючи богословськими навчальними закладами [1, с. 219].

Постало також важливе питання – надання та забезпечення релігійних/духовних потреб громадян, які перебували в особливих життєвих ситуаціях. Наприклад, у лікарнях і соціальних установах, як правило, достатньо надавати дозвіл пастору для вільного доступу і за необхідності, забезпечити приміщення для релігійної діяльності. Забезпечення духовних/релігійних потреб громадян які відбувають строк покарання у в'язницях регулювався наказом Міністра юстиції від 1990 року, зважаючи на закритий характер цих установ. Дещо складнішою була ситуація з військовослужбовцями, які проходили військову службу. Оскільки військовослужбовці строкової служби виконують свій громадянський обов'язок, цілком зрозуміло, що держава намагалася забезпечити їхню релігійну практику. Відповідно, відроджуючи міжконфесійне військове капеланство, яке було скасовано з 1952 року, Угорський уряд, 20 квітня 1994 року видав Наказ «Про створення Служби військового духовенства/капеланства». Відповідно до чисельної кількості вірників та історичних традицій самих церков, сформувалися три гілки Служби військового духовенства: Католицьке табірне єпископство, Протестантське табірне єпископство та Табірний рабинат Збройних сил Угорщини. Однак, незалежно від того, чи входила та чи інша церква до складу Табірного капеланства, кожна зареєстрована релігійна громада мала право здійснювати релігійну діяльність у військових організаціях, виходячи з потреб військових. Важливо, що незареєстровані релігійні громади не могли скористатися цим правом. Слід підкреслити, що зважаючи на принципи відокремлення, відносини між державою і церквами в цілому врегульовано, але саме через невирішеність фінансових питань, процес відокремлення ще не можна вважати завершеним [12, с. 108].

Висновки. Проведене дослідження показує, що трансформація державно-церковних відносин в Угорщині в постсоціалістичний період відбувалася в умовах складних політичних, соціальних і правових змін. Перехід від жорстко контрольованої моделі до більш відкритої і плюралістичної форми взаємодії між державою і релігійними організаціями вимагав глибокого реформування нормативно-правової бази, інституційної структури та суспільної свідомості. З одного боку, нова правова система забезпечила гарантії свободи віросповідання та рівності релігій, але з іншого – створила виклики, пов'язані з необхідністю врівноваження між державною нейтральністю та історичними традиціями. Аналіз свідчить, що угорська модель державно-церковних відносин є прикладом поступової еволюції у напрямку демократизації, в якій важливу роль відіграли як внутрішні чинники, так і зовнішні впливи, включаючи інтеграцію до європейських структур.

Окремої уваги заслуговує вплив політичної кон'юнктури на формування сучасної релігійної політики, що іноді призводить до суперечливих рішень та дискусій щодо рівності конфесій. Водночас спостерігається активізація громадянського суспільства у відстоюванні релігійних прав, що є позитивним чинником демократичного розвитку. Угорський досвід може стати важливим прикладом для країн, які прагнуть реформувати систему державно-церковних відносин, зберігаючи баланс між свободою совісті та збереженням культурної спадщини.

Список літератури:

1. Adriányi G. A Katolikus egyház története a 20. században Kelet-, Közép-Kelet- és Dél-Európában. Győr: Kairosz Kiadó, 2005. 359 old.
2. Balogh M., Gergely J. Egyházak az újkori Magyarországon. 1790–1992. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996. 549 old.
3. Bihari M. Magyar politika 1944–2004. Politika és a hatalmi viszonyok. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. 485 old.
4. Bölöny J. Magyarország kormányai 1848–2004. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 549 old.
5. Dobszay J. Állam, egyházak Magyarországon 1989–2004. 15 év a rendszerváltástól az európai uniós csatlakozásig. Budapest: Egyházfórum Alapítvány, 2004. 399 old.
6. Erdő P. Egyházjog. Budapest: Szent István Társulat, 2014. 813 old.
7. Lukács L. Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon. Budapest: Vigilia Kiadó, 1997. 359 old.
8. Mezey B. Magyar alkotmánytörténet. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 516 old.
9. Ráth M. 1895-dik évi országgyűllési törvényczikkek. Budapest: Kiadja Ráth Mór, 1895. 209 old.
10. Romsics I. Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris Kiadó, 2010. 688 old.
11. Romsics I. Volt egyszer egy rendszerváltás. Budapest: Záricon-Ház Bt., 2003. 328 old.
12. Szántó K. A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház története 1945–1991. Miskolc: Új Misszió Alapítvány, 1992. 127 old.

Ronai L. M. THE STATE-CHURCH RELATIONS IN HUNGARY AFTER THE CHANGE OF POLITICAL SYSTEM IN 1989 AND IN THE 1990S OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes the key aspects of the transformation of state-church relations in Hungary after the fall of the socialist system in 1989 and the early 1990s. The transition to a democratic political system required a fundamental rethinking of the principles of interaction between the state and religious organizations, which had previously been under the strict control of communist authorities. The author examines how the Hungarian state eliminated the mechanisms of political pressure on churches that had been operating for decades, and what new models of partnership with religious institutions were introduced during the transition period.

The article reveals and identifies the most important steps to dismantle the old system that were taken in the first years after democratic changes. One of the first decisions was to abolish the State Department for Church Affairs, the central body that coordinated and controlled the activities of religious associations under socialism. At the same time, the state stopped paying salaries to religious persons who were in the service of the Vatican, and began to form new state bodies designed to ensure respect for freedom of conscience and religion in the new environment. The government created the Department of Church Relations in the Ministry of Culture and later the Secretariat for Church Affairs under the Prime Minister's Office, which became the coordinators of the new religious policy.

The author reveals the importance of adopting the Law IV of 1990 "On Freedom of Conscience, Religion and Church", which became the legal foundation for establishing equal, democratic principles of state-church relations. The law declared and guaranteed religious freedom, autonomy of religious organizations, equality of all faiths before the law, and the principle of non-interference by the state in the internal affairs of churches. The author emphasizes that this normative act became a tool for implementing Western European standards in the religious sphere.

The article also raises the issue of restitution of property confiscated from churches during the communist regime. Law XXXII, adopted in 1991, regulated the mechanism for the return or compensation of church property, which became an important condition for the resumption of full-fledged activities of religious communities in the social, educational and cultural spheres. However, as the author notes, in practice, this process turned out to be lengthy and complicated: some denominations received property partially or to a limited extent, which caused tension between religious institutions and state structures.

In addition to legal and property aspects, the article also highlights the following issues of church funding after the loss of constant state support, which existed in the form of control during the Soviet period. At the same time, the new model of cooperation involved the conclusion of bilateral agreements between the government and specific denominations, which allowed for the implementation of joint social and humanitarian projects.

Key words: *Hungary, policy, church, state, religious organizations, Catholic Church, relationship.*

УДК 94(4)"14/15":327.5
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.31

Філей В. В.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПОЛІТИЧНА ФРАГМЕНТАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV СТОЛІТТЯ ЯК ФАКТОР ВРАЗЛИВОСТІ В УМОВАХ ОСМАНСЬКОЇ ЗАГРОЗИ

У статті досліджено феномен політичної фрагментації Центральної Європи в другій половині XV століття як визначальний чинник регіональної інституційної нестабільності в умовах зростаючої османської загрози. Особливу увагу приділено аналізу інституційної слабкості ключових держав регіону – Священної Римської імперії, Угорського королівства та Чеського королівства, які не змогли забезпечити ефективну координацію військово-оборонної політики. Децентралізована система управління, відсутність узгодженого механізму фінансування оборони, фіскальна роздробленість і тривалі внутрішньополітичні суперечності призвели до ерозії державної цілісності. Периферійні регіони – Хорватія, Славонія, Трансільванія, Банат – виявилися осередками найглибшої дезінтеграції, де відсутність адміністративного контролю, хронічний дефіцит ресурсів та нестача професійного війська сприяли посиленню вразливості перед османською експансією. У статті проаналізовано дипломатичні ініціативи з формування міждержавних оборонних союзів за участі Папського престолу, Венеційської республіки, Габсбургів, Ягеллонів та менших династичних домів, однак більшість таких коаліцій виявилися короткотривалими, конфліктними та неефективними. Причинами стали конфлікт юрисдикцій, відсутність сталої договірної бази та змагання династичних амбіцій. Порівняльний аналіз інституційної моделі Османської імперії демонструє її централізовану адміністративно-військову систему, яка забезпечувала стабільне постачання ресурсів, оперативне розгортання сил та злагоджене командування – на відміну від фрагментованої, часто паралізованої структури управління в Центральній Європі. У підсумку доведено, що інституційна асиметрія між централізованим османським апаратом і дезінтегрованим політичним простором Центральної Європи виступила одним із вирішальних чинників її стратегічної поразки. Кульмінацією цього процесу стала битва під Могачем 1526 року, яка засвідчила нездатність регіону до консолідованого спротиву та стала символом завершення певного етапу середньоєвропейської політичної суб'єктності.

Ключові слова: *Центральна Європа, династія, сейм, автономія, феодальна система, Габсбурги.*

Постановка проблеми. У другій половині XV століття Центрально-європейський регіон увійшов у фазу структурних геополітичних трансформацій, спричинених поступальним просуванням Османської імперії до середньодунайського басейну. Після завоювання Константинополя 1453 р. Стамбул здійснював планомірну експансію на захід, поєднуючи воєнне втручання з дипломатично-політичними механізмами тиску та інституціоналізацією васальної залежності на інкорпорованих територіях. За цих умов саме Центральна Європа мала виконувати функцію стратегічного рубежу, здатного стримати османське просування вглиб континенту. Водночас державні утворення Центральної Європи не спромоглися ані консолідувати власний оборонний потенціал, ані інституціоналізувати довготривалу міждержавну систему колективної безпеки для стримування османської експансії.

Ця неспроможність була не лише прямим наслідком військової нерівності чи обмеженості ресурсів, а відображала глибші, структурні проблеми внутрішньополітичного устрою регіону. Центральна Європа в цей період представляла собою складну систему фрагментованих державних утворень, серед яких особливо вирізнялася Священна Римська імперія – формально об'єднана структура, що фактично складалася з сотень напівнезалежних князівств, герцогств, міст та церковних територій. Подібна політична дезінтеграція була характерною і для Угорського королівства, Чеських земель та прикордонних регіонів, які діяли автономно та не координували зусиль.

Стрімке скорочення угорського найманого війська після 1490 р. та недофінансування імперської оборонної програми продемонстрували системну неспроможність регіональних еліт акумулювати ресурси у межах спільної безпекової стратегії. На тлі цих дисфункцій Османська імперія інституціалізувала власну присутність у прикарпатському поясі – обклавши данинами Валахію й Молдову та розмістивши гарнізони в Сремі – чим суттєво зруйнувала баланс сил на кордоні християнського світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії оборонна неспроможність Центральної Європи в умовах османської експансії пояснюється через низку структурних чинників. А. Андрусяк (A. Andrusyak) [2] порушує проблему політичної фрагментації чеської шляхти, яка діяла в умовах конфесійного розколу та династичної невизначеності, що унеможливлювало узгоджену зовнішню політику. К. Луттер (C. Lutter) і Дж. Лайон (J. Lyon) [10] акцентують увагу на конфлікті інтересів між основними центрами влади Центральної Європи, який зводив нанівець дипломатичні спроби виробити єдину оборонну стратегію. І. Чаманська (I. Czamanska) [6] розглядає залежність центральноєвропейських держав від зовнішніх союзників, підкреслюючи, що така залежність часто блокувала внутрішню ініціативу та стратегічну автономію. П. Фодор (P. Fodor) і Г. Давід (G. David) [8] аналізують функціонування прикордонних військових структур і доводять, що ці ініціативи були локальними й не інтегрувалися в загальноєвропейський оборонний проєкт. І. Петровіч (I. Petrovics) [17] досліджує роль міських громад у забезпеченні оборони і підкреслює їхню тенденцію до ізоляціонізму, що ускладнювало загальнорегіональну координацію.

Спільним для згаданих досліджень є висновок, що слабкість Центральної Європи визначали не стільки воєнно-технічні диспропорції, скільки системна фрагментація владних структур, нестача єдиної дипломатичної стратегії та інституційна ізоляція локальних ініціатив. Саме відсутність синтетичного аналізу ресурсного, конфесійного й дипломатичного вимірів утворює методологічний розрив, який потребує подальшого комплексного опрацювання.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження структурної фрагментації Центральної Європи у другій половині XV – на початку XVI століття як ключового чинника її неспроможності до організованого спротиву османській експансії, з акцентом на політичну децентралізацію, інституційну слабкість наддержавних механізмів та недостаток ефективної міждержавної координації в оборонній сфері.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XV століття Центральна Європа являла собою складну політичну мозаїку, що характеризувалася надзвичайною фрагментованістю владних структур. Політична карта регіону складалася з сотень територіальних одиниць з різними формами урядування, правовими традиціями, династичними зв'язками та ступенем автономії. Ця фрагментація була не лише наслідком історичного розвитку феодалізму, але й проявом структурної слабкості політичних інституцій, що в умовах зовнішньої загрози – зокрема османської експансії – стала головним чинником вразливості регіону [1, с. 112]. Центральне місце в політичному ландшафті займала Священна Римська імперія, яка після середини XV століття ще зберігала номінальну цілісність, однак фактично функціонувала як політико-правова надбудова над розгалуженою системою автономних політичних суб'єктів. Із часів Золотої булли 1356 року імперія будувалася на принципі децентралізації, але саме в другій половині XV століття ця децентралізація досягла критичної межі. Більшість земель – князівства, герцогства, маркграфства, вільні міста, архієпископства й абатства – керувалися автономно, в деяких випадках навіть видаючи власні закони, укладаючи союзи або домовленості без згоди імператора.

Імператор Фрідріх III з династії Габсбургів, який керував Імперією з 1452 до 1493 року, був прикладом правителя, чия влада була радше символічною, аніж реальною. Його політичні ініціативи обмежувались інтересами династії [10, с. 519], ініціативи з інституційної модернізації імперського управління систематично блокувалися політичним опором князівських еліт Імперський рейхстаг, який мав виконувати роль загальноімперського представницького та законодавчого органу, не мав постійної структури, не володів виконавчими важелями і не міг мобілізувати війська без згоди кожного з суб'єктів. Його рішення залишалися декларативними, особливо в питаннях загальної оборони. Кожне князівство або місто самостійно вирішувало, чи брати участь у військових кампаніях, і найчастіше відмовлялося, посилаючись на автономію або нестачу ресурсів.

Додатковим чинником дестабілізації були суперечності між секулярною і церковною владою [15, с. 40]. На території Імперії розташовувалися єпископські володіння, що мали як духовну,

так і світську юрисдикцію. Єпископи Зальцбургу, Вюрцбурга, Тріра або Майнца часто вступали в конфлікти з місцевими князями або імперськими містами щодо контролю над землями, збору податків і права юрисдикції. За умов наростання османської загрози міжусобні протистояння призводили до дисипації політичних ресурсів і унеможливлювали узгоджене управління оборонним потенціалом.

Поза межами Священної Римської імперії політична ситуація в Угорському королівстві й Чеських землях також була нестабільною. Після смерті імператора Сигізмунда і розпаду централізованої влади чеська монархія перейшла в руки династії Подєбрадів, а пізніше – Ягеллонів. Формально королі Богемії правили також Сілезією, Моравією і Лужицею, однак реальна влада в цих землях перебувала в руках місцевої шляхти та станових сеймів [14, с. 48]. Сейм в Празі mad право затвердження законів і податків, що робило королів залежними від станової згоди. Аналогічна ситуація склалась і в Угорщині, де після правління Яноша Гуняді, а потім Матяша Корвіна, влада поступово переходила до рук знаті. Сейм – мав вирішальний вплив на всі внутрішньодержавні питання, включаючи мобілізацію військ. Хоча угорська монархія формально об'єднувала низку етнічно і культурно різнорідних земель – включно зі Словаччиною, Трансильванією, Хорватією – ця єдність була переважно номінальною. Кожна територіальна одиниця зберігала власну політичну автономію, а часом навіть свою армію, мову управління і валюту. Прикордонні Штирія, Каринтія, Крайна, Трансильванія, Славонія й Хорватія формально підлягали Габсбургам, угорській чи чеській короні, але фактично залишалися децентралізованими [3, с. 26]. У Штирії фінансування оборони визначав ландтаг, у Каринтії та Хорватії владу монарха стримували роди Франкопанів і Цельських. Через цю роздробленість території, що першими зазнали османських нападів, не спромоглися розгорнути скоординовану оборону.

У період понтифікату Пія II (1458–1464) Римська курія ініціювала формування міждержавної коаліції для стримування османського просування на Балкани. На скликаному 1464 р. у Мантуї конгресі були представлені переважно дрібні італійські князівства. Натомість провідні державні центри Центральної Європи – імператор Священної Римської імперії Фрідріх III Габсбург, король Угорщини Матіаш Корвін, король Польщі Казимир IV Ягеллончик та король Богемії Їржі з Подєбрадів – не надали ані військової ані фінансової підтримки. Відмова пояснювалася браком ресурсів, династичними суперечностями, розбіжністю стратегічних пріоритетів і небажанням підпорядковуватися наднаціональному командуванню [9, с. 186].

У 1470–1480-х рр. папа Сикст IV ініціював переговори з коронними урядами Угорщини, Богемії та Священної Римської імперії щодо створення оборонної ліги [18, с. 243], яку передбачалося фінансувати спеціальним церковним податком (decima). Запровадження податку заблокували у Чехії – утраквістська більшість сейму, в Угорщині – магнатська рада, в Імперії – юридичні заперечення рейхстагу та податкові імунітети вільних міст. Брак узгодженої фіскальної бази зірвав формування спільного контингенту, а міждержавна співпраця залишилась на рівні епізодичних дипломатичних контактів.

Спроба виходу за межі двосторонньої кооперації виявилася невдалою і на угорсько-венеційському напрямі. Договір 1477 р. між королівською радою Угорського королівства та Сенатом Венеційської республіки, орієнтований на спільні дії у Хорватії й Далмації, залишився декларативним. Відсутність єдиного оперативного командування, логістична розбіжність морських і сухопутних компонентів, а також різні стратегічні пріоритети – оборона Адріатики для Венеції та утримання Славонії й Банату для Угорщини – уможливили лише обмежені взаємодії штабу. Внаслідок цього узгоджений наступ проти османських сил так і не був реалізований. Після османських рейдів на угорські низовини (1479 р.) австрійські та південнонімецькі князі ініціювали проєкт «антитурецької ліги». Реалізація цієї ініціативи зводилася до оборонної мобілізації Штирії, Каринтії та Тіролю й не передбачала загальноєвропейської програми. Центральнонімецькі князівства – Саксонія, Баварія, Франконія і Тюрингія – утрималися від участі, розцінюючи османську загрозу як віддалену, їхні князівські ради залишалися зосередженими на конфесійних суперечностях, питаннях спадковості та розвитку міських економік.

На рейхстазі у Вормсі (1486 р.) обговорювалася реформа феодального ополчення, що передбачала встановлення обов'язкових військових контингентів для кожного князівства та формування постійної загальноімперської армії [4, с. 89]. Проєкт заблокували курфюрсти, стурбовані можливим скороченням територіальної автономії. Імператор Максиміліан I підтримував ініціативу, однак не зміг забезпечити консенсус політичних станів. У підсумку ухвалено лише перерозподіл фінансових зобов'язань, а рішення щодо

мобілізації відкладено на невизначений строк. До кінця 1480-х рр. відсутність наддержавної легітимації та пріоритет регіональних привілеїв унеможливили формування постійної військової коаліції в Центральній Європі, залишивши кожне князівство й королівство діяти за власними ситуативними інтересами. Династичні суперечності, внутрішні кризи та конфесійна роздробленість систематично блокували будь-які спроби узгодженої оборони.

У другій половині XV століття прикордонні регіони Центральної Європи стали тим ареалом, у якому найвиразніше проявилися структурні слабкості політичної фрагментації регіону. Хорватія, Славонія, Трансільванія та Банат не лише становили географічний бар'єр між османською експансією й центральноєвропейськими землями, але й стали своєрідною лінією геостратегічного розлому, де слабкість інституційної оборони, економічний дефіцит та відсутність централізованої координації зіштовхнулися з однією з найефективніших військових машин тогочасного світу – армією Османської імперії. Відсутність системної оборони в прикордонні стала ключовою причиною поступової втрати стратегічної ініціативи Центральною Європою у протистоянні з османською загрозою.

У другій половині XV ст. саме прикордонні зони Центральної Європи – Хорватія, Славонія, Трансільванія та Банат – виявили критичні параметри регіональної дезінтеграції. Ці території водночас слугували єдиним географічним бар'єром перед османським просуванням і демонстрували інституційну слабкість, дефіцит фінансових ресурсів, відсутність централізованої системи командування й розпорошеність оборонних заходів. Сукупність названих чинників обумовила втрату стратегічної ініціативи Центральної Європи у протидії Османській імперії.

Південно-східне прикордоння Центральної Європи мало виразну стратегічну вагу у формуванні оборонної конфігурації регіону. Хорватія контролювала вузький коридор між Балканським півостровом та австрійськими землями, забезпечуючи доступ до Штирії й Каринтії, Славонія та Банат слугували головним плацдармом для османського наступу на Угорщину, Трансільванія виконувала функцію гірського бар'єра на східних підступах до Карпатської дуги. Після падіння Смедерева (1459), Боснії (1463) та Герцеговини (1482) ці території втратили проміжну «буферну» зону, що посилило вразливість Центральної Європи до подальшої османської експансії.

Причини такого стану речей були багатофакторними., оборонна інфраструктура не фінансувалася централізовано, Угорська корона не мала стабільного фіскального механізму, здатного акумулювати кошти для оборони у масштабах держави. Система збору податків залишалася феодальною, король залежав від добровільних внесків шляхти, сеймових субсидій або доходів зі своїх доменіонів [7, с. 4]. Проте ці джерела виявлялися несталими, особливо в умовах політичної боротьби з магнатами, які часто блокували королівські ініціативи. Так, оборонні податки, проголосовані сеймом у 1470-х роках, збиралися фрагментарно і часто привласнювалися на місцях. В Угорщині частина коштів йшла не на укріплення замків, а на утримання «Чорної армії» – найманого війська короля Матяша Корвіна, що діяло далеко від прикордоння.

Структура прикордонних військ також свідчила про відсутність єдиного оборонного проєкту. Основу захисту складали нерегулярні збройні формування – доменіальні загони феодалів, міські міліції, роти прикордонної варти. Часто вони мали обмежену чисельність, були погано оснащені й діяли без належного командування [16, с. 5]. Лише деякі магнати роди Франкопанів у Хорватії чи Запольяї в Трансільванії – утримували регулярні загони, здатні до мобілізації. Однак і вони не могли діяти поза межами своїх володінь без узгодження з центральною владою. У 1480-х роках, місто Загреб профінансувало укріплення власного мурованого комплексу, зокрема додаткові вежі й запаси артилерії, але такі дії були радше винятком, ніж правилом. Найбільшою проблемою залишалася повна відсутність координації між цими локальними ініціативами. Міста, магнати, церковні володіння – кожен із них діяв у власному темпі, без злагодженого плану. У Хорватії одні укріплення зміцнювалися, тоді як сусідні залишалися беззахисними. У Трансільванії, попри загальне усвідомлення загрози, укріплення в містах Медіаш, Клуж і Тиргу-Муреш не мали спільного командування, що дозволяло османським загонам обходити оборонні рубежі [13, с. 37].

Економічний бік оборони залишався найбільш проблемним, фінансова система не могла забезпечити довгострокове утримання прикордонних військ, спорудження нових укріплень або модернізацію існуючих. Фіскальні інструменти в Угорщині, Чехії чи імперських князівствах не були пристосовані до воєнної економіки. Збори податків здійснювали безпосередньо феодали на мысцях, їхнє використання було непрозорим, а частина

ресурсів йшла на утримання королівських дворів, а не армії. Прикордонні з Османською імперією землі страждали на дефіцит матеріально-технічної інфраструктури, бракувало продовольчих комор, дієвих каналів резервного постачання боєприпасів і, насамперед, стабільного фінансового фонду для утримання професійних найманих контингентів. Османська тактика – здійснювати рейди вглиб території з метою дестабілізації й мародерства – виявилася надзвичайно ефективною проти такої фінансово та інституційно вразливої системи [20, с. 9].

На тлі дезінтеграції християнських держав, нескоординованості дій, політичної автономії окремих регіонів та кризи інституційної єдності, Османська держава демонструвала стратегічну єдність, мобілізаційну дисципліну й чітке бачення геополітичної експансії [19, с. 206]. Саме ця структурна асиметрія у способах ухвалення рішень, організації тилу, логістики та ведення кампаній забезпечила Османам довготривалу перевагу у протистоянні з Центральною Європою.

Султан в османській політичній системі був не лише формальним монархом, а безпосереднім джерелом усієї виконавчої, законодавчої та військової влади. Його слово мало характер абсолютного імперативу, а система прийняття рішень функціонувала централізовано через Диван – вищу державну раду, що включала великого візира, бейлербеїв, казіаскера, дефтердара та інших високопосадовців. Ця інституція, на відміну від європейських станових зібрань або імперських рейхстагів, не була обмежена інтересами окремих територій чи соціальних груп. Усі її учасники були чиновниками султана, призначеними згори, з чітко регламентованими повноваженнями та прямою підзвітністю. Великий візир здійснював стратегічну координацію, реалізовуючи рішення султана – зокрема, мобілізаційні та воєнні. Військово-адміністративний апарат Османської держави функціонував як цілісний ієрархічний механізм інтендантські структури, тилові служби, постачальні відомства та командний склад діяли у жорсткій координації під централізованим контролем султанської канцелярії.

Ефективність османського провінційного управління була ще однією критичною перевагою. Імперія була поділена на еялети – великі провінції, якими керували бейлербеї, і далі – на санджаки, очолювані санджакбеями. Ця система забезпечувала чітку ієрархію та механізм оперативного реагування. Місцева адміністрація була підзвітною центру, але мала достатню гнучкість для автономних дій у межах заданої стратегії. У військових обставинах централізована організація забезпечувала оперативну концентрацію османських контингентів, прискорене розгортання фортифікаційних і логістичних мереж, систематичне проведення розвідувальних операцій і чітку взаємодію між провінційними командуваннями [12, с. 101]. Логістична інфраструктура Османської імперії формувала цілісну систему, що об'єднувала караван-сараї, арсенальні та продовольчі склади, кур'єрські станції й фінансові канцелярії, завдяки чому військо одержувало безперервне матеріальне й інформаційне забезпечення навіть у периферійних провінціях [5, с. 55].

Мобілізаційний потенціал Османської імперії перевищував можливості будь-якої європейської держави того часу. Яничарський корпус – професійна піхота, організована як постійна державна армія – був не лише чисельним, але й добре тренованим, оснащеним сучасною зброєю, дисциплінованим і вмотивованим [21. с. 136]. До нього входили воїни, набрані через систему девширме, що виключала родинні, станові або політичні лояльності. Османська кавалерія – сипахи – організовувалася за принципом земельного наділу, кожен воїн отримував землю за службу, і зобов'язаний був з неї утримувати себе, коней та екіпірування. Ця система – тімарна забезпечувала фінансову дисципліну, мінімізувала витрати для держави й одночасно давала змогу швидко мобілізувати тисячі добре озброєних вояків. Поряд із яничарами й сипахами існували й інші контингенти – зокрема провінційне ополчення, васальні війська, артилерійські підрозділи, а також спеціалізовані інженерні й саперні загони. Усі вони функціонували в межах єдиної системи командування, без дублювання чи конфліктів повноважень.

Не менш важливою була стратегічна єдність Османської імперії. Її кампанії мали чітко окреслену мету – географічне й політичне розширення впливу. Султан і Диван визначали напрямки наступу, плани завоювання й асиміляції нових територій. Усі дії були підпорядковані цій логіці – незалежно від того, йшлося про військову інтервенцію, дипломатичну місію чи господарське освоєння. Кульмінацією цієї асиметрії став розгром угорського війська під Могачем у 1526 році, що було логічним завершенням попередньої епохи політичної дезінтеграції. Битва під Могачем продемонструвала глибоку кризу Центральної Європи [11, с. 90]. Король Людовик II, попри численні попередження, не зміг зібрати достатню армію, не мав підтримки з боку союзників, а

мобілізація відбувалася поспішно та неефективно. Поразка під Могачем засвідчила, що жодна держава регіону не була спроможною самостійно протистояти Османській імперії, а міждержавна координація залишалася формальністю. Ця битва увійшла в історію як символ краху угорської незалежності й завершення періоду середньовічної автономії регіону.

Таким чином, стратегічна перевага Османської імперії у другій половині XV століття була не лише результатом військової сили, а насамперед – наслідком системного централізму, бюрократичної ефективності, фінансової дисципліни та стратегічної єдності. Ці чинники забезпечили їй тривалий успіх у протистоянні з фрагментованою, суперечливою, дезінтегрованою Центральною Європою, яка виявилася неспроможною до спільного опору.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження засвідчило, що ключовим чинником оборонної неспроможності Центральної Європи другої половини XV ст. виступала структурна дезінтеграція владних інституцій. Фінансові збори, мобілізаційні квоти та юрисдикційні прерогативи були розподілені між монархічними куріями, становими сеймами, міськими радами й церковними доменами, що унеможливлювало вироблення єдиної стратегії безпеки. Прикордонні провінції – Хорватія, Славонія, Трансильванія та Банат – залишалися під управлінням локальних магнатських рад без централізованого оперативного центру й стандартизованої логістики. Спроби наддержавної координації, реалізовані Папською курією (Мантуя 1464 р.) та імперськими рейхстагами 1480-х років, не були інституційно підкріплені через династичні суперечності та конфесійний поділ. У підсумку висока інтегрованість адміністративно-військової системи Османської імперії гарантувала їй стратегічну перевагу, тоді як фрагментована Центральна Європа залишалася нездатною до формування сталого оборонного альянсу. У цьому контексті перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз династичної політики Габсбургів і Ягеллонів як одного з чинників, що системно ускладнював консолідацію міждержавної взаємодії та формування єдиної оборонної стратегії в умовах османської загрози.

Список літератури:

1. Ágoston G. Empires and warfare in east-central Europe, 1550–1750: the Ottoman–Habsburg rivalry and military transformation. In: Tallett F., Trim D. J. B. (Eds.). *European Warfare, 1350–1750*. Cambridge, 2010. P. 110–134.
2. Andrusyak Y. The opposition of the Ottoman Empire and the Holy Roman Empire in Central and Eastern Europe and the position of the Czech szlachta (the end of the XVth – the 30-ies of the XVIth century). *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk*. 2020. № 15. P. 23–34. DOI: 10.24919/2519-058x.15.204963
3. Ardelean F. Political boundaries and territorial identity in early modern Central Europe: the western frontier of Transylvania during the sixteenth century. *Territorial Identity and Development*. 2021. № 6. P. 21–38. URL: https://www.researchgate.net/publication/357037686
4. Black J. (Ed.). War in the early modern world. London, 1998. URL: https://doi.org/10.4324/9780203981221
5. Bulut M. Civilization, economy and waqf in Ottoman Europe. *Journal of Nusantara Studies*. 2020. Vol. 5. P. 48–67. URL: https://www.researchgate.net/publication/342498269
6. Czamańska I. Ottoman supremacy and the political independence of the Balkan and Central European states. *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*. 2023. № 30. P. 73–90. URL: https://www.researchgate.net/publication/377319334
7. Desierto D. A., Koyama M. Feudal political economy. *Econ Theory*. 2024. URL: https://doi.org/10.1007/s00199-024-01583-8
8. Fodor P., Dávid G. (Eds.). Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: the military confines in the era of Ottoman conquest. Vol. 20. Leiden, 2021. URL: https://books.google.com.ua/books?id=DYxFEAAAQBAJ
9. Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International diplomacy on the European periphery (15th–18th century). *Crimean Historical Review*. 2025. Vol. 12. P. 185–207. URL: https://www.researchgate.net/publication/391852107
10. Lutter C., Lyon J. Central Europe in the fifteenth century: patterns of conflict and negotiation. *Austrian History Yearbook*. 2024. Vol. 55. P. 517–523. URL: https://doi.org/10.1017/S0067237824000560
11. Milić D. The Ottoman siege and conquest of Shkodra in the 15th century according to the journal Glas Crnogorca. *Media Studies and Applied Ethics*. 2024. Vol. 5. P. 85–96. URL: https://www.researchgate.net/publication/381895408
12. Murphey R. Ottoman expansion, 1451–1556 I. In: Mortimer G. (Ed.). *Early Modern Military History, 1450–1815*. London, 2004. URL: https://doi.org/10.1057/9780230523982_4

13. Georgescu M. The international dimension of the Romanians anti-Ottoman fight between the 15th and the 18th century. *Annales d'Universite "Valahia" Targoviste*. 2016. Vol. 18. P. 33–50. URL: https://www.researchgate.net/publication/319093025

14. Graff T. Władysław Jagiełło: the founder of Jagiellon power in East Central Europe. In: *The Jagiellon Dynasty, 1386–1596*. Brepols, 2024. P. 47–72. URL: https://www.researchgate.net/publication/384292984

15. Gringore M.D. The space of power. State consolidation by means of religious policy in the Danube principalities in the fourteenth to sixteenth centuries. *Acta Poloniae Historica*. 2017. № 116. P. 35–56. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=697227

16. Pálffy G. Scorched-earth tactics in Ottoman Hungary. *Acta Orientalia*. 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/250979927

17. Petrovics I. Hungarian towns against the Ottoman advance in the middle ages. In: *Faces of War*. Vol. 6. Łódź, 2022. P. 123–149. URL: https://www.ceeol.com/search/chapter-detail?id=1092744

18. Pilat L., Cristea O. The crusade against Ottomans and the political backdrop in East-Central Europe at the end of the fifteenth century. In: *The Ottoman Threat and Crusading*. Leiden, 2017. URL: https://doi.org/10.1163/9789004353800_008

19. Rudolph H. The Ottoman Empire and the institutionalization of European diplomacy, 1500–1700. In: *Islam and International Law*. Leiden, 2013. URL: https://doi.org/10.1163/9789004233362_010

20. Spadaccini M. The political economy of the Ottoman Adriatic in the long 16th century (1453–1580s). *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. 2025. URL: https://surl.li/eahhal

21. Zlatar B. Balkan city in the Ottoman period (15th–16th century). *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*. 2022. P. 135–140. URL: https://www.researchgate.net/publication/369054694

Filei V. V. POLITICAL FRAGMENTATION OF CENTRAL EUROPE IN THE SECOND HALF OF THE 15TH CENTURY AS A FACTOR OF VULNERABILITY UNDER THE OTTOMAN THREAT

This article explores the phenomenon of political fragmentation in Central Europe during the second half of the 15th century as a decisive factor contributing to regional institutional instability amid the growing Ottoman threat. Particular attention is paid to the institutional weaknesses of the region's key polities–the Holy Roman Empire, the Kingdom of Hungary, and the Kingdom of Bohemia–which failed to ensure effective coordination of military and defense policy. Decentralized governance, the absence of a unified fiscal mechanism for defense, and protracted internal political conflicts led to the erosion of state cohesion. Peripheral regions such as Croatia, Slavonia, Transylvania, and the Banat emerged as zones of acute disintegration, where administrative breakdown, chronic resource shortages, and the lack of a professional military deepened vulnerability to Ottoman expansion. The study analyzes diplomatic attempts to form interstate defense alliances involving the Papal See, the Republic of Venice, the Habsburgs, the Jagiellonians, and lesser dynastic houses. However, most of these coalitions proved to be short-lived, conflict-prone, and ineffective due to jurisdictional disputes, the absence of stable treaty frameworks, and the predominance of dynastic rivalries. A comparative analysis of the Ottoman institutional model highlights the empire's centralized administrative-military apparatus, which ensured steady resource flows, rapid force deployment, and coordinated command–unlike the fragmented and often paralyzed governance structures of Central Europe. The article concludes that institutional asymmetry between the centralized Ottoman system and the disintegrated political space of Central Europe was among the key factors behind the region's strategic defeat. The Battle of Mohacs in 1526 marked the culmination of this process, revealing the region's incapacity for unified resistance and symbolizing the end of a distinct phase of Central European political agency.

Key words: *Central Europe, dynasty, diet, autonomy, feudal system, Habsburgs.*

УДК 94(73+519.5)"18"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.32

Черкащенко О. О.
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ Р. В. ШУФЕЛЬДТА ДО КОРЕЇ ТА УКЛАДЕННЯ ПЕРШОГО КОРЕЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКОГО ДОГОВОРУ

У статті розкрито дипломатичну місію комодора Роберта В. Шуфельдта (1822–1895) до Кореї, що завершилася укладенням першого корейсько-американського договору 22 травня 1882 року. Проаналізовано передумови дипломатичних контактів США із Чосоном, починаючи з 1876 року, коли через Канхваський договір Японія спричинила активізацію інтересу західних держав до Корейського півострова. Показано роль сенатора Аарона Сарджента у формуванні законодавчої бази для відправлення спеціальної комісії та залучення Японії як посередника в початковому етапі американської дипломатії.

Визначено, як попередній досвід Шуфельдта – його участь у військово-морських акціях біля корейських берегів у 1860-х, місії в Гавані й конфіденційна дипломатія в Мексиці – зумовив рівень підтримки його кандидатури американською адміністрацією. У статті подано хронологію місії: формування ескадри на борту «Ticonderoga», дії в Африці, Близькому Сході та Східній Азії, з акцентом на взаємодію з Японією, Китаєм і корейським урядом. Одна з ключових тез – необхідність посередництва зовнішніх акторів у тиску на Сеул, так як прямий американський контакт натрапив на спротив через обмеження японсько-корейського договору.

Визначено, що особливістю переговорів стало залучення цинського впливу: особисті контакти Шуфельдта з віце-прем'єром Лі Хун Чаном допомогли переконати Пекін підтримати інтереси США. Місія кульмінувала в дипломатичному маневру, коли за підтримки китайських представників на кораблі «Swatara» було проведено переговори з уповноваженими Чосону, що завершилися підписанням шести примірників «Договору про дружбу, торгівлю і екстериторіальну юрисдикцію».

У статті висвітлено інноваційну модель ведення дипломатії через багатостороннє кредитування впливу – альтернативу до «білого флоту» Перрі. Автор доводить, що успіх Шуфельдта полягав у комплексі заходів: залученні регіональних гравців, дипломатичному тиску та використанні формальних ознак васального впливу Цинської імперії. У статті детально показано процес ранньої постави США у Східній Азії, показуючи, як стратегія хитрої дипломатії й ефективного регіонального лобізму стала передумовою встановлення довгострокових відносин між Чосоном і Сполученими Штатами.

Ключові слова: *Шуфельдт, Корея, Китай, США, Східна Азія.*

Постановка проблеми. Сучасний стан міжнародних відносин характеризується, серед іншого, зростанням напруженості у відносинах між США, Росію та Китаєм навколо т. зв. «корейського питання». Ця проблема особливо загострилася у зв'язку із фактичною участю північнокорейського режиму у війні в Україні на боці Москви. Це істотним чином вдарило по «статус кво» інтересів, встановлених після закінчення Корейської війни (1950–1953). У зв'язку із цим стають актуальними дослідження історії міжнародних відносин навколо Кореї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реалізуючи мету статті, ми спиралися, насамперед мемуарам американського дипломата та флотоводця Роберта В. Шуфельдта [5] (1822–1895), який у 1882 р. успішно реалізував проект встановлення офіційних відносин між США та Кореєю. Ця праця уявляє собою докладний опис його дипломатичної діяльності, процес встановлення контактів із корейською, а також китайською та японською владою.

Також у статті використані наукові роботи західних науковців-дослідників американської політики у Кореї та у Східній Азії у другій половині XIX ст. Насамперед слід відзначити праці Т. Деннета [1; 2], В. Гріффіса [3], Ч. Пауліна [4].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд процесу становлення міждержавних стосунків між Сполученими Штатами та корейською державою Чосон на початку 80-х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Канхваський договір між Японією та корейською державою

Чосон 1876 р. виступив вирішальним імпульсом для активізації інтересу провідних західних держав, зокрема Сполучених Штатів, до Корейського півострова. Ця подія спричинила початок характерного для другої половини XIX ст. дипломатичного суперництва між західними країнами за право укласти угоду з Сеулом на зразок японсько-корейської.

Процес підготовки до американсько-корейського дипломатичного зближення стартував наприкінці 70-х рр. XIX ст. Зокрема, 8 квітня 1878 р. сенатор республіканець, прибічник активізації тихоокеанської політики США Аарон А. Сарджент (1827–1887), голова Сенатського комітету з питань військово-морських справ, ініціював розгляд резолюції, яка мала надати президентові повноваження щодо формування спеціальної комісії для напрацювання двостороннього договору з Кореєю. Сарджент покладав великі сподівання на співпрацю у цьому питанні із «дружньою Японією» [4, с. 477].

Резолюція Сарджента зводилася до наступного:

1) вона уповноважувала президента Сполучених Штатів створити спеціальну комісію або дипломатичну місію для укладення договору з Кореєю;

2) у якості мети вказувалося розширення торговельних, політичних та дипломатичних зв'язків США в Східній Азії;

3) у документі акцентувалася увага на можливості досягнення домовленостей за посередництва Японії, яка на той момент уже встановила нерівноправні відносини з Кореєю після Канхваського договору 1876 р. [5, с. 477–478].

Невдовзі викладену у спеціальному документі ініціативу передали до сенатського комітету із зовнішніх справ. Паралельно у військово-морському відомстві США ухвалили рішення про формування комерційно-дипломатичної місії до низки країн Східної Азії, серед яких була й Корея. Її очолити було доручено комодору Роберту В. Шуфельдту.

Завдяки попередній участі у військово-морських операціях поблизу корейських берегів у 60-х рр. XIX ст., цей авторитетний флотоводець здобув репутацію компетентного експерта з питань Східної Азії. У другій половині 70-х рр. XIX ст. він користувався повною підтримкою адміністрації президента Резерфорда Хейза (1877–1881).

Роберт Вілсон Шуфельдт народився 1822 р. в окрузі Датчесс, штат Нью-Йорк. Іще в юному віці він розпочав морську службу, отримавши у 17 років звання мічмана на військовому кораблі. Протягом п'ятнадцяти років служби у флоті він набув значного досвіду, після чого перейшов у цивільне мореплавство. Займався морською торгівлею, курсуючи між Нью-Йорком і Ліверпулем, а згодом очолив флотилію, яка забезпечувала комерційне перевезення між Нью-Йорком та Новим Орлеаном.

У цей самий період Шуфельдт активно виступав проти рабства, публікуючи матеріали аболіціоністського характеру. У 1860 р. він оприлюднив викривальну статтю про работоргівлю між Кубою та африканським узбережжям, що привернуло до нього увагу федерального уряду [3, с. 435].

На початку Громадянської війни (1861–1865) президент Авраам Лінкольн (1809–1865) призначив Шуфельдта генеральним консулом США в Гавані. У 1862 р. він отримав завдання здійснити конфіденційну дипломатичну місію до окупованої французами Мексики [4, с. 477].

У 1863 р. Шуфельдт повернувся до флоту, де був призначений на посаду комодора. Упродовж завершального етапу Громадянської війни він командував ескадрою на східному узбережжі, брав участь у стратегічно важливих військових операціях, зокрема при захопленні острова Морріс і форту Вагнер. Після війни Шуфельдт продовжив виконання військово-дипломатичних завдань. Зокрема, у 1867 р. він здійснив свій перший візит до Чосону з метою отримання компенсації за загибель там американських матросів.

Його високий авторитет у військово-політичних і дипломатичних колах зумовив вибір Шуфельдта на роль спеціального посланця США в Азії та Африці. Місія, покладена на нього, нагадувала за концепцією попередню експедицію комодора Метью Перрі (1794–1858) до Японії. У другій половині 1878 р. було сформовано ескадру, флагманом якої став військовий корабель «Ticonderoga» [4, с. 477].

У грудні 1878 р. Шуфельдт прибув до африканського узбережжя, де виступив посередником у вирішенні територіального конфлікту між Ліберією та британськими колоніями. Також було налагоджено дипломатичні контакти з вождями острова Анжуан (Коморські острови). «Ticonderoga» став першим американським кораблем, який пройшов вгору річкою Євфрат до Перської затоки.

Завершивши місію в Африці та на Близькому Сході, Шуфельдт навесні 1880 р. прибув до Східної Азії, відвідавши 26 березня Гонконг, а 5 квітня – Нагасакі [4, с. 477], де і розпочався до дипломатичного діалогу з Сеулом.

Головною метою перебування Шуфельдта на корейському півострові було відновлення

переговорного процесу щодо відкриття Чосону для іноземної торгівлі, перерваного після невдалих контактів 1871 р. Проте, як зауважував американський історик Чарльз Паулін, Шуфельдт не поділяв оптимістичних очікувань уряду США стосовно самостійного прориву в перемовинах. Тому він, за підтримки американського посла в Японії Вільяма Бінгема (1830–1909), звернувся до японського міністра закордонних справ з проханням про сприяння. Зокрема, він клопотав про надсилання листа до корейської влади з закликом допомогти його дипломатичній місії [4, с. 478].

Проте японське Міністерство закордонних справ відмовилося надати підтримку американському представнику. Бінгем поінформував Шуфельдта, що міністр іноземних справ Японії Іноуе Каору (1836–1915) не рекомендував американську дипломатичну місію корейському уряду, оскільки вважав, що це може негативно вплинути на виконання положень японсько-корейського договору 1876 р. Сановник зауважив, що влада Чосону продовжує ставитися ворожо до представників західних держав [4, с. 479; 5, с. 479].

Водночас Іноуе Каору погодився надіслати японським дипломатам у Кореї листа з проханням підтримати місію Шуфельдта. Зокрема, він передав рекомендаційного листа японському консулу в Пусані Кондо Масукі, якого призначили після відкриття консульства в 1880 р. [4, с. 479].

Американська ескадра прибула до Пусану, що розташований у південно-східній частині корейського півострова приблизно за двісті миль від Сеулу, 4 травня 1880 р. Наступного дня Шуфельдт відвідав японське консульство, де передав Кондо Масукі листа від свого керівника та попросив його надіслати звернення від імені США до корейського королівського двору із проханням розпочати переговори.

Проте через добу японський консул повідомив, що губернатор Пусану, до якого він звернувся з проханням передати американське послання до Сеулу, відмовився це зробити, посилаючись на відсутність відповідних повноважень. Через це 11 травня Шуфельдт повернувся до Йокогами, де знову намагався вплинути на японський уряд для передачі листа корейському монарху [4, с. 479]. Однак ця стратегія не принесла бажаних результатів.

Тим не менш, комодор Шуфельдт продовжував шукати дипломатичні шляхи тиску на корейський уряд. Влітку 1880 року, очікуючи на результати японських зусиль, він познайомився в Нагасакі з китайським консулом У Цином, якого переконав звернутися до впливового чиновника Цинської імперії Лі Хун Чана (1823–1901) з повідомленням про намір США укласти договір із Чосоном.

У відповідь Лі Хун Чан, відзначивши своє знайомство з Шуфельдтом, запросив його до літньої столиці Цинської династії – Тяньцзіня для конфіденційної зустрічі, під час якої висловив підтримку американським зусиллям щодо укладення угоди з Чосоном. Він також пообіцяв використати свій вплив на корейський уряд для сприяння початку переговорів [Цит. по: 4, с. 482]. Імовірно, таким чином Лі Хун Чан прагнув підкреслити роль Цинської імперії у політичних процесах Кореї, хоча раніше Пекін демонстративно дистанціювався від відповідальності за дії Сеулу [5, с. 482].

Шуфельдт розглядав подальше військово-морське співробітництво з Китаєм як ключовий чинник, що міг би сприяти тиску на Сеул і відкриттю Чосону. Він продовжував підтримувати контакти з Лі Хун Чангом, який був прихильником залучення американських експертів до модернізації китайського флоту.

Проте проєкт Шуфельдта з підтримки військово-морської модернізації Цинської імперії в обмін на її вплив у питанні відкриття Кореї не завершився на цьому. Він активно шукав підтримки у Вашингтоні, і в березні 1881 р. державний секретар Джеймс Блейн таємно направив комодора в Пекін як військового аташе. Це призначення трималося в секреті навіть від посла США в Цинській імперії.

Разом з донькою Мері, яка виконувала обов'язки секретаря, Шуфельдт знову прибув до Шанхаю 21 червня 1881 р. і невдовзі поїхав до Тяньцзиня, де знову зустрівся з Лі Хун Чангом. Останній повідомив, що нещодавно спілкувався з впливовим корейським чиновником, якому розповів про переваги договору між США та Чосоном. Лі Хун Чанг також зазначив, що написав офіційного листа до Сеулу, однак відповіді не отримав. Він порадив Шуфельдту запастися терпінням.

7 липня Шуфельдт поїхав до Пекіна для вручення вірчих грамот і повернувся до Тяньцзиня. Там він знову зустрів Лі Хун Чанга, який висловив занепокоєння можливим японським вторгненням і сподівався на підтримку США, посилюючи зусилля щодо налагодження контактів із корейським урядом. Лі повідомив, що надіслав до Сеулу лист із проханням призначити дипломата для переговорів з США, і очікував відповіді протягом трьох місяців, прохаючи Шуфельдта залишатися в Тяньцзині для зустрічі з корейським чиновником [4, с. 485].

Очікуючи на відповідь з Чосону, Шуфельдт прожив у Тяньцзині все літо і осінь 1881 р. Він

сподівався отримати посаду в китайському флоті, проте цинські чиновники уникали обговорення цього питання, хоча і приймали його рекомендації щодо розвитку морських сил. Часті візити комодора до китайських кораблів викликали у деяких іноземних дипломатів заздрість і спротив його можливому працевлаштуванню [4, с. 485].

Зрештою, під тиском інтриг, Шуфельдт відмовився від подальшої співпраці з китайським військово-морським флотом. Термін очікування відповіді від корейського уряду сплив 1 жовтня 1881 р., але жодних новин не було отримано. Ситуація стала незручною, і співробітники американської місії радили залишити Китай, однак Шуфельдт наполягав залишатися в Тяньцзині, продовжуючи очікувати звістки.

15 грудня він отримав довгоочікувану відповідь – Корея погодилася укласти договір із США. Шуфельдт негайно повідомив про це Вашингтон через американське посольство в Китаї. Державний секретар Фредерік Теодор Фрелінгхойзен призначив його офіційним представником у переговорах із Чосоном [4, с. 486].

Однак комодор розчарувався через затримку інструкцій щодо переговорів, що було пов'язано із політичною нестабільністю в США після замаху на президента Джеймса Гарфілда (1831–1881). Лише в листопаді він отримав вірчі грамоти від президента Честера Артура (1829–1886) та офіційний лист до короля Кореї, а також отримав у розпорядження корабель від контр-адмірала Азіатської ескадри. 6 січня 1882 р. Шуфельдт отримав офіційні вказівки вести переговори, головною метою яких було укладення угоди про допомогу американським судам і екіпажам поблизу корейського узбережжя. У разі позитивного настрою корейської сторони, йому було дозволено вести переговори про більш широкі угоди, включно з питаннями дружби, торгівлі, консульських представництв і екстериторіальної юрисдикції [4, с. 486].

Якщо ж корейська влада не була налаштована на поглиблення відносин, Шуфельдт мав обмежитися питанням безпеки американських громадян. Незважаючи на важливість місії, комодор відчував недостатню підтримку з боку Вашингтона, що викликало у нього розчарування. Зокрема, 20 січня 1882 року він надіслав запит про залучення викладача для експедиції, на який не отримав відповіді. За словами його біографа Чарльза Пауліна, причиною цього було незадоволення Держдепартаменту окремими діями Шуфельдта, зокрема оприлюдненням деталей дипломатичної діяльності в Китаї. Лист, який 1 січня 1882 р. комодор надіслав сенатору Аарону Сарджент з різкою оцінкою китайського уряду і керівництва, був опублікований у пресі, що спричинило гучне невдоволення Держдепартаменту і особисто тодішнього державного секретаря Фредеріка Фрелінгхойзена (1817–1885), який недолюблював Шуфельдта [4, с. 498].

Обмін думками з Лі Хун Чангом тривав, причому китайський сановник прагнув повернути за собою статус формального сюзерена над Кореєю, втрачений згідно з договором 1876 р. В обмін на це Лі пообіцяв підтримку американської місії.

4 травня 1882 р. Шуфельдт вирушив до Шанхаю, а потім до Чі Фу, де його чекав військовий корабель «Swatara», призначений контр-адміралом Клітцом для походу до Чосону. З ним прибув представник китайського уряду Ма Таотай, який мав контролювати інтереси Пекіну на переговорах.

О восьмій годині ранку 8 травня комодор разом із перекладачем з Китаю піднялися на борт корабля «Swatara», який вирушив у напрямку корейського узбережжя.

12 травня, неподалік від острова Розе, флагманський корабель об'єднався з іншими суднами міжнародної ескадри, до складу якої входили три китайські військові кораблі та японський канонерський човен.

Наступного дня посередник Ма, що представляв китайську сторону, запропонував Шуфельдту прийняти двох уповноважених від корейського уряду, яких призначили для ведення переговорів із Сеулу [4, с. 494].

Статус дипломатів Чосон був досить високим: головним уповноваженим виступав голова королівської ради Шін Чен, який раніше вів переговори з Японією, а його помічником був Чін Хонг Ші – член королівської ради та колишній посланець у Японії.

14 травня ці делегати разом із супроводом та перекладачем піднялися на борт «Swatara», де їх вітали салютом з трьох гармат. У відповідь корейська сторона подарувала американцям різні харчові продукти – рис, яйця, м'ясо птиці та яловичину [4, с. 494].

Наступного дня Шуфельдт разом із групою офіцерів здійснив взаємний візит до корейських уповноважених, які перебували в містечку Інь Чуен, розташованому приблизно за шість миль від узбережжя. Там комодор передав корейцям президентське послання для короля.

Саме під час цієї зустрічі було остаточно узгоджено порядок проведення церемонії підписання договору між США та Чосоном, яка мала відбутися на березі неподалік від «Swatara» [4, с. 495].

Церемонія відбулася о 9:30 ранку 22 травня 1882 року. Шуфельдт, супроводжуваний офіцерами і почесною вартою з морських піхотинців під командуванням лейтенанта Спайсера, покинув флагман і прибув до місця Чемульпо, призначеного для підписання договору. У наметі його чекали Шін Чен і Чін Хонг Ші, а також китайські посадовці – Ма Таотай, адмірал Тінг і капітан Клейтон, які представляли цинський флот. Після короткої церемоніальної бесіди було підписано шість примірників договору – по три англійською та китайською мовами, усі скріплені печатками. Після цього з корабля «Swatara» пролунали двадцять один залп салюту, а Шуфельдт повернувся на флагман [4, с. 495].

Після цього комодор вважав свою місію завершеною. 24 травня «Swatara» покинула корейський берег і попрямувала до Шанхаю, куди прибуло 26 травня.

Висновки. Отже, Шуфельдту вдалося таки нав'язати корейській владі договір про встановлення торгівельних та дипломатичних відносин. На відміну від місії Перрі до Японії у 1854 р., це не вдалося реалізувати за допомогою демонстрації військової переваги. Шуфельдт був змушений, насамперед залучати комплекс дипломатичних заходів тиску, добиваючись розуміння у цьому питанні третіх держав, які мали вплив на корейський уряд. Це, зокрема, Японія, опора на яку не виправдала себе, та Цинську імперію, співробітництво з якою виявилося більш результативним. Формальної васальної залежності Сеулу від Пекіну вистачило для того, щоб корейський двір таки пішов на підписання договору із США. Подальший розгляд відносин між Сполученими Штатами та Чосоном розглядатиметься у наступних наукових статтях.

Список літератури:

1. Dennett, T. Early American Policy in Korea, 1883–1887 / *Political Science Quarterly*. 1923. Vol. 38, No. 1. P. 82–103.
2. Dennett, T. Americans in Eastern Asia: A Critical Study of the Policy of the United States with Reference to China, Japan, and Korea in the 19th Century. New York : The Macmillan Company, 1922. 725 p.
3. Griffis, W. Corea. The Hermit Nation. New York : Charles Scribner's Sons, 1882. 462 p.
4. Paullin, Ch. O. The Opening of Korea by Commodore Shufeldt / *Political Science Quarterly*. 1910. Vol. 25, No. 3. P. 470–499.
5. Shufeldt, R. W. The Opening of Korea by Commodore Shufeldt / *Transactions of the Korea Branch of the Royal Asiatic Society*. 1900. Vol. 1. Seoul : RAS Korea Branch. 486 p.

Cherkashchenko O. O. THE DIPLOMATIC MISSION OF R. SHUFELDT TO KOREA AND THE CONCLUSION OF THE FIRST KOREAN-AMERICAN TREATY

The article explores the diplomatic mission of Commodore Robert W. Shufeldt (1822–1895) to Korea, which culminated in the signing of the first Korean-American treaty on May 22, 1882. It examines the prerequisites for U.S. diplomatic engagement with Joseon, beginning in 1876, when Japan's imposition of the Treaty of Ganghwa stimulated Western interest in the Korean Peninsula. The role of Senator Aaron Sargent in shaping the legislative framework for dispatching a special U.S. commission and involving Japan as a mediator in the initial phase of American diplomacy is highlighted.

The article identifies how Shufeldt's prior experiences – including naval operations off the Korean coast in the 1860s, missions in Havana, and confidential diplomacy in Mexico – influenced the U.S. administration's support for his candidacy. A detailed chronology of the mission is presented: the formation of the squadron aboard the Ticonderoga, operations in Africa, the Middle East, and East Asia, with special attention to interactions with Japan, China, and the Korean government.

A central thesis is the necessity of third-party mediation to exert pressure on Seoul, since direct American engagement faced resistance due to limitations imposed by the Japanese-Korean treaty. The article underscores the significance of Qing influence in the negotiation process: Shufeldt's personal relationship with Vice Premier Li Hongzhang played a crucial role in securing Beijing's support for U.S. interests. The mission culminated in a diplomatic maneuver – supported by Chinese representatives – aboard the Swatara, where negotiations with Joseon's emissaries resulted in the signing of six copies of the "Treaty of Amity and Commerce with Extraterritorial Rights."

The article presents an innovative model of diplomacy based on multilateral leverage as an alternative to Perry's "white fleet" strategy. The author argues that Shufeldt's success lay in a comprehensive approach: the involvement of regional powers, strategic pressure, and the use of formal symbols of Qing suzerainty. The study offers a detailed account of the early American position in East Asia, showing how a strategy of delicate diplomacy and effective regional lobbying laid the foundation for long-term U.S.–Joseon relations.

Key words: *Shufeldt, Korea, China, United States, East Asia.*

УДК 94(437):327.3:342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.33

Чечелюк О. Ю.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

«ХАРТІЯ-77» ЯК ПРИКЛАД ОПОРУ РЕЖИМУ «НОРМАЛІЗАЦІЇ» ТА БОРОТЬБИ ЗА ПРАВА ЛЮДИНИ

У статті проаналізовано соціально-політичну ситуацію, яка існувала в чехословацькому суспільстві з приходом до влади Ґ. Гусака у 1969 році. Досліджено соціальні, політичні та правові передумови до створення «Хартія-77» в Чехословаччині. Охарактеризовано зміст декларації «Хартія-77», її мета та основні принципи «Хартії-77». В результаті дослідження з'ясовано, що автори декларації наголошували на тому, що «Хартія-77» була вільною, неформальною та відкритою асоціацією людей різних поглядів, віросповідань та професій, об'єднаних бажанням індивідуально та колективно боротися за повагу громадянських прав і прав людини у своїй країні. Крім того, наголошувалося, що «Хартія-77» не організація, вона не мала правил, постійних органів чи формального членства. «Хартія-77» не мала на меті викласти власну платформу політичних чи соціальних реформ або змін. Таким чином, підкреслювала, що вона була основою не політичного опозиційного руху, а громадянської ініціативи. Поряд з цим декларація висвітлила низку сфер громадянських прав і прав людини, в яких чехословацький режим діяв з порушенням Гельсінського Заключного акту та актів ООН. Окрім порушень громадянських прав і прав людини, в декларації також коротко розглядався зв'язок між порушеннями громадянських прав та діями керівництва держави у здійсненні влади та інтерпретації закону. В дослідженні також охарактеризовано реакцію чехословацької влади на появу «Хартія-77» та її заходи направлені на дискредитацію та зменшення впливу на тогочасне чехословацьке суспільство незалежної громадянської ініціативи «Хартія-77». З'ясовано, що «Хартія-77» окрім питань дотримання права людини та громадянина, приділяла увагу в опублікованих та поширених нею документах також проблемам освіти, релігії, культури, проблемам навколишнього середовища. У статті також проаналізовано проблеми та недоліки в діяльності «Хартії-77», з якими вона зіткнулась у своїй діяльності. Автор дійшов висновку, що підписання «Хартії» – це акт громадянської відповідальності та мужності дисидентів проти режиму. ЇЇ діяльність щодо документування політики репресій, придушення прав та свобод, що здійснювалася режимом, продемонструвала руйнівні наслідки, яких зазнала країна внаслідок цієї політики. «Хартія-77» не лише розширила існуючий дискурс про права людини фактично започаткувавши правозахисний рух в країні, але й заклала фундамент для формування громадянського суспільства, ставши яскравим символом боротьби за права людини та опору режиму для свого народу.

Ключові слова: *«Хартія-77», режим «нормалізації», Чехословаччина, Гельсінські угоди, права людини, правозахист, дисиденти, чехословацький правозахисний рух.*

Постановка проблеми. В Гельсінкі 1 серпня 1975 року президент Чехословацької Соціалістичної Республіки Ґ. Гусак поставив свій підпис під Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Сьомий пункт цього документа зобов'язував учасників НБСЄ поважати права людини та основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань. Однак держави радянського блоку не мали наміру виконувати свої зобов'язання щодо прав людини. Тодішня Чехословаччина не була винятком. З огляду на це, група чеських дисидентів вирішила створити незалежну ініціативу, яка б стежила за порушеннями прав людини та громадянина з боку владного режиму, поширюючи інформацію про факти порушень прав людини в середині країни та в міжнародному середовищі. В історії Чехословаччини та правозахисного руху ця незалежна громадянська ініціатива відома як «Хартія-77». Історію створення, діяльності та здобутків «Хартії-77» як яскравого прикладу боротьби з тоталітарним режимом у своїй країні неможливо оминути, здійснюючи комплексне дослідження правозахисного руху на територіях СРСР та країн ОВД , що й зумовлює актуальність цього дослідження. Окрім того, актуальність зумовлюється тим, що досліджуючи антитоталітарні рухи в Чехословаччині, в історіографії найбільший інтерес дослідників

становлять події «Празької весни» і значно менше уваги опору громадянського суспільства в період режиму «нормалізації».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності «Хартії-77» стало предметом дослідження таких вітчизняних та зарубіжних вчених: В. Пречан, М. Отагал, Ї. Ванчура, П. Блажек, Л. Новак-Каляєва, А. Слесаренко, С. Мотрук, Р. Песік, Р. Мокрик, та інші. В українській історіографії питання діяльності «Хартія-77» у період нормалізації представлено в працях Л. Новак-Каляєвої «Чеська практика правозахисту в умовах іноземного панування: до двадцятиріччя Оксамитової революції» та «Формування міжнародної інфраструктури захисту прав людини в країнах Центральної і Східної Європи та її вплив на владні інституції в 70–80-х рр. XX ст.», С. Мотрук «Громадянське суспільство в добу кризи режиму «нормалізації» та генезису євроатлантичного курсу Чехословаччини», Р. Мокрик «Хартія-77: на початку був рок'н'ролл», А. Слесаренко «Самвидавничі періодичні видання в Чехословаччині 1968–1989 рр.». В західній історіографії діяльність «Хартія-77» представлена в працях Г. Скіллінга «Хартія-77 і права людини в Чехословаччині», В. Собелл «Чехословаччина: спадщина нормалізації», В. Пречан «Вступ до Хартії-77», М. Отагал «Опозиція, влада, суспільство 1969–1989», та інші. Джерельну базу дослідження також становить збірник «Charta-77: Dokumenty 1977–1989» під редакцією В. Пречана та Б. Цісаржовської, збірник інформаційних матеріалів «Charter-77 After 30 Years» оприлюднений Архівом національної безпеки США.

Аналіз історіографії та джерельної бази свідчить, що українські та зарубіжні дослідники зробили значний внесок у розробку даної теми. Однак, в українській історіографії висвітлені тільки окремі аспекти діяльності чеського правозахисного руху цього періоду, а роботи, що торкаються всього комплексу проблем, носять оглядовий характер. Отже, ця проблематика потребує подальшого вивчення та об'єктивного аналізу

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правозахисної громадської ініціативи «Хартія-77» та її досвіду захисту прав людини та громадянина в умовах опору режиму «нормалізації».

Виклад основного матеріалу. Образ радянських танків, що їдуть вулицями Праги у серпні 1968 року з метою придушення спроби «Празької весни» реформувати комуністичний режим, символізували переломний момент в історії холодної війни, різко поклавши край ілюзії можливості реформованого «соціалізму з людським обличчям» у Східному блоці. Почалася, так звана, доба «нормалізації» Ґ. Гусака [1].

Як зазначає чеський історик М. Отагал, першими завданнями адміністрації Ґ. Гусака були зміцнення внутрішньої єдності партії та посилення контролю над соціальними інститутами. Внутрішньопартійні чистки почалися на початку 1970 року для виявлення потенційних опонентів політики «нормалізації» [12]. Під час інтерв'ю оцінювалася поведінка членів партії, особливо під час Празької весни, а також їхнє ставлення до окупації та нової політичної лінії партії. Другий етап був зосереджений на усуненні потенційної опозиції поза партією. Метою був такий собі суспільний договір, негласна угода між громадянами та державою. Фактично, це була модель поведінки, згідно з якою мали діяти громадяни, які поважали «договір». Суспільний договір ґрунтувався на припущенні, що в радянській соціальній системі громадяни «обмінювали» свої громадянські права на матеріальний добробут, гарантії зайнятості та соціальні пільги [13]. Кульмінацією репресивних заходів, вжитих державою проти опозиційних груп, стала операція «Опозиція», розпочата в листопаді 1971 року. Її мета – придушення позапартійної опозиційної діяльності в країні та припинення контактів опозиційних активістів з політично активними громадянами, які виїхали в еміграцію. Через кілька тижнів після серії арештів було затримано близько 400 громадян. Опозиційні групи, які залишилися на волі, перебували під наглядом служб державної безпеки, а деякі з них були змушені давати свідчення проти затриманих [13]. Діяльність організованої опозиції практично завмерла.

Як зазначає Л. Вацулік – письменник, журналіст, відомий своїм маніфестом «Дві тисячі слів», під час Празької весни – «нормалізація» фактично являла собою «атаку на саме поняття нормального життя» [12].

Канадський дослідник Г. Скіллінг та чеський дисидент В. Бенда зазначає, що поряд з режимом «нормалізації» у ЧССР почало складалися «паралельне суспільство» або «паралельний поліс», де виникали власні правові концепції [2]. Початок незалежної антиурядової ініціативи був викликаний ратифікацією чехословацьким урядом двох важливих Гельсінських міжнародних договорів. Це – Міжнародний пакт про права людини і громадянина та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Договори ратифіковані 11 листопада 1975 року чехословацьким урядом

і включені до конституції 23 березня 1976 року. Це стало сигналом до посилення тиску на чехословацькі урядові інституції з метою гарантування прав своїх громадян та спричинило зростання опозиційної діяльності всередині країни.

Як вказує М. Маховець, чеський письменник, літературний критик та перекладач, остаточний поштовх до декларації «Хартія-77» був наданий після арешту музикантів рок-гуртів «The Plastik People of the Universe» та «DG-307». У країні існувала підпільна або неформальна, заборонена і фактично андеграундна музична субкультура [15]. З точки зору комуністичної партії, розправа з музикантами та їхніми прихильниками, які залишили офіційне суспільство, була логічною. Слушна нагода втрутитися в діяльність андеграунду, що діяв поза офіційною культурою і законом, з'явилася, коли в 1976 році в Чеське Будєйовіце проходив музичний фестиваль. Поліція заарештувала учасників і кількох прихильників «The Plastik People of the Universe» та DG-307 і звинуватила їх у хуліганстві [15]. За словами В. Гавела, це був «напад тоталітарного режиму на саме життя, на свободу і недоторканність людини» [14].

Під керівництвом В. Гавела багато дисидентів вирішили стати на захист музикантів, написавши листи протесту та петиції [15]. Деякі комуністи, розчаровані політикою нормалізації, також відреагували на інцидент. Судовий процес об'єднав опозицію. На переговорах у грудні 1976 року було вирішено, що майбутня спільна декларація базуватиметься на громадянських правах і правах людини.

1 січня 1977 р. діячі науки і культури підписали декларацію відому як «Хартія-77». Як відзначає в своєму дослідженні к.і.н., доцент С. Мотрук, появі «Хартії-77» передувала клопітка робота ініціативної групи у складі П. Когоута (саме йому належало авторство назви документа), Л. Вацуліка, В. Гавела, З. Млинаржа, П. Угла та інших дисидентів із розробки концепції «Хартії», проєктів першого тексту (три версії), збирання підписів. На зустрічах представників досі ізольованих об'єднань було визначено світоглядний спектр майбутньої спільноти – від музикантів андеграунду через комуністів до троцькістів, від письменників різних течій та авторів-одинаків до релігійних людей [4].

В. Бенда, учасник «Хартія-77» в своїх коментарях відзначив, що «Асоціація окремих громадян з «Хартією-77» базувалася на підписанні різних документів, опублікованих «Хартією-77». Політичні розбіжності між різними підписантами «Хартії-77» були першопричиною політичного плюралізму «Хартії-77». Вона не обмежувала окремих осіб (підписантів) або групи в політичних уподобаннях: ми всі ретельно дотримувалися і поважали основи ..... фундаментальної політичної культури, яка нас об'єднувала, яку ми відстоювали і, яку ми ніколи не намагалися жодним чином зрушити вліво або вправо» [9]. Її аполітичність (політичний нейтралітет), як охарактеризував діяльність «Хартії-77» В. Гавел, відігравала як важливу роль від початку і до кінця активного існування «Хартії-77» [14].

Головними «спікерами» «Хартії-77» стали В. Гавел, професор Я. Паточка та колишній міністр закордонних справ Чехословаччини в період «Празької весни» Й. Гаєк. У декларації викладалися мета та основні принципи «Хартії-77» [5]. Наголошувалося, що ««Хартія-77» є вільною, неформальною та відкритою асоціацією людей різних відтінків поглядів, віросповідань та професій, об'єднаних бажанням індивідуально та колективно боротися за повагу громадянських прав і прав людини в нашій власній країні та в усьому світі – прав, наданих усім людям двома згаданими міжнародними пактами, Заключним актом Гельсінської конференції та численними іншими міжнародними документами, що виступають проти війни, насильства та соціального чи духовного гноблення, і які вичерпно викладені в Загальній хартії прав людини ООН. «Хартія-77» виникла на основі дружби та солідарності між людьми, які поділяють нашу турботу про ті ідеали, які надихали і продовжують надихати їх життя та роботу. «Хартія-77» не є організацією; вона не має правил, постійних органів чи формального членства.

Вона охоплює всіх, хто погоджується з її ідеями і бере участь у її роботі. Це не є основою для будь-якої опозиційної політичної діяльності. Як і багато подібних громадських ініціатив у різних країнах, на Заході та Сході, вона прагне просувати загальні суспільні інтереси. Таким чином, «Хартія-77» не має на меті викласти власну платформу політичних чи соціальних реформ або змін, а в межах свого власного поля впливу вести конструктивний діалог із політичною та державною владою, зокрема, звертаючи увагу на окремі випадки порушення людських та громадянських страхів, документувати такі скарги та пропонувати засоби правового захисту, вносити пропозиції більш загального характеру, розраховані на зміцнення таких прав та механізмів для їх захисту, діяти як посередник у конфліктні ситуації, які можуть призвести до порушення прав тощо.» [10].

Таким чином, декларація «Хартія-77» від 1 січня 1977 року висвітлила низку сфер громадянських прав і прав людини, в яких чехословацький режим діяв з порушенням Гельсінського Заключного акту та актів ООН. Окрім порушень громадянських прав і прав людини, в декларації також коротко розглядався зв'язок між порушеннями громадянських прав та діями керівництва держави у здійсненні влади та інтерпретації закону. Хоча «Хартія-77» зайняла рішучу позицію щодо дій чехословацького режиму через його зобов'язання за договорами про громадянські права та права людини, вона мала на меті підкреслити, що «Хартія-77» була основою не політичного опозиційного руху, а громадянської ініціативи. Декларація не мала на меті стати політичною програмою чи висунути конкретні пропозиції щодо масштабних соціальних реформ, а лише стимулювати суспільну дискусію. Тим не менш, «Хартія-77» стала початком зародження опозиції, яка кинула новий і особливий виклик режиму Ґ. Гусака.

Підписанти представляли широкі верстви населення, включаючи не лише виключених членів партії, але й безпартійних, робітників, а також інтелектуалів і професіоналів, католицьке і протестантське духовенство, чоловіків і жінок, мешканців інших міст, а також Праги, і кількох словаків. Було очевидно, що Хартія здобула підтримку не лише так званої «соціалістичної опозиції» – виключених членів партії та інших реформаторів 1968 року, які протягом багатьох років були найпомітнішими виразниками інакомислення, – але й стала широким загальнонаціональним рухом, що об'єднав комуністів і некомуністів та пробудив широку симпатію навіть серед тих, хто не наважувався брати участь у ньому відкрито.

Чеський історик В. Пречан вказував, що «Захищаючи права людини та громадянські права, «Хартія» вдарила в ахіллесову п'яту режиму. Не маючи змоги обговорювати чи дискутувати з «Хартією» – оскільки принципи «Хартії» щодо невід'ємних прав людини є незаперечними – режим не міг прямо заперечити твердження «Хартії» про захист власних зобов'язань держави дотримуватися мінімальних міжнародних стандартів» [18].

Офіційною реакцією на «Хартію77» стало застосування заходів пропаганди і репресій, які зовсім не гармоніювали з нібито «нормалізацією», досягнутою з 1969 року. Як відзначає в своєму дослідженні Г. Скіллінг, кампанія розпочалася ідентичною редакційною статтею в «Руде право» та «Братиславській правді» від 12 січня під назвою «Корабель, що зазнав аварії, і обрані самі», в якій «Хартія-77» була названа «антидержавним, антисоціалістичним, антинародним, демагогічним наклепом», витвором агентів «антикомуністичних і сіоністських центрів» за кордоном. Звинувачуючи винних у тому, що вони були організаторами контрреволюції 1968 року, стаття проголошувала: «1968 рік не повториться». [7] Повністю ігноруючи питання прав людини і не реагуючи на звинувачення в їх порушенні, кампанія очорнення її спонсорів використовувала тон і термінологію п'ятдесятих років, і таким чином, у свідомості багатьох відродила страхи, які тимчасово розвіялися в початковій ейфорії [7].

Г. Скіллінг також відзначає, що звинувачення у контрреволюції та державній зраді були ще більш зловісними, оскільки супроводжувалися репресивними заходами. Поліція безпеки докладала постійних зусиль, щоб вистежити організаторів та учасників «Хартії-77», ізолювати та помістити в карантин її лідерів, а також виявити та знищити зв'язки хартистів між собою та з іноземними державами. Поліцейські переслідування мали на меті покарати ініціаторів і підписантів, залякати інших, вселити страх і відновити мир і спокій «нормалізації» до Хартії. Багатьох людей, навіть тих, хто не підписав Хартію, піддавали міліцейським допитам, обшукам у будинках, звільняли з роботи, затримували на короткий час, а в деяких випадках – заарештовували на тривалий час [7].

Парадоксально, що уряд, який ратифікував договори про права людини і таким чином зробив їх частиною чехословацького законодавства, вважав «незаконним» документ, який закликав до дотримання цих самих договорів і законів, і вважав злочинцями тих, хто його підтримав або підписав. Сама Хартія була офіційно названа такою, що суперечить чехословацькому законодавству, а її речників у січні Генеральна прокуратура попередила про можливість застосування проти них правових заходів [7].

У документі № 10 (29 квітня) «Хартія-77» закликала режим відмовитися від незаконних заходів і звільнити з-під варти всіх, хто був затриманий у зв'язку з Хартією. Вона закликала до виконання рішення Федеральних Зборів від 5 квітня, згідно з яким на комітети і депутатів було покладено обов'язок забезпечувати законність і дотримання прав і свобод [7]. Хартія вимагала, щоб усім громадянам було гарантоване право подавати скарги на порушення правового порядку. Хартія також запропонувала внести зміни до окремих законів з метою приведення їх положень у відповідність до міжнародних пактів з прав людини. Вона

закликала притягнути до відповідальності ЗМІ, органи державної безпеки та інші органи за зловживання службовим становищем [7].

Проти переслідування підписантів «Хартії-77» виступили міжнародні та національні правозахисні організації (наприклад, Amnesty International, Helsinki Watch, Help and Action, IGFM, Міжнародний комітет проти репресій, Міжнародний комітет на підтримку Хартії-77 в Чехословаччині), професійні асоціації та профспілкові організації, політичні партії та профспілкові організації, а також деякі західні урядовці. Окремим питанням є солідарність з боку східноєвропейських незалежних ініціатив, а також чехословацької еміграції. Багато людей також висловили свій протест. Формами протесту і солідарності були видання резолюцій протесту, організація масових листів протесту до представників чехословацького режиму, публікація подробиць випадків переслідувань у ЗМІ, демонстрації, голодування, фінансова і матеріальна допомога тощо.

Г. Скіллінг у своєму дослідженні вказує, що розробники «Хартії-77» прагнули отримати максимальний міжнародний ефект, посилаючись не лише на Гельсінкі та Белград, але, головним чином, на пакти ООН про економічні та соціальні права, а також про громадянські та політичні права, ратифіковані Чехословаччиною через кілька місяців після укладення Гельсінської угоди. конференції. За іронією долі, ця дія Чехословаччини, тридцять п'ятої держави, яка ратифікувала пакти, привела їх до повної чинності в міжнародному праві. Це також включило положення двох договорів до корпусу чехословацького законодавства [7]. Без сумніву, Хартія-77, посилаючись на пакти та Гельсінський заключний акт, намагалася підірвати аргумент Чехословаччини та Радянського Союзу про те, що права людини були питаннями внутрішньої юрисдикції, в які іноземні уряди чи міжнародні організації не мали права втручатися.

Ми погоджуємося з думкою Г. Скіллінга про те, що посилаючись на права людини, «Хартія-77» продемонструвала можливість громадян апелювати до Гельсінського акту, тим самим отримавши можливість не лише здійснювати громадський осуд дій владного керівництва держави, а й вимагати притягнення його до відповідальності.

Досліджуючи конфлікт між «Хартією-77» і чехословацькою адміністрацією Ґ. Гусака, ми фактично також досліджуємо конфлікт між громадянським суспільством і тоталітарною системою. Тому різка реакція керівництва на діяльність «Хартії-77» була цілком логічною з огляду на природу тоталітарної системи.

Спираючись на політику та цілі оголошені в декларації, «Хартія-77» займалася розробкою та підготовкою документів з актуальних питань тогочасного чехословацького суспільства. Серед тем, яким «Хартія-77» надала увагу в опублікованих та поширених документах, були питання дотримання права людини та громадянина, соціальні проблеми, освіта, релігія, культура, проблеми навколишнього середовища. Документи «Хартії-77» адресувались владному керівництву держави, міжнародним інституціям та передусім своїм співгромадянам. Основним інструментом «Хартії-77», який сприяв донесенню необхідної інформації в тогочасних умовах став самвидав.

Як відзначає дослідник А. Слесаренко, «чехословацькі самвидавничі періодичні видання 1968–1989 рр. стали засобом критичної оцінки суспільства, індивідуального самовираження, збереження самоповаги і власної гідності. Цей індивідуальний мотив виконував одночасно і важливу соціальну функцію, адже завдяки самвидаву з'явилася можливість інтелектуального виживання багатьох людей.» [19].

Поряд з цим, історики, досліджуючи діяльність «Хартії-77» відзначають певні особливості в її функціонуванні в той період.

Професор Л. Новак-Каляєва надаючи оцінку діяльності «Хартії-77» відзначає, що «Хартія-77» була елітарним утворенням, хоча її діяльність була спрямована на більшість населення країни. Проте ця спрямованість була дещо декларативною, з огляду на те, що у спрощеному вигляді філософію «Хартії-77» розуміло лише обмежене коло освічених людей. Поряд з цим дослідниця робить висновок, що проголошення «Хартії-77» – акт громадянської мужності. «Хартія-77» стала уособленням правозахисного руху в чеських землях та осередком опору режиму «нормалізації» [2].

Дослідниця С. Мотрук в своєму дослідженні також зазначає, що ідеї «Хартія-77» сприймалися пересічними громадянами здебільшого як ідеалістичні, чим пояснюється її малочисельність та ізольованість осередків. Як елітарне утворення, що відображало погляди невеликої групи інтелектуалів репресованих режимом [4].

Ми погоджуємося з думкою згаданих науковців, що проблемою «Хартії-77» була певна відірваність від решти суспільства та відсутність суттєвих засобів для подолання цієї прірви. Однак, необхідно проаналізувати причини цієї проблеми. По-перше, природа суспільства в період

«нормалізації» фундаментально змінилася після 1968 року, як і комуністичний режим та спосіб його взаємодії зі своїми громадянами. Гіркий досвід раптового кінця реформізму, а також перехід до «споживацького соціалізму» та «соціалістичного суспільного» договору став основною причиною відсутності інтересу до підтримки інакомислення.

Як зазначав В. Гавел, байдужість стала «дуже активною соціальною силою» і більшість людей «неохоче проводять свої дні в нескінченному конфлікті з владою», не бажаючи присвятити своє життя благородній, але значною мірою «донкіхотській боротьбі». Крім того, страх – чи то втрати роботи, чи то створення проблем для своєї сім'ї, чи то переслідування – був не менш серйозним фактором небажання підписувати Хартію» [11].

Відповідаючи на запитання німецького журналу «Der Spiegel наприкінці 1983 року «Чому Хартія-77, на відміну від опозиції в Польщі, знаходить так мало підтримки серед населення?», В. Гавел відповів: «Ситуація в нашій країні досить відрізняється від польської, і Хартія-77 також дещо відрізняється від «Солідарності». ЇЇ соціальний вплив не є прямим, він діє радше як певний виклик, заклик, як щось, з чим багато людей постійно – хочуть вони цього чи ні – змушені стикатися внутрішньо. У нього багато співчуття, але це більш-менш приховане співчуття. Інакше на даний момент і бути не може, тиск влади на суспільство надто сильний, а традиція відкритої, хоч і ненасильницької, непокори надто слабка. Підписавши Хартію-77, люди можуть втратити своє існування, відносний спокій, можливість навчатися, працювати за фахом тощо. Хартія-77 не пропонує загальної та одразу ж наслідуваної моделі поведінки, і я думаю, що вона не про це йдеться. Вона просто каже правду, яку інші не можуть або не наважуються сказати, і цим вона допомагає якось «прояснити ситуацію». Хіба недостатньо, якщо хтось вирішить вигукнути, що король голий? І чи важливо, скільки людей це кричить?» [17] .

По-друге, чехословацьке інакомислення було досить інтелектуальним і не мало засобів для об'єднання різних верств суспільства. Більше того, населення ставилося з недовірою до дисидентів та їхніх спроб досягти змін.

Втім, підписання Хартії стало актом громадянської відповідальності та мужності стояти за нею всім своїм єством, незважаючи на усвідомлення наслідків, таких як переслідування, ускладнення роботи чи особистого життя. Діяльність «Хартії-77» важко недооцінити, тому що її діяльність з документування політики репресій та придушення свобод, що здійснювалася з 1969 року Ґ. Гусаком та його соратниками, продемонстрували руйнівні наслідки, яких зазнала країна внаслідок цієї політики.

Висновки. «Хартія-77» ознаменувала собою початок нової форми протесту проти комуністичних режимів у Східній Європі. Перетворивши вимоги Гельсінкських угод на публічні дії та розширивши існуючий дискурс про права людини на Центральну та Східну Європу, «Хартія-77» практично започаткувала правозахисний рух в країні та заклала фундамент для формування громадянського суспільства. Уся історія «Хартії-77» є визначним свідченням значення жертви, важливості опору державній владі, яка нехтує правами власних громадян, а також власними обов'язками. «Хартія-77» стала натхненням для майбутніх поколінь борців за права людини та демократію в Чеській Республіці та за кордоном.

Список літератури:

1. Історична правда. Хартія-77: на початку був рок'н'ролл. *Історична правда*. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/01/30/158910/ (дата звернення: 16.03.2025).

2. Новак-Каляєва Л. Чеська практика правозахисту в умовах іноземного панування: до двадцятиріччя «Оксамитової революції». *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2009. № 4. URL: https://surl.lu/iwlpbu (дата звернення: 16.03.2025).

3. Новак-Каляєва Л. Формування міжнародної інфраструктури захисту прав людини в країнах Центральної і Східної Європи та її вплив на владні інституції в 70–80-х рр. XX ст. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. № 1 (16).URL: https://surl.lu/yzaxpo (дата звернення: 16.03.2025).

4. Motruk S. Civil society during the crisis of the «normalization» regime and the genesis of Czechoslovakia's Euro-Atlantic course. *European Historical Studies*. 2022. No. 22. P. 86–103. URL: https://doi.org/10.17721/2524-048x.2022.22.6 (date of access: 16.03.2025).

5. Declaration of Charter-77 | World History Commons. *World History Commons*. URL: https://worldhistorycommons.org/declaration-charter-77 (date of access: 16.03.2025).

6. Historical Documents – Office of the Historian. *Latest News – Office of the Historian*. URL: https://surl.li/xruiwl (date of access: 16.03.2025).

7. Charter-77 and Human Rights in Czechoslovakia. *Google Books*. URL: https://surl.li/jvyeni (date of access: 16.03.2025).

8. Chipping Away at Czechoslovak Communism: The Helsinki Final Act and Charter-77 – Association for Diplomatic Studies & Training. *Association for Diplomatic Studies & Training*. URL: https://adst.org/2016/12/chipping-away-czechoslovak-communism-helsinki-final-act-charter-77/ (date of access: 16.03.2025).

9. Charter-77 After 30 Years. *The National Security Archive*. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB213/index.htm (date of access: 16.03.2025).

10. RFE/RL. Czech Republic/Slovakia: Text Of Charter-77. *RadioFreeEurope/RadioLiberty*. URL: https://www.rferl.org/a/1083022.html (date of access: 16.03.2025).

11. Sobell V. Czechoslovakia: the Legacy of Normalization. *East European Politics and Societies: and Cultures*. 1987. Vol. 2, No. 1. P. 35–68. URL: https://doi.org/10.1177/0888325488002001002 (date of access: 16.03.2025).

12. Opozice, moc, společnost, 1969–1989. *Google Books*. URL: https://surl.lt/waozau (date of access: 16.03.2025).

13. Vladimir V. Kusin. From Dubcek to Charter-77: A Study of "Normalization" in Czechoslovakia, 1968–1978. New York: St. Martin's Press. 1978. Pp. x, 353. $18.95. *The American Historical Review*. 1979. URL: https://doi.org/10.1086/ahr/84.4.1096 (date of access: 16.03.2025).

14. Moderní-Dějiny.cz | Václav Havel vzpomíná na dobu po zveřejnění prohlášení Charty-77. *Moderní-Dějiny.cz | Úvodní stránka*. URL: https://surl.li/wnjcku (date of access: 16.03.2025).

15. Machovec M. Writing underground reflections on samizdat literature in totalitarian czechoslovakia. Karolinum Press, Charles University. URL: https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/distributed/W/bo46056276.html..

16. Declaration of charter 77 | world history commons. *World History Commons*. URL: https://worldhistorycommons.org/declaration-charter-77 (date of access: 16.03.2025).

17. Moderní-Dějiny.cz | václav havel o smyslu charty 77 a druhé kultuře (1983). *Moderní-Dějiny.cz | Úvodní stránka*. URL: https://surl.li/uebcby (date of access: 16.03.2025).

18. Vilém Prečan's introduction to charter 77 | national security archive. *Home | National Security Archive*. URL: https://surl.li/marmlg (date of access: 16.03.2025).

19. Слесаренко А. В. Самвидавничі періодичні видання в чехословаччині 1968–1989 рр. *Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека | 190 років*. URL: https://www.libr.dp.ua/text/grani_2011_3_7.pdf (дата звернення: 04.06.2025).

Checheliuk O. Yu. "CHARTER-77" AS AN EXAMPLE OF RESISTANCE TO THE REGIME OF "NORMALIZATION" AND THE STRUGGLE FOR HUMAN RIGHTS

The article analyzes the socio-political situation in Czechoslovak society when G. Husak came to power in 1969. The subject of the study is the social, political, and legal prerequisites for the creation of Charter-77 in Czechoslovakia. The focus is on the content of the Charter-77 declaration, its purpose, and basic principles. The study has revealed that the authors of the declaration emphasized that Charter-77 was a free, informal, and open association of people from various political views, religions, and professions, united by a desire to struggle for the protection of civil and human rights in their country, both individually and collectively. The study argues that Charter-77 was not an organization because it lacked established rules, permanent bodies, or formal membership. It did not aim to develop its own platform of political or social reforms and changes. Thus, it was not the basis of a political opposition movement, but was a civil initiative. Along with this, the declaration highlighted several areas of civil and human rights in which the Czechoslovak regime acted in violation of the Helsinki Final Act and UN conventions. In addition to violations of civil rights and human rights, the declaration also briefly described the relationship between violations of civil rights and the actions of the state leadership in the exercise of power and in interpreting the law. The study also characterizes the reaction of the Czechoslovak authorities to the appearance of Charter-77 and its measures aimed at discrediting and reducing the influence of the independent civil initiative Charter-77 on Czechoslovak society of that time. Besides the issues of human and civil rights, it also focused on the problems of education, religion, culture, and environmental problems, reflected in the documents it published and distributed. The article also analyzes the problems and shortcomings of Charter-77, which it encountered in its activities. The author concludes that signing the Charter is an act of civic responsibility and courage of dissidents against the regime. Its activities in documenting the policy of repression, suppression of rights and freedoms, carried out by the regime, demonstrated the devastating consequences that the country suffered as a result of this policy. Charter-77 not only expanded the existing discourse on human rights by effectively launching a human rights movement in the country, but also laid the foundation for the formation of civil society, becoming a vivid symbol of the struggle for human rights and resistance to the regime for its people.

Key words: *"Charter-77", "normalization" regime, Czechoslovakia, Helsinki Accords, human rights, human rights protection, dissidents, Czechoslovak human rights movement.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 32:930.9(438+477+437.3)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.34

Анісімов В. В.
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ІНСТИТУТИ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ІСТОРИЧНУ ПОЛІТИКУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ, ПОЛЬЩІ ТА ЧЕХІЇ)

У статті розкрито та визначено діяльність спеціалізованих органів, що здійснюють історичну політику в Україні, Польщі та Чехії, а також виявлено їхні спільні та відмінні риси. Продемонстровано ключову роль цих інституцій у формуванні історичної пам'яті в посткомуністичних суспільствах. Дослідження здійснено за допомогою порівняльного, історико-хронологічного та описового методів, із застосуванням аналізу, синтезу, індукції та дедукції, що дозволило провести глибокий та всебічний аналіз. Джерельну базу становлять офіційні документи та законодавчі акти зазначених країн, забезпечуючи достовірність представлених даних. Проведено детальний аналіз функціонування цих інституцій за кількома основними показниками: процес утворення, структура, фінансування та діяльність, а також критика. З'ясовано, що процес формування інститутів пам'яті був безпосередньо обумовлений унікальним історичним шляхом кожної держави та її підходом до подолання тоталітарного минулого. Наприклад, у Польщі Інститут національної пам'яті (ІНП) був створений оперативно, що свідчить про високий рівень суспільного консенсусу щодо переосмислення радянської окупації. Натомість в Україні та Чехії, де не відбулося такого чіткого та однозначного дистанціювання від комуністичної спадщини, відповідні органи з'явилися пізніше і мали менший вплив на політичне життя. Польський ІНП відіграє значну роль у суспільному житті, здійснюючи не лише просвітницьку діяльність, а й проводячи процеси люстрації та розслідування злочинів проти польського народу, за системної державної фінансової підтримки. Український інститут національної пам'яті змінив свою роль з суто науково-дослідної установи на більш активного актора історичної політики після подій Євромайдану та російської агресії, що підкреслює динаміку його розвитку. На противагу цьому, Інститут дослідження тоталітарних режимів у Чехії традиційно залишається науково-дослідним органом. У дослідженні акцентовано увагу на критиці, оскільки всі ці інститути пам'яті характеризуються високим рівнем політизації, що неминуче впливає на їхню роботу та викликає дискусії щодо об'єктивності та інтерпретації історичних подій.

Ключові слова: *історична політика, національна пам'ять, інститути пам'яті, Україна, Польща, Чехія, порівняльний аналіз.*

Постановка проблеми. Історична пам'ять, як фундамент національної свідомості, відіграє вирішальну роль у формуванні ідентичності та ціннісних орієнтирів суспільства. У сучасному світі історична політика є інструментом, за допомогою якого держави активно впливають на інтерпретацію минулого, прагнучи консолідувати націю, обґрунтувати свої геополітичні амбіції та зміцнити позиції на міжнародній арені. Цей процес особливо помітний у країнах Центрально-Східної Європи, де багатовікові конфлікти, зміни кордонів та досвід тоталітарних режимів залишив глибокий слід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує велика кількість досліджень, присвячених окремим аспектам діяльності спеціалізованих органів, що здійснюють історичну політику. Серед них варто виділити дослідження Даріуша

Столи [1] та Антоні Дудека [2], присвячені дослідженню польського інституту. Український випадок досліджували Георгій Касьянов [3] та Олександр Гриценко [4]. Діяльності Чеського інституту дослідження тоталітарних режимів присвячена розвідка Світлани Власенко [5]. На відміну від згаданих праць, що фокусувалися на діяльності окремих інститутів пам'яті, ця стаття здійснює компаративний аналіз, розглядаючи їхню роль у ширшому контексті історичної політики. Джерельною базою наукової статті є документи органів влади, звіти діяльності вказаних органів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження ролі спеціалізованих інститутів, які постають ключовими суб'єктами у реалізації історичної політики на прикладах Польщі, України та Чехії. Ці країни, маючи складну історію, по-різному підходять до конструювання національних наративів. Аналіз їхньої діяльності дозволить виявити не лише спільні тенденції та відмінності у формуванні історичної пам'яті в регіоні, але й краще зрозуміти її вплив на сучасні соціально-політичні процеси.

Виклад основного матеріалу. До спеціалізованих органів, що здійснюють історичну політику, ми відносимо Польський інститут національної пам'яті (ПІНП), Український інститут національної пам'яті (УІНП), Чеський інститут дослідження тоталітарних режимів (ЧІДТР). Їх аналіз ми будемо здійснювати за схемою: створення спеціалізованих органів, що здійснюють історичну політику, структура, фінансування та діяльність, критика та висновки.

Створення спеціалізованих органів, що здійснюють історичну політику. Історик Даріуш Стола вважає, що Польща запізнилася зі встановленням державної інституції, що мала б займатися спадщиною її комуністичного минулого [1, с. 45]. Основною метою цього органу вважалося комплексне вивчення, документування, збереження та популяризація історії Польщі XX століття, а також порахунки з тоталітарним минулим. Лише в 2000-му році почалося справжнє будівництво такого інституту. Причини затримки були політичними та економічними. По-перше, падіння соціалістичної економіки спонукало Польщу до проведення радикальних ліберальних економічних реформ під керівництвом Лешека Бальцеровича. По-друге, при владі тривалий час перебували переважно ліві сили, які не хотіли серйозно переглядати історичну політику держави.

Ідея створення Інституту національної пам'яті в Польщі з'явилася наприкінці 1997 року, невдовзі після перемоги на виборах Партії виборчої дії та формування коаліційного уряду на чолі з Єжи Бузеком. Ініціаторами створення Інституту були колишні опозиціонери, діячі профспілки «Солідарність»: міністр-координатор спеціальних служб Януш Палубіцький, польські юристи Анджей Жеплінський та Вітольд Кулеша. Історичним консультантом став професор Анджей Пачковський.

Саме в їх діяльності закладена концепція спільної роботи прокурорів з архівістами-істориками в межах однієї інституції, яка мала перейняти архіви комуністичних спецслужб. Як зазначає польський дослідник Антоні Дудек, первісними функціями цієї установи були: судова (розслідувати злочинів часів комуністичної та нацистської диктатури), архівна (розсекречення документів радянських спецслужб), просвітницька (досліджувати історію Польщі 1918–1990 років) [2].

У вересні 1998 року Сейм ухвалив закон «Про Інститут національної пам'яті». Однак почалася запекла боротьба між парламентом і президентом. 4 грудня Александр Кваснєвський наклав вето на закон, стверджуючи, шо він дискримінує колишніх офіцерів спецслужб комуністичної Польщі та їх агентів. Правляча коаліція мала замало голосів у Сеймі, щоб подолати президентське вето, тому вона взялася за переговори з Польською народною партією з цього питання.

Після тривалих вагань народна партія підтримала рішення проголосувати за відміну президентського вето з цього питання. Це був єдиний випадок в історії Сейму третього скликання, коли вдалося зібрати більшість, для того, щоб подолати вето президента Кваснєвського. Головною вимогою народної партії, за якої вона обіцяла підтримку правлячої коаліції, була ідея запровадити принцип обрання президента Інституту національної пам'яті Сеймом.

Незграбність правлячої коаліції та помилки допущені під час відбору кандидатів привели до того, що першого президента обрали через 18 місяців, лише в червні 2000 року. Створюючи Інститут національної пам'яті, поляки копіювали досвід Німеччини, яка в свою чергу мала свій орган Слідчу комісію з оцінки діяльності диктатури СДПН у Німеччині.

Український випадок створення спеціалізованих інститутів, що здійснюють історичну політику був особливим. Україна після падіння Радянського Союзу довго залишалася без подібного інституту. Це, як і в Польщі, пов'язано з економічною кризою, а також з перебуванням при владі представників лівих сил, прагматиків, яких не

цікавила історична політика. Питання зсунулося тільки після перемоги Помаранчевої революції. Коли при владі опинився Віктор Ющенко, якого особливо цікавила історія України.

У липні 2005 року В. Ющенко доручив уряду створити міжвідомчу робочу групу, яка мала б розробити пропозиції щодо структури нового інституту. Через декілька місяців Кабінет Міністрів створив таку групу. Через півроку, в травні 2006 року, постановою уряду був створений Український інститут національної пам'яті. Він був заснований за зразком Польщі та інших країн Центральної та Східної Європи. Ця установа, чия назва також була взята з польського досвіду, стала частиною програми із вшанування жертв політичних репресій та голодоморів в Україні.

Навіть для засновників Інституту національної пам'яті його функції, статус та повноваження були не до кінця зрозумілими, на відміну від поляків. Складнощі з його створенням свідчили про прихований бюрократичний і явний політичний спротив. Протягом майже десяти років Інститут шукав свою інституційну ідентичність, переживши дві ліквідації та реорганізації. Однак виникає питання: з чим пов'язана така різниця в підходах між Україною та Польщею?

Поляки – доволі консервативне та моноетнічне суспільство, для них комунізм сприймався чимось, що було нав'язане ззовні і нехарактерне для польської політичної традиції. Відповідно, з ним можна легше розлучитися. Для українського суспільства це було далеко не так. Навіть для дисидентських кіл в СРСР марксистська традиція була важливою. Варто згадати Івана Дзюбу, який критикував радянську політику з ленінських позицій в 1960–1970-х роках. Відповідно існування УІНП не викликало розуміння в українському суспільстві.

У Чехії питанням обговорення тяжкого минулого зайнялися одразу після падіння комунізму. Однак до створення певної інституції дійшли тільки в 2007 році. Процес цей був важким і тривалим. Створення спеціальної державної установи – Інституту національної пам'яті – тривало з листопада 2005 року, коли 19 сенаторів подали відповідний законопроєкт до Сенату Парламенту Чеської Республіки, до 1 серпня 2007 року, дати набуття чинності Закону №181/2007 від 8 червня 2007 року. Тоді був створений Інститут дослідження тоталітарних режимів. За зразок була взята модель Словацького інституту національної пам'яті. На відміну від свого польського аналога він не став відігравати вагомої ролі в суспільстві і спочатку був більш схожим на український зразок. Це також пов'язано з тим, що чеське суспільство не вважало комуністичний режим чужим.

Структура. Польський інститут національної пам'яті виявився найбільш продуктивним та найбільш впливовим органом влади. На чолі цієї інституції стоїть президент, який призначається на посаду та звільняється з посади Сеймом за згодою Сенату, за поданням Колегії Інституту національної пам'яті, що висуває кандидата з-поза своєї групи. Термін повноважень Президента Інституту триває 5 років з дня складання присяги. Це є дуже важлива постать для польського суспільства, що проявляється в його імунітеті (він є недоторканим для правосуддя, щоб арештувати президента інституту, необхідно мати вагомі підстави, і зробити це можна тільки за згодою Сейму) [6].

На посаду президента національної пам'яті можуть призначити лише польського громадянина, який має докторський ступінь і не був засуджений у суді, а також він повинен володіти високими моральними якостями [6]. При інституті президентства створюється Колегія інституту національної пам'яті, яка, власне, висуває посаду президента та виконує радницькі функції. Вона налічує 9 осіб і формується Сеймом (5 осіб), Сенатом (2 особи) та президентом Польщі (2 особи) [6]. Польський інститут національної пам'яті має велику кількість підрозділів: Головна комісія з переслідування злочинів проти польського народу, Бюро надання та архівування документів, Бюро національної освіти, Бюро історичних досліджень, Бюро люстрації, Бюро увічнення боротьби та мучеництва, Бюро пошуку та ідентифікацій, Видавництво, Бюро генерального директора, Бюджетно-фінансовий відділ, Відділ безпеки, Адміністративно-господарський відділ, ІТ-відділ, Бюро охорони, Правниче бюро та інші [7].

Серед них варто виділити декілька і про них написати. Головна комісія з переслідування злочинів проти польського народу виконує 3 важливі функції: розслідує нацистські та комуністичні злочини, військові злочини, а також злочини, скоєні українськими націоналістичними формуваннями. Варто зазначити, що в цьому беруть участь реальні прокурори та слідчі, які мають більші зарплати та більшу вагу в суспільстві, ніж прокурори, що займаються звичайними справами. Бюро надання та архівування документів займається збором, опрацюванням та наданням доступу до документів, отриманих у спадок від комуністичного режиму.

Бюро національної освіти та Бюро історичних досліджень здійснюють науково-просвітницьку діяльність. Важливу роль в Інституті відіграє Бюро люстрації. Мета цієї інституції полягає в перевірці особи, яка претендує на публічну посаду, щодо її співпраці з органами безпеки комуністичної Польщі. Якщо у відповідній заяві вказується, що вона не співпрацювала з органами безпеки, стосовно цього акту здійснюється перевірка. Необхідно зазначити, що в польській люстрації важливий не стільки сам факт співпраці зі службами, скільки надання неправдивих даних суспільству. У разі встановлення судом факту люстраційної брехні винуватець може бути позбавлений права обиратися до парламенту або до іншого місцевого самоврядування на термін до 10 років.

На відміну від свого польського аналогу, український не відіграє такої вагомої ролі в суспільстві. Йому так і не вдалося перетворитися на потужну інституцію. З одного боку, це пов'язано з фінансовим питанням, а з іншого – з політичною кон'юктурою. У часи президентства Ющенка, на думку тодішнього заступника директора інституту В. Верстюка, УІНП «не грав жодної самостійної ролі, а фактично був виконавцем розпоряджень Секретаріату президента і віце-прем'єр міністра з гуманітарних питань» [3, с. 139]. У часи президентства Януковича він відігравав роль науково-дослідного університету. Більш активну роль став відігравати після подій Євромайдану.

Український інститут національної пам'яті очолює Голова, який призначається на посаду прем'єр-міністром України. Голова інституту має трьох заступників. Організаційно інститут складається з 11 структурних підрозділів, а також Галузевого державного архіву, Національного музею Революції Гідності, Національної комісії з реабілітації. Головні функції, які він виконує: сприяє формуванню та реалізації політики національної пам'яті, здійснює дослідницьку та архівну діяльність, виконує просвітницьку та інформаційну роботу.

Інститут дослідження тоталітарних режимів у Чехії за структурою нагадує польський аналог. Вищим органом Інституту є Рада, яка складається з 7 членів, обраних і звільнених Сенатом парламенту. Члени Ради обираються терміном на 5 років. Вони обирають директора, виконують планування діяльності Інституту, формують бюджет. Членом Ради може бути обрана фізична особа, яка дієздатна щодо правових актів, є надійною та має хороші моральні якості. Інститут очолює директор, який повинен мати закінчену університетську освіту за програмою навчання в магістратурі [8]. Варто зазначити, що представники Ради, на відміну від свого польського аналога, не мають політичного імунітету.

Організаційно Інститут дослідження тоталітарних режимів складається з чотирьох частин: Відділ досліджень та освіти, Виробничий відділ, Секція економіки та операцій, Відділ науки та реалізації проєктів. Кожний з них виконує важливі функції переважно науково-просвітницької роботи. Відділ досліджень та освіти «забезпечує розслідування та неупереджену оцінку періоду чеської історії 1938–1989» [9]. Він зосереджується на дослідженні нацизму та комунізму та їх впливу на чеську історію. Виробничий відділ «відповідає за обробку книжкових та періодичних видань, що видаються Інститутом» [9], а також забезпечує організацію виставок, конференцій, семінарів.

Секція економіки та операцій «забезпечує діяльність Інституту з фінансової та матеріальної точки зору» [9]. Відділ науки та реалізації проєктів «забезпечує повне адміністрування та координацію проектів із зовнішнім фінансуванням» [9]. Підсумовуючи, варто зазначити, що чеський інститут зосереджений на науковому дослідженні та просвіті. Це пов'язано з тим, що, незважаючи на жорстокість комуністичного режиму, в Чехії він вважається «своїм», у Польщі комунізм часто розглядається як «нав'язане ззовні явище».

Фінансування та діяльність. Польський інститут національної пам'яті є заможною організацією. На початку 2000 року в ньому працювало 800 осіб, бюджет їхньої організації складав 84 000 000 злотих (це приблизно 20,5 млн доларів) [1, с. 53]. У 2023 році кількість працівників складала 2493,82 [10, с. 569], а бюджет доходив до 544 919 000 злотих (це приблизно 133,4 млн доларів) [10, с. 550]. Практична діяльність інституту є різноманітною та включає декілька важливих напрямків. Слідчі польського ІНП розслідують злочини, скоєні комуністичними та нацистськими режимами проти польських громадян. Як приклад можна навести історію Катинського розстрілу. У 2004 році ІНП відкрило провадження у справі розстрілу польських військовополонених в Катині, Мідному та під Харковом. Як вважають поляки, цей злочин має геноцидний характер. Під час розслідування, що досі триває, ІНП розшукує свідків і документи з польських та іноземних архівів (Росія, Україна, США, Великобританія, Німеччина), аудіовізуальні матеріали, здійснює археологічні дослідження на місцях поховань жертв. Членам ІНП вдалося дуже сильно просунутися в

питанні вивчення злочину, однак так і не вдалося отримати всі необхідні документи з російських архівів.

Польський історик Даріуш Стола підрахував, що близько 70 відсотків справ, які розслідуються ІНП, були комуністичними злочинами, 20 відсотків – нацистськими, а 5 відсотків – злочинами проти людяності, миру та воєнними злочинами (третя група здебільшого складається з убивств, скоєних українськими націоналістами на Волині та Галичині в 1943–1944 роках) [1, с. 50].

Важливим напрямком діяльності польського ІНП є архівна діяльність та доступ до документів. Величезні архіви комуністичних спецслужб (Служби безпеки, Військової розвідки) оцифровуються, каталогізуються та систематизуються. Центральний архів у Варшаві має близько 30 кілометрів файлів, а 11 регіональних архівів містять понад 58 кілометрів Архівний відділ (Бюро надання та архівування документів) є найбільшим і нараховує 890 працівників [1, с. 49].

Важливим напрямком також є освітньо-просвітницька діяльність. ІНП є одним із найбільших історичних видавництв у Польщі. Вони видають наукові монографії, збірники документів, популярні книжки, журнали, присвячені історії Польщі (1939–1989 р.), тоталітаризму, польському руху опору. ІНП організовує конференції, семінари, лекції для студентів, вчителів та широкої громадськості. Розробляють та впроваджують освітні програми та матеріали для шкіл, що допомагають викладачам та вчителям ефективно навчати учнів складних тем історії.

У порівнянні зі своїм польським колегою, бюджет українського ІНП виглядає доволі мізерним. Протягом довгого періоду часу він не відгравав серйозної ролі виконавчого органу, а залишався науково-дослідним інститутом. У 2015 році на його діяльність виділялося 8,7 млн гривень (приблизно 398 тис. доларів США). У 2025 році бюджет складає 69,9 млн гривень (1,7 млн доларів США) за мізерної кількості персоналу – 30–40 людей [11].

Після перемоги Євромайдану, в липні 2014 року, постановою уряду УІНП був ліквідований і водночас відновлений уже не у формі науково-дослідного інституту, а в ролі центрального органу виконавчої влади. Основні сфери його діяльності розширилися. Тепер УІНП мав здійснювати облік та збереження місць поховань жертв репресій, учасників національно-визвольного руху; брати участь у розробці законодавчих актів і міжнародних договорів, що стосуються історичної політики; сприяти відновленню прав репресованих осіб; брати участь у створенні архіву інституту; сприяти виготовленню друкованої продукції, кінопродукції та відеопродукції.

Основні напрями діяльності українського ІНП концентруються навколо трьох тем: декомунізація, реабілітація діячів національно-визвольного руху 1917–1991 років та деімперіалізація. У 2015 році на хвилі російського вторгнення УІНП розробив законодавчий пакет, який складався з чотирьох документів і започаткував політику декомунізації на державному рівні. Ці закони ставили за мету засудити комуністичний та нацистський тоталітарні режими і встановити покарання за їх вшанування, а також сприяли реабілітації українського націоналістичного підпілля в 1930–1950 роках. Важливу роль УІНП відіграв у формуванні закону про заборону та засудження пропаганди російської імперської політики, прийнятому в 2023 році, яка, у свою чергу, започаткувала на державному рівні політику деколонізації. Важливу роль інститут відіграв у популяризації історії, проведенні конференцій, відзначенні річниць видатних подій.

На відміну від польського аналога, український відповідав на виклики, які йому кидала історія. В цілому радикалізація діяльності УІНП викликана агресивною політикою Росії. Анексія Криму та гібридна війна на Донбасі в 2014 році змусили переглянути попередню історичну політику.

Для Чехії точних даних щодо кількості співробітників та фінансування не вдалося знайти. Варто зазначити, що там, окрім держави, важливу роль у бюджет організації вносять приватні установи. На відміну від України та Польщі, ІДТР в Чехії не бере активної політичної участі, не формулює закони, а займається науково-просвітницькою роботою, хоча на початках він себе репрезентував також як політична структура.

Критика. На відміну від звичайних наукових закладів, згадані нами органи займаються формуванням історичної пам'яті у народу так, як вони вважають за правильне. Відповідно, ці інституції активно критикуються різними групами як у рамках держави, так і поза її межами. Критика переважно виходить з боку професійних істориків. Згадані нами органи схожі один на одного тим, що намагаються нав'язати єдино правильний погляд на історію.

Польський ІНП формує бачення історії Польщі, у якому вона виступає як жертва історичних обставин та підступних сусідів. Це видно з тематики дослідження. Польський ІНП переважно пише про винятково польські жертви тоталітаризму і мало займається репресивною політикою міжвоєнної

влади відносно національних меншин, не згадує про етнічні чистки, які здійснювали польські військові підрозділи в Україні та Білорусі під час та після Другої світової війни. Діяльність цієї організації з уже сформованою політичною задачею ніяк не сприяє науковому діалогу та, навпаки, може його гальмувати, також шкодить в міжнародних відносинах. Варто згадати випадок з польсько-білоруських відносин.

У березні 2019 року між Білоруссю та Польщею стався дипломатичний скандал, пов'язаний з реабілітацією польським ІНП колишнього солдата Армії Крайової Ромуальда Райса. У 1949 році він був повішений польською владою за бандитизм і вбивства за геноцидною ознакою 79 селян-білорусів. Співробітники ІНП не погодилися з цим вироком і вирішили переглянути справу. У результаті прийшли до висновку, що Райс «не діяв із наміром знищити білоруську чи православну громаду, яка проживає на нинішній території Польщі» [12]. І виправдали його на основі скасування комуністичного вироку. Якщо він не діяв із умисною метою знищити білоруську громаду, значить він не винний. Цих селян знищили через те, що вони підтримували комуністичний режим [12].

Деякі польські історики, як-от Ян Грабовський, який досліджує польсько-єврейські стосунки під час Голокосту, повідомляли про тиск та критику з боку державних інституцій, включаючи ІНП, через їхні дослідження, які не відповідають «офіційній» лінії.

Україна орієнтується на польську модель і намагається впровадити її у власну практику настільки, наскільки це дозволяють умови. Це стало особливо помітним із приходом Володимира В'ятровича на посаду голови УІНП. За фахом історик, колишній директор галузевого архіву СБУ в Києві, він очолив інститут у березні 2014 року. Його неодноразово критикували історики за ідеалізацію українського націоналізму та спроби приховати суперечливі аспекти діяльності ОУН, зокрема прагнення її представників до створення тоталітарної держави, етнічні чистки польського та єврейського населення. Канадський науковець українського походження Марко Царинник звинувачував його навіть у підробці архівних документів на цю тему. Обіймаючи посаду директора УІНП, він фактично перетворився на рупор ідеології ОУН(б). Виступає за рішучу декомунізацію та деколонізацію, що неодноразово викликало значний резонанс у суспільстві. Критика, раніше адресована польському ІНП, цілком доречна і щодо діяльності українського інституту.

Чеський Інститут досліджень тоталітарних режимів (ІДТР), який часто сприймається як порівняно нейтральна та найменш політизована інституція серед аналогічних у Центрально-Східній Європі, також не уникнув критики. Значна частина науковців звертає увагу на певну однобічність у діяльності інституту. Основний фокус ІДТР зосереджений на вивченні злочинів комуністичного режиму, тоді як події, пов'язані з нацистською окупацією, нерідко залишаються на периферії дослідницької уваги. Такий вибір пріоритетів породжує звинувачення в ідеологічному ухилі та викликає дискусії серед істориків і громадськості.

Були випадки, коли публікація інститутом певних документів викликала значний резонанс. Наприклад, документ, опублікований істориком Адамом Граділеком у 2008 році щодо Мілана Кундери, розділив чеське суспільство на роки вперед. Це свідчить про чутливість теми та про потенційні суперечності, що виникають при оприлюдненні архівних документів.

Висновки. Історична доля України, Польщі та Чехії склалася по-різному, що призвело до формування специфічних історичних політик у кожній із цих країн. Особливо яскравим прикладом є Польща, яка після краху соціалізму обрала шлях повного відкидання комуністичної спадщини. Ця стратегія активно втілюється через діяльність Польського інституту національної пам'яті. Такий вибір значною мірою пояснюється тим, що польське суспільство сприймало комуністичний устрій як чужорідний, нав'язаний ззовні Ялтинсько-Потсдамською системою міжнародних відносин. До цього також додається критика нацистського режиму та діяльності українських націоналістів.

ПІНП посідає ключове місце у польському суспільстві, здійснюючи значний вплив на формування історичної свідомості. Цей інститут не лише активно працює над дослідженням та популяризацією правдивої історії, особливо періоду комуністичного та нацистського панування, але й користується високим рівнем суспільної довіри.

Важливість ПІНП підкріплюється й високим статусом його співробітників. Вони не лише отримують гідну заробітну плату, що відображає значущість їхньої праці, але й зберігають респектабельне становище та авторитет у суспільстві.

Україна, як невід'ємна частина Радянського Союзу, пережила період особливо жорстоких репресій, спрямованих на формування «радянської людини» та стирання національної ідентичності. Після здобуття незалежності у 1991 році

початкова відмова від цієї спадщини виявилася надзвичайно складною. Навіть дисиденти, які боролися проти режиму, значною мірою були продуктом радянської системи, сформовані в її умовах та за її правилами, що ускладнювало повний розрив із минулим.

Це створювало унікальні виклики для розбудови власної історичної політики. У результаті був створений УІНП, який протягом тривалого періоду не відігравав важливої ролі. Ситуація змінилася після Євромайдану та агресії Росії. Влада переформатувала УІНП та надала йому додаткові повноваження. Але при цьому залишила з мізерним бюджетом.

Чехія, подібно до своїх центральноєвропейських сусідів, пройшла власний унікальний шлях в осмисленні та подоланні комуністичного минулого. Хоча країна не зазнала такого ж зовнішнього поділу, як Польща, і її шлях до незалежності відрізнявся від українського, суспільство також зіткнулося з необхідністю проаналізувати спадщину десятиліть тоталітарного режиму. Тут був створений ЧІДТР, який, на відміну від свого польського та українського аналога, займається переважно науково-просвітницькою діяльністю. На нашу думку, це пов'язано з тим, що чехи не відкидають спадщину Чехословаччини так, як її відкидають поляки. Окрім того, в Чехії не було зовнішнього подразника, як у випадку України, для того, щоб переглядати історичну політику.

Важливо не оминати увагою й критичний погляд на діяльність таких органів, як ПІНП у Польщі чи ІДТР у Чехії та ІНП в Україні. Хоча їхня мета – відновити історичну справедливість та осмислити складне минуле, їхня робота нерідко стає об'єктом дискусій серед науковців та громадськості. Один з ключових аргументів критиків полягає у відмінності між науковою історією та «народною пам'яттю».

Історики часто зазначають, що колективна, або народна, пам'ять будується не на строгих наукових методах та перевірці фактів, а радше на міфологічній основі. Вона живиться емоціями, символами, колективними травмами та героїчними наративами, які не завжди відповідають складній і багатогранній історичній реальності. Інститути, які прагнуть «формувати» або «відновлювати» цю пам'ять, ризикують замінити ретельний науковий аналіз на створення спрощених, а іноді й політично заангажованих версій минулого. Спрощені версії минулого, хоч і здаються легкими для сприйняття, несуть у собі значну небезпеку як для індивідуального, так і для колективного розвитку суспільства. Вони спотворюють реальність, перешкоджають критичному мисленню та можуть мати далекосяжні негативні наслідки.

Список літератури:

1. Stola D. Poland`s Institute of National Remembrance: A Ministry of Memory? In Miller A., Lipman M. (eds.), The Convolution of Historical Politics, CEU Press, 2012, pp. 44–58.
2. Antoni Dudek: Tożsamość Instytutu Pamięci Narodowej. URL: Antoni Dudek: URL: https://surl.lu/xhdyhg (дата звернення: 25.06.2025).
3. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
4. Олександр Гриценко. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.», 2017. 1136 с.
5. Власенко С. Подолання комуністичного минулого як складова політики національної пам'яті Словацької Республіки та Чеської Республіки. *Аспекти публічного управління*. Том 11. № 1 2023, С. 55–63.
6. Ustawa o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. URL: https://surl.li/dqqkcg (дата звернення: 25.06.2025).
7. Instytut Pamięci Narodowej. URL: https://ipn.gov.pl/pl/kontakt/centrala (дата звернення: 25.06.2025).
8. Ze dne 8. června 2007 o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů. URL: https://surl.lu/afrccg (дата звернення: 26.06.2025).
9. Ústav pro studium totalitních režimů. URL: https://www.ustrcr.cz/onas/ organizacni-struktura/ (дата звернення: 26.06.2025).
10. Informacja o działalności IPN-KŚZpNP w okresie 1 stycznia 2023 r. – 31 grudnia 2023 r. Tom I. 700 s. Warszawa 2024.
11. Скільки коштів із держбюджету витрачається на Український інститут національної пам'яті. URL: https://surl.lu/ysncjb (дата звернення: 26.06.2025).
12. Romuald Rajs. URL: https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Romuald_Rajs (дата звернення: 27.06.2025).
13. Udání Milana Kundery. URL: https://www.respekt.cz/tydenik/ 2008/42/udani-milana-kundery (дата звернення: 27.06.2025).

Anisimov V. V. SPECIALIZED INSTITUTIONS IMPLEMENTING HISTORICAL POLICY (THE CASE OF UKRAINE, POLAND AND THE CZECH REPUBLIC)

The article unveils and defines the activities of specialized bodies that implement historical policy in Ukraine, Poland, and the Czech Republic, and also identifies their common and distinctive features. It demonstrates the key role of these institutions in shaping historical memory in post-communist societies. The research was conducted using comparative, historical-chronological, and descriptive methods, applying analysis, synthesis, induction, and deduction, which allowed for a deep and comprehensive analysis. The source base consists of official documents and legislative acts of the mentioned countries, ensuring the reliability of the presented data. A detailed analysis of the functioning of these institutions was carried out based on several main indicators: the process of formation, structure, funding, activities, and criticism. It was found that the process of forming memory institutions was directly determined by each state's unique historical path and its approach to overcoming the totalitarian past. For example, in Poland, the Institute of National Remembrance (IPN) was created promptly, indicating a high level of public consensus regarding the re-evaluation of the Soviet occupation. In Ukraine and the Czech Republic, however, where there was no such clear and unambiguous distancing from the communist legacy, the relevant bodies appeared later and had less influence on political life. The Polish IPN plays a significant role in public life, not only carrying out educational activities but also conducting lustration processes and investigating crimes against the Polish people, with systemic state financial support. The Ukrainian Institute of National Memory changed its role from a purely research institution to a more active actor in historical policy after the events of Euromaidan and Russian aggression, which underscores the dynamism of its development. In contrast, the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in the Czech Republic traditionally remains a research body. The study focuses on criticism, as all these memory institutions are characterized by a high degree of politicization, which inevitably affects their work and causes debates regarding the objectivity and interpretation of historical events.

Key words: *historical policy, national memory, memory institutions, Ukraine, Poland, Czech Republic, comparative analysis.*

УДК 94(477.7):070]:7.041(=411.16)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.35

Білівненко С. М.
Запорізький національний університет

Петрова К. А.
Запорізький національний університет

СУСПІЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЄВРЕЯ-КОРЧМАРЯ НА СТОРІНКАХ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано образ єврея-корчмаря на сторінках південноукраїнських періодичних видань другої половини XIX – початку XX століття. Зазначене питання розглядається в контексті формування міжетнічних стереотипів і державної інформаційної політики Російської імперії. Особливу увагу приділено специфіці формування громадської думки через офіційні й приватні періодичні видання, що функціонували на тернах Південної України.

Здійснено комплексний аналіз джерельної бази, до якої увійшли матеріали таких видань, як «Новороссийский телеграф», «Одесские новости», «Екатеринославские губернские ведомости» та «Юг». Виявлено, що незважаючи на невелику кількість згадок про євреїв-корчмарів у загальному обсязі публікацій, саме ці повідомлення мали підвищений емоційний потенціал і повторювали однакові стереотипні наративи. Саме ці публікації і формували в масовій свідомості образ єврея як винуватця морального й економічного занепаду селянства. У статті доведено, що ці наративи мали як глибоку історичну зумовленість (антисемітські упередження, закріплені у фольклорі й релігійних уявленнях), так і були інструментом політики імперської влади, зокрема у контексті впровадження державної винної монополії. Держава, здійснюючи інформаційний супровід алкогольної реформи, активно експлуатувала образ єврея-корчмаря як «зручного ворога», відповідального за алкоголізацію населення, що дозволяло владі позиціонувати себе як визволителя.

У підсумку констатується, що образ єврея-корчмаря був результатом поєднання історичних стереотипів, соціально-економічного конфлікту та маніпулятивної інформаційної політики. Дослідження робить внесок у вивчення механізмів формування образу «іншого» в українській пресі імперського періоду та поглиблює уявлення про функціонування етнічних образів у масовій свідомості кінця XIX – початку XX століття.

Ключові слова: *єврей, корчмар, Південна Україна, державна винна монополія, періодика.*

Постановка проблеми. Вивчення міжетнічних взаємин в історичному контексті набуває особливої актуальності в умовах сучасних суспільно-політичних викликів, коли питання толерантності, національної пам'яті та взаєморозуміння між етнічними спільнотами стають частиною державної політики та суспільного дискурсу. Сучасні українські землі в різні часи заселялись представниками різних етнічних груп, що зумовило поліетнічність складу населення сьогоденної України. Однією з чисельних національних груп, що має давню історію проживання на теренах України, є євреї. За останнім Всеукраїнським переписом населення 2001 року на території України проживало 103,6 тис. євреїв, що складало 0,21% усього населення [13]. Єврейська громада в Україні має багатовікову історію співіснування з місцевим населенням, яка була позначена як періодами взаємодії, так і конфліктів. Важливим чинником, що впливав на характер цього співіснування, була офіційна політика Російської імперії, яка свідомо сприяла формуванню стереотипного образу єврея, зокрема через контрольовані періодичні видання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок дослідження історії єврейства в Україні було покладено у 70-х роках XIX століття українським публіцистом І. Г. Оршанським. У своїх публіцистичних працях, що пізніше були об'єднані в два томи «Евреи в России» та «Русское законодательство о евреях», автор розкриває питання суспільного, правового становища та економічної діяльності єврейського населення в смузі осілості [5, с. 6]. Відтоді дана тема зацікавила дослідників і до сьогодні залишається актуальною

в науковому просторі. Популярність корчмарства серед занять євреїв зумовила той факт, що майже кожне дослідження з різним ступенем глибини торкалося цього питання (В. О. Доценко [2], А. В. Морозова [5], І. М. Погребінська [11], Я. С. Хонігсман). Безпосередньо корчмарству серед євреїв Волинської, Подільської та Київської губерній присвячена робота Й. Петровського-Штерна [9]. Використовуючи фольклор, образ єврея, в тому числі єврея-корчмаря, змальовували О. Курочкін [4], В. Нахманович. Окремої уваги заслуговує дослідження етнокультурних відносин на Поділлі в другій половині XIX століття І. Олійник. Основним джерелом цієї роботи стало періодичне видання «Подільські єпархіальні відомості», на сторінках якого відображено корчмарство серед євреїв та ставлення українського селянства до єврея-шинкаря [8].

Отже, не дивлячись на майже півторасторічну історію вивчення євреїв України, корчмарська діяльність євреїв Півдня не була предметом окремого дослідження. Роботи ж, що побіжно розкривають дану проблематику, написані або без використання такого інформативного джерела як періодика, або мають географічну обмеженість, зумовлену поширенням самого періодичного видання.

Постановка завдання. Завданням дослідження є комплексний аналіз публікацій офіційних та приватних періодичних видань Південної України другої половини XIX – початку XX століття з метою виявлення суспільних уявлень про євреїв, зайнятих корчмарством.

Виклад основного матеріалу. Особливість Південної України полягає в тому, що по її території проходила смуга осілості євреїв, що включала Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії. Початок формування смуги осілості євреїв було покладено указом Катерини II від 23 грудня 1791 року, який уточнював можливі місця проживання нових підданих. Указ вийшов після скарг московського та смоленського купецтва та звинувачення євреїв у «підриві торгівлі» і містив у собі заборону євреям записуватись до купецтва у внутрішніх російських містах і портах [16].

Подальша законодавча діяльність царського уряду, що проявлялась в поступових правових обмеженнях євреїв, свідчила про намагання взяти під свій контроль економічну та громадську діяльність євреїв. У цьому питанні на боці уряду, побоюючись конкуренції з боку євреїв, виступало купецтво. Таким чином, найвпливовіші кола країни плідно працювали над обмеженням прав євреїв, що стосовно корчмарства яскраво проявилося під час введення державної винної монополії.

Законодавчо обумовлене зосередженням євреїв в Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях визначило наявність чималої кількості повідомлень стосовно євреїв-корчмарів в місцевих періодичних виданнях Одеси («Новороссийский телеграф», «Одесские новости»), Херсону («Юг») та Катеринославу («Екатеринославские губернские ведомости»).

Достатньо високий інформативний потенціал одеського періодичного видання «Новороссийский телеграф», оскільки на його сторінках неодноразово піднімалися злободенні питання та викривалися місцеві непорядки. Видання засноване 1875 року відомим публіцистом Михайлом Павловичем Озмідовим, як щоденна політична, економічна та літературна газета [7, с. 1]. Завдяки своїм яскравим, сміливим публікаціям, виходячи в Одесі, видання отримало широку популярність по всьому півдню України.

Широким полем для досліджень є «Одесские новости» – щоденна політична, літературна, наукова та суспільна газета, заснована 1884 року; редакторами-видавцями були М. Г. Тульчинський, А. І. Черепенніков, А. П. Старков, А. Ерман та ін. Із 1893 року газета значно розширилась і вже на початок XX століття вважалася однією з найбільших провінційних газет [5].

«Екатеринославские губернские ведомости» (далі – «ЕГВ») виходили в Катеринославі (нині – Дніпро) з 1838 року та були офіційним органом Катеринославського губернського правління [11, с. 586]. Видання було першим в місті і довгий час залишалося єдиним, що значно сприяло його популярності.

«Юг» – херсонська щоденна науково-літературна, політична, сільськогосподарська та комерційна газета, заснована 1898 року в Херсоні українським археологом, краєзнавцем, публіцистом В. І. Гошкевичем. Будучи першим приватним виданням в Херсоні, «Юг» порівнювали з ковтком свіжого повітря.

Отже, джерельна база дослідження представлена як офіційними, так і приватними періодичними виданнями Південної України. Незважаючи на те, що дозвіл на відкриття та функціонування приватних видань давав уряд, який надалі контролював їх діяльність, на сторінках газет повсякчас з'являлись актуальні питання місцевості «на злобу дня». Зазначимо, що популярні видання у всьому південноукраїнському регіоні не тільки

відображали думку населення, але були і засобом формування громадської думки.

При дослідженні південноукраїнських періодичних видань були виокремлені повідомлення, що стосувалися пияцтва, алкоголізму та винної монополії. Серед усієї сукупності повідомлень вищезазначених видань лише в 7% згадуються євреї. Такий показник є низьким, щоб стверджувати про велику популярність даної тематики. Проте, під час дослідження було помічено цікавий факт. Повідомлення, що стосувалися євреїв, були настільки емоційно насиченими, що склалося враження про їх велику чисельність. Коли ж при підрахунках отримали малий відсоток, виникло питання «чому?» Зосередивши увагу на цих повідомленнях, було виявлено, що всі вони містять інформацію з однаковим оціночним змістом та однаковим емоційним забарвленням. Даний факт підтверджує підцензурність преси та замовницький характер повідомлень, адже повторення одного й того ж факту поступово викликає впевненість у його дійсності.

Інтерес до теми підвищився після прийняття рішення про введення державної винної монополії та безпосереднього її впровадження. До цього часу вищезгаданий відсотковий показник рівнявся майже нулю.

Образ єврея-корчмаря, який змальовувався на сторінках південноукраїнських періодичних видань, має історичну зумовленість. Чітка система антиєврейських поглядів у світі та Європі, зокрема, виникла з народженням християнства, представники якого звинувачували євреїв у боговбивтсві та висували претензії на «істинне» тлумачення священних книг. Середньовічна ненависть до євреїв, що ґрунтувалася на релігійній нетерпимості та забобонах, передавалася у колективній пам'яті з покоління в покоління. Лише в XIX столітті під впливом просвітницьких ідей євреї де-юре отримали рівні з іншим населенням права.

У Російській імперії, де церква відігравала ключову роль у житті країни та впливала на політику, антисемітизм мав свої особливості. Головною відмінною рисою стала смуга осілості, що обмежувала євреїв у пересуванні, житті та економічній діяльності. Так, з кінця XVIII століття поступово складалась урядова антиєврейська політика, що надалі продукувала для євреїв обмежувальні законодавчі акти [15].

Євреї, переселяючись на українські землі, брали в оренду різні галузі господарства. Таким чином, євреї-орендарі стали посередниками між українськими селянами та поміщиками. Звісно, що злиденне життя українського селянства викликало невдоволення, в першу чергу, орендарями [23, с. 46]. Ситуація загострювалась, і в 1881 році вилилась у хвилю єврейських погромів, що охопили переважно південь України. Справжня причина погромів полягала у боротьбі неєврейських робітників з євреями за робочі місця.

Крім того, обмеження євреїв щодо сфери діяльності, спонукало їх зайняти єдино можливі професії – такі, як торгівля, в тому числі горілчаними напоями, та лихварство, що посилило ворожі настрої з боку населення. Отже, місцеве населення мало давні корені негативного ставлення до євреїв.

Серед усієї кількості повідомлень, що стосувалися євреїв та їх участі у торгівлі горілчаними напоями, 87% мають негативне забарвлення, тобто переважна більшість. Єврея-шинкаря порівнювали з павуком, що розкинув свої сіті, непомітно закабалив шляхом споювання та заборгованості цілі села [10, с. 2]. Таке порівняння є досить влучним для характеристики ситуації, адже більшість питних закладів і торгівля горілчаними напоями в цілому перебували в руках євреїв. У другій половині XIX століття євреї знайшли спосіб, як обійти законодавство, щоб і надалі утримувати горілчану справу в своїх руках. Справа в тому, що в 1881 році були введені в дію «Тимчасові правила», доповнені в 1882 році. Проєкт «Тимчасових правил» був розроблений Центральним комітетом для розгляду єврейського питання, створеним 1881 року в Петербурзі під головуванням товариша міністра внутрішніх справ Готовцева. Правила, відомі також під назвою Ігнатівські, забороняли євреям оселятися в селах, купувати та орендувати землю поза містами. Фактично євреї позбавлялися права торгівлі алкогольними виробами в селах та селищах. Виходом для євреїв стала підіменна торгівля. Євреї купували нерухомість та відкривали питні заклади на чуже ім'я, на це ж ім'я брали патент, а сидільця (торговець винної лавки) обирали з місцевого населення. І таких закладів була більшість. Єврей-складник, щоб забезпечити собі збут продукції, тримав підіменно 30–40 кабаків [20, с. 3].

Підіменна торгівля хоч і була рятівним кругом для євреїв, але передбачала матеріальні ризики. Сиділець міг привласнити чи розтринькати виручку, давати горілку в борг, що призводило до матеріальних втрат. Проте, притягнути сидільця до відповідальності було неможливо, адже сама угода з ним була незаконною [20, с. 3].

На сторінках преси євреям докоряли у їх ділових якостях. Їх називали верткими, спритними,

звинувачували в тому, що вони легко пристосовувалися до нових обставин та людей, швидко входили в роль та завжди і в усьому мали вигоду [20, с. 4].

Наступний приклад яскраво зображує сформований образ єврея-корчмаря, який також мав своє відношення до клієнтів. В одній зі статей «ЕГВ» влучно підмічено: «гарний російський корчмар – кровопивця, але кращий за нього – єврей-корчмар» [20, с. 4]. Головним звинуваченням було те, що єврей-корчмар нічим не гребував і не соромився жодних способів отримання вигоди.

До неприйнятних способів отримання вигоди автори повідомлень відносили, перш за все, улещування та вмовляння до пиття. Якщо корчмар помічав людину з грошима, то докладав максимум зусиль, щоб всі вони залишились у корчмі. Тут в хід йшли і лестощі, і пригощання (мається на увазі пригощання гостем інших відвідувачів закладу), і всілякі домішки. Лестощами власник добивався розслабленого стану гостя, завойовував його довіру. Гість у такому стані, сповідуючись про своє життя, міг випити чимало. Пригощання гостем відвідувачів закладу свідомо відбувалося лише зі святкової нагоди. Як тільки в корчмі з'являлась людина з грошима, обов'язково знаходились компаньйони, які не проти були, щоб їх пригостили. Такі компаньйони були у змові з власником закладу на взаємовигідних умовах: власник отримував від гостя напідпитку більшу виручку, а компаньйон випивав за чужий рахунок. Питні заклади часто славились домішками, які змушували відвідувачів пити до безпам'ятства, а на ранок приходити за наступною порцією [12, с. 2]. Таким чином, людина могла провести в корчмі кілька днів, доки не кінчалися гроші.

Для тих, хто грошей не мав, також знаходилося місце в корчмі. Їм пропонувалося пити в борг, в заклад речей, навіть одягу [20, с. 4]. На сторінках видань знаходимо повідомлення, що свідчать, як людина пропивала існуюче майно, худобу і, навіть, майбутній врожай [12, с. 2]. Це і було головною причиною звинувачень корчмарів у збіднінні народу, який ніс до корчми останню копійчину і, навіть, більше.

У той же час державні діячі вдало використали народне невдоволення євреями-корчмарями для власної вигоди, використовуючи цензуру під час звітування про хід державної винної монополії. Раніше вже повідомлялося, що сплеск викривальних повідомлень щодо корчмарства припадає на період розробки та впровадження державної винної монополії. Сутність реформи полягала в тому, що торгівля горілчаними виробами переходила у відання держави. Відповідно, уряд ніс відповідальність за впровадження монополії. На сторінках південноукраїнських періодичних видань хід реформи висвітлювався активно. Спроби урядовців використати народне невдоволення корчмарями, в тому числі євреями, яскраво простежується у повідомленнях офіційних осіб, представників держави.

По-перше, ще на стадії прийняття рішення про введення державної винної монополії наголошувалося на головній перешкоді реформи – засиллі євреїв у горілчаній торгівлі, яке міцно вкорінилося на Півдні України. Подібні повідомлення завчасно попереджали про складнощі проведення реформи, виправдовували її поступовість та повільний темп.

По-друге, з початком реформи, коли про будь-які результати було говорити зарано, кожна газета майоріла повідомленнями про найголовнішу перемогу державної винної монополії – усунення від торгівлі горілчаними напоями євреїв. Таким чином, політика уряду полягала в запевненні народу в неподоланності споконвічного зла в образі єврея-корчмаря, щоб потім урочисто оголосити про свій грандіозний успіх на цій ниві. Завдяки такому прийому з боку уряду можна було сподіватись на підвищення популярності реформи серед населення та зростання довіри до урядових дій.

По-третє, євреї отримували конкретні звинувачення у перешкоджанні введення реформи, як-то захоплення дрібної розмінної монети, необхідної в казенних винних лавках для видачі решти, а також при обміні порожніх пляшок [6, с. 2]. Автори повідомлень запевняли, що ця обставина підриває діяльність казенних винних лавок.

Окрім корчмарства, євреїв звинувачували у перешкоджанні діяльності товариств для боротьби з пияцтвом, створення яких передбачалося реформою державної монополізації алкогольної торгівлі. Завдання товариств полягало у сприянні зменшення пияцтва серед населення. Кошти товариств складались з державних дотацій, членських внесків та благодійних зборів. Розподіл коштів був каталізатором поляризації поглядів членів товариства на доцільність їх використання. Одна з таких ситуацій зображена в газеті «Новороссийский телеграф», на сторінках якої розгорнулась міжусобна боротьба членів Одеського товариства для боротьби з пияцтвом. Одне угруповання представляв голова ради одеського товариства А. І. Яришкін і його прибічники, друге – секретар ради товариства А. Л. Рапопорт, помічник секретаря А. Є. Балабан та ще кілька членів товариства,

які виявилися євреями. Видання публікувало статті лише А. І. Яришкіна, за словами якого «два євреї, члени Одеського товариства для боротьби з пияцтвом, уповноважені невідомо ким, ратують за невідкладну необхідність перевести діяльність товариства на нові засади, за якими можна було б легко, прикриваючись прапором боротьби з народним пияцтвом, робити свої справи, пускати пил в очі, щоб підняти власний авторитет показною суспільною діяльністю» [18, с. 2].

Через непорозуміння між членами одеського товариства, бойкот засідань ради, оскарження планів, рішень та звітів діяльності товариства в роботі ради виникала двомісячна перерва. З цього приводу редакція газети публікувала заяву А. І. Яришкіна, який в перебоях діяльності товариства звинувачувала секретаря ради товариства А. Л. Рапопорта, якого називає агентом, повіреним та представником різних торгових фірм, помічника секретаря А. Є. Балабана та «самозваних голів-узурпаторів» І. Л. Негоіцького та Н. К. Панаго [3, с. 2].

Дослідивши південноукраїнські періодичні видання, спостерігаємо однобічність та схожий оціночний характер участі євреїв у алкоголізації населення та у боротьбі з пияцтвом. Виокремлено два фактори, що безпосередньо вплинули на змальований в періодиці образ єврея-корчмаря. У першу чергу, слід враховувати негативне ставлення населення до діяльності євреїв, яке має історичну зумовленість. По-друге, слід розглядати цензуру як інструмент державної політики, яка під час впровадження державної винної монополії використовувала образ єврея для прикриття можливих невдач. Поєднання обох факторів дало можливість створити образ лукавого єврея-корчмаря, що змушував людину нести останню копійчину до корчми.

Не дивлячись на всезагальне негативне відношення, що простежується у виданнях, все-таки в 13% повідомлень євреї згадуються у позитивному світлі. Ці повідомлення стосуються виключно їх тверезого способу життя, наголошують, що єврея менш за все можна зустріти напідпитку [14, с. 4], або стверджують, що у євреїв взагалі немає пияцтва [17, с. 2]. Всі повідомлення різними словами передають одну суть – євреї не зловживають алкоголем.

Висновки. Проаналізувавши повідомлення південноукраїнських періодичних видань, було виявлено, що переважна їх кількість негативно змальовували єврея як корчмаря. Він постає в образі мучителя українського народу, як такого, що споює, труїть та обкрадає і без того злиденне населення. Крім того, було виявлено, що сплеск повідомлень про корчмарство євреїв припадає на період впровадження державної винної монополії, яка мала на меті передати торгівлю алкогольними виробами у відання держави та попутно ліквідувати пияцтво серед населення. Під час реформи держава вдало використала народні настрої у власних інтересах, спочатку запевнивши народ в засиллі євреїв-корчмарів та необхідності державної монополізації торгівлі горілчаними виробами, а потім звинувативши євреїв у проблемах впровадження реформи.

Список літератури:

1. Аванесян Д. З. Минувшина в уподобаннях населення Степової України кінця XIX ст. (за матеріалами «Екатеринославских губернских ведомостей»). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19 (1). Київ, 2009. С. 585–593.

2. Доценко В. О. Російське імперське законодавство щодо євреїв кінця XVIII – XIX ст. *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 228. С. 38–40.

3. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6969. С. 2.

4. Курочкін О. Образ єврея в драматично-ігровому фольклорі українців (до проблеми етнічної ідентифікації). *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 6. С. 31–41.

5. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. 24 с.

6. О положении продавцев в казенных винных лавках. *Новороссийский телеграф*. 1896. 6890. С. 2.

7. [Оголошення про підписку на газету]. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6671. С. 1.

8. Олійник І. Відображення етнокультурних взаємин на Поділлі в другій половині XIX століття за матеріалами періодики. *Етнічна історія народів Європи*. 3003. Вип. 15. С. 51–55.

9. Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі і горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790–1840). *Judaica Ukrainica*. 2013. № 2. С. 58–79.

10. По поводу запрещения евреям торговки водкой. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6815. С. 2.

11. Погребінська І. М. Смуга осілості. *Євреї України: історія, культура, традиції* : зб. наук. праць. Київ, 1997. С. 60–66.

12. Последние дни перед казенной монополией. *Новороссийский телеграф*. 1896. 6834. С. 2.

13. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Державний комітет статистики України* : офіційний сайт. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/ (дата звернення: 25.06.2025).

14. Русский человек. Пьяное состояние русского человека. *Екатеринославские губернские ведомости*. 1888. № 57. С. 4.

15. Черемісін О. В. Образ євреїв в міському просторі півдня України у подорожніх путівниках мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Vol. 3 (55). С. 16–22. URL: https://surli.cc/ifwwzy (дата звернення: 20.06.2025).

16. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 16–26.

17. Эн. Водка и пьянство. *Екатеринославские губернские ведомости*. 1897. С. 2–3.

18. Ярышкин А. К деятельности одесского общества для борьбы с пьянством. *Новороссийский телеграф*. 1896. № 6949. С. 2.

19. Яшин В. О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 30–43.

20. N. Наш кабак. *Екатеринославские губернские ведомости*. 1894. № 215. С. 3–4.

Bilivnenko S. M., Petrova K. A. PUBLIC PERCEPTIONS OF THE JEWISH INNKEEPER ON THE PAGES OF SOUTHERN UKRAINIAN PERIODICALS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes the image of the Jewish innkeeper as represented in Southern Ukrainian periodicals of the second half of the 19th and the early 20th centuries. This issue is examined in the context of the formation of interethnic stereotypes and the information policy of the Russian Empire. Special attention is paid to the specific mechanisms through which public opinion was shaped via official and private periodicals operating in the territory of Southern Ukraine.

A comprehensive analysis of the source base is conducted, including materials from such publications as "Novorossiysky Telegraf", "Odesskiye Novosti", "Ekaterinoslavskie Gubernskie Vedomosti", and "Yug". It is revealed that, despite the relatively small number of references to Jewish innkeepers in the total volume of publications, these particular reports carried heightened emotional content and reproduced consistent stereotypical narratives. These publications played a key role in forming a public perception of the Jew as the main culprit behind the moral and economic decline of the peasantry. The article demonstrates that these narratives had both deep historical roots (antisemitic prejudices embedded in folklore and religious beliefs) and served as a tool of imperial policy-particularly in the context of implementing the state alcohol monopoly. As part of its information campaign accompanying alcohol reform, the state actively exploited the image of the Jewish innkeeper as a "convenient enemy" allegedly responsible for the spread of alcoholism, which allowed the authorities to position themselves as liberators.

In conclusion, the image of the Jewish innkeeper is shown to be the product of a combination of historical stereotypes, socio-economic conflict, and manipulative information policy. The study contributes to the understanding of mechanisms for constructing the image of the "Other" in the imperial-era Ukrainian press and deepens knowledge of the function of ethnic representations in the mass consciousness of the late 19th and early 20th centuries.

Key words: *Jew, innkeeper, Southern Ukraine, state alcohol monopoly, periodicals.*

УДК 352.075(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.36

Котельницький Н. А.
ЗВО «Університет трансформації майбутнього»

ПУБЛІЦИСТИКА П. ЧЕРВІНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (70–80 РР. XIX СТ.)

У статті досліджені публіцистичні твори члена опозиційної аристократичної фронди північної України – Петра Петровича Червінського (1849–1931). З'ясовано, що публічний епістолярій має виключну цінність з точки зору розуміння та осмислення ідеологічних імперативів П. Червінського як одного з співавторів соціально-економічної програми опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, оскільки публікаційна активність діяча припала саме на період його подвижницької праці у статистичному бюро Чернігівської губернської земської управи та його фактичного входження до складу земської ліберальної партії регіону. На шпальтах газети «Неделя» П. Червінський опублікував комплекс нарисів, у яких оприлюднив свою візію головних проблем розвитку суспільства та держави, закликавши інтелігенцію до зближення з абсолютною більшістю населення держави – селянським станом, шляхом служіння його інтересам та поєднання високих духовних принципів селян з науковими знаннями західного просвітництва. Член опозиційної аристократичної фронди краю публічно засуджував недалекоглядну національну політику російського самодержавства, зокрема репресивне законодавство та заходи проти українства, закликаючи корону Романових повернутись до минулих практик залучення політичних еліт етнічно неросійських окраїн імперії до процедур управління державою. П. Червінський проілюстрував не тільки специфіку Чернігівської губернії у господарчому, національному та соціальному аспектах, але й дослідив передумови, причини та основні алгоритми міграції селянства регіону з метою додаткових заробітків відхожими промислами і середній рівень сезонних доходів найманих працівників. Система поглядів, викладена П. Червінським у його публіцистичному епістолярію багато у чому гармонійно поєднувалася з імперативами земського лібералізму краю, а тому зовсім не випадково прихильник ліберального народництва став членом опозиційної аристократичної фронди.

Ключові слова: *П. Червінський, публіцистика, земський ліберальний рух, газета «Неделя», північна Україна.*

Постановка проблеми. Земський ліберальний рух північної України належить до малодосліджених сторінок вітчизняної історії. З огляду на цю обставину публічна репрезентація та вивчення історичних джерел по цій проблематиці залишається актуальним завданням української історіографії. Красномовним підтвердженням цього сміливо можна назвати творчий спадок відомого ученого у галузі статистики та економічної географії, прихильника ідеології ліберального народництва, співавтора соціальної та економічної програми земської ліберальної партії Північного Лівобережжя – Петра Петровича Червінського (1849–1931).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На превеликий жаль, слід констатувати факт того, що постать П. Червінського, його життя, діяльність та творчий спадок комплексно не досліджені в українській науці. Можна навести лише кілька наукових статей, де фрагментарно та епізодично згадується подвижницька праця ученого у сфері земського самоврядування та статистичної науки [1]. Зважаючи на те, що у згаданих публікаціях не були вивчені авторські публіцистичні твори П. Червінського, вважаємо дуже своєчасним та актуальним здійснити лаконічний аналіз вказаних праць, оскільки творчий спадок науковця яскраво відображає імперативи соціально-економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України другої половини XIX ст.

Постановка завдання. Метою публікації є контент-аналіз основних публіцистичних праць члена опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя – П.Червінського.

Виклад основного матеріалу. Активна публіцистична діяльність П. Червінського припала

на період, коли Петро Петрович став найманим службовцем Чернігівського губернського земства і поповнив ряди створеної статистичної служби Чернігівської губернської земської управи. Головною публічною трибуною для дописів члена ліберальної партії стала газета «Неделя», яка видавалась відомим інтелектуалом П. Гайдебуровим. Проаналізуємо контент опублікованих авторських робіт П. Червінського.

Однією з перших робіт стала стаття «Теория подбора и обществоведение», у якій П.Червінський спробував подати свою візію безпосереднього прояву філософії дарвінізму у людському суспільстві. Автор у цілому погодився з генеральною тезою вчення про те, що живі організми ведуть постійну боротьбу за виживання, шляхом пристосування та адаптації до пропонованих умов. Екстраполюючи вказану доктрину на соціум людей, Петро Петрович був переконаний, що у ньому відбувається абсолютно те саме.

Однак, П. Червінський вважав, що у людей вказана боротьба відбувається у царині економічної діяльності. На відміну від боротьби ідеалістів минулого за краще життя людства, коли великі інтелектуали не могли пристосуватись до пануючих умов у силу повної невідповідності своєї особистості до суспільних трендів, арена економічної боротьби виглядала дещо інакше.

Ліберал констатував, що фінансово бідна особа ніколи не зможе навіть вступити у боротьбу з заможною персоною, оскільки це колосально різні соціальні світи. Але, коли мова йде про двох людей з приблизно однаковими показниками економічного благополуччя, то тут багато чого залежить від рівня розвитку товарного виробництва як барометру капіталізму та показників прогресу світової економіки. Як тільки в одній частині світового ринку відбувається будь-який ексцес, відразу ж в іншій можна побачити або позитивні, або негативні наслідки: частина ринку отримує вигоду чи збитки від обставин. Саме тут і проявляється головний імператив дарвінізму на ґрунті економічної боротьби за виживання: хто зміг адаптуватись, поставити на перше місце власну егоїстичну мету, відмовитись від моральних та етичних принципів – той й отримує найбільшу вигоду з ситуації. У гуманітарній сфері відбуваються приблизно схожі речі, проте тут найбільше значення мають явища лобізму, особистих зв'язків та впливів, на прикладі тієї ж медичної галузі, коли комерційний цинізм безпосередньо диктує принцип – «чим більше хворих, тим більше пацієнтів, тим більший заробіток», включаючи доходи ритуальних служб [2, стб. 335–339].

Продовжуючи свої історіософські роздуми над проблемою пошуку кращих моделей розвитку людського суспільства, П. Червінський у наступній роботі «Типы народного хозяйства», у цілому підтримуючи набираючі тоді популярність наукові праці К. Маркса, погоджувався з доктринальним висновком про те, що причиною будь-яких змін у суспільному устрої держав є фундаментальні перетворення економічної моделі країни, які, у свою чергу, диктують модернізацію та перетворення як громадського, так і культурно-духовного життя. Автор, на яскравих історичних прикладах Стародавнього Риму та феодальної Європи, показав зміни соціально-політичних та економічних парадигм функціонування відповідних держав та суспільств, акцентуючи увагу на тому, що радикальна зміна економічної моделі – з приватного, особистого на товарне, капіталістичне господарство, неодмінно вела до політичних та соціальних трансформацій.

Що стосується Російської імперії, то П. Червінський цілком справедливо констатував, що економіка країни після скасування рабовласницького ладу є перехідною, що являє собою велику економічну проблему, адже держава остаточно не визначилась з типом господарчої моделі майбутнього. Однак, від вважав, що її повноцінний перехід на капіталістичні рейки можливий лише за умов, коли капітал і праця будуть органічно поєднані у тій же галузі сільськогосподарського виробництва. У цьому контексті, на даному етапі, він не був прихильником американської моделі дрібного аграрного фермерства. На переконання П. Червінського, якщо верховна влада не визначиться з майбутньою економічною моделлю, більшість селянства залишиться без власних земельних наділів у силу банальної відсутності обігових ресурсів, остаточно мігрує до міст і поповнить ряди новоутвореного пролетаріату, тим самим створивши усі умови для великого товарного індустріального виробництва [3, стб. 349–357].

У праці «Наша национальная особенность» П. Червінський виклав своє концептуальне бачення соціально-економічного розвитку Російської імперії, акцентуючи увагу на тому, що країна має свої специфічні особливості на рівні культури та менталітету, а тому повинна йти своїм, самобутнім шляхом, нікого не копіюючи. Здійснивши майстерний порівняльний аналіз еволюції держави та суспільства у Західній цивілізації та Росії, П. Червінський робив висновок, що у Російські імперії, у силу її історії, у чистому виді не існувало тих ступенів розвитку, які мали місце у Європі, вони не склалися цивілізаційно та інституційно.

Європейський континент пройшов шлях від поміщицького землеволодіння; появи фундаменту у вигляді міст, формування класичних суспільних станів аристократії, духовенства, міщанства та буржуазії; принципово важливого фактору – появи системи місцевого самоврядування та парламентаризму, себто делегування представницьких повноважень та виборного мандату від імені більшості населення і до кристалізації середовища пролетаріату з відповідною інфраструктурою індустріального виробництва.

У Російській імперії головною верствою населення протягом століть було селянство, яке функціонувало у формі общини. Дворянство, духовенство і міщанство завжди залежали від самодержавної влади, а тому не являли собою автономного, самодостатнього суспільного стану. Головним було ж те, що селянське господарство як у Московії, так й у Російській імперії хоч і перебувало у межах общини, але, на відміну від Західної цивілізації, було особистим, а не товарним, себто капіталістичним. Відтак, на думку П. Червінського, жодне копіювання західноєвропейського досвіду та практик Російській імперії не допоможе. В економічному відношенні країна має спиратися на общинний устрій селянського стану, а не на міста, де переважають капіталістичні тенденції [4, стб. 1009–1019].

У статті «Отчего безжизненна наша литература» П. Червінський, уточнюючи свою позицію, висловлену у попередніх публікаціях, висловив цікаву думку про те, що процеси «європеїзації» або «вестернізації» Російської держави, які здійснювалися волею верховної влади, супроводжувався як багатьма позитивними аспектами, так і негативними моментами. До негативів він відносив запозичене з Європи закріпачення селянства та формальне копіювання європейських практик у справі функціонування суспільства та держави. Автор вважав, що це було нераціонально, оскільки на відміну від європейського континенту, де флагманом буржуазних відносин стали численні міста, а у селах проживали лише латифундисти-власники та закріпачені селяни, у Російській імперії основою країни було саме село, з абсолютною більшістю населення – селянством, яке проживало в умовах общини, але перебувало у повній залежності від рабовласників. Саме ця принципова обставина колосально ускладнювала процес швидкого переходу аграрного сектору економіки держави на капіталістичні основи. П. Червінський закликав інтелігенцію звернути на цей фактор прискіпливу увагу і знайти нові підходи до осмислення соціальної та економічної дійсності пореформеної провінції Російської імперії [5, стб. 1427–1433].

У полемічній записці «От себя или от деревни» П. Червінський, відповідаючи на закиди своїх візаві зауважив, що загальноімперська культура, у тому числі – література, тільки тоді будуть мати національний характер, коли збережуть у собі непідробну самобутність та морально-етичні пріоритети, які притаманні східнослов'янському селянину і які виявляються у повсякденному побуті абсолютної більшості населення держави. Автор визнавав, що, скажімо, російські родинні звичаї є доволі авторитарними і не виключать використання фізичних методів впливу щодо дітей та молоді. Однак, при усіх цих негативах, запозичення чи копіювання прикладів культури країн Західної цивілізації, наприклад традицій виховання з США, з точки зору автора є непродуктивним, оскільки не стимулює розвитку вітчизняної культури. П. Червінський вважав, що західний стиль виховання молодого покоління у Російській імперії поглиблює й так велику соціальну прірву між суспільними станами країни, що в умовах пореформеного часу є невиправданим.

Він висловив дуже цікаву і з нашої точки зору симптоматичну думку про те, що саме менталітет селянства, його духовні першооснови, «патріархальність» мислення не дозволили повноцінно імплантувати принципи ринкової економіки й товарного господарства у сільськогосподарське виробництво у пореформений період, що, на його погляд, було не так вже й погано, оскільки традиційна селянська община зберегла у цілому імперативи свого функціонування: ідеали людяності не програли повністю економічному егоїзму. Інтелігенцію П. Червінський вважав найближчим партнером селянства, який не був їх соціальним антиподом у силу фінансово-матеріального становища, органічно доповнював моральні чесноти селянства ґрунтовними науковими знаннями, тим самим багато у чому замінивши панівні стани суспільства в оточенні найбільшої верстви населення [6, стб. 61–64].

У статті «Интеллигенция и деревня» П. Червінський, продовжуючи полемізувати зі своїми опонентами, наголошував на тому, що він жодним чином не протиставляє у своїх роботах досягнення Західної цивілізації, які використовує абсолютна більшість населення Російської імперії і не закликає відмовлятися від них на користь російської самобутності. Але, що стосується духовної культури, абсолютній більшості панівних станів

держави є чому повчитися у селянства, у якого, на переконання автора, залишилось набагато більше совісті, моралі та етики. Критикуючи соціум інтелігенції, у тому числі провінційної, П. Червінський амбітно заявив, що вона дистанціюється від селянства, живе у своєму світі інтелектуалізму, при цьому зовсім мало приділяючи уваги практичним аспектам зближення на господарчому рівні з селянством. Автор навіть дорікнув згаданому середовищу тим, що у процесі своїх заробітків на життя фаховою діяльністю інтелігенти віддавали перевагу своїм фінансовим інтересам, а не високим ідеям допомоги колишнім рабам.

П. Червінський стверджував, що характерними рисами інтелігенції стали міщанство та кріпосницькі рудименти, адже соціальним джерелом для поповнення середовища інтелектуалів стали збанкрутіле дрібне та середнє дворянство, духовенство, чиновництво. У вказаного конгломерату науково-теоретична мораль та етика поєднувалася з життєво придбаними та вихованими імперативами соціальних відносин. Результатом цих метаморфоз стала відмова інтелігенції від сповідування традиційних норм російської культури, але на глибинному, рефлексивному рівні, у відносинах з селянством проявлялися саме інтенції соціальної переваги.

Завершуючи, автор відзначив, що виходом з ситуації є політика компромісу інтелігенції: інтелектуали повинні доповнити селянську духовність здобутими спеціальними знаннями, які вони отримали з джерел просвітництва Західної цивілізації. Цей синтез і нейтралізує певну соціальну відчуженість між вказаними соціальними верствами [7, стб. 316–320].

У дописі «Нашим критикам», полемізуючи з відомим інтелектуалом того часу – М. Михайловським, який звинуватив газету «Неделя» та особисто П. Червінського у неповазі до минулих традицій країни через попередні публікації, Петро Петрович зауважив, що мова йде про висловлене твердження щодо того, що в епоху Великих реформ у Російській імперії морально-етичні чесноти як цінності людства були з великим успіхом були замінені на імперативи суспільних ідеалів. М. Михайловський вважав таку позицію П. Червінського зневажливою по відношенню до яскравої плеяди суспільних діячів 50–60 рр. XIX ст., які принесли державі подих свободи. П. Червінський був змушений пояснити, що оскільки на відміну від Західної цивілізації, де основою населення є професійний пролетаріат, у Російській імперії абсолютну більшість складає селянство, а відтак фундаментом економіки є аграрний сектор, то він не має підстав відмовлятися від свого твердження, адже характерною ознакою менталітету селянства імперії є домінанта загальнолюдських пріоритетів [8, стб. 1118–1131].

Після резонансного закриття статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи і втрати непогано оплачуваної посади найманого земського службовця, П. Червінський на шпальтах газети «Неделя» проінформував прогресивну громадськість Російської імперії про згадану подію.

П. Червінський дуже яскраво та красномовно розповів про те, що земські зібрання складались з трьох нерівноцінних частин депутатів: невеликої групи переконаних консерваторів – реакціонерів, великих латифундистів; малої кількості прогресивних, високоосвічених гласних, які усвідомлювали значення своєї діяльності та більшості зборів – великої групи дуже посередніх персон дворянського походження, для якої земська діяльність була лише засобом вирішення окремих практичних питань. Саме остання група депутатів й стала ініціатором закриття статистичного бюро.

Земська статистична служба у рекордно оперативні терміни досягла колосальних подвижницьких результатів, які мали революційних характер для економіки краю, особливо у справі формування соціально справедливої податкової системи. Бюро на початку свого функціонування спромоглося видати два томи своїх праць. Експедиційна форма роботи бюро у повітах та волостях, його описово-географічна наукова методологія публічно демонстрували глибину несправедливості соціальної та економічної моделі Російської імперії, що, звісно, категорично не влаштовувало панівні стани суспільства.

П. Червінський наголосив на тому, що члени бюро та їх помічники зробили помилку у своїй діяльності: необхідно було скликати спеціалізований, профільний з'їзд статистиків у Чернігові, який би надав неупереджену, експертну оцінку широкомасштабній роботі земських службовців. Однак, важливість цього кроку була недооцінена, перші результати праці бюро було винесено на обговорення і затвердження губернського земства, де панувала консервативна частина нобілітету краю [9, стб. 323–329].

П. Червінський достатньо детально описав події у Чернігівському губернському земстві навколо процесу розгляду перших результатів діяльності земських службовців і відзначив, що головною причиною закриття статистичної служби було принципове небажання більшості

земського зібрання того, щоб громадськість регіону дізналась справжню правду про соціальне та економічне становище абсолютної більшості населення країни – селянського стану та численні корупційні махінації за участю домінуючих верств суспільства, наприклад – у сфері розмежування земельного фонду губернії [10, стб. 358–363].

В огляді «Три программы для изучения общины» П. Червінський констатував, що звільнення селянства від рабства так і не призвело до встановлення уніфікованої системи селянського господарства: в етнічно російських губерніях імперії, де панувала община – залишилось усе без змін; там де домінувала надільна, великою мірою приватна система господарювання, у неросійських окраїнах Російської імперії, зокрема українських губерніях, хоч і залишилась стара система, але вона поступово еволюціонувала у бік прогресу. Автор зазначив, що більшість селянства залишилась вірною общинній формі. Розглянувши наявні на момент 1878р. три існуючі у державі програми для вивчення селянської общини, П. Червінський прийшов до висновку, що жодна з них не вирішує комплексу проблем, які постали перед общинним селянським ладом. Він висловив думку, що потрібно творчо поєднати усі три програми, узявши від кожної найбільш корисні і потрібні імперативи.

Петро Петрович заявив, що вивчення селянської общини призведе не тільки до всебічного пізнання її культури, а й до розуміння принципів функціонування та господарювання. Автор наполягав, що необхідно всебічно вивчати не тільки форми існування общини, а й стан її економічного благополуччя. Це потрібно робити не формальним методом анкетування населення, а шляхом відрядження фахових спеціалістів у кожний населений пункт волості та повіту, з метою дослідження побуту населення. На другому етапі, використовуючи метод економічного порівняння, необхідно буде співвставити результати господарчого прогресу та еволюції при общинній і приватній організації селянських громад, що призведе до вагомих наукових узагальнень та кристалізації відповідних економічних тенденцій, які стануть маркерами для формування та проведення соціальної політики [11, стб. 1164–1175].

У серії ескізів «Провинциальные наброски» П. Червінський критикував внутрішню політику російського абсолютизму, зокрема на території українських губерній. Наприклад, публіцист засуджував практику навішування владою суб'єктивних персональних ярликів та ідеологічних «кліше» прогресивним діячам у провінції, діяльність яких не проходила у руслі, «потрібному» регіональному чиновництву. Ліберал звернув особливу увагу на інструктивні розпорядження центральних відомств Російської імперії волосним органам влади у провінції щодо заборони традиційних форм функціонування громад та народних звичаїв, зокрема – української молоді. Прямо натякаючи на антиукраїнську політику російської монархії, перспективу звинувачення населення у «малоросійському сепаратизмі», П. Червінський принципово засуджував подібні практики, оскільки, на його переконання, йшлося про форми існування та життєдіяльності селянських общин [12, стб. 1530–1533].

Петро Петрович сміливо заявляв, що влада Російської імперії проводить недалекоглядну національну політику, коли «не помічає» ювілеїв славетних діячів української культури, наприклад Г. Квітки-Основ'яненко, жодним чином не допомагає у проведенні заходів на їх честь, але у той же час сприяє поширенню усього етнічно російського. Ліберал навіть сміливо наголосив, що українське слово було позбавлене «громадського права», тим самим натякаючи на антиукраїнське репресивне законодавство корони Романових у формі Валуєвського циркуляру та Емського акту. П. Червінський відзначив, що влада не знає ні мови, ні культури своїх підданих, а це розширює й так глибоку прірву між населенням та патриціатом держави. Автор навів приклади з практики судових процесів в українських губерніях Російської імперії, коли у силу незнання української мови, судді та апарат судових інститутів не розумів суті справ, які розглядалися.

Член опозиційної фронди зазначив, що так ситуація призведе до суспільних ексцесів та катаклізмів і нагадав, що ще з часів імператора Петра І від національних окраїн імперії, у тому числі так званої «Малоросії», формувались спеціальні депутації до Санкт-Петербургу з представників національного правлячого класу, які мали дорадчо-консультативний статус, з метою надання верховній владі пропозицій щодо управління відповідними територіями. П. Червінський вказував, що влада повинна змінити свою політику, піти на компроміс і надати представницькі функції національним окраїнам, інакше у державі буде панувати свавілля та хаос [13, стб. 1640–1644].

Коментуючи економічні негаразди на території колонізованого українством «Дикого Поля», яке було штучно названо князем Г. Потьомкіним «Новоросією» та корпоративні конфлікти у вищих

учбових закладах Лівобережної, Слобідської та Південної України, П. Червінський зауважив, що тільки некомпетентність влади, рудименти кріпосного мислення, які ще залишилися у суспільній свідомості населення, могли призвести до таких наслідків. Нездатність регіональної бюрократії вирішувати господарські проблеми та боротися зі стихійними лихами; проблемне відомче розподілення вузів щодо підпорядкування, сформували управлінську кризу, що, у свою чергу, надало підстави суспільству для відповідних критичних оцінок влади, тим більше в умовах таких багатих на природні ресурси територій [14, стб. 1720–1725].

У статті «На что надеяться?» П. Червінський, коментуючи суспільну атмосферу у Російській імперії, яка склалася в умовах катастрофічного поширення терористичного екстремізму, який застосувала у якості політичного інструменту боротьби радикальна течія у визвольному русі, представлена революціонерами-народниками зауважив, що однієї зміни внутрішньополітичного курсу верховної влади буде замало. Для зміни ситуації необхідно досягти суттєвого поліпшення економічного становища більшості населення. Лише за таких умов пропаганда революціонерів почне втрачати свою привабливість. Що ж стосується намагань ототожнити радикальних народників з лібералами, які вже мали місце, то, на думку автора, ні у влади, ні у реакційної частини суспільства з цього нічого не вийде, оскільки кінцеві ідеали та мета боротьби цих двох різних течій у визвольному русі були різними [15, стб. 1647–1653].

У дослідженні «Экономические скитания», опублікованому на сторінках відомого часопису «Отечественные записки», П. Червінський, використовуючи подвижницькі досягнення статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи, детально розповів громадськості Російської імперії про передумови, причини та алгоритм міграції селянства Чернігівської губернії для заробітку відхожими промислами на території південної України. Ліберал переконливо показав, що Чернігівську губернію умовно можна поділити на три частини: південну, де переважають чорноземи, а отже присутні добрі умови для землеробства; перехідну, де якість земельного фонду мінімально прийнятна; північну, де переважають піщані грунти, що абсолютно не сприяє землеробству.

Етнічний та соціальний склад населення губернії корелювався з вказаними трьома частинами: 1. використовуючи імперську термінологію, на півдні більшість складали так звані «малороси», себто українці, які у соціальному відношенні репрезентували або «малоросійське козацтво», або державне селянство, тобто так чи інакше частину селянського стану, яка не була у кріпосній залежності, була особисто вільною і дуже добре пам'ятала історичне минуле, коли українські землі мали свою державність; 2. у перехідній частині переважали також «малороси», але тут вже були прояви симбіозу населення, більшість якого складали колишні кріпосні селяни; у містах абсолютну більшість складали представники єврейського етносу, які займались торгівлею, ремеслами та комерційними операціями; 3. на півночі губернії ситуація була принципово іншою: серед населення абсолютно переважали етнічні росіяни, так звані «великороси» та литвини, або «білоруси», які останніми у Чернігівській губернії вийшли з рабства. Цілком зрозуміло, що згадані фактори обумовлювали глибину та кількісні показники міграції населення на заробітки, які відбувались два рази на рік і тривали або до початку землеробських робіт на селі, або після їх завершення.

П. Червінський показав, що головною причиною міграції селянства на сезонні заробітки був катастрофічний стан економічного благополуччя найбільшої верстви населення, безпосередньо пов'язаний з питаннями якості та прибутковості земельних наділів колишніх кріпосних, які не давали прийнятних умов для мінімального забезпечення життєдіяльності більшості селянства. Причому, статистичні обстеження яскраво підтверджували наступну динаміку процесів: на півдні губернії була найменша кількість сезонних мігрантів; у центральній та особливо північній частині – як мінімум 1/3 населення, у приблизній кількості – 100 тисяч чоловік регулярно, які два рази на рік йшли на заробітки, що юридично підтверджувалося величиною виданих волосними органами влади тимчасових паспортів, необхідних для пересування по території Російської імперії [16, с. 417–456].

Достатньо детально проілюструвавши основні види відхожих промислів селянства, наприклад найману працю на індустріальних виробництвах та південних аграрних латифундіях, у тому числі на цукрових заводах; дрібній торгівлі у різних губерніях; найманій праці на річковому флоті; наданні транспортних послуг, П. Червінський прийшов до висновку, що середній заробіток одного чоловіка складав приблизно 20–25 рублів. Однак, колосально несправедлива система опосередкованого оподаткування у Російській імперії забирала у сезонних робітників як мінімум чверть заробітку й у підсумку у селянства залишалося

на руках не більше 15 рублів. Хоча такий показник був не самим гіршим по країні, але важкі умови праці, наявність кастового відношення до найманців від тих же іноземних колоністів на півдні України та прояви несправедливості в оплаті зусиль, робили працю селянства як фізично, так і морально виснажливою.

Автор наголошував на потребі зібрання не тільки якісної інформації щодо відхожих промислів, але й особливо кількісної, оскільки саме такий підхід дозволить почати вивчення проблеми формування сімейних бюджетів селянських родин, що є одним з показників економічного благополуччя населення [17, с. 71–116]. Від себе додамо, що вказане дослідження П. Червінського є дуже цікавим першоджерелом, оскільки містить у собі не зафіксовані в інших свідченнях тексти юридичних договорів про найм працівників, у тому числі – єврейськими посередниками, вельми самобутні спостереження тощо.

Тимчасово втративши посаду найманого службовця у статистичному бюро Чернігівської губернської земської управи, П. Червінський відійшов від активної публіцистичної діяльності. Цю метаморфозу, з нашої точки зору, можна пояснити двома обставинами.

По-перше, починаючи з 80 рр. XIX ст. Петро Петрович з системною регулярністю обирався населенням Північного Лівобережжя депутатом Городнянського повітового та Чернігівського губернського земського зібрань, які, у свою чергу, обирали його на оплачувані посади у виконавчих органах земських інститутів. Це, безперечно, свідчило про велику ступінь довіри провінційного соціуму до діяча. Відтак, без куска хліба він не залишився, тим більше що у 1881р. відновило свою діяльність статистичне відділення Чернігівського губернського земства, де він знову обійняв оплачувану посаду найманого статистика. До речі, саме у цей період П. Червінський опублікував вагому роботу з методології статистичних обстежень землеробства [18] та став одним з співавторів і редакторів унікальної колективної подвижницької праці земської статистичної служби Чернігівського губернського земства [19].

По-друге, П. Червінський як симпатик ліберального, або легального народництва у цей історичний період віддав перевагу реалізації політики «малих справ» на користь селянства, яка мала на меті всебічне та широкомасштабне підвищення економічного та культурного рівня селянства як фундаментальної основи держави [20, с. 37].

Саме у цьому контексті, на наш погляд, і слід сприймати входження та фактичне членство П. Червінського у земській ліберальній партії північної України аж до переїзду ученого до Санкт-Петербурга на роботу до центральних урядових відомств у силу політичного розгрому та репресій проти опозиційної аристократичної фронди. Цілком очевидно, що у силу ідеологічних переконань, тимчасове перебування П. Червінського у лавах земської опозиції регіону було політичним розрахунком, а верховна влада, гідно оцінивши перспективного науковця, зробила йому привабливу пропозицію, яку він прийняв.

Тим не менше, наприкінці свого перебування на території Лівобережної України, П. Червінський, перебуваючи на посаді голови Чернігівської губернської земської управи, опублікував ще одну важливу працю для земського господарства, яка була присвячена методології аудиту, обліку та фіскалізації податкових боргів по внескам у системі земського страхування.

На початку роботи П. Червінський зауважив, що головною проблемою є відсутність кореляції між звітністю у страховій системі від різних інститутів місцевого самоврядування. Волосні органи управління не мали бажання займатися цими питаннями, а тому передавали їх на рівень сільського самоврядування, яке декларувало параметри лише у річних показниках. Згідно існуючої звітності заборгованості юридично не було, а отже ніхто не збирався ліквідовувати її фактично. Інша проблема полягала у заплутаному механізмі обліку та аудиту страхових фінансів: хоча у волосних правліннях існували дані по кожному платнику внесків, але загальна звітність готувалась у межах цілого населеного пункту по окремим групам селянської верстви. Оскільки звітність була річною, то інформація за попередні періоди туди не вносилась. У результаті, комплекс звітної документації не давав жодних уявлень про осіб-боржників, стан їх рахунків та консолідовану суму заборгованості.

Оскільки згідно ухваленого Положення про взаємне земське страхування передбачалось фіскалізувати борги шляхом використання інструменту кругової поруки у волості, П. Червінський запропонував доручити повітовим земським управам прискіпливо та всебічно вивчити вказану проблематику, ідентифікувати суми існуючих заборгованостей, надати відповідну інформацію волосним правлінням та вимагати від них провести фіскалізацію, використовуючи методи кругової поруки у сільському середовищі.

Автор наголосив, що особливо важливо верифікувати показники заборгованостей між повітовими та губернською земською управами, тим самим кристалізувавши загальну картину. З метою належного нагляду та уникнення можливих корупційних ексцесів, усі процедури повинні контролюватися службовцями Чернігівської губернської земської управи. У разі, якщо виконавчим земським органам не буде вистачати працівників, потрібно запрошувати на роботу найманих службовців. Головною метою є з'ясування не лише точної інформації по податковим боргам за страховими внесками, а й вироблення виконавчими органами єдиної системи обліку та аудиту комплексу звітної фінансової документації [21, с. 161–168].

Висновки. Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що публіцистика П. Червінського є важливим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70–80 рр. XIX ст. Публікаційна активність Петра Петровича припала саме на період подвижницької праці у статистичному бюро Чернігівської губернської земської управи та його фактичного входження до складу земської ліберальної партії Північного Лівобережжя. Відтак, його публічний епістолярій має виключну цінність з точки зору розуміння та осмислення ідеологічних імперативів П. Червінського як одного з співавторів соціально-економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України.

На шпальтах газети «Неделя» П. Червінський опублікував комплекс нарисів, у яких оприлюднив свою візію головних проблем розвитку суспільства та держави. Будучи прихильником ідей ліберального, легального народництва та симпатизуючи економічній філософії К. Маркса, П. Червінський виявив свою солідарність з основами теорії соціал-дарвінізму. Автор констатував, що після скасування рабовласницького ладу у Російській імперії верховна влада не визначилася з соціально-економічною моделлю побудови суспільства, а тому монархія Романових являє собою перехідну економіку.

Оскільки провідним суспільним станом у Російській імперії було селянство, а у ході історичного процесу, на відміну від Західної цивілізації, на території корони так і не сформувалися класичні західні соціально-політичні інститути, але був запозичений негатив – закріпачення селянства, який завадив швидкому переходу аграрного сектору економіки до капіталістичних відносин, П. Червінський вважав, що Російська імперія не повинна копіювати досвід європейського континенту, а йти своїм, самобутнім шляхом, керуючись імперативами духовної культури та патріархального менталітету селянства, спираючись на його общинний устрій. Діяч закликав інтелігенцію до зближення з абсолютною більшістю населення держави – селянським станом, шляхом служіння його інтересам та поєднання високих духовних принципів селян з науковими знаннями західного просвітництва, якими володіли та оперували репрезентанти інтелігенції.

У контексті закриття статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи, П. Червінський зазначив, що однією з головних помилок земських статистиків була відмова від скликання спеціалізованого статистичного з'їзду, який би надав неупереджену, експертну оцінку подвижницьким зусиллям земської статистичної служби. Недооцінка цього кроку стала однією з причин тимчасового закриття статистичного бюро Чернігівського губернського земства.

Стосовно проблем економічного вивчення селянської общини П. Червінський відзначав, що принципово необхідно досліджувати економічні явища шляхом експедиційної форми роботи, порівнювати розвиток общинного землеволодіння з поступом приватних господарств, тим самим отримавши суттєві підстави для формування основ соціальної політики у провінції.

Член опозиційної аристократичної фронди публічно засуджував недалекоглядну національну політику російського самодержавства, зокрема репресивне законодавство та заходи проти українства, закликаючи корону Романових повернутись до минулих практик залучення політичних еліт етнічно неросійських окраїн імперії до процедур управління державою. П. Червінський попереджав російський абсолютизм про високу ймовірність суспільних ексцесів та катаклізмів, якщо державна політика у цій сфері не зміниться.

Проблему революційного тероризму у Російській імперії П. Червінський пропонував вирішувати як значним підвищенням економічного благополуччя найбільшої верстви населення – селянства, так і ліквідацією некомпетентності у соціумі державних службовців.

У своїй фундаментальній праці «Экономические скитания» П. Червінський проілюстрував не тільки специфіку Чернігівської губернії у господарчому, національному та соціальному аспектах, але й дослідив передумови, причини та основні алгоритми міграції селянства регіону з метою додаткових заробітків відхожими промислами і середній рівень сезонних доходів найманих працівників.

У профільній роботі, присвяченій податковій заборгованості по внескам у системі земського страхування, П. Червінський запропонував передати проблему для вирішення повітовим та губернській земським управам, які, виконуючи ухвалені інструктивні норми у галузі, зможуть нейтралізувати корупційні ризики, зібрати комплекс усієї необхідної інформації та вимагати від органів волосного управління ліквідації проблеми шляхом використання інструментів кругової поруки у селянському середовищі.

У цілому можемо констатувати, що система поглядів, викладена П. Червінським у його публіцистичних творах багато у чому гармонійно поєднувалася з імперативами земського лібералізму північної України, а тому зовсім не випадково прихильник ліберального народництва став членом опозиційної аристократичної фронди краю.

Список літератури:

1. Галицька Е. Пам'яті земських статистиків. *Статистика України*. 2019. № 4. С. 136–138; Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 49–65; Дорошок Н. Структура та кадровий склад статистичної служби при Чернігівському земстві (друга половина XIX – початок XXст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Випуск 134. С.58–62.
2. Червинский П. Теория подбора и обществоведение. *Неделя*. 1875. № 9. Стб. 335–339.
3. Червинский П. Типы народного хазяйства. *Неделя*. 1875. № 11. Стб. 349–357.
4. Червинский П. Наша национальная особенность. *Неделя*. 1875. № 31. Стб. 1009–1019.
5. Червинский П. Отчего безжизненна наша литература?. *Неделя*. 1875. № 44. Стб. 1427–1433.
6. Червинский П. От себя или от деревни? *Неделя*. 1876. № 2. Стб. 61–64.
7. Червинский П. Интеллигенция и деревня. *Неделя*. 1876. № 9–10. Стб. 316–320.
8. Червинский П. Нашим критикам. *Неделя*. 1876. № 34–35. Стб. 1118–1131.
9. Червинский П. Как в Чернигове «закрывали статистику». *Неделя*. 1878. № 10. Стб. 323–329.
10. Червинский П. Как в Чернигове «закрывали статистику». *Неделя*. 1878. № 11. Стб. 358–363.
11. Червинский П. Три программы для изучения общины. *Неделя*. 1878. № 36. Стб. 1164–1175.
12. Червинский П. Провинциальные наброски. *Неделя*. 1878. № 46. Стб. 1530–1533.
13. Червинский П. Провинциальные наброски. *Неделя*. 1878. № 49. Стб. 1640–1644.
14. Червинский П. Провинциальные наброски. *Неделя*. 1878. № 51. Стб. 1720–1725.
15. Червинский П. На что надеяться? *Неделя*. 1880. № 50. Стб. 1647–1653.
16. Червинский П. Экономические скитания. *Отечественные записки*.1880. № 6. С. 417–456.
17. Червинский П. Экономические скитання. *Отечественные записки*. 1880. № 7. С. 71–116.
18. Червинский П. Объяснения к земледельческим программам. *Земский сборник Черниговской губернии.* Чернигов: Земская типография, 1881. № 1–4. С. 1–68.
19. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Чернигов – Киев – Одесса. 1877–1887. У 15 томах.
20. Мокшин Г. Идейная эволюция легального народничества во второй половине XIX – начале XX вв. Автореферат дисс. … докт. ист. наук. Саратов, 2010. 43 с.
21. Червинский П. Способ выяснения и взыскания страховой недоимки. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, 1890. № 8. С. 161–168.

Kotelnytskyi N. A. P. CHERVINSKY'S PUBLICISTICS AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN NORTHERN LEFT-BANK UKRAINE (70–80s of the 19th century)

The article examines the journalistic works of a member of the opposition aristocratic front of northern Ukraine – Petro Petrovich Chervinsky (1849–1931). It is found that the public epistolary is of exceptional value from the point of view of understanding and comprehending the ideological imperatives of P. Chervinsky as one of the co-authors of the socio-economic program of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank, since the publication activity of the figure fell precisely on the period of his ascetic work in the statistical bureau of the Chernihiv provincial zemstvo board and his actual entry into the zemstvo liberal party of the region. In the columns of the newspaper "Nedelya" P. Chervinsky published a set of essays in which he made public his vision of the main problems of the development of society and the state, calling on the intelligentsia to get closer to the absolute majority of the state's population – the peasantry, by serving its interests and combining the high spiritual principles of the peasants with the scientific knowledge of Western enlightenment. A member of the opposition aristocratic front of the region, he publicly condemned the

short-sighted national policy of the Russian autocracy, in particular the repressive legislation and measures against Ukrainians, calling on the Romanov crown to return to past practices of involving political elites from ethnically non-Russian outskirts of the empire in the procedures of state governance. P. Chervinsky illustrated not only the specifics of the Chernihiv province in economic, national and social aspects, but also investigated the prerequisites, reasons and basic algorithms of the migration of the peasantry of the region for the purpose of additional earnings in subsistence farming and the average level of seasonal incomes of hired workers. The system of views set out by P. Chervinsky in his journalistic epistolary largely harmoniously combined with the imperatives of the zemstvo liberalism of the region, and therefore it was not by chance that a supporter of liberal populism became a member of the opposition aristocratic fronde.

Key words: *P. Chervinsky, journalism, zemstvo liberal movement, the newspaper "Nedelya", northern Ukraine.*

УДК 930.1:338.45(477)"1946/1965"]:070-028.42"1960/1980"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.37

Рижева Н. О.
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Буглай Н. М.
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Хрящевська Л. М.
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

РАДЯНСЬКА НАУКОВА ПЕРІОДИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВОЄННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА РОБІТНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1965 РР.)

В статті розкриваються особливості радянської наукової періодики другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. як джерела історіографічного дослідження повоєнної промисловості та робітництва Української РСР (1946–1965 рр.).

Встановлено, що проблематика промисловості та робітництва УРСР у перші два десятиріччя після завершення другої світової війни була однією з найактуальніших в радянському історіографічному наративі, адже сприяла показу економічної могутності СРСР, швидких темпів промислової відбудови та пропагандистському змалюванню покращення становища радянського робітництва у порівнянні з попередніми довоєнними десятиріччями та періодом війни. Втім враховуючи становище України в сучасну добу, значення вітчизняної промисловості в фундаменті майбутньої перемоги у новітній війні та повоєнній відбудові – тема робітництва та промислового розвитку Української РСР в повоєнні роки (1946–1965 рр.) стає все більш актуальною і в наш час. Більш того, вкрай важливим є її прикладний аспект.

Визначено, що найбільше на сторінках періодики досліджувались питання, присвячені кількісним та якісним змінам в складі робітництва промисловості Української РСР, з'ясуванню джерел та форм поповнення кадрів промислового робітництва, аналізу еволюції матеріального становища робітництва в повоєнну добу, допомозі радянському селу з боку робітництва промислових підприємств, його участі в суспільно-політичному житті та державному управлінні Української РСР, неекономічним факторам стимулювання.

Доведено, що наукові статті в рецензованих періодичних виданнях змогли охопити весь перелік напрямків, присвячених історії українського робітництва та промисловості повоєнної доби; на сторінках наукових статей введено в обіг величезну кількість архівних матеріалів, статистичної інформації, зроблено якісну аналітичну роботу. У той же час, наукова періодика, навіть більше ніж всі інші групи історіографічних джерел відчула на собі вплив політичної заангажованості та пропагандистських штампів брежнєвської доби «застою» та неосталінізму. Втім для сучасних історіографів вона залишається цікавою як частина еволюції радянського історіописання, на основі якої можна прослідкувати різні підходи у сприйнятті даної теми на окремих етапах еволюції радянської історичної науки та змін в суспільно-політичному житті.

Ключові слова: *виробництво, економіка, історіографія, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, техніка, УРСР*

Постановка проблеми. Специфіка історіографічних досліджень диктує власні особливості використання джерельної бази, одним із стовпів якої є наукова періодика. Саме цей – один з наймасовіших пластів історіографічних джерел дозволяє прослідкувати процес зародження конкретно-історичного предмету теми, його еволюцію протягом історіографічного часу та побачити будь-які, навіть найдрібніші зміни у підходах дослідників в результатів впливу навколонаукових,

суспільно-політичних факторів. Можливість підняти на рівень наукової дискусії якийсь новий напрям досліджуваної проблематики, оцінити динаміку наукових пошуків та можливі зміни – ось далеко не весь перелік особливостей наукової періодики в якості історіографічного джерела.

Тема розвитку української промисловості та робітництва у перші два десятиріччя після завершення другої світової війни була однією з найактуальніших в радянському історіографічному наративі, адже сприяла показу економічної могутності СРСР, швидких темпів промислової відбудови та пропагандистському змалюванню покращення становища радянського робітництва у порівнянні з попередніми довоєнними десятиріччями та періодом війни. Втім враховуючи становище України в сучасну добу, значення вітчизняної промисловості в фундаменті майбутньої перемоги у новітній війні та повоєнній відбудові – тема робітництва та промислового розвитку Української РСР в повоєнні роки (1946–1965 рр.) стає все більш актуальною і в наш час. Більш того, вкрай важливим є її прикладний аспект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць, конкретно-історичні предмети дослідження яких опосередковано пов'язані з темою нашої статті варто виділити роботи С. Ващенка [1], О. Додонова [2], Д. Іванова [3], Д. Нефьодова [4], В. Юрченка [5].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз радянської наукової періодики другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. як джерела історіографічного дослідження повоєнної промисловості та робітництва Української РСР (1946–1965 рр.).

Виклад основного матеріалу. Весь наратив радянської періодики другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. як дзеркало відображає увесь той суперечливий характер т. з. «брежнєвського застою», який проявився і в радянській історичній науці зокрема. Вкрай дозована демократизація суспільно-політичного життя часів хрущовської «відлиги» змінилася ерою брежнєвського неосталінізму з усіма можливими і вкрай негативними наслідками. Показовою у цьому сенсі є «розправа» над книгою «Україно наша радянська» П. Шелеста [6]. Звинувачення в «націоналізмі», відстоюванні права українського народу на власну історію закінчилися гострою партійною критикою, вилученням всього тиражу книги з бібліотек та у підсумку завершенням кар'єри для самого автора – першого секретаря ЦК КП України. Показовим є те, що видана російською мовою наступником П. Шелеста В. Щербицьким книга «Радянська Україна» написана вже повністю з русифікаторських, шовіністичних позицій і саме вона разом з її автором стали символами посилення зросійщення УРСР, переслідування українських дисидентів та в цілому останнього за радянських часів наступу на все українське.

Тим не менш, саме в науковій періодиці другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. досліджено цілу низку аспектів промислової та робітничої тематики Української РСР повоєнної доби. В першу чергу науковців цікавили кількісні та якісні зміни в складі робітництва промисловості Української РСР. Дослідженню змін в соціальній структурі робітництва присвятили свої публікації В. Романцов [8–11], О. Смирнов [12], М. Супруненко [13], В. Близнюк [14], Б. Гвоздев [15]. Так, дослідник В. Романцов зазначив, що відновлення довоєнної чисельності робітництва України і різних галузях промисловості відбувалося більш-менш рівномірно. Швидкими темпами зростала чисельність робітників вугільної промисловості, яка вже в 1946 р. майже досягла довоєнного рівня. Оскільки вугілля займало провідне місце в паливному балансі республіки, вугільна промисловість повинна була розвиватись більш швидкими темпами, ніж інші галузі. Крім того, у відбудовний період у цій галузі промисловості до надходження нових машин і механізмів з метою прискорити збільшення видобутку вугілля можна було застосовувати значну кількість малокваліфікованої робочої сили, підготовка якої потребувала порівняно небагато часу. У той же час, науковцями встановлено, що завдяки швидкому зростанню в 1946–1950 рр. чисельності робітників в усіх галузях промисловості України була майже досягнута, а в деяких галузях навіть перевищена їх довоєнна кількість. Так, в 1950 р. загалом чисельність робітництва промисловості Української РСР становила 1862 тис. чол. (119,1% від довоєнного рівня) [9, с. 39].

Також дослідниками підкреслено, що в наступні 1951–1958 рр. темпи зростання чисельності робітництва як в усій промисловості республіки, так і в окремих її галузях почали значно знижуватись, аніж темпи збільшення валової продукції. Цей факт тогочасні дослідники пов'язували з підвищенням рівня механізації і автоматизації виробництва та зростанням на цій основі продуктивності праці [9, с. 40].

Аналізуючи зміни в якісному складі робітництва промисловості Української РСР, істориками зазначено, що протягом 1959–1965 рр. темпи

зростання висококваліфікованих робітників набагато перевищували темпи зростання загальної чисельності робітництва промисловості, внаслідок чого питома вага їх відповідно збільшилася з 13,4% до 15,1%. Питома вага робітників фізичної праці в результаті зменшення їх кількості скоротилася з 2,5% до 0,8%, тобто втроє. Дану тенденцію науковці пояснювали зростаючими темпами науково-технічного прогресу, який, у свою чергу, вивільняв робітників від важкої малопродуктивної фізичної праці [8, с. 20].

Вкрай важливою підтемою робітничої та промислової тематики в зазначений період було з'ясування джерел та форм поповнення кадрів промислового робітництва, а також підвищення загальноосвітнього рівня робітників [16–19]. Так, характеризуючи основні джерела поповнення лав українського робітництва відразу після завершення другої світової війни, історик Я. Підпригорщук в першу чергу назвав колгоспне селянство, учнів загальноосвітніх шкіл, інвалідів, які ще не повністю втратили працездатність, членів промислової кооперації, демобілізованих військовослужбовців. Серед форм залучення робітників на виробництво названі громадський заклик, організований набір, трудові резерви та набір робітників самими підприємствами [17, с. 61].

Прослідкувавши подальшу еволюцію підготовки робітничих кадрів для української промисловості, дослідниками відмічено, що вже на початку 1950-х рр. система навчальних закладів трудових резервів більше не могла цілком задовольнити потреби промисловості Української РСР у кваліфікованих кадрах. Як наслідок, великого поширення набула підготовка спеціалістів безпосередньо на виробництві – на технічних курсах, у школах по вивченню передових методів праці, опануванню суміжними професіями, курсах цільового призначення, де робітники підвищували загальноосвітній та культурно-технічний рівень; стала масово практикуватися така форма технічного навчання і пропаганди передових методів праці, як екскурсії та відрядження на інші фабрики та заводи. Загалом в Україні за 1951–1955 рр. на промислових підприємствах освоїли нову професію і підвищили кваліфікацію більше 3,5 млн робітників [16, с. 88].

Наступним важливим напрямом досліджень була оцінка науковцями змін заробітної плати, доходів робітників, в цілому еволюція матеріального становища робітництва в повоєнну добу [20–22]. Дослідниками встановлено, що лише за 1959–1965 рр. суспільні фонди споживання зросли майже в 1,7 рази і даний показник став свідченням безперервного зростання коштів, які спрямовувалися на освіту, медичне обслуговування, соціальне страхування, пенсії, утримання дитячих закладів та інші соціально-культурні потреби робітництва. Істориками позитивно оцінений перехід робітників промислових підприємство Української РСР у 1960 р. на семигодинний і шестигодинний робочий день при збереженні заробітної плати, відзначено системне підвищення заробітної плати [22, с. 39]. Звісно ж радянські науковців змальовували дані досягнення виключно в позитивному, пропагандистському ключі, замовчуючи факт того, що радянська промисловість розвивалася екстенсивним шляхом і дані позитивні зрушення були тимчасовими, слід за якими вже на початку 1960-х рр. поглиблювалася системна криза радянської економіки. До того ж жодним чином не згадувався факт того, що однією з ключових статей наповнення бюджету СРСР в цей час став майже монопольний експорт сировинних енергоносіїв до країн Європи. Левова частка даних коштів спрямовувалася саме в соціальний сектор.

Особливу увагу історики приділяли в цей час змалюванню допомоги радянському селу з боку робітництва промислових підприємств, використовуючи даний аспект з пропагандистською метою – як свідоцтво єдності різних класів радянського суспільства та нібито високого рівня колективної свідомості [23–25].

Останньою і найбільш заангажованою складовою промислової тематики в радянському історіографічному наративі другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. була побудова радянськими істориками концепції про участь робітництва в суспільно-політичному житті, державному управлінні [26–36], а також змалювання нібито ефективності неекономічних факторів стимулювання робітників – в першу чергу т. з. «стаханівський рух» та «соціалістичне змагання» [37–39]. З пропагандистською метою історики високо оцінювали регулярне проведення робітничих зборів, на яких обговорювалися виконання «соціалістичних зобов'язань», колективних договорів, стан техніки безпеки, організації праці [26, с. 103]. Характеризуючи участь робітництва промислових підприємств в діяльності профспілок, науковці фіксували такі форми та методи залучення робітників до управління виробництвом як школи передового досвіду, наради новаторів, передовиків, раціоналізаторів, винахідників, технічні конференції,

профспілкові та господарські активи [27, с. 65]. Постійне обрання робітників в ради всіх рівнів змальовувалось радянськими істориками як приклад найвищого рівня демократичного суспільства [28, с. 97]. На сьогоднішній день вже достовірно відомо, що всі аспекти даної підтеми носили виключно пропагандистський характер, а всі вище перелічені явища мали демонстративний, фасадний характер, по факту були симуляцією.

Висновки. Таким чином, дослідивши радянську наукову періодику другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. як джерело історіографічного дослідження повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.) можна зробити висновок, що в даному історіографічному наративі охоплений весь перелік напрямків, присвячених історії українського робітництва та промисловості повоєнної доби, на сторінках наукових статей введено в обіг величезну кількість архівних матеріалів, статистичної інформації, зроблено якісну аналітичну роботу. У той же час, наукова періодика, навіть більше ніж всі інші групи історіографічних джерел відчула на собі вплив політичної заангажованості та пропагандистських штампів брежнєвської доби «застою» та неосталінізму. Втім для сучасних історіографів вона залишається цікавою як частина еволюції радянського історіописання, на основі якої можна прослідкувати різні підходи у сприйнятті даної теми на окремих етапах еволюції радянської історичної науки та змін в суспільно-політичному житті.

Список літератури:

1. Ващенко С. Внесок конструкторських колективів доби Другої світової війни у відбудову народного господарства УРСР: історіографія питання. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. Вип. 98 (№ 7). Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. С. 46–49.
2. Додонов О. Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії. *Культурологічний вісник*: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Вип. 8. Запоріжжя: Просвіта, 2002. С. 67–74.
3. Іванов Д. Сучасна вітчизняна історіографія повоєнної відбудови України (1945–1950 рр.): стан висвітлення проблеми. *Наук. праці ЧДУ імені Петра Могили. Сер.: Історія*. 2011. Т. 147. Вип. 134. С. 102–104.
4. Нефьодов Д. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії : монографія. Миколаїв : Іліон, 2018. 404 с.
5. Юрченко В. Основні ідеологічні тенденції розвитку історичної науки УРСР в 70-х на початку 80-х років XX століття. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 58–62.
6. Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. К.: Політвидав України, 1970. 280 с.
7. Щербицкий В. В. Советская Украина. М.: Политиздат, 1982. 176 с.
8. Романцов В. О. Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період. *Український історичний журнал*. 1966. № 12. С. 13–21.
9. Романцов В. О. Кількісні зміни в робітничому класу промисловості Української РСР (1946–1964 рр.). *Український історичний журнал*. 1966. № 2. С. 38–44.
10. Романцов В. О. Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період. *Український історичний журнал*. 1971. № 4. С. 27–34.
11. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР в період розвинутого соціалізму. *Український історичний журнал*. 1975. № 6. С. 3–14.
12. Смирнов А. В. Профессиональные изменения в составе рабочего класса СССР. *Вопросы истории*. 1967. № 3. С. 17–29.
13. Супруненко М. І. Зміни у соціальній структурі соціалістичного суспільства і піднесення керівної ролі робітничого класу. *Український історичний журнал*. 1972. № 8. С. 3–11.
14. Близнюк В. Ф. Кількісні зміни в складі робітників Донбасу (1951–1958 рр.) *Український історичний журнал*. 1975. № 7. С. 92–97.
15. Гвоздев Б. И. Численность рабочего класса СССР в первые послевоенные годы (1945–1948 гг.). *История СССР*. 1971. № 4. С. 111–120.
16. Глогусь Я. С. Підготовка кваліфікованих кадрів робітничого класу в 1951–1955 рр. *Український історичний журнал*. 1974. № 8. С. 86–89.
17. Підпригорщук Я. В. Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки. *Український історичний журнал*. 1968. № 11. С. 53–61.
18. Міщенко Н. П. Підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу Закарпаття (1945–1965 рр.). *Український історичний журнал*. 1969. № 11. С. 37–41.

19. Польский М. П. Рабочий класс и индустриальное развитие СССР. *История СССР*. 1972. № 5. С. 230–234.

20. Казанцев Б. Н. Рост реальной заработной платы и доходов рабочих промышленности СССР в 1951–1958 гг. *История СССР*. 1966. № 3. С. 10–26.

21. Сенявский С. Л. Рабочий класс СССР в период завершения строительства социализма и перехода к коммунизму (социальные проблемы). *Вопросы истории*. 1969. № 2. С. 3–18.

22. Сидоренко В. П. Піднесення матеріального добробуту робітничого класу УРСР в 1959–1965 рр. *Український історичний журнал*. 1971. № 8. С. 38–44.

23. Малько О. О. Участь машинобудівників Української РСР у розв'язанні завдань технічного переоснащення сільського господарства (1959–1970 рр.) *Український історичний журнал*. 1975. № 9. С. 80–87.

24. Васильєв В. В. Роль робітничого класу України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС (1945–1956 рр.) *Український історичний журнал*. 1983. № 7. С. 64–71.

25. Божок І. Г. Вклад робітничого класу України в розвиток радянської культури (1952–1961 рр.) *Український історичний журнал*. 1982. № 8. С. 27–36.

26. Божок І. Г. До питання про участь робітничого класу України в державному управлінні (1946–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1967. № 8. С. 100–103.

27. Божок І. Г. Участь робітничого класу України в діяльності профспілок (1946–1950 рр.) *Український історичний журнал*. 1972. № 1. С. 64–69.

28. Кондрацький А. А. Про участь робітничого класу в суспільно-політичному житті 1959–1967 рр.: (За матеріалами Української РСР) *Український історичний журнал*. 1973. № 7. С. 95–101.

29. Кондрацький А. А. Роль профспілок у посиленні суспільно-політичної активності робітничого класу (1959–1970 рр.) *Український історичний журнал*. 1974. № 10. С. 10–18.

30. Шепета М. Т. Виробничі наради – важлива форма масової участі трудящих в управлінні виробництвом (1951–1958 рр.) *Український історичний журнал*. 1972. № 3. С. 70–75.

31. Шепета М. Т. Роль робітничих зборів в управлінні виробництвом (1951–1958 рр.). *Український історичний журнал*. 1975. № 2. С. 82–89.

32. Гапоненко Л. С., Тельпуховский В. Б. Ведущая роль рабочего класса СССР в строительстве коммунизма. *Вопросы истории*. 1972. № 4. С. 17–31.

33. Коломійченко І. І. Робітничий клас – основна продуктивна сила суспільства. *Український історичний журнал*. 1973. № 5. С. 3–14.

34. Меженін М. М. Компартія України на чолі боротьби робітничого класу за удосконалення організації виробництва у промисловості (1952–1959 рр.) *Український історичний журнал*. 1981. № 9. С. 70–77.

35. Сидоренко В П., Жуков Ю. М. Участь робітничого класу України в радянському будівництві (1959–1965 рр.) *Український історичний журнал*. 1972. № 9. С. 49–53.

36. Шкура В. П. Діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню молодих робітників у 1951–1955 рр. *Український історичний журнал*. 1971. № 2. С. 61–65.

37. Бєлік М. В. Партійні організації Україні на чолі трудового ентузіазму робітників (1959–1972 рр.) *Український історичний журнал*. 1973. № 1. С. 39–48.

38. Іваницька О. П. Джерела про взаємодопомогу і соціалістичне змагання робітничих колективів Української РСР і братніх республік в 1946–1958 рр. (на матеріалах західних областей республіки). *Архіви України*. 1982. № 5. С. 18–21.

39. Цебренко М. Г. Діяльність парторганізацій Півдня України по підвищенню культурно-технічного рівня робітничого класу (1959–1965 рр.). *Український історичний журнал*. 1968. № 3. С. 129–130.

Ryzheva N. O., Buhlai N. M., Khriashchevska L. M. SOVIET SCHOLARLY PERIODICALS OF THE LATE 1960S – EARLY 1980S AS A SOURCE FOR HISTORIOGRAPHICAL RESEARCH ON THE POSTWAR INDUSTRY AND WORKING CLASS OF THE UKRAINIAN SSR (1946–1965)

This article analyses the characteristics of Soviet scientific periodicals published between the late 1960s and early 1980s as a historiographical source for research on the postwar industry and working class of the Ukrainian SSR (1946–1965).

This study demonstrates that issues of industry and working class in the Ukrainian SSR during the first two decades after World War II occupied a central position in the Soviet historiographical narrative as they served to underscore the USSR's economic strength, highlight the rapid pace of industrial reconstruction, and reinforce the propagandistic portrayal of improved conditions for Soviet workers compared to the prewar and wartime periods. Nonetheless, considering Ukraine's current situation, the significance of domestic industry as the foundation for future victory in the latest war and postwar reconstruction renders the topic of the working

class and industrial development of the Ukrainian SSR during the postwar years (1946–1965) increasingly relevant today. Moreover, its applied aspect is of critical importance.

The analysis reveals that the issues most commonly addressed in periodicals concerned quantitative and qualitative changes in the composition of the industrial workforce of the Ukrainian SSR; the identification of sources and mechanisms for replenishing industrial workers; the evolution of workers' material conditions in the postwar period; the support provided by industrial workers to the Soviet countryside; their involvement in the socio-political life and state administration of the Ukrainian SSR; and the role of non-economic factors in labor motivation.

The research proves that scientific articles published in peer-reviewed periodicals addressed the entire range of topics devoted to the history of Ukrainian working class and industry in the postwar period; a substantial volume of archival materials and statistical data was made available through these scholarly articles, accompanied by rigorous analytical efforts. At the same time, scientific periodicals, even more than all other groups of historiographical sources, felt the influence of political bias and propaganda cliches of the Brezhnev era of "stagnation" and neo-Stalinism. Nonetheless, these periodicals remain valuable to contemporary historians as they reflect the evolution of Soviet historiography, allowing for tracing different approaches to the perception of this topic at different stages of Soviet historical science development and changes in socio-political life.

Key words: *production, economy, historiography, enterprise, postwar reconstruction, industry, working class, technology, Ukrainian SSR.*

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 622.276(477.83)"18"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.38

Савчук О. М.
Державний університет інфраструктури та технологій

Іваненко Д. А.
Державний університет інфраструктури та технологій

Михайлов О. В.
Державний університет інфраструктури та технологій

ЯН ЗЕГ І ПОЧАТКИ НАФТОПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ГАЛИЧИНИ

У статті розглядається життєвий та професійний шлях Яна Зега (1817–1897) – піонера нафтопереробної промисловості Галичини, першого офіційного володаря патенту Австро-Угорщини на переробку нафти, який став однією з ключових постатей у розвитку нафтової індустрії регіону. Його діяльність справила значний вплив на становлення нафтопромисловості не лише в Галичині, а й у всій Австро-Угорщині, а також дала поштовх до подальших технічних інновацій у галузі.

У статті детально аналізуються науково-технічні досягнення Яна Зега в галузі очищення нафти, винайдення гасу та розробки перших нафтоламп. Важливим аспектом його діяльності було вдосконалення методів переробки нафти, що значно покращило її якість і зробило продукт більш доступним для широких верств населення. Винайдення гасу, який став значущим джерелом освітлення, а також першої нафтолампи, стало важливим кроком у розвитку сучасної нафтопереробної промисловості, що дозволило започаткувати нові технології, що використовуються до сьогодні.

Одним із центральних питань, яке розглядається в статті, є аналіз умов становлення нафтовидобутку в Галичині, а також перші кроки у створенні нафтопереробних підприємств. Галичина на той час була одним із найбільших центрів видобутку та переробки нафти в Європі, і діяльність Зега відіграла ключову роль у розвитку цієї галузі. Його інноваційний підхід до технологій видобутку і переробки нафти допоміг створити основи для розширення нафтопромислового виробництва в регіоні.

Окрему увагу приділено впливу трагедії особистого життя Зега на його подальшу професійну діяльність. Втрата близьких і особисті драматичні події не лише змінили його особистий світогляд, але й мали суттєвий вплив на його мотивацію до досягнення професійних успіхів. Це наочно демонструє, як особисті переживання можуть впливати на творчий процес та розвиток професійної діяльності.

Матеріал статті базується на аналізі архівних документів та актуальних польських досліджень, що дозволяє детально розглянути ключові моменти в житті та діяльності Яна Зега, а також виявити значення його внеску в розвиток нафтопереробної промисловості Галичини. Стаття дає змогу глибше зрозуміти важливість цієї особистості для історії нафтової індустрії та її значення для науково-технічного прогресу на той час.

Ключові слова: *Ян Зег, Галичина, нафтова промисловість, патент, історія техніки.*

Постановка проблеми. Історія розвитку нафтопереробної промисловості є важливою частиною технічного та економічного поступу багатьох країн, і Галичина не є винятком. Однією з найяскравіших постатей цієї історії є Ян Зег – вчений і практик, чий внесок у технології переробки нафти став важливим етапом у становленні нафтової галузі. Його інноваційні підходи до очищення

нафти та створення нафтових ламп не лише змінили місцеву економіку, а й стали значущим внеском у глобальний розвиток цієї індустрії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку нафтопереробної промисловості в Галичині, зокрема роль Яна Зега у становленні цієї галузі, привертало увагу дослідників упродовж останніх кількох десятиліть. Однак внесок Яна Зега в історію нафтопереробної промисловості залишається недостатньо вивченим в порівнянні з іншими постатями, такими як Ігнацій Лукасевич. Питання історії нафтової промисловості Галичини досліджували польські історики [1–2]. Особливу увагу приділяється постаті Ігнатія Лукасевича, однак внесок Яна Зега висвітлюється меншою мірою. Останнім часом з'являються праці, що розкривають його вагому роль у процесі патентування та організації перших нафтопереробних підприємств [3].

Постановка завдання. Перші кроки нафтопереробної промисловості в Галичині мають фундаментальне значення для розвитку регіональної економіки та світової історії техніки. Вивчення ролі піонерів цієї галузі, зокрема Яна Зега, є важливим для розуміння становлення промислового видобутку та переробки нафти в середині XIX ст.

Метою дослідження є висвітлення життєвого шляху Яна Зега, його внеску у розвиток технологій переробки нафти в Галичині, а також визначення місця цієї діяльності в контексті історії нафтопереробної промисловості.

Виклад основного матеріалу. Ян Зег, якого іноді називають «Аладіном Галичини» за його новаторський внесок у створення нафтового освітлення, народився 2 липня 1817 року в місті Ланцут (тепер територія Польщі) в родині Кристини та Йоахіма Зегів.

В друкованих працях ми бачимо різні варіанти написання імені і прізвища Йогана Зега: польською Jan Zech, Zeh , німецькою Johan, Johann Zeh, Zech, Ze, Ceh, латинською Joannes Zeh, та українською Іван Зег (див. рис. 1).

Батько Яна був місцевим аптекарем, що значною мірою вплинуло на подальший вибір професійного шляху сина. Родина Зегів, за припущеннями дослідників, мала німецьке або чеське походження, що було доволі поширеним явищем серед представників інтелігенції Галичини того періоду.

Освіту Ян Зег розпочав у місцевій гімназії, де отримав фундаментальні знання з гуманітарних та природничих дисциплін. Після закінчення гімназії він пройшов обов'язкову фармацевтичну

Рис. 1. Ян Зег

практику в місті Самбір, що на той час було важливим адміністративним і торговельним центром регіону. Практична діяльність дала йому змогу не лише закріпити теоретичні знання, але й оволодіти навичками роботи з хімічними речовинами й аптекарським ремеслом.

Згодом Ян Зег продовжив навчання на вищому рівні у Віденському університеті – одному з найпрестижніших навчальних закладів Центральної Європи. Там він поглиблено вивчав фармацію, хімію, фізику та медицину. 8 серпня 1846 року він успішно завершив навчання, здобувши ступінь магістра фармації (Magister der Pharmazie), що відкрило перед ним широкі перспективи для професійної діяльності.

Після повернення до Галичини Ян Зег влаштувався на роботу в аптеку Петра Міколяша «Під золотою зіркою» у Львові. Ця аптека була не лише найбільшою, але й однією з найавторитетніших у всій Галичині, обслуговуючи широкий спектр клієнтів – від місцевої аристократії до науковців і підприємців. Робота в такому престижному закладі сприяла професійному зростанню Зега, дала можливість працювати в лабораторних умовах, займатися експериментальною діяльністю та брати участь у перших науково-практичних розробках, які стали основою для його подальших відкриттів у галузі переробки нафти [1, 4].

У 1852 році Міколяш створив при аптеці хіміко-фармацевтичну лабораторію та придбав у мешканця Борислава Авраама Шраєнера центнер (100 кг) недосконалого дистиляту – «гірського масла». Сировина була вкрай забрудненою і мала різкий неприємний запах. Міколяш доручив своїм асистентам Яну Зегу та Ігнацію Лукасевичу здійснити процес перегонки цього продукту з метою отримання дорогого імпортованого з Італії «Oleum petrae album» або ж «петролеуму».

Після тривалих тижнів лабораторних робіт, досліджень і невдач, Зегу та Лукасевичу вдалося виділити окремі фракції з «гірської олії».

Зег був цілковито поглинутий дослідженнями.

Як сам зізнавався, у Львові його вважали мало не божевільним: ходив у вбранні, забрудненому нафтою, проводив години в лабораторії, наповненій нафтовими випарами, від чого страждав на хронічні болі та запаморочення, а ще мав звичку говорити сам із собою [5].

Ставлення до нього змінилося лише тоді, коли загальновизнаною стала користь світла, що його давала нафтова лампа.

Найбільш ефективною виявилася технологія очищення за допомогою концентрованої сірчаної кислоти та содового розчину.

Одна з фракцій давала яскраве світло при горінні.

Через непридатність традиційних олійних ламп для використання цієї нової речовини було сконструйовано новий тип світильника – нафтову лампу, в розробці якої взяв участь львівський блях-хар Адам Братковський (див. рис. 2).

Перше практичне використання нафтового освітлення відбулося в самій аптеці Міколяша.

Згодом Міколяш втратив інтерес до досліджень, оскільки не бачив можливості застосування отриманих дистилятів у медичних цілях.

Оскільки Галичина, як на той час, була цивілізованим краєм, де панувало право, необхідно було подбати про офіційне визнання винаходу.

27 травня 1853 року Ян Зех подав до львівського намісництва заяву на отримання привілею першості в галузі хімічної переробки нафти.

До заяви було додано опис винаходу, прохання про дотримання конфіденційності та квитанцію про сплату мита в розмірі 40 флоринів. Привілей був виданий 2 грудня 1853 року у Відні на ім'я Яна Зега, магістра фармації зі Львова, і офіційно опублікований у пресі.

В описі зазначалося: «Винахід – очищення гірської нафти таким чином, щоб вона була придатною для технічного використання».

Рис. 2. Прототип лампи Яна Зега виготовлений Братковським

Строк дії привілею було продовжено до грудня 1859 року.

2 грудня 1853 року, після позитивного розгляду, він отримав іменний патент на «винахід ректифікації природної нафти хімічним шляхом для використання в технічних цілях».

23 грудня було видано ще один патент («винахід на хімічно очищену нафту»). 9 листопада 1856 року – визнано заявку на «винахід способу виробництва дешевих і добрих мастил для возів і машин, званих нафтовим жиром».

23 листопада 1853 року, зі свого боку, зареєстровано заяву «Зег Йоганн і Ігнацій Лукасевич» про «винахід виробництва парафінових свічок із гірського воску та його різновидів».

Варто зазначити, що в США хімічний аналіз нафти було виконано і опубліковано професором Єльського університету Бенджаміном Сілліманом лише у 1855 році [5].

Тим часом, 31 липня 1853 року в міській лікарні на Личаківській вулиці у Львові вперше було проведено операцію при штучному освітленні нафтовими лампами, яку здійснив доктор Заорський.

На початку 1854 року Ігнацій Лукасевич переїхав до Горлиць, ближче до нафтових родовищ, а Ян Зег продовжив свої дослідження у Львові. Використовуючи імператорський привілей,

він організував у місті власну нафтопереробну установку.

Від 1853 року до початку 1860-х років Зех виготовляв нафту, мастила, парафінові свічки та продавав готову продукцію у крамниці на вулиці Краківській.

Тут продавали як освітлювальну нафту, так і її легку фракцію (ймовірно, бензин), що використовувалася як засіб для виведення плям.

Згодом торгівлю нафтою було поширено по всій країні та за її межами.

У цей час уряд видав закон про відокремлення земельних ділянок, призначених для видобутку нафти, від сільськогосподарських угідь, що стало стимулом для розвитку нафтовидобутку та переробки [1].

За даними 1859 року, у «Цісарсько-королівській камфіновій фабриці Яна Зеха» працювало два дистилятори та чотири робітники. Підприємство виробляло: асфальт (нафтовий бітум), ректифіковану освітлювальну нафту, «кам'яне масло», мастило для вагонів та гудрон.

Сировину постачали з Борислава в Самбірському повіті, а також із Коломиї та Богородчан у Станіславівському повіті.

Ці місцевості стали центрами нафтової промисловості.

З 1854 року імператорські залізниці використовували дешеву нафту для освітлення, а поштові служби застосовували нафтові мастила для карет.

Від 1858 року підприємство Зега постачало нафту до Відня в обсягах, достатніх для освітлення міста.

Ян Зег мріяв про ще ширше впровадження свого винаходу.

Досягнення у нафтовій галузі він виклав у праці «Перші ознаки нафтової промисловості в Галичині».

Прикро, та його спіткала особиста трагедія: 12 лютого 1858 року унаслідок пожежі в нафтовій крамниці загинули його перша дружина Доротея з Облоцінських (21 рік) та її сестра Герміна (17 років).

Вони були поховані на Личаківському цвинтарі під прекрасним надгробком, створеним одним із найкращих львівських скульпторів – Павлом Еутеле.

Причиною пожежі стала пошкоджена бочка з освітлювальною нафтою, яка протікала; випадковий перехожий підпалив нафтову калюжу перед магазином.

У 1860-х роках Ян Зех відійшов від нафтової промисловості, не прагнучи слави, і, перебуваючи в жалобі, повернувся до фармацевтичної діяльності. У 1861 році він одружився вдруге – з Марією з Облоцінських (третьою сестрою Доротеї).

21 серпня 1875 року Ян Зег отримав ліцензію від староства Дрогобицького на відкриття аптеки в Бориславі, яку відкрив у березні 1876 року під знаком «зірки».

Від першого шлюбу Зег не мав дітей. Від другого шлюбу народилися дві доньки: Амелія та Стефанія.

Амелія у 1892 році вийшла заміж за Здзіслава Леопольда Еміля Лацного, який після смерті тестя перебрав на себе управління аптекою (згодом він покінчив життя самогубством у 1902 році).

Після смерті Амелії у 1918 році аптеку перейняв її другий чоловік Олександр Хомінський, який невдовзі також помер від серцевого нападу.

Дітей подружжя не мало, і врешті-решт аптеку придбав Артур Ротенберг, який володів нею ще у 1935 році.

Після нетривалої хвороби Ян Зех помер 25 січня 1897 року в Бориславі та був похований на старому міському цвинтарі.

Відкриття можуть стати дорогою до слави й багатства або ж залишитися в тіні забуття, коли скромність переважає над прагненням до визнання. Саме так склалася доля Яна Зега – піонера нафтової промисловості та єдиного власника офіційного патенту Австро-Угорщини на переробку нафти в Галичині.

Ян Зех не тримав свої знання при собі: поділився ними в звіті, опублікованому в «Часописі Фармацевтичного Товариства» під заголовком «Перші ознаки нафтової промисловості в Галичині».

Він вірив, що розвиток промисловості має бути вигідним для всіх, мов спільна праця у саду, де кожен отримує щось корисне.

Зег сприяв розвитку інфраструктури, що стало важливим для нафтовидобутку, та нафтової логістики.

Його спадщина продовжує впливати на сучасні технології в нафтовій промисловості.

Дослідження його діяльності допомагає зрозуміти еволюцію нафтового бізнесу в Галичині, як археолог, що розкриває таємниці минулого.

Зег вважав, що інновації – це запорука успіху в конкурентному середовищі.

Він залучав молодь до своєї справи, стаючи ментором для нових поколінь, будучи мудрим учителем та лідером, що передає знання.

Зег вірив у потенціал Галичини як центру нафтової промисловості в Європі, це виявилося доволі далекоглядним і він виявився правим.

Рис. 3. Памятник Яну Зегу у Львові

Однак заслуженого місця в історії він так і не здобув.

Сучасні дослідники продовжують вивчати його внесок у нафтову індустрію.

Зег залишив важливі уроки для майбутніх підприємців, як навігатор, що вказує на безпечні маршрути [2].

В Україні шанують і пам'ятають Яна Зега схоже, що навіть більше ніж у Польщі, де не лише першість, а й виняткове авторство у створенні нафтової промисловості було остаточно приписано Лукасевичу.

У Львові Зег має пам'ятник (див. рис. 3) на вулиці Вірменській – у Польщі ж єдиним справжнім, невтомним популяризатором пам'яті про нього є пенсіонер-нафтовик Тадеуш Пабіс із Лібуші, засновник і власник приватного, ніким не підтримуваного Музею нафтової промисловості та етнографії.

А львівський монумент здається справедливим: він складається з двох частин. У вікні першого поверху кам'яниці розміщено бюст Лукасевича, що визирає й вказує на встановлений під стіною столик із кріслом, на якому сидить Зег.

Висновки. Дослідження життєвого і професійного шляху Яна Зега дозволяє глибше зрозуміти процес становлення нафтопереробної промисловості у Галичині. Його внесок у розвиток технологій очищення нафти та запровадження нафтоламп заклав підвалини для подальшого економічного зростання регіону. Завдяки його новаторським розробкам Галичина перетворилася на один із перших центрів нафтової промисловості в Європі, що мало важливе значення не лише для місцевої економіки, але й для розвитку технологій на міжнародному рівні.

Перспективи подальших досліджень полягають у ширшому вивченні персоналій ранніх нафтовиків, аналізі технологічних процесів того часу та оцінці впливу їхньої діяльності на формування промислової інфраструктури Центрально-Східної Європи. Такі дослідження дозволять краще усвідомити місце Галичини у світовій історії нафтової індустрії та глибше оцінити роль піонерів науково-технічного прогресу.

Список літератури:

1. Kozik J. Z dziejów przemysłu naftowego w Galicji. Warszawa: PWN, 1983. 320 s.
2. Węgłowski J. Nafta w Galicji. Warszawa: Czytelnik, 2000. 276 s.
3. Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce. Historia przemysłu naftowego. Bóbrka, 2012.
4. Лозинський В. Історія нафти в Галичині (XIX століття). Львів: НТШ, 1999. 256 с.
5. Сова І. Перші нафтовики Галичини: історико-науковий нарис. *Наукові записки НТШ. Серія «Історія науки і техніки»*. Львів, 2010. Т. 8. С. 45–67.

Savchuk O. M., Ivanenko D. A., Mykhailov O. V. JAN ZEH AND THE BEGINNINGS OF THE OIL REFINING INDUSTRY IN GALICIA

The article examines the life and professional journey of Jan Zeg (1817–1897), a pioneer of the oil refining industry in Galicia and the first official holder of the patent for oil refining in Austria-Hungary, who became one of the key figures in the development of the region's oil industry. His activities had a significant impact not only on the establishment of the oil industry in Galicia but also throughout Austria-Hungary, and sparked further technical innovations in the field.

The article provides a detailed analysis of Jan Zeg's scientific and technical achievements in oil refining, the invention of kerosene, and the development of the first oil lamps. An important aspect of his work was the improvement of oil refining methods, which significantly enhanced its quality and made the product more accessible to the general population. The invention of kerosene, which became an important source of lighting, as well as the first oil lamp, was a significant step in the development of the modern oil refining industry and laid the foundation for new technologies that are still used today.

One of the central issues discussed in the article is the analysis of the conditions that led to the establishment of oil extraction in Galicia, as well as the first steps in creating oil refining enterprises. At that time, Galicia was one of the largest centers for oil extraction and refining in Europe, and Zeg's activities played a key role in the development of this industry. His innovative approach to oil extraction and refining technologies helped lay the groundwork for the expansion of oil production in the region.

The article also focuses on the impact of Zeg's personal life tragedy on his subsequent professional activities. The loss of loved ones and personal dramatic events not only changed his worldview but also had a significant influence on his motivation to achieve professional success. This vividly demonstrates how personal experiences can affect the creative process and the development of professional endeavors.

The material of the article is based on the analysis of archival documents and current Polish research, which allows for a detailed examination of the key moments in Jan Zeg's life and work, as well as to highlight the significance of his contribution to the development of the oil refining industry in Galicia. The article provides a deeper understanding of the importance of this individual for the history of the oil industry and its significance for scientific and technological progress at the time.

Key words: *Jan Zeg, Galicia, oil industry, patent, history of technology.*

UDC 930.2: 004+32.019.57: 355.48(477:470)"2014/2022"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.39

Shyshkina Ye. K.
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

INFORMATION TECHNOLOGIES IN POLITICAL PROPAGANDA: THE CASE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN INFORMATION WAR (2014–2022)

The article analyzes the shift in 2014 of the Russian Federation to the policy of covert military intervention in Ukraine, which was accompanied by the strengthening of information influence. It was exerted both on the population of Russia, as it was increasingly seen as a mobilization resource, and in the former Soviet republics, primarily Ukraine. The publication argues that during this period a digital propaganda system was made purposefully and with the involvement of significant and versatile resources. It was extremely similar to the classical model typical for totalitarian society, as it performed the same functions in the virtual world: "digital censorship and repressions" ("trolling"), "digital iron curtain" ("filter bubble"), etc. The model of creation and behavior of such a digital propaganda system was reconstructed. The author calls the most successful tool a combination of methods of influence: creation of a large sector of Russian-language propaganda content on the Internet; filling it with propaganda templates, Russian "newspeak" phrases, fakes in order to reduce attention; opening "trolling farms" that perform the function of moderating "public opinion", implementing "digital censorship" and "repression", as well as sending messages with links to propaganda content; artificially drawing people through the effect of a "filtering bubble" into the bubble with propaganda information, isolating the user through this effect from other sources of information (i.e., creating a "digital iron curtain"); using people who were influenced to further broadcast propaganda templates offline. Russian-language content was identified as the main limitation of this method, and increased visualization of propaganda to attract young people was predicted.

Key words: *information war, computer science, information technology, propaganda, computing technology, history of science and technology, multidisciplinary, digital sources, methodology of history.*

Statement of the problem. The intensification of international confrontation in the world, the shift to "hard power" in political communication, the intensification of the use of computer technologies in all spheres of life of the population actualize the interest of society and specialists to the issues related to the use of the latest information tools in the process of manipulating mass consciousness.

Recent events in Russia and Ukraine (primarily Crimea and Donbass) confirm the implementation in practice of a number of the latest methods of influence, based, on the one hand, on the rich historical experience in the sphere of propaganda activities typical for totalitarian regimes (especially the USSR), and, on the other hand, on the use of the latest technologies. In form, they are digital; in substance, they are borrowed often from developed countries and other areas (methods of attracting customers, clients, voters, new members of religious sects, etc.).

Analysis of recent research and publications. Today, there is a large group of studies that examine the use of information technologies in historical retrospect and within the criticism of historical sources; publications that explore the peculiarities of propaganda work in history; as well as researches on the Russian-Ukrainian practice of information confrontation at the present stage.

The first group of studies has accumulated valuable experience of computer methods application in historical science (Aspray W. 2024 [1], Burns W. 2020 [2], etc.). They review the history of the use of information technologies and show the methodological features of information analysis, thus making it possible to find a balance in the process of combining traditional historical approaches with new computer tools for collecting and analyzing information.

The second group of publications is useful for highlighting the main features and basic tools of propaganda based on data from different spatial and temporal frameworks (Henschke A. 2024 [3], Akande A. 2023 [4], etc.). These publications present

the history of propaganda methods, use specific historical examples to identify the peculiarities of their implementation, show their effectiveness in achieving certain goals, and demonstrate the consequences of the use of such methods.

Finally, the last group of studies helps to make an overall picture of the peculiarities of Russia's information aggression against Ukraine at the present stage. Many historical papers in this group of research focus on the issues of instrumentalization and falsification of history (Weiss-Wendt A. 2022 [5], Yakubova L. 2023 [6]). Other studies focus on the role of mass media in the process of dissemination of political propaganda (Danilian O., Dzioban O. 2022 [7], Sinchak B. 2022 [8]).

When discussing the problems of information security, more often it is raised the problems of fraud and cyber-attacks, to a lesser extent the issue of propaganda dissemination in Internet and social networks is studied (Zalevskaya, I., Udrenas, G. 2022 [9], Petrenko S., Nazarenko N. 2024 [10]).

As for the reconstruction of a model of the information system as a comprehensive tool of influence, such studies, unfortunately, have not been conducted, although they are essential in the current situation.

Task statement. The aim of the article is to reconstruct the mechanism of dissemination of Russian propaganda and its impact on the public based not only on the data from the historical experience of propaganda use in totalitarian societies, but also on information technologies and the latest methods of attracting new supporters in the course of the information war of 2014–2022.

To achieve this goal, both traditional methods for historical science and techniques of digital data analysis will be used. The principle of objectivity will be realized by focusing on the public component of the problem, since the chronological framework of the study corresponds to recent times, and only open sources are available for study.

The research methodology will be based on the use of quantitative data and qualitative research of digital sources. It will be based on the traditional methods of heuristics, external and internal criticism. However, they will be supplemented with digital tools.

The source base of the research will include materials from official websites of organizations involved in the information struggle, collections of bot messages, fakes, trolling postings, and statistical data.

Outline of the main material of the study. 2014 was a landmark year in the sense that it reoriented Russia to prioritize tools for territorial expansion. Although the Russian Federation still tried to maintain the look of "soft power", it had to constantly expand the range of tools for information influence, gradually moving to "hard power".

The situation in the information field from 2014 to 2022 is characterized by a number of specific features, which are proposed to be grouped as follows.

The first and most important aspect of the Russkiy Mir in this period is the linguistic one. Since 2014, support for the Russian language has become more active and manifested itself in the creation of *extensive Russian-language content* on the Internet and social networks. Analysis of statistical data gathered by World Wide Web Technology Surveys allows us to say that in the period from 2014 to 2021, the share of Russian content doubled, and at the beginning of the full-scale invasion of Ukraine, it ranked in second position after English-language [11].

The second aspect is the use of *Russian newspeak*. To create a public sphere different from the real one, Russia actively used euphemisms. The substitution of notions has become a common practice in Russian politics both within the country and in the international arena. In Ukraine, Russian newspeak has become an integral part of Russian information aggression. It became a widespread Russian media´ trend since V. Putin´s speeches of 2014.

The third tool is the use of *"bots" and "trolls"*. "Bots" were used to disperse propaganda material across the networks. They also created the impression of mass support by "public opinion" for certain patterns of Russian propaganda, aimed at forming the illusion of a positive attitude toward the Russkiy Mir, etc. "Troll factories" motivated discussions and moderated "public opinion" by positively evaluating certain messages and aggressively criticizing undesirable opinions, exercising "digital censorship" and "repression"[12].

According to the results of the research made by VoxUkraine, which analyzed trolling on Twitter (it should be said that this is only a very small segment of activity, since Twitter is not the most popular network in Ukraine and Russia), the first peaks of troll activity were on dates related to the annexation of Crimea, the so called "referendum" there, and the presidential election in Ukraine. It reached the highest point on July 17, 2014, at the time of the shooting down of the civilian passenger plane of Malaysia Airlines.

It is difficult to assess "troll factories" today, since such organizations are hidden. It is known from open sources that the largest organization engaged in such activities in Russia was the Internet Research Agency,

created in 2013. A few journalistic investigations indicate that Ukraine was far behind the Russian side in the scale and quality of "trolling"; moreover, there is no evidence of its use to provide resistance in the information war (Table 1) [13].

As for the Russian information field, it was only with the beginning of the large-scale invasion of Ukraine that a "legion of elves" was created based on the Russian opposition organization Free Russia Foundation, which, however, cannot organize much resistance. According to research of Russia's most popular network Vkontakte, made by Re: Russia. Expertise, Analysis and Policy Network, the messages of the "legion of elves" account for only 11% of all bot messages. While "evil Kremlebots" (which carry out propaganda of aggression against Ukraine) and "good Kremlebots" (which positively assess Russia's development and hide aggression behind peace goals) make up 79% of all bot messages [14].

The fourth aspect is *fakes*. The widespread dissemination of fakes since 2014 has led to the need to create special organizations to combat Russian fakes, not only in Ukraine but also in a number of other countries [15].

The fakes fulfilled a double function. For those who were ready to believe in them, they were an aid in the process of propaganda influence. For those to whom the ridiculousness of the fakes was obvious, they helped to create an atmosphere of "chaos" and distrust of all sources of information, including truthful ones.

Thus, a significant part of the population simply stopped asking questions about the truth and relying on rational arguments and began to take everything on faith. The "information noise" allowed to transfer of a significant part of the people from the sphere of rational to the sphere of emotional, from conscious to subconscious, as a result, it became easier to carry out propaganda influence.

The influence of Russian "bots" and "fakes", however, worked effectively within the Russian Federation, but to a lesser extent on the Ukrainian population. So, to strengthen propaganda, the fifth aspect – the *"filter bubble"* – was used. Its effect was described most fully in the works of Pariser Eli [16].

A problem resulted from the use of individualized information selection by search systems. The effect was no new but Russia utilized it massively in politics.

Since the machine determines "interests" by the frequency of going to certain sites, stimulating people to follow certain links in various ways, it became possible to artificially immerse them in content that promotes the Russkiy Mir and exert a long-term influence on the subconscious by creating a digital isolation that prevents people from leaving "bubble".

The analyses of the mechanism of influence allows us to distinguish such components of the process. The first step is creating a message for social media. It should have the following characteristics:

1) the emotionally saturated, useful, and relevant information for the population;

2) the connection of the message with a propaganda template or "Russian newspeak";

3) the presence of a link to a site with propaganda content.

At the next stage, "bots" and "trolls" spread such messages on social networks. Since they carry an emotional, useful, and relevant load, their further dispersal is ensured by unsuspecting citizens.

Each recipient of such a message, by opening a link, makes the system think that such content is the user's "interest", and the "filter bubble" effect immerses him/her in a bubble with propaganda content. In this way, an authoritarian/totalitarian political regime creates a digital "iron curtain", first around the individual, then around his family, friends, and finally around millions of people (this explains the rapid spread of propaganda in the Russian Federation).

The main limitation of this method is the predominantly Russian-language content. Seeing these boundaries, the Russian intellectual elite began

Table 1

Comparison of the trolling of the Internet Research Agency (Russia) and Pragmatico (Ukraine)

RUSSIA (INTERNET RESEARCH AGENCY)	UKRAINE (PRAGMATICO)
foreign policy	local customers
all kinds of social networks Russian-language "VKontakte", international Facebook, Twitter, Instagram, and YouTube	mainly Facebook
the norm is 135 comments per day	the norm is 300 comments per day
300–400 people	20 people
interests of the Kremlin	interests of individual politicians

Table is made by author on data from "Deutsche Welle"

to look for ways to expand the influence of the Russkiy Mir beyond these borders.

Among alternatives was the financing of propaganda media in other languages. Investments in the most important Russian media abroad sometimes significantly exceeded investments in the key media of the state, which acted as an object of propaganda influence (see the report for Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit about "Russia today" and "Deutsche Welle" in 2014–2022 [17]). But even more effective is seen the use of visual propaganda (computer games, promotional and concept art, futuristic and "historical" 3d visual projects, etc.), which has not acquired mass use in 2014–2022, but will obviously become the main focus shortly, as it is oriented to the younger generation.

Conclusions. Thus, in 2014, Russia shifted to a policy of covert military expansion. The main object of its influence was, on the one hand, its own population, which was more than before regarded as a mobilization resource for warfare, and therefore required more extensive ideological processing. On the other hand, the Russian-speaking population of the former Soviet republics, especially Ukraine. Information efforts were aimed at splitting the country and stimulating civil confrontation.

To this end, the latest advances in digital information technologies were used. The most successful of them, in our opinion, was the combination of several methods of influence:

1) creation of a large sector of Russian-language propagandistic content on the Internet, involving scientists from different fields, including historians, in the preparation of such content,

3) filling it with propagandistic templates, phrases of "newspeak", fakes to reduce attention (a common method of attracting new members in religious sects), i.e., taking people out of the "rational", transferring "consciousness" into the "subconscious",

3) opening "trolling farms" that perform the function of moderating "public opinion", implementation of "digital censorship" and "repression", as well as sending messages with links to propaganda content,

4) artificially drawing people through the effect of a "filter bubble" into the bubble with propaganda information, the isolation of the user due to this effect from other sources of information (i.e., the creation of a "digital iron curtain"),

5) using people who have been influenced to further broadcast propaganda templates to their relatives, friends, and acquaintances offline.

The main limitation of this method was Russian-language content. Other approaches (e.g., the use of visuals) were considered, but were not prioritized during the researched period.

Bibliography:

1. Aspray, William *Writing Computer and Information History: Approaches, Connections, and Reflections.* Rowman & Littlefield Publishers, 2024. 425 p.

2. *Science and Technology in World History* / Burns William E. (ed.). ABC-CLIO, 2020. 893 p.

3. Henschke, Adam *Cognitive Warfare: Grey Matters in Contemporary Political Conflict. Routledge*, 2024. 276 p.

4. Akande, Adebowale *Handbook of Racism, Xenophobia, and Populism: All Forms of Discrimination in the United States and Around the Globe*. Springer, 2023. 1003 p.

5. Weiss-Wendt, Anton *Putin's Russia and the Falsification of History: Reasserting Control over the Past*. Bloomsbury Academic, 2022. 338 p.

6. Якубова, Лариса *Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Аналітична записка* / Відповідальний редактор В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 68 с.

7. Данильян, О. Дзьобань, О. Інформаційна війна у медіапросторі сучасного суспільства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 3 (54). С.11–29.

8. Синчак, Богдан Прямоефірна інформаційна війна та російсько-українська війна 2022-го на медійному плацдармі. *Український інформаційний простір*. 2022. № 2 (10). С. 85–97.

9. Залєвська, І.І., Удренас, Г.І. Інформаційна безпека України в умовах російської військової агресії. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 20–26.

10. Петренко, Світлана; Назаренко, Наталія Інформаційна гігієна як засіб протидії інформаційним впливам у контексті російсько-української війни. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2024. № 1–3 (34–36). С. 30–38.

11. Historical Trends in the Usage of the Top Content Languages 2013–2024: *World Wide Web Technology Surveys*. URL: https://w3techs.com/technologies/history_overview/content_language/ms/y

12. Колекція бот-повідомлень. URL: https://botnadzor.org

13. Беляева Яна «Фабрики троллей» – новый стандарт в политическом пиаре? *Deutsche Welle*. December 14, 2019. URL: https://surl.lu/poqnkn

14. Sokolova Alesya Bots in contact: how online propaganda works. *Re-Russia: expertise, analysis and policy network*, May 07, 2024. URL: https://re-russia.net/en/expertise/0147/

15. Orlova, Daria; Makar, Olga; Romaniuk, Viktoria; Zhdanova, Maria Fakes Debunked by the StopFake Project between 2014–2017: Narratives and Sources. Stopfake: official website. September 20, 2018. URL: https://surl.lt/tenukx

16. Pariser Eli: *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. Penguin Books, 2012. 294 p.

17. Spahn Susanne *Russian Mass Media in Germany. How Russian information war and disinformation are affecting Germany"*. Potsdam-Babelsberg: Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit, 2020. 27 p. URL: https://www.freiheit.org/east-and-southeast-europe/russian-media-germany

Шишкіна Є. К. ІТ-ТЕХНОЛОГІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ ПРОПАГАНДІ НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ (2014–2022 РР.)

У статті аналізується перехід у 2014 році Російської Федерації до політики прихованого військового втручання в Україну, що супроводжувалося посиленням інформаційного впливу. Воно поширювалося як на населення Росії, яке дедалі більше розглядалося як мобілізаційний ресурс, так і на території колишніх радянських республік, насамперед України. У публікації стверджується, що в цей період цілеспрямовано та із залученням значних і різнобічних ресурсів створювалася система цифрової пропаганди, яка була надзвичайно схожа на класичну модель притаманну тоталітарному суспільству, оскільки виконувала ті самі функції у віртуальному світі: «цифрова цензура та репресії» (через «тролінг»), «цифрова залізна завіса» (через «пузир фільтрів») тощо. Реконструйовано модель формування та поведінки такої системи цифрової пропаганди. Найбільш вдалими інструментами автор називає поєднання кількох методів впливу: створення великого сектору російськомовного пропагандистського контенту в Інтернеті, наповнення його пропагандистськими шаблонами, «новоязівськими» фразами, фейками з метою зниження уваги, відкриття «тролінгових ферм», які виконують функцію модерації «громадської думки», впровадження «цифрової цензури» та «репресій», розсилка повідомлень із посиланнями на пропагандистський контент, штучне втягування людей через ефект «пузиря фільтрів» в бульбашку з пропагандистською інформацією, ізоляція користувача через цей ефект від інших джерел інформації (тобто створення «цифрової залізної завіси»), використання людей, які зазнали впливу, для подальшого транслювання пропагандистських шаблонів офлайн. Основним обмеженням цього методу було визначено російськомовний контент і спрогнозовано посилення візуалізації пропаганди для залучення молоді.

Ключові слова: *інформаційна війна, інформатика, інформаційні технології, пропаганда, обчислювальна техніка, історія науки і техніки, мультидисциплінарність, цифрові джерела, методологія історії.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 930.85(477)"1918"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.40

Гринишин З. М.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв в Києві

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ У 1918 РОЦІ

Метою даної роботи є проаналізувати особливості законодавчого регулювання культурної сфери в Українській державі 1918 року та визначити його роль у формуванні національної культурної політики. Методологічною основою статті є комплекс міждисциплінарних підходів, що поєднують інструменти історичної науки, культурології та правознавства. Основна увага зосереджена на аналізі правових актів, інституційного середовища та ідеологічного контексту культурної політики Української Держави.

Дослідження присвячене аналізу культурної політики Української Держави в період Гетьманату Павла Скоропадського (1918), зокрема її впливу на розвиток культури, мистецтва та національної ідентичності українського суспільства. Ключовим аспектом дослідження є вивчення законодавчих актів, що регулювали культурно-мистецьке діяльність, створення та функціонування культурних установ, зокрема Національної бібліотеки та музеїв, а також розвиток театрального мистецтва. У статті акцентується увага на важливості централізованої системи управління культурною сферою, заснованій урядом Гетьмана, зокрема на створення Головного управління мистецтва і національної культури, яке мало на меті розвиток української культури та підтримку національних традицій. Важливими етапами культурної політики стали організація музейної справи, зокрема створення та фінансування Національного музею, а також активна робота над збереженням національних пам'яток і розвитку бібліотечної справи. Крім того, стаття розглядає підтримку театральних закладів, зокрема Українського Національного театру, який отримав значне фінансування та підтримку від уряду. Театральна діяльність активно сприяла розвитку національної культурної ідентичності, оскільки в репертуарі театрів переважали твори українських авторів, а також світова класика. Дослідження базується на джерелознавчому аналізу законодавчих актів, матеріалів періодичних видань, сучасної наукової літератури. Стаття розкриває значення культурної політики 1918 року як історичного прецеденту творення гуманітарної складової національної держави.

Ключові слова: *Українська Держава, культурна політика, Гетьманат, Павло Скоропадський, гуманітарна сфера, модернізація, культурні інституції.*

Постановка проблеми. Дослідження культурної політики Української держави періоду Гетьманату П. Скоропадського є актуальним у контексті сучасних наукових пошуків, спрямованих на осмислення історичних витоків української державності та культурної ідентичності. Увага до короткотривалих, але концептуально важливих етапів державотворення дає змогу глибше зрозуміти механізми формування національної культурної парадигми в умовах політичної турбулентності. Особливої уваги це набуває на тлі сучасних викликів, пов'язаних із захистом культурної спадщини та національних цінностей. Аналіз гуманітарної політики Гетьманату дозволяє окреслити традиції інституційного забезпечення культурної сфери, які зберігають свою значущість у новітній Україні. Крім того, вивчення практик державного регулювання культурного розвитку у 1918 році поглиблює наше розуміння ролі культури як інструменту консолідації нації та державного будівництва. Відтак, звернення до цієї теми є важливим з науково-історичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представлене дослідження ґрунтується на

наступних джерелах: державних актах Гетьмана Скоропадського, законах, наказах, постановах, різних документах урядових структур. Певною мірою до вивчення даної теми були дотичні науковці: Р. Пиріг, Г. Папакін, О. Кудлай, Л. Дубровіна, М. Машевський, Р. Маньковська, П. Гай-Нижник.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити комплексний аналіз законодавчого врегулювання культурної сфери в Українській Державі за правління Гетьмана П. Скоропадського.

Виклад основного матеріалу. Українська Держава, очолювана гетьманом Павлом Скоропадським існувала всього сім місяців: з 29 квітня по 14 грудня 1918 р. За цей короткий термін законодавче регулювання зазнали всі сфери діяльності в державі. У «Грамоті до Українського народу», з якою звернувся очільник держави 29 жовтня 1918 року, зокрема зазначалось: «В області внутрішнього життя нашого правительство видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України… За цей час видано більше 400 інших законодавчих актів, метою котрих являлось упорядкування політичного й економічного життя України. Наслідки всіх цих заходів незабаром виявились у загальному підвищенні економічного й культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалості самої держави» [4, с. 61]. Значна частина цього масиву документів торкалася сфери культури, освіти, мистецтва.

Гетьман Скоропадський вважав за необхідне підтримувати українську культуру, створити всі умови для розвитку української мови, знання історії України. Він та його найближче оточення в культурній політиці керувалися принципом поступового й невпинного прямування до створення зовсім самостійної української культури.

Для ефективного керування культурно-освітніми процесами створювалась централізована система управління, удосконалювалась структура певних державних структур. Так, відповідним законом від 21 червня було створено Головне управління мистецтва і національної культури, яке завідувало справами художнього виховання, мистецтва, всіма культурними установами. Створене управління підпорядковувалось освітньому відомству, мало свій окремий бюджет, керувалось чиновником з повноваженнями «товариша міністра народної освіти». Міністерство освіти логічно перейменовано на Міністерство народної освіти та мистецтва [8, с. 126]. В липні 1918 р. головним уповноваженим управління призначено відомого культурного діяча П. Дорошенка. Визначаючи роль і місце Головного управління чиновник зазначав, що «відомство, … переслідує завдання виключно загальнокультурного характеру… Ми стоїмо на національному ґрунті. У противному випадку, все наше існування не мало б ніякого смислу і значення. За визначенням Гетьмана управління було «аполітичним, позапартійним у своїй діяльності проникнутим лише національною ідеєю» [3, с. 11]. Закономірним виглядає, що основні досягнення національно-культурної розбудови в Україні в окреслений період пов'язані з діяльністю саме цієї установи.

Гетьманський уряд організував низку державних культурних закладів загальнонаціонального значення. Так, три урядових документи поклали початок функціонуванню Національної бібліотеки. Спочатку, в серпні місяці відповідним законом створено Фонд бібліотеки з метою придбання і систематизації книжок, рукописів, мап тощо. Міністрові освіти М. Василенку доручалося розробити статут і штати національної бібліотеки. Для управління фондом і введення роботи по заснуванню бібліотеки покладалося на тимчасовий комітет, який підпорядковувався безпосередньо міністру. На цю діяльність з державної скарбниці виділялось 500 тис. карбованців [7, с. 206–207]. В Інструкції Тимчасового комітету, затвердженої 5 жовтня зазначалось, що метою комітет має закласти основу для створення книгозбірні всесвітнього типу, які «гуртувала би в собі, все витворено людською думкою та знаттям по всіх науках», щоб читачі мали можливість на місці познайомитися із світовою літературою у всіх галузях знань, написаних різними мовами. Спеціальна задача закладу була сформульована так: закласти відділ Ucrainica, присвячений літературі про Україну і український народ. В цім відділі повинно згуртуватися, все, що друкувалось будь коли і будь де українською мовою, – повинно згуртуватися незалежно від змісту і напряму, література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, словесність, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови життя і т. ін. …» [9, с. 303–306].

До складу Тимчасового комітету затверджено вельми авторитетні й поважні особи, що гарантувало успіх в справі організації бібліотеки. Головою комітету став академіка В. Вернадського, членами стали: С. Єфремов, Г. Житецький, В. Кордт, проф. А. Кримський, секретар комітету Є. Перфецький.

Основні засади організації, функціонування Тимчасового комітету та його взаємини із бібліотекою як окремим створенням, заслуговують на

увагу. Його діяльність ґрунтувалась на принципах, які передбачали управління бібліотекою на демократичних засадах, але з правом вирішальної ролі самого Комітету. Тимчасовий комітет складався, як вже зазначалося з п'яти осіб, обраних як постійні члени і призначався міністром народної освіти (після передачі бібліотеки у віддання Академії наук – Президією УАН). Для діловодства призначався секретар, який за рішенням комісії міг мати вирішальний або дорадчий голос. У відозві про заснування Національної бібліотеки, підписаної всіма членами комітету, йшлося про головні завдання створеного закладу, говорилося про організацію в складі бібліотеки відділу рукописів, архіву про видатних діячів; створення наукового підрозділу по вивченню книг і бібліографічних досліджень. Наголошувалось на створенні зручних та докладних каталогів, довідкових відділів. Важливим було те, що книгозбірня була доступна і безкоштовна для всіх бажаючих [1, с. 3].

Фактичне управління внутрішньої діяльності бібліотеки передавалось Старшому бібліотекарові, який обирався Комітетом і затверджувався міністром. Посада Старшого бібліотекара вводилася на час організації бібліотеки та повноважень Тимчасової Комісії. До його завдань входило: завідування бібліотекою доки вона не буде організована остаточно та особовим її складом; науково-методичне та нормативно-інструктивне забезпечення діяльності. Затвердження кадрового складу здійснювалося комітетом, старший бібліотекар мав право мотиваційного підбору та відводу кандидатур [5].

Гетьманський уряд надавав підтримку і діючим книгозбірням. Згідно відповідного закону, було асигновано 500 тисяч карбованців на закінчення будівництва бібліотеки для університету св. Володимира в Києві [6, с. 188].

Певна увага приділялась справі збереження національної спадщини, зокрема, становленню музейної справи в державі. В складі уже згаданого Головного управління мистецтв та національної культури, яке очолював відомий культурний діяч П. Дорошенко, музейним будівництвом займалась секція музеїв відділу охорони пам'яток. Штат співробітників становив 15 осіб на чолі з М. Біляшівським. До компетенції відділу входило широке коло завдань: створення нових центральних і місцевих музеїв, надання їм фінансової та науково-методичної підтримки, забезпечення кадрами й приміщенням, а також розробка програм їхньої діяльності.

Музейні заклади потребували уваги і фінансової допомоги. Так, фонди Київського художньо-промислового і наукового музею за весь 1918 р. поповнились лише 1134 експонатами. Хоролецький науковий музей через брак коштів не зміг розрахуватись за оренду приміщення, де розміщувалась його експозиція, а Херсонський музей старовини не зміг викупити у спадкоємців П. Суручана колекцію античної скульптури [10, с. 227].

У червні місяці міністр освіти М. Василенко в офіційному зверненні до Ради Міністрів обґрунтував потребу в фінансовій допомозі щодо охорони національних пам'яток старовини, а також підтримки Одеського, Катеринославського, Херсонського, Вінницького інших музеїв. Урядовою постановою від 24 вересня 1918 р. для цих потреб було виділено 100.000 карбованців [12, с. 295–296]. Значно менша сума, але вкрай важлива для закінчення археологічних розкопок Зарубського монастиря біля Трахтемирова та для придбання пам'ятників старовини для Національного музею було виділено 22.825 карб. 16 липня 1918 р. з державних коштів відділові охорони пам'яток старовини і мистецтва Міністерства народної освіти та мистецтв [14, с. 169].

Секція музеїв і відділ охорони пам'яток Головного управління сприяли становленню і розширенню діяльності місцевих музеїв, забезпеченням приміщеннями, охороною колекцій, неодноразово зверталися з цими питаннями до місцевих органів влади.

Реалізовувалася програма розвитку музейної справи в контексті створення всеукраїнських національних музеїв. 27 липня 1918 року на засідання представників Міністерства народної освіти, Головного управління мистецтв і національної культури й Академії наук України було прийнято рішення про організацію Національного музею на базі Київського художньо-промислового та наукового. Передбачалось, що він буде складатись з шести відділів: пластичних мистецтв, археології, історичного, етнографічного, художньо-промислового та нумізматично-сфрагістичного. Для придбання експонатів виділено 17825 крб. 28 вересня 1918 р. урядом було підтримано пропозицію викладену в «Пояснювальній записці до законопроекту про асигнування одного мільйона карбованців Головному управлінню справами мистецтва та національної культури на придбання у державну власність пам'яток старовини й мистецтва для Національного музею й архіву», і виділила 500 000 крб. Протягом з квітня по грудень 1918 р. фонди Національного музею поповнились більше ніж на 200 експонатів. Серед них: художні твори Т. Г. Шевченка, Г. Васька, М. Дмитрієва тощо;

біля 130 зразків українського шитва XVII–XIX ст.; ікони, старовинна зброя, килими тощо [10]. Також були засновані картинна галерея, Український музей народного мистецтва, діяла виставка промислових товарів та художніх виробів.

З розширенням мережі музеїв актуальним стає питання координації їхньої діяльності, створення структур на місцях, які б були наділені адміністративними повноваженнями і підпорядковувались безпосередньо відділу охорони пам'яток. З цією метою відділом охорони пам'яток було розроблено положення про місцеві комісари по охороні пам'яток. Тимчасово повноваження покладались на осіб, відомих своєю працею в сфері культурної спадщини, в перспективі планувалось створення комітетів охорони пам'яток на місцях [11, с. 199–200].

Не залишалося поза увагою уряду Української Держави і питання підготовки кваліфікованих спеціалістів в музейній справі: мистецтвознавців, археологів, музейних працівників.

Саме за гетьманату зміг розгорнути діяльність вищий навчально-науковий заклад – археологічний інститут у Києві. За статутом передбачалось відкрити відділи археології, археографії та історії мистецтва. 1918 р. було відкрито ще один навчально-науковий заклад з підготовки фахівців в галузі музейної справи та мистецтвознавства – Інститут історії мистецтв, який здійснював підготовку вчителів історії мистецтв, охоронців музеїв, картинних галерей тощо [10]. Підготовка спеціалістів відповідного напряму здійснювалася у станах Українського державного університету у Києві, де була створена історично-екскурсійна секція. При ній діяли курси з підготовки екскурсоводів по визначних історико-культурних місцях і пам'ятках Києва [2].

З самого початку свого функціонування гетьманська адміністрація зайняла послідовну позицію щодо культурної розбудови і це стосувалось і театрального життя країни, процес розвитку якого перебував у підпорядкування театрального відділу Головного управління у справах мистецтв та національної культури. Рік існування Української Держави був роком піднесення театрального життя, формування нового українського театру. Зусилля уряду спрямовувались насамперед на фінансову підтримку театральних закладів. Так, відповідною постановою від 14 червня асигновано Українському Національному театру з державної скарбниці 165.500 крб на поповнення дефіциту та на провадження діяльності театру до 1 вересня 1918 р. [15, с. 1]. В нормальному функціонуванні театрів відіграла податкова політика уряду, що зменшив тиск на театральні колективи. Український Національний театр за Гетьманату набув державного статусу і містився в Троїцькому народному домі. Керівництво театром здійснював відомий діяч П. Саксаганський. В театрі працювали такі зіркові артисти, як М. Заньковецька та Л. Ліницька. Театр проводив насичену творчу діяльність і мав виразно національний характер. В його репертуарі чільне місце займали твори М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, а сузір'я таких акторів, як М. Заньковецька, М. Садовська, Л. Ліницька, П. Саксаганський тощо гарантували йому успіх у глядацької аудиторії. Оригінальним явищем був «Молодий театр», заснований 1916 р. Л. Курбасом під маркою «Студія». Основу репертуару театру, який складався переважно з молодих митців, становили твори української та світової класики. Театр також отримав державні асигнування у сумі 10 тис. карб [3, с. 11]. 23 серпня урядом П. Скоропадського засновано Державний драматичний театр в Києві [13, с. 243–244]. Очолювали театр талановиті режисери Б. Кривенький і О. Загаров. До акторського складу увійшли Г. Борисоглібська, І. Замичковський, Ф. Левицький тощо. Як зазначалось в постанові, актори отримали статус державних службовців і були зараховані на державне утримання. Театрові надавалося право отримувати буз мита з-за кордону книги, потрібні матеріали та інвентар. Окрім того, новоствореному театру було асигновано матеріальну допомогу в розмірі 327.400 крб. на поточний 1918 рік [16, с. 245].

Водночас уряд опікувався питаннями підготовки і підвищення кваліфікації діячів театрального мистецтва. Так, 30 серпня Гетьман підписав наказ про заснування Державної драматичної школи в Києві «для підготовки працівників народних театрів» [17, с. 250]. Затвердження Статуту школи покладалося на міністра народної освіти та мистецтва. На утримання заклад отримав десять тисяч карбованців. В той же період Музично-драматичну школу ім. М. Лисенка було реформовано на Державний музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка.

На базі гуртка драматичної секції Українського художнього товариства ім. М. Заньковецької 1918 р. в Одесі засновано першу в місті і другу в державі українську драматичну школу, викладачкою і керівником художньої частини коли запрошено М. Заньковецьку.

За Гетьманату тривала робота щодо заснування національної опери і підготовка відкриття

сезону. Відомі письменники отримали замовлення на переклад українською мовою оперних лібрето. В серпні були готові переклади опер «Фауст», «Травіата», «Казки Гофмана», «Богема», «Мадам Батерфляй» тощо. Восени 1918 р. в Києві було створено національну оперу – Український державний театр драми та опери. Тогочасна вітчизняна преса із захопленням писала, що українська державна опера має всі підстави і потенціал стати одним із кращих театрів свого часу [3, с. 12].

За активного сприяння Міністерства народної освіти та мистецтва було створено Перший український національний хор у Києві, Державну капелу бандуристів Г. Хоткевича. Назву «український національний» носили лише ті хори, які мали стосунки з музичним відділом Міністерства освіти, що полягали переважно в доглядові за художньою стороною справи. Міністерство освіти дбало про забезпечення хорів диригентами, нотами, виділяло грошові субсидії тощо. 15 листопада уряд заснував в Києві Державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка. Цей оркестр мав утримуватися на свої кошти. На початкове ж влаштування зазначеного оркестру уряд виділив 66.300 крб. [18, с. 356]. Оркестр працював під керівництвом А. Горєлова, диригували в ньому Р. Глієр, Ф. Блуменфельд, Ф. Бертьє.

Отже, за нетривалий час перебування Гетьмана при владі відбулося велике піднесення українського культурного життя, про яке мріяло багато поколінь національної інтелігенції.

Висновки. Діяльність Української Держави періоду Гетьманату 1918 року, попри її короткотривалість, позначилась значним поступом у сфері культури та збереження національної спадщини. У межах державної політики відбулося інституційне оформлення культурно-освітньої галузі: було створено Міністерство народної освіти та мистецтва, Головне управління мистецтв і національної культури, започатковано низку культурних ініціатив загальнонаціонального значення. Ці процеси свідчать про чітке усвідомлення урядом потреби формування повноцінної національної культурної інфраструктури як фундаменту державності.

Організація та початок функціонування Національної бібліотеки, розвиток музейної справ, підтримка існуючих і створення нових культурно-мистецьких установ стали не лише символічним актом відродження української ідентичності, а й практичним кроком у напрямку інтеграції України в європейських культурний простір. Діяльність Тимчасового комітету зі створення Національної бібліотеки, впровадження демократичних принципів в управлінні закладом, акцент на науковій і просвітницькій функції книгозбірні є свідченням глибокого стратегічного підходу до розбудови гуманітарної сфери. Зусилля уряду щодо організації системи охорони пам'яток, становлення музейної мережі, розвиток театрального життя підготовка фахівців у сфері мистецтва і музейної справи засвідчують високий рівень державного підходу до культурного будівництва. Визначальним у цій політиці був позапартійний, національно орієнтований характер культурної стратегії, що сприяв формуванню інституційної основи української культури модерного типу.

Отже, навіть в умовах нестабільності, гетьманська адміністрація зуміла закласти підвалини системної державної політики в сфері культури, яка стала важливим чинником формування модерної української нації.

Список літератури:

1. Відозва Тимчасового комітету із заснування Національної бібліотеки Української держави. 11.10.2018 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 307–310.
2. *Відродження*. 1918. 6 жовтня.
3. Гай-Нижник П. П. Становлення українського театрального мистецтва і питання його оподаткування за Гетьманату 1918 року. *Український театр*. 2003. № 5–6. С. 10–12.
4. Грамота Гетьмана П. Скоропадського до українського народу з приводу півріччя Української держави 29.10.1918 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 61.
5. Дубровіна Л. Створення Національної бібліотеки Української держави та її концепція. *Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року*: зб. матеріалів доп. уч. ІІ міжнар. наук. конф. (Київ, 14 травня 1998 р.). Київ, 1998. С. 19–21.
6. Закон про асигнування 500.000 карб. на будівництво бібліотеки університету св. Володимира 26.07.1918 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 188.
7. Закон про створення фонду Національної бібліотеки Української держави 2.08.1918 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 206–207.
8. Закон про утворення Головного управління мистецтва і національної культури та про перейменування Міністерства народної освіти на Міністерство народної освіти та мистецтва. 21.06.1918 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 126.

9. Інструкція Тимчасовому комітету із заснування Національної бібліотеки Української держави» 5.10.1918 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. С. 303–306.

10. Маньковська Р. Зрушення в музейній справі за уряду гетьмана Павла Скоропадського. *Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року*: зб. матеріалів доп. уч. ІІ міжнар. наук. конф. (Київ, 14 травня 1998 р.). Київ, 1998. С. 227–229.

11. *Наше минуле*. 1918. № 2. С. 199–200.

12. Постанова про асигнування головноуправляючому справами мистецтва та національної культури 100.000 карб. на охорону пам'яток старовини та мистецтва 24.09.1918 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 295–296.

13. Постанова про заснування Державного драматичного театру 23.08.1918 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 243–244.

14. Постанова про асигнування 22.825 карб. відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Міністерства народної освіти та мистецтв 16.07.1918. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 169.

15. Постанова про асигнування 165.500 карб. Українському Національному театру. *Державний вісник*. 1918. № 18. 22 червня. С. 1.

16. Постанова про асигнування 327.400 карб. на допомогу Державному драматичному театру 23.08.1918. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 245.

17. Постанова про заснування Державної драматичної школи 30.08.1918 р. *Українська держава. Документи і матеріали*. Київ, 2015. Т. 2. С. 250.

18. Постанова про заснування Державного симфонічного оркестру ім. М. В. Лисенка та про асигнування на це 66.300 карб. *Державний вісник*. 1918 р. № 76. 28 листопада. С. 3.

Hrynyshyn Z. M. LEGISLATIVE REGULATION OF THE CULTURAL SPHERE IN THE UKRAINIAN STATE IN 1918

The aim of this study is to analyze the features of legislative regulation of the cultural sphere in the Ukrainian State of 1918 and to determine its role in shaping national cultural policy. The methodological basis of the article is a set of interdisciplinary approaches that combine tools from historical science, cultural studies, and legal studies. The focus is placed on the analysis of legal acts, the institutional environment, and the ideological context of the cultural policy of the Ukrainian State.

This study is dedicated to the analysis of the cultural policy of the Ukrainian State during the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi (1918), in particular its impact on the development of culture, art, and the national identity of Ukrainian society. A key aspect of the research is the examination of legislative acts that regulated cultural and artistic activities, the establishment and functioning of cultural institutions – such as the National Library and museums – as well as the development of theatrical art. The article emphasizes the importance of the centralized system of cultural governance established by the Hetman's government, particularly the creation of the Main Directorate of Art and National Culture, which aimed to promote Ukrainian culture and support national traditions. Significant stages of the cultural policy included the organization of museum work, especially the creation and funding of the National Museum, as well as active efforts to preserve national monuments and develop the library system. In addition, the article examines the support for theatrical institutions, particularly the Ukrainian National Theatre, which received substantial government funding and support. Theatrical activities significantly contributed to the development of national cultural identity, as the theatre repertoire was dominated by works of Ukrainian authors as well as world classics. The research is based on source analysis of legislative acts, periodicals, and contemporary academic literature. The article highlights the significance of the cultural policy of 1918 as a historical precedent for shaping the humanitarian component of the national state.

Key words: *Ukrainian State, cultural policy, Hetmanate, Pavlo Skoropadskyi, humanitarian sphere, modernization, cultural institutions.*

УДК 94(477)"19/20":792.071:008
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.41

Нещерет В. О.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА ЯК СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ДУХУ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР СЦЕНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Метою статті є висвітлення історико-культурного значення сценічної діяльності Марії Заньковецької в контексті розвитку української національної культури. Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що поєднує історико-культурний та мистецтвознавчий методи аналізу.

Історико-культурний метод застосовано для з'ясування соціально-політичного контексту, в якому формувалась та реалізовувалась творча діяльності Марії Заньковецької, а також для окреслення культурних тенденцій українського театру другої половини XIX – початку XX століття. Мистецтвознавчий підхід дав змогу проаналізувати особливості акторської гри Заньковецької, її сценічну мову, міміку, емоційне навантаження ролей, а також рецепцію глядацької аудиторії. Використано елементи біографічного методу для реконструкції життєвого шляху актриси. Застосовано принцип історизму, що забезпечив комплексний аналіз сценічної діяльності акторки у взаємозв'язку з епохою.

У статті досліджується сценічна діяльність М. Заньковецької як ключового чинника формування української національної ідентичності в культурному просторі кінця XIX – початку XX ст. Зосереджено увагу на тому, як через образи, створені акторкою, виявився глибинний духовний код українського народу, відображалися соціальні, моральні та національні ідеї.

Автор аналізує, як Заньковецька в умовах імперської заборони українського слова зуміла сформувати нову художню парадигму, що поєднувала естетичне й ідеологічне. Розглядається її співпраця з представниками «театру корифеїв», зокрема М. Кропивницьким й І. Карпенком-Карим, як важливий етап становлення українського професійного театру. У центрі дослідження – роль Заньковецької у збереженні національної традиції, відтворенні фольклорної спадщини, формуванні національного жіночого образу. Акцентовано на її впливі не лише як акторки, а й як культурного діячі, чия сценічна практика набула символічного змісту для українського національного духу, що поєднує мистецький хист, громадянську позицію та історичну пам'ять. Її образ став знаковим для формування українського культурного канону, а творчість – джерелом ідентичності для наступних поколінь.

Ключові слова: *Марія Заньковецька, історико-культурний аспект, сценічна діяльність, «театр корифеїв».*

Постановка проблеми. Марія Заньковецька – одна із найбільш знакових постатей українського театру кінця XIX – початку XX століття, яка відіграла важливу роль у розвитку національної театральної культури. Її сценічна діяльність, стала не лише важливим етапом у становленні українського театру, але й символом національного відродження, духовного та культурного протистояння в умовах політичного і культурного поневолення. Внесок Заньковецької в культурний простів України виходить за межі театрального мистецтва, адже її роль як актриси, педагогині і культурної діячки сприяла формуванню нових культурних стандартів, поширенню національних ідеалів і створенню вітчизняного театру як важливої частини національної ідентичності.

Одним із головних аспектів її діяльності була здатність поєднувати глибоке проникнення в психологію персонажів з виразним національним колоритом, що стало можливим завдяки її тісному зв'язку з народною культурою. Проте досі існує низки не до кінця вивчених аспектів її творчості, зокрема, роль Марії Заньковецької в контексті національно-культурного руху, її вплив на формування театрального канону і, зрештою, на формування української національної ідеї через сценічне мистецтво.

Незважаючи на численні публікації про її творчість, є потреба в детальному історико-культурному дослідження, яке б розкривало Заньковецьку не тільки як актрису, а й як культурну ідею, як носія національних цінностей, чиї сценічні образи

стали виразниками боротьби за культурну автономію та національну ідентичність України. Важливим є також розгляд Заньковецької в контексті «театру корифеїв», який сформував нову модель театрального мистецтва в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання життя та творчості М. Заньковецької почали висвітлюватись з часу театрального тріумфу актриси. Провідні театрознавці, театральні критики, історики: С. Петлюра [10], І. Нечуй-Левицький [9], П. Рулін [12] присвячували їй численні публікації. Науковим осмисленням творчості великої актриси займалися В. Чаговець [15], С. М. Дурилін [3], Н. Богомолець-Лазурська [1]. Докладно досліджує творчий шлях М. Заньковецької український театрознавець В. Ревуцький [11]. Серед сучасних дослідників варто назвати Г. В. Самойленко, А. О. Гладишева, Л. А. Дорохіна, які приділяли свою дослідницьку увагу питанням творчості актриси на Чернігівщині [8]. Науковець В. Левченко аналізував історію успіху актриси під час гастрольних виступів актриси в Одесі [7]. Підґрунтям для підготовки статті стала праця В. Корнійчука [6] в якому міститься дослідження психологічних особливостей творчості актриси, а також зібрані спогади сучасників про М. Заньковецьку, а також статті, документи, листування. Попри численні публікації, ще залишається низка маловивчених моментів творчості Марії Заньковецької.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення історико-культурного значення сценічної діяльності Марії Заньковецької в контексті розвитку української національної культури. Завданнями є: окреслення біографічного й культурного середовища її формування; аналіз сценічних образів як виявів національного характеру; розгляд ролі актриси у контексті «театру корифеїв» та в процесі конструювання української культурної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Марія Костянтинівна Адасовська (сценічне ім'я – Заньковецька) народилася 1854 року в селі Заньки на Чернігівщині, в старій дворянській родині. Її родина, хоч і належала до привілійованого прошарку, зберігала тісний зв'язок з народною культурою та побутом. Саме цей контекст став основою для подальшого формування її художнього і світоглядного бачення, яке згодом вплине на розвиток українського театру. У сім'ї Адасовських любили пісню. Батько мав хороший голос, співав у церковному хорі місцевої Миколаївської церкви. Разом з батьком тут співала і Марія Костянтинівна. «Стоять, бувало, Маня вся в білому поруч з батьком і так співає, що селяни плакали від зворушення» [1, с. 9]. Заньковецька часто в дитинстві просила свою няньку співати їй пісні, пісні ж були українські. Сумні мелодії українських пісень глибоко западали в душу малої дитини [10, с. 207]. Дитиною чотирьох років Марія вже вміла співати романси і охоче слухала гру на роялі. Взагалі родинна обстановка сприяла розвиткові музичного життя майбутньої артистки. В Заньках часто любили влаштовувати домашні співи, концерти в колі близьких знайомих. З раннього віку дівчина була знайома з фольклором і народними традиціями, що надихало її на подальші пошуки своєї мистецької стежки. Відомо, що ще в дитинстві вона спостерігала за народними святами, що відзначалися у селі, і саме ці події залишили в її душі глибокий слід, який виявиться пізніше в її сценічних образах.

Освіта Заньковецької була класичною для того часу. Спочатку Марія перебувала в приватній школі Арендаренко в Кошелівці (на Ніжинщині), потім у гувернанток, в десятилітньому віці віддали до пансіону С. Ф. Осовської у Чернігові, де вона навчалася протягом 1864–1870 років [5, с. 3]. В пансіоні серед інших предметів були співи, танці, які викладали подружжя Прушинських. Обоє виділяли артистичні здібності Марії Адасовської, і кожен з них хотів її бачити то чудовою балериною, то видатною співачкою. Пощастило майбутній акторці і з учителем словесності М. Вербицьким, пізніше відомий український поет і педагог. У пансіоні він ще завідував бібліотекою, тому міг порадити учням художні твори, які б були їм до смаку. Деякі книжки М. Вербицький приносив із власної бібліотеки. Саме завдяки вчителеві словесності Марія Адасовська познайомилася з «Кобзарем» Т. Шевченка, який полонив її душу, і вона на все життя стала прихильницею поета [14, с. 6]. М. Вербицький захоплювався театром. Він брав участь у драматичному гуртку Л. Глібова «Товариство, кохаюче рідну мову». Вистави тут готували Д. Старицький, О. Маркевич, І. Дорошенко тощо. В пансіоні М. Вербицький поставив дитячу казку «Дочка Кащея», в якій Марія Адасовська зіграла роль дівчини-сирітки. На її виконання звернули увагу педагоги. Марія обожнювала уроки М. Вербицького, готувала особливо ретельно все задане. На одному з уроків, після монологу Антігони, що Марія читала з піднесенням і драматизмом, клас завмер, а учитель порадив учениці продовжити навчання в театральному училищі.

Після закінчення навчання Марія робить перші кроки на аматорській сцені. В Ніжині існувала

любительська театральна трупа, яка мала благодійні цілі. Зароблені від вистави гроші йшли на допомогу бідним студентам, збіднілим або хворим представникам інтелігенції, пораненим на війні тощо. Репертуар складався з п'єс різних жанрів: драми, комедії, водевілі. Вистави користувались успіхом у жителів міста. З 1876 р. Марія почала брати участь спочатку у водевілях. Вони потребували від виконавиці гарного співу, уміння танцювати, розважати публіку. Вона наповнювала сцени своїм вигаданим, тільки для неї характерними дрібничками, які полонили глядачів. Особливо вразила їх Марія в ролі Наталки Полтавки в однойменній п'єсі І. Котляревського. За свідченнями очевидців, в виставі всі грали добре, але всіх зачарувала Марія Адасовська. Вона полонила глядачів гарним голосом і вмінням розкрити характер своєї героїні. З неабияким хвилюванням вона виконувала пісню Наталки «Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться». Жити життя героїні і відтворювати його на сцені виявилося не складним для Марії. Адже, те, чим жила Наталка І. Котляревського, було добре знайоме актрисі. Все це вона спостерігала в житті селян, своїх знайомих. Все це було природнє, життєво і майстерно відтворене на сцені, що вона підкорила всіх своїм талантом.

Виступ у виставі «Наталка-Полтавка» наче розділив життя на дві половини: час «театру для себе, батьків» – і час «театру для глядачів». Смисл іншого життя входив у її свідомість. Вона мріяла вступити до консерваторії, зайнятися співом, а потім потрапити на сцену. Як згадувала Марія Костянтинівна: «Любов до сцени захватила мене зовсім, і тільки було моїх мрій, що потрапити на справжню сцену» [4, с. 4]. Свої вокальні здібності Марія Костянтинівна розвинула під час навчання в Петербурзькій (1878–1880 рр.) і Гельсінській консерваторії (1880–1882 рр.). Директор гельсинфорської опери пропонував їй ангажемент і попри те, що вона не мала свого репертуару, обіцяв їй гарну платню [12, с. 17].

Кар'єра професійної актриси розпочалася 1882 р., коли Марія Заньковецька прийняла запрошення М. Кропивницького і вступила до акторської трупи міського театру Єлисаветграда (нині м. Кропивницький). Власне, знайомство з великим українським театральним режисером стало визначальним у кар'єрі Заньковецької. Марко Кропивницький і Марія Заньковецька утворили незабутній тандем, що підняв український театр на новий рівень. Спільна діяльність із Кропивницьким стала важливим етапом у формуванні її як акторки, яка змогла перевтілюватися в різноманітні образи, що мали глибокий соціальний і психологічний підтекст.

Марія Заньковецька стала не лише частиною театральної трупи, а й активною учасницею культурного відродження українського театру в кінці XIX століття. Тоді український театр переживав період значного піднесення, і саме в таких колективах, як театр Кропивницького, а також трупах Старицького, Садовського, формувалися основи національного театрального мистецтва. Заньковецька, як одна з головних акторок цих колективів, була на передовій цього процесу. Її участь у театральних постановках значною мірою сприяла розвитку української театральної школи, зокрема у напрямку створення яскравих, глибоких національних образів.

Сам театр, створений Марком Кропивницьким, не лише пропагував українську мову та культури, а й став важливим інструментом для поширення ідеї національної гідності та боротьби за соціальну справедливість. Репертуар був насичений творами українських авторів, і Заньковецька, працюючи в цьому контексті, стала носієм народної ідеї. Тут варто звернутись до слів М. Садовського: «…Це був такий тріумф українського слова, якого більш ніколи воно не зазнавало. М. К. Заньковецька, цей велетень і талант, розгорнула перед публікою такі дивні риси простоти й мистецтва, в яких ця … публіка потонула… Уперше у житті цей ситий блискучий салон побачив дійсне мужицьке життя. Життя того мужика, якого він бачив тільки з вікна вагона, в якому досі вбачав робочу тварину, що, з його погляду не мала ніякого почуття, ніякого болю, на страждань. Перед ним з'явилась не в розкішних убраннях артистка,…– перед ним стояло обідране, забите життям дівча-наймичка. І, невважаючи на дрантя, яким покрито її тіло, вся її істота дихала божественною чистотою і повним любові й муки гарячим серцем. Уперше в житті своїм салон побачив таку артистичну гру, з якої повинен був переконатися, що в мужицькому змученому працею тілі, під драною його свитиною б'ється чисте, гаряче серце» [13, с. 69].

Під час своєї кар'єри в театрі Марія Заньковецька не тільки розвивала акторську техніку, але й створювала образи, які стали символами українського національного театру. Актриса грала в різних виставах, створювала виразні образи героїнь: «Наймичка» – Харитина, «Ой не ходи Грицю» – мати, «Не судилось» – Катря, «Маруся Богуславка» – Маруся, «Глитай, або Павук» – Олена, «Тарас Бульба» – мати, «За двома зайцями» – бублейниця, «Доки сонце зійде, роса очі виївсть» – Оксана,

«Наталка-Полтавка» – Терпилиха, «Не судилося» Катря, «Лимерівна» – Наталя тощо.

М. Заньковецька не просто виконувала ролі, а й надавала їм глибокого соціального та психологічного значення. С. Петлюра зазначав: «Здається, що артистка – це жива істота, живий конкретний персонаж з його радощами і горем, з його муками, з його гострими і болючими переживаннями, що ті гіркі сльози, якими плаче він, ті муки, які відбуваються в його серці і крають його – справжні, що їх переживає сама артистка, не як артистка, а як жива людина, що сама зазнала багато горя і мук в житті. Здається, що цими сльозами артистка-людина скаржиться на безталання, на життя, на мачуху-долю, що мольба або прокляття цій долі – то мольба і прокляття артистко-людини за ті шипи та терна колючі, які поранили її душу, пошматували її серце, розбили її ілюзії понівечили її» [10, с. 199].

Важливим аспектом її творчості було те, що вона не просто грала на сцені – вона впливала на глядачів, відображаючи їхні страхи, болі, надії й мрії через власне втілення сценічних образів. Заньковецька прагнула до того, щоб кожен її виступ став не тільки театральним дійством, а й культурною подією, що мав би відгук у суспільстві. Її особистість стала уособленням не тільки акторської майстерності, а й національної гідності, боротьби за збереження української культури в умовах політичного і соціального тиску. Гра видатної акторки мала гучний суспільний резонанс: «Ваша повага до того пригніченого люду, життя якого виявляли Ви на сцені, мимоволі знаходила відклик в серцях глядачів, будила свідомість, закликала до праці на рідній ниві» – йшлося у зверненні членів Київської студентської Громади [12, с. 101].

Марія Заньковецька втілювала на сцені не тільки драматичні ролі, але й соціально та культурно важливі образи, що мали глибоке значення для українського народу. Своєю грою вона демонструвала глядачеві глибокий психологізм, емоційну правду й моральну стійкість героїнь, що, з одного боку, відображали традиційні уявлення про жінку в українському суспільстві, а з іншого – стали символом народної боротьби на власну гідність і право на щастя. Важливим аспектом цих образів стало те, що вони мали народний характер, були близькими для простих людей, адже Заньковецька часто зображала героїнь, що переживали важкі життєві обставини та долю.

Виконуючи ролі в пєсах Івана Карпенка-Карого, Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Заньковецька надавала особливого значення деталям, мові інтонаціям і рухам, що були притаманні українському селянству. Її героїні ставали не просто сценічними постатями, а символами національного характеру: чесності, самопожертви, глибокого паріотизму.

Яскравим прикладом стала роль Наталки в «Наталці-Полтавці», в постановці Заньковецька втілила образ простої селянської дівчини з глибокою внутрішньою гідністю, розумом і моральною чистотою. Її Наталка не була ідеалізованою постаттю: актриса наділяла героїню реалістичними рисами – життєлюбством, хитрістю, прагненням до щастя через працю і наполеглевість. Така інтерпретація сприяла тому, що персонаж став символом стійкості і національної свідомості. Знаковим образом стала Харитина з драми І. Карпенка-Карого «Безталанна». Через образ жінки, яка страждає від зради та соціальної несправедливості., Заньковецька передавала глибоки соціальні болі українського села. Її виконання ролі вирізнялось надзвичайною емоційною насиченістю: кожен жест й інтоноція викликали в глядача співчуття і розуміння трагічної долі жінки, позавленої права на особисте щастя. Преса, зокрема, так відгукувалась про гру Заньковецької: «Українська жінка постала перед нами, постала у всій її красі, з усіма її нескінченними смутками, з рідкісними радощами, з вадами та турботами, з високою чистотою моральною… Разом з вами ми плакали, разом з вами ми смыялись, разом з вами ми ми винесли рятівну надію на те майбутнє, коли осушаться ці сльози…» [12, с. 75].

Тривалий час актриса грала «Марусю Богуславку», вистава користувалася попитом і викликала позитивні відгуки. Зокрема зазначалось, що в грі Заньковецької були не тільки жінка і матір, але й надхненна патріотка. І цей останній патріотичний момент займав досить помітне місце. На думку резензентів, варто прийти до театру і дивитись пєсу для того тільки, щоб почути клятву Марусі на вірність батьківщині та обіцянку здобути волю невільникам.

Заноковецька з особливою увагою ставилась до автентичності образу, її акторський метод включав уважне дослідження традицій народного одягу, пісенної спадщини, обрядів, що додавало сценічним виступам надзвичайної правдивості й емоційної сили. Через мову жестів, міміку, побутову поведінку вона досягала високого рівця художнього узагальнення, втілюючи типові риси народної культури.

Особливо яскраво національний характер виявлявся в драматичній напрузі сценічних

конфліктів, де її героїні боролися за власну гідність, любов, право на щастя. У цих образах втілювалась не тільки індивідуальна доля персонажа, а й доля цілого народу, який прагнув зберегти свою самобутність в умовах колоніального гніту. Такм чином, сценічні образи Марії Заньковецької стали художніми репрезентаціями національного характеру українців. Вони не лише глибоко відображали соціально-пстхологічні риси свого часу, а й утверджували ідею національної гідності, що надовго закарбувалася в культурній памяті українського суспільства.

Український театр кінця XIX – початку XX століття був тим простором, де відбувалася боротьба за національну ідентичність. Театр, де працювала Заньковецька, був не тільки майданчиком для виступів акторів, а й важливим культурним явищем, через яке передавалась українська історія, традиції, мрії. Заньковецька, разом з іншими видатними театральними діячами, стала частиною цього процесу.

Марія Заньковецька виступала з виставами по всій Україні і за її межами. Скрізь вона мала успіх, її талант зробив би честь найкращій європейській сцені. Її неодноразово запрошували на російську імператорську сцену, в Малий театр О. Суворіна, в московський театр Корша. В цих театрах значно більшими були гонорари, тут очікувала ще більша слава. Проте, М. Заньковецька була свідома діячка української сцени, вона залишилась працювати на рідній сцені, в рідному театрі. Добре відомі слова актриси, сказані нею Суворіну: «Наша Україна надто бідна, щоб можна було її залишити. Я дуже люблю її, мою Україну, і її театр, щоб прийняти запрошення» [2, с. 29].

Марія Заньковецька була не лише акторкою, але й важливою публічною фігурою. Її ім'я стало символом боротьби за культурне відродження України, її виступи сприймалися як акт протесту проти культурної асиміляції та русифікації. Через свій акторський талант, емоційну правдивість та глибоке розуміння народних образів вона сформувала образ культурної героїні. Виступи Заньковецької стали важливим культурним актом, який об'єднував людей і надавав їм моральних сил у важкі часи.

Висновки. Отже, сценічна діяльність М. Заньковецької мала глибоке національно-культурне значення, перетворивши її на символ духовного відродження України в умовах імперського тиску. Заньковецька використовувала народні традиції, пісенну спадщину та глибинне психологічне перевтілення, створила низку сценічних образів, що стали еталонами української драматургії. Її співпраця з корифеями українського теару, особливо з М. Кропивницьким, сприяла становленню нового типу національної сцени, яка формувала свідомість українського глядача. Заньковецька постає не лише як видатна акторки, а й як культурний ідеолог, чиї ідеї й діяльність стали складовою частиною українського національного дискурсу. Образ актриси в історичній памяті перетворився на метафору національного духу, що залишається актуальним і в сучасному культурному просторі України.

Список літератури:

1. Богомолець-Лазурська Н. М. Життя Марії Заньковецької. Київ, 1961. 66 с.
2. Вінок спогадів про Заньковецьке / упоряд. О. Валтуля. Київ, 1950. 260 с.
3. Дурилін С. М. Марія Заньковецька. 1860–1934. Життя і творчість. Київ, 1955. 520 с.
4. Заньковецька М. Коротка біографія артистки Державного народного театру Марії Костянтинівни Заньковецької. *Український театр*. 1994. № 4. С. 4.
5. Кириленко Й. М. Нове про Заньковецьку. *Український театр*. 1977. № 1. С. 3.
6. Корнійчук В. Марія Заньковецька. Світова велич генія національного: мистецтвознавче дослідження / упоряд. В.П. Корнейчук. Київ, 2015. 496 с.
7. Левченко В. З історії українського театру: бенефіси Марії Заньковецької в Одесі. Південний Захід. Одесика. *Історико краєзнавчий наукових альманах*. 2013. Вип. 16. С. 240–252.
8. Марія Заньковецька – видатний театральний діяч України. *Література та культура Полісся*. Вип. 25 / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин. 2004. 203 с.
9. Нечуй-Левицький І. Марія Заньковецька, українська актриса. Світова велич генія національного: мистецтвознавче дослідження / упоряд. В. П. Корнейчук. Київ, 2015. С. 188–193.
10. Петлюра С. До ювілею М. К. Заньковецької. Марія Заньковецька. Світова велич генія національного: мистецтвознавче дослідження / упоряд. В. П. Корнейчук. Київ, 2015. С. 195–212.
11. Ревуцький В. П'ять великих акторів української сцени. Париж, 1955. 93 с.
12. Рулін П. Марія Заньковецька: життя і творчість. Київ, 1929. 109 с.
13. Садовський М. К. Велетень і талант. Марія Заньковецька. Світова велич генія національного: мистецтвознавче дослідження / упоряд. В. П. Корнейчук. Київ, 2015. С. 69.

14. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька у розвитку театральної культури на Чернігівщині. *Література та культура Полісся*. Вип. 25. Ніжин, 2004. 203 с

15. Чаговець В. Марія Заньковецька на шляхах життя і творчості. Київ, 1949. 108 с.

Nescheret V. O. MARIA ZANKOVETSKA AS A SYMBOL OF NATIONAL SPIRIT: HISTORICAL AND CULTURAL DIMENSION OF STAGE ACTIVITY

The aim of the article is to highlight the historical and cultural significance of Maria Zankovetska's stage activities in the context of the development of Ukrainian national culture. The methodological basis of the study is an interdisciplinary approach that combines historical and cultural and art history methods of analysis. The historical and cultural method was used to study the socio-political context in which Maria Zankovetska's creative activity was formed and implemented, as well as to outline the cultural trends of the Ukrainian theater of the second half of the 19th – early 20th centuries. The art historical approach made it possible to analyze the features of Zankovetska's acting, her stage language, facial expressions, the emotional load of the roles, as well as the audience's reception. Elements of the biographical method were used to reconstruct the actress's life path. The principle of historicism was applied, which provided a comprehensive analysis of the actress's stage activity in relation to the era.

The article examines the stage activities of M. Zankovetska as a key factor in the formation of Ukrainian national identity in the cultural space of the late 19th and early 20th centuries. The focus is on how the images created by the actress revealed the deep spiritual code of the Ukrainian people and reflected social, moral, and national ideas. The author analyzes how Zankovetska, under the conditions of the imperial ban on the Ukrainian language, managed to forge a new artistic paradigm that combined the aesthetic and ideological. Her collaboration with representatives of the "theatre of luminaries", in particular M. Kropyvnytskyi and I. Karpenko-Kary, is considered as an important stage in the formation of Ukrainian professional theater. The study focuses on Zankovetska's role in preserving national traditions, recreating folklore heritage, and shaping the national feminine image. The emphasis is on her influence not only as an actress, but also as a cultural figure, whose stage practice acquired symbolic meaning for the Ukrainian national spirit, combining artistic talent, civic position, and historical memory. Her image became a landmark in the formation of the Ukrainian cultural canon, and her work became a source of identity for future generations.

Key words: *Maria Zankovetska, historical and cultural aspect, stage activity, "theatre of the coryphaeus".*

УДК 930.85(477.41)"1991/..."
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.42

Тищук С. В.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

СТАНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ КИЇВЩИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті досліджено процес становлення мережі історико-культурних заповідників на території Київської області в сучасній незалежній Україні. Розкрито історико-культурні передумови формування заповідної справи в регіоні, охарактеризовано основні етапи створення заповідників у пострадянський період. Проаналізовано законодавчу та нормативно-правову базу, що регламентує діяльність цих установ. Особливу увагу приділено сучасному стану заповідників Київщини, їхнім функціям, проблемам та перспективам в контексті державної політики охорони культурної спадщини. Дослідження засвідчило, що Київщина, як осереддя української державності та духовності, посіла вагоме місце в структурі національної політики пам'яткоохоронної діяльності, що зумовлено концентрацією унікальних археологічних, архітектурних, етнографічних і меморіальних об'єктів. Проаналізовано передумови створення заповідників, серед яких ключову роль відіграли: активізація національно-культурного руху наприкінці 1980- років, деконструкція ідеологічних наративів радянської доби, розвиток громадянського суспільства, зростання уваги до проблем історичної пам'яті. Заповідники в Переяславі, Вишгороді, Нових Петрівцях та Биківні демонструють різні моделі інтеграції матеріальної та нематеріальної спадщини в сучасний культурний простір. У кожному з них поєднано охоронну, дослідницьку, просвітницьку та меморіальну функції, що формують комплексний підхід до роботи з історико-культурною спадщиною.

Особливості функціонування установ виявили системні виклики: недостатнє фінансування, зношена інфраструктура, кадровий дефіцит (особливо з науковців відповідної кваліфікації), слабка взаємодія з громадами, фрагментарність державної політики у сфері охорони спадщини. Водночас помітні й позитивні тенденції: розширення музейних фондів, активізація науково-дослідної роботи, розвиток міжнародного співробітництва, впровадження сучасних форматів музейної комунікації.

Ключові слова: *історико-культурний заповідник, Київська область, культурна спадщина, охорона пам'яток, незалежна Україна.*

Постановка проблеми. В сучасній Україні значно зросла увага до збереження та актуалізації національної культурної спадщини, що зумовило необхідність формування ефективної мережі історико-культурних заповідників як інструментів пам'яткоохоронної та просвітницької політики. Київщина, як один із центрів української державності і культури, володіє унікальним спадком, що потребує не лише охорони, а й осмислення в нових історико-культурних реаліях. Історико-культурні заповідники в регіоні стали осередками реконструкції історичної пам'яті, репрезентації української ідентичності, формування нових музейно-комунікативних практик. Водночас ці інституції стикаються з низкою викликів – законодавчих, кадрових, інфраструктурних, методологічних. Попри важливу функцію, вони досі не були предметом системного наукового аналізу з позицій історії культури. Відсутність ґрунтовного дослідження процесів становлення та функціонування заповідникової мережі Київщини обмежує розуміння її ролі в сучасному культурному середовищі країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження, присвячені заповідникам України, зосереджуються переважно на вивченні їх ролі у збереженні національної спадщини, формуванні культурної політики, проблемам державного управління установами. Увагу науковців привертають питання правового статусу заповідників, методів їх функціонування, проблематика охорони памяток у контексті децентарлізації. Ці питання вивчали та висвітлювати: Вечерський В., Сікорський М., Сак О., Науменко Л., Тищенко С., Ніколенко Л., Вортман Д., Вара О., Денисенко Г., Кот С. та інші. Однак актуальним залишається

подальший аналіз становлення та еволюції заповідників в счпсній Україні.

Постановка завдання. Мета статті: проаналізувати процес формування та розвитку мережі історико-культурних заповідників Київської області та окреслити особливості їх функціонування в умовах суспільних та політичних змін.

Виклад основного матеріалу. Територія сучасної Київщини здавна була осередком державотворчих, релігійних та культурних процесів на українських землях. Саме тут зароджувалася Русь – перша могутня держава східних слов'ян, яка залишила по собі унікальну матеріальну та духовну спадщину. Відтак, багатий культурний пласт Київщини, включаючи пам'ятки археології, архітектури, сакрального мистецтва, народної творчості, природно-ландшафтні комплекси, формував підґрунтя для створення спеціалізованих охоронних інституцій – історико-культурних заповідників.

У радянський період модель охорони культурних пам'яток базувалася на централізованому управлінні, жорсткій ідеологічній фільтрації об'єктів та обмеженій автономії культурно-наукових установ. Основну увагу приділяли об'єктам, які відповідали офіційній історичній концепції, зокрема пам'яткам радянського періоду, революційному руху, або тим, які можна було інтерпретувати у межах радянського міфотворення. Значна частина пам'яток була занедбана або використовувалась не за призначенням.

Разом з цим зберігався інтерес до окремих об'єктів давньоруського, чи барокового періоду, особливо у столичному регіоні. Однак у контексті бурхливих подій XX століття багато з них були втрачені або зазнали руйнувань. Водночас саме в цей період було започатковано створення окремих заповідних об'єктів, зокрема в Переяславі, Вишгороді, які стали базисом для подальшого формування заповідників у незалежній Україні.

Варто зазначити, що наприкінці 1980-х років з'являється значна кількість громадських ініціатив, які виступали за збереження культурної спадщини. Народні рухи, краєзнавчі об'єднання, науковці-ентузіасти почали проводити активну роботу зі збиранням матеріалів, інвентаризації об'єктів, ініціювали створення музеїв, комплексів, виставок. Вони виступали як агенти культурної модернізації на тлі деструкції радянської системи.

В цей період формується розуміння історико-культурного заповідника не лише як охоронної зони, а як простору, де відбувається активна наукова, освітня, музейна й туристична діяльність. Така концепція закладала підвалини для формування мережі повноцінних історико-культурних заповідників, в тому числі на Київщині, як одному із найдавніших регіонів країни з потужним культурно-історичним потенціалом.

Станом на 2022 р. за даними Міністерства культури та інформаційної політики України функціонувало 63 історико-культурні заповідники, 24 з них мало статус національних закладів культури [2]. Варто зазначити, що з 1991 року мережа історико-культурних заповідників збільшилась більше ніж вдвічі.

На сьогодні, в Київській області функціонує чотири історико-культурних заповідника: Вишгородський державний історико-культурний заповідник, Національні: історико-етнографічний заповідник «Переяслав», музей заповідник української військової звитяги і історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». Розглянемо більш детально створення та функціонування кожного з них.

Історія створення Вишгородського державного історико-культурного заповідника починається в далекому 1934 році. Поштовхом до цього стала робота Вишгородської археологічної експедиції Інституту матеріальної культури, в якій брав активну участь відомий археолог, музейний діяч, етнограф Теодозій Мовчанівський. За результатами роботи експедиції 9 вересня 1935 року територію давнього Вишгороду, разом із комплексом споруд Межигір'я була офіційно оголошена заповідною зоною. Проте після Другої світової війни ця ініціатива не була реалізована.

Лише з відновленням незалежності України стало можливим створення заповідника. Відповідний указ був підписаний Президентом України 6 липня 1994 року, з аргументацією збереження пам'яток історичної частини міста Вишгорода, що мають особливу цінність [13]. Для здійснення положень указу уряд прийняв Постанову 19 вересня того ж року, яка визначала: «розроблення… генерального плану розвитку заповідника із зазначенням його меж, охоронних он, зон регулювання забудови, зон охоронюваного ландшафту, а також обсягів, вартості та термінів проведення робіт з реставрації памяток, упорядкування й благоутрою території та ланшафту» [7].

До складу заповідника входять: давньоруське городище з рештками храму святих Бориса і Гліба, краєзнавчий музей. Загальна площа охоронюваної територіях становить близько 177 гектарів, що включає три окремі ділянки.

На території заповідника зосереджено цінні пам'ятки археології, серед них – городище X–XII ст. з дитинцем, посадом, залишками фортифікацій, фундаментами давніх храмів, кургани. До архітектурної спадщини належать храм святих Бориса і Гліба (арх. К. Тон), «Будтинок Клюкви», комплекс земської школи та зразки традиційної поліської забудови.

2006 року було відкрито один із провідних підрозділів заповідника – Музей давньоруського гончарства. Найстарішим структурним підрозділом є Вишгородський історичний музей, створений 1982 р. 2008 року його було реконструйовано. Територія Історичного ландшафту давньоруського Вишгороду 2010 року була внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Відповідно до Статуту основними напрямами діяльності заповідника є: охорона та збереження пам'яток, наукове вивчення об'єктів культурної спадщини, розробка режимів охорони територій, формування нових експозицій, поповнення музейних фондів, організація виставок, лекцій, екскурсій та видання наукових праць [14].

Вишгородський заповідник активно співпрацює з науковими установами, органами державної влади та міжнародними партнерами Його дослідницькі проєкти та археологічні експедиції мають не лише регіональне, а й загальнонаціональне та міжнародне значення. Серед визначних результатів – відкриття унікального гончарного горна XI ст. (єдиного у Східній Європі), виявлення місць бортництва у Вишгородському районі тощо.

Наукова діяльність заповідника базується на використанні архівних, археологічних і краєзнавчих джерел. Заповіднк видає власний щорічник – збірник «Старожитності Вишгородщини, а також проводить міжнародні конференції.

Сьогодні до складу заповідника входять такі структурні підрозділи: відділ охорони пам'яток історії та культури, відділ фондів, відділ археології, музей давньоруського гончарства, історичний музей.

Один із найбільших і найвідоміших в Україні Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав»). Заснований 1979 р. на основі комплексу пам'яток історії та культури та різноманітних музейних колекцій. Початково мав назву «Державний історико-культурний заповідник «Переяслав» [9]. В березні 1999 р. з огляду на наукову та історичну цінність етнографічної колекції заповідник перейменовано в історико-етнографічний [11]. Вже в червні того ж 1999 р. заповідник отримав статус національного [9]. Загальна плаща заповідника «Переяслав» становить 26.9046 га. Територія охоплює земельні ділянки, що згруповані у три компактні частини в межах історичного центру Переяслава та на його південно-східній околиці. У межах НІЕЗ «Переяслав» зберігаються 120 об'єктів нерухомої культурної спадщини. До них належать: 8 пам'яток національного значення, 112 пам'яток місцевого значення, а також 20 об'єктів, що рекомендовані до внесення у Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Варто зазначити, що всі 120 пам'яток мають облікову документацію. Кількість предметів основного фонду заповідника становить 184267, а допоміжного фонду – 38891 [4]. Унікальними серед предметів основного фонду є: археологічна колекція, колекція козацького періоду XVI–XVII ст. (1800 од.), ікон XVIII–XX ст. (1400 од.), колекція стародруків XVI–XVIII ст. (10 тис. од.), етнографічні колекції. Серед пам'яток архітектури та містобудування заповідника вирізняються об'єкти національного значення, як Вознесенський собор XVII ст., Переяславський колегіум (1753 р.), Михайлівська церква (1666 р.) тощо. У складі заповідника функціонує 26 тематичних музеїв різних профілів: археологічні, історичні, етнографічні, літературні, технічні. Більшість з них розміщуються в пам'ятках архітектури: поміщицьких будинках, церкві, селянській хаті тощо [3].

Заповідник має доволі велику організаційну структуру. До неї входять основні і допоміжні підрозділи. Основними підрозділами заповідника є: філії, науково-дослідні відділи та сектори. В заповіднику функціонують наступні відділи: науково-дослідні, науково-методичні, науково-фондові, науково-експозиційні, науково-освітні. Штатний розклад заповідника становить майже 200 співробітників, з них 66 – це наукові співробітники та екскурсоводи. Негативним моментом є те, що серед наукових співробітників установи тільки двоє мають науковий ступінь [5].

З метою наукового осмислення, збереження та популяризації музейних колекцій співробітники заповідника здійснюють активну дослідницьку, пошукову, а також експозиційно-просвітницьку діяльність. Результати цих напрацювань регулярно презентують на наукових конференціях: «Музей як центр розвитку культури і науки», «Україна в культурно-історичних процесах минулого і сьогодення», а також публікують у фаховому виданні «ПЕРЕЯСЛАВІКА: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника

«Переяслав». На постійній основі організовують тематичні лекції та екскурсії, побудовані на матеріалах музейних колекцій. Значну роль у просвітницькій діяльності відіграють обрядово-культурні заходи й виставкові проекти, приурочені до традиційних свят – Різдва, Великодня, Зелених свят. Традиційними стали заходи щодо вшанування народних майстрів тощо.

Національний музей-заповідник української військової звитяги, починаючи з березня 1945 року здійснює діяльність, спрямовану на збереження історичної пам'яті про загиблих і невинно репресованих захисників країни різних поколінь. За час свого існування музей мав різні назви: «Музей-заповідник «Поле битви за Київ» (1945 р.), пам'ятник-музей Визволення Києва (з 1958 р.), Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» (1996 р.), в 2008 р. музей отримав статус національного, в червні 2023 р. рішенням Київської обласної ради музей-заповідник перейменовано на Національний музей-заповідник української військової звитяги [15].

До складу комплексу входить низка об'єктів, що мають важливе історичне та меморіальне значення: заповідна територія площею 8 га, на якій збережено 650 метрів польових укріплень, ходи укріплень, бліндажі тощо; експонати бойової техніки періоду Другої світової війни; пам'ятник-музей визволителям Києва; діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943 рік; меморіальний комплекс, розташований у центральній частині села Нові Петрівці; музей-діорама загальною площею 1100 м^2, що включає виставкові зали та монументальне живописне полотно.

Із 2014 року експозиційна діяльність музею акцентується на висвітленні подвигу та героїзму учасників Революції Гідності, подій збройного конфлікту на сході України, а також повномасштабної агресії росії проти України. Фондова колекція установи містить унікальні предмети, що репрезентують історичні етапи розвитку української державності, зокрема добу Київської Русі та козацький період.

Музей-заповідник, одним із ключових своїх завдань визначає – об'єктивне й ґрунтовне відображення боротьби українського народу за незалежність, формування історичної свідомості та національної ідентичності.

Актуалізація та модернізація напрямів діяльності установи сприяє глибшому розкриттю процесів становлення національного війська, створенню осередку національно-патріотичного виховання молоді, а також активізації дослідницької, пошукової та просвітницької роботи за різними напрямами історичної науки.

Метою створення Національного історико-меморіального заповідник «Биківнянські могили» (далі – НІМЗ «Биківнянські могили»), як зазначається в Положенні є: «увічнення пам'яті жертв воєн, депортацій і політичних репресій в Україні та поза її межи, формування почуття патріотизму й історичної свідомості, духовного збагачення громадян; забезпечення охорони збереження та популяризації пам'яток національної культурної спадщини, що знаходиться на його території та на інших територіях місць масових поховань жертв тоталітарних режимів; проведення пошукової, науково-дослідної, науково-методичної, інформаційної та культурно освітньої роботи з метою встановлення і поширення історичної правди» [6].

Поховання жертв політичних репресій радянського періоду було здійснене на території Биківнянського лісу поблизу Києва. Згідно з рішенням Київської міської ради від 20 березня 1937 р., НКВС УРСР було передано земельну ділянку площею 4,2 га для «спеціальних потреб». Територію огородили щільним парканом заввишки 3 метри, укріпленим колючим дротом. Саме на цій ділянці в період з 5 серпня 1937 року до 17 вересня 1941 року здійснювали захоронення осіб, розстріляних у київських тюрмах органами НКВС. Інформація про призначення об'єкта мала статус суворо таємний.

У 1941 році, під час нацистської окупації, на території Биківнянського лісу були проведені розкопки за участю представників Міжнародного Червоного Хреста та місцевих жителів. У результаті цього в пресі з'явилися перші публікації про масові захоронення, здійснені радянською владою. В повоєнні роки на місці поховань працювали три радянські урядові комісії, кожна з яких офіційно дійшла висновку, що виявлені останки належали жертвам нацистських окупантів. Тільки 1989 року було доведено, що це результат політичних репресій сталінського режиму.

Кількість похованих остаточно не встановлена, на думку істориків, вона може бути від 20 до 100 тисяч осіб [1]. Серед похованих осіб, ідентифіковано представників понад 30 національностей, зокрема українців, білорусів, поляків, німців тощо.

Зусиллями наукових співробітників заповідника вдалося ідентифікувати і встановити імена 18,5 тисяч осіб, які були засуджені і страчені в Києві.

1994 р було ініційовано процес створення меморіального комплексу в Биківнянському лісі. Уже в наступному 1995 р., на території майбутнього меморіалу встановлено перші 87 пам'ятних хрестів та скульптурних композицій, присвячених жертвам політичних репресій. У травні 2001 р. прийнято урядове рішення щодо створення заповідника [12], 17 травня 2006 року заповіднику було офіційно надано статус національного [8].

Площа заповіідника складає 238.74 га. 21 вересня 2012 р. на території заповідника відбулося урочисте відкриття першої черги Міжнародного меморіалу жертвам тоталітаризму, до складу якої входять дві складові: український меморіальний комплекс та польське військове кладовище. Архітектурний проєкт першої черги Меморіалу реалізовано за авторством академіка Національної академії архітектури України Лариси Скорик у співпраці з провідними польськими архітекторами Робертом Гловацьким та Мареком Модерау.

До складу Меморіального комплексу входять п'ять об'єктів культурної спадщини національного значення (чотири пам'ятки історії та одна памятка мистецтва). Виявлені два об'єкти, рекомендовані до переведення в категорію національного значення. За результатами наукового звіту Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронной діяльності всі сім пам'яток заповідника перебувають у задовільному стані [4].

Загальна чисельність працівників, що забезпечують функціонування заповідника становить 36 осіб. Співробітники заповідника активно займаються культурно-освітньою та науково-дослідною роботою У складі заповідника є наступні підрозділи: керівний склад, науково-дослідний відділ охорони пам'яток культурної спадщини, археології та архівів; відділ забезпечення міжнародних взаємозв'язків, загальний відділ, фінансово-економічний відділ, юридичний відділ, відділ капітального будівництва та розвитку, відділ матеріально-технічного та господарського забезпечення..

Діяльність заповідників в Україні регламентує доволі розвинена нормативно-законодавча база сфери охорони культурної спадщини: Закони України «Про охорону культурної спадщини», «Про музеї та музейну справу», урядові постанови, типові положення, методичні рекомендації тощо, яка є найпотужним чинником, що позитивно впливає функціонування установ.

Висновки. Дане дослідження засвідчило, що заповідникова справа в сучасній Україні стала важливим чинником збереження, переосмислення та репрезентації національної культурної спадщини. Київщина, як осереддя української державності та духовності, посіла вагоме місце в структурі національної політики пам'яткоохоронної діяльності, що зумовлено концентрацією унікальних археологічних, архітектурних, етнографічних і меморіальних об'єктів.

Проаналізовано передумови створення заповідників, серед яких ключову роль відіграли: активізація національно-культурного руху наприкінці 1980- років, деконструкція ідеологічних наративів радянської доби, розвиток громадянського суспільства, зростання уваги до проблем історичної пам'яті. Заповідники в Переяславі, Вишгороді, Нових Петрівцях та Биківні демонструють різні моделі інтеграції матеріальної та нематеріальної спадщини в сучасний культурний простір. У кожному з них поєднано охоронну, дослідницьку, просвітницьку та меморіальну функції, що формують комплексний підхід до роботи з історико-культурною спадщиною.

Особливості функціонування установ виявили системні виклики: недостатнє фінансування, зношена інфраструктура, кадровий дефіцит (особливо з науковців відповідної кваліфікації), слабка взаємодія з громадами, фрагментарність державної політики у сфері охорони спадщини. Водночас помітні й позитивні тенденції: розширення музейних фондів, активізація науково-дослідної роботи, розвиток міжнародного співробітництва, впровадження сучасних форматів музейної комунікації.

Мережа історико-культурних заповідників Київщини постає не лише як інфраструктура збереження спадщини, а як динамічне соціокультурне середовище, у якому відбувається реконструкція історичної пам'яті, переосмислення національних наративів, формування нових ідентичностей. Заповідники виступають осередками гуманітарної модернізації, важливими культурно-освітніми платформами, здатними до адаптації в умовах суспільних трансформацій та воєнних загроз.

Отже, подальший розвиток заповідникової мережі Київщини потребує цілісної державної стратегії, підкріпленої належною інституційною підтримкою, модернізацією управлінських підходів, підвищенням кваліфікації кадрів, а також зміцненням партнерства з академічними колами, громадськими організаціями та міжнародними інституціями. Лише за умов інтеграції культурної спадщини у сучасні соціокультурні практики вона зможе повною мірою реалізувати свій потенціал як чинник національної єдності, духовного розвитку та міжпоколіннєвої комунікації.

Список літератури:

1. Биківнянська трагедія. Український інститут національної пам'яті. Київ. 2019. URL: https://uinp.gov.ua/aktualni-temy/bykivnyanska-tragediya (дата звернення: 23.06.2025).
2. Вечерський В. В. Заповідник історико-культурний // *Велика українська енциклопедія*. URL: https://surli.cc/diljmj (дата звернення: 21.06.25).
3. Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання / Автори-упор.: Зливкова О. О., Градун Е. Ю., Звіряка А. І., Єрзіна І. В. К.: Фенікс, 2007. 176 с.
4. Науково-методична допомога у памяткоохоронній діяльності історико-культурних заповідників України. Загальний науковий звіт / Кер. Болгарова М. Б. К. 2015. 90 с. URL: https://surl.lu/gphpeu (дата звернення: 20.06.2025).
5. Положення про Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» : Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 20.05.2020. № 1801 URL: https://drive.google.com/file/d/1SS_BNuuslnc3VMeX3MEPjxndoXs_csID/view (дата звернення: 22.06.2025 р.).
6. Положенні про Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»: Наказ Міністерства культури та стратегічних комунікацій України від 20.11.2024. № 838. URL: https://mcsc.gov.ua/wp-content/uploads/2024/11/838_nakaz.pdf (дата звернення: 21.06.2025).
7. Про історико-культурний заповідник місті Вишгороді Київської області: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 1914 р. № 641. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642-94-%D0%BF#Text (дата звернення: 19.06.2025 р.).
8. Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного: Указ Президента України від 17 травня 2006 р. № 400-2006. URL https://www.president.gov.ua/documents/4002006-4226 (дата звернення: 17.06.2025).
9. Про надання Переяслав-Хмельницькому державному історико-етнографічному заповіднику статусу національного: Указ Президента України № 01.06.1999 № 598. URL: https://surl.li/tgjmfv (дата звернення: 23.06.2025).
10. Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури м. Переяслава-Хмельницького Київської області державним історико-культурним заповідником Постанова Ради Міністрів УРСР від 13 березня 1979 р. № 123. URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=123-79-%EF#Text (дата звернення: 22.06.2025).
11. Про перейменування Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 1999 р. № 376. URL: https://surl.lt/fmuizf (дата звернення: 22.06.2025).
12. Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2001 р. № 546. URL: https://surl.li/behmyf (дата звернення: 24.06.2025).
13. Про створення історико-культурного заповідника у місті Вишгороді Київської області: Указ Президента України від 06 липня 1994 р. № N 379/94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379/94#Text (дата звернення: 21.06.2025 р.).
14. Статут Вишгородського історико-культурного заповідника 2022 р., затверджений рішенням Київської обласної ради від 07 грудня 2022 р. № 422-14-VIII. URL: https://surl.lu/wjvzwp (дата звернення: 23.06.2025).
15. Статут комунального закладу Київської обласної ради «Національний музей-заповідник української військової звитяги»: Рішення Київської обласної ради від 29 травня 2025 року № 1358-32-VIII. URL: https://kor.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/Dodatok-39.pdf (дата звернення: 21.06.2025).

Tyshchuk S. V. THE FORMATION OF A NETWORK OF HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES IN THE KYIV REGION AND THE PECULIARITIES OF THEIR FUNCTIONING IN INDEPENDENT UKRAINE

The article examines the process of formation of a network of historical and cultural reserves in the Kyiv region in modern independent Ukraine. The author reveals the historical and cultural prerequisites for the formation of the reserve business in the region, describes the main stages of the creation of reserves in the post-Soviet period. The legislative and regulatory framework governing the activities of these institutions is analysed. Particular attention is paid to the current state of the reserves of the Kyiv region, their functions, problems and prospects in the context of the state policy of cultural heritage protection. The study has shown that Kyiv region, as the centre of Ukrainian statehood and spirituality, has taken a significant place in the structure of the national policy of monument protection, due to the concentration of unique archaeological, architectural, ethnographic and memorial sites. The article analyses the prerequisites for the creation of the

reserves, among which the key role was played by the intensification of the national cultural movement in the late 1980s, the deconstruction of ideological narratives of the Soviet era, the development of civil society, and the growing attention to the problems of historical memory. The reserves in Pereiaslav, Vyshhorod, Novi Petrivtsi, and Bykivnia demonstrate different models of integrating tangible and intangible heritage into the contemporary cultural space. Each of them combines protection, research, educational and memorial functions, forming a comprehensive approach to working with historical and cultural heritage.

The peculiarities of the functioning of institutions have revealed systemic challenges: insufficient funding, worn-out infrastructure, staff shortages (especially of scientists with relevant qualifications), weak interaction with communities, and fragmentation of state policy in the field of heritage protection. At the same time, there are positive trends: the expansion of museum collections, intensification of research, development of international cooperation, and the introduction of modern museum communication formats.

Key words: *historical and cultural reserve, Kyiv region, cultural heritage, monument protection, independent Ukraine.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

UDC 327(73)(470+560)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.43

Cherkes I. V.
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

US GLOBAL INTERESTS THROUGH THE PRISM OF SYRIAN AND UKRAINIAN POLITICS

The article explores the interconnection between the experience of the Syrian conflict and the current policy of the United States toward Ukraine within the broader framework of Washington's global strategy. It has been proven that the experience of the Syrian conflict has taught the US some very valuable lessons that directly shape its policy towards Ukraine, and these lessons can be traced in several key aspects.. The Syrian case is shown to have functioned as an important testing ground where the United States refined new approaches to ensuring international security and containing geopolitical rivals. The research argues that the lessons learned in Syria have had a direct impact on U.S. strategic choices regarding Ukraine. Five key dimensions are analyzed in detail. First, the principle of multilateralism and reliance on international coalitions are highlighted. The Syrian campaign demonstrated the limits of unilateral actions, while in Ukraine Washington actively leverages NATO, the EU, and other alliances to secure both effectiveness and legitimacy. Second, the article stresses the preference for indirect instruments – such as arms deliveries, financial assistance, intelligence sharing, and training – over direct military engagement, which reduces risks while maintaining strategic gains. Third, the importance of taking regional contexts and the positions of local partners into account is emphasized as a critical factor for predictability and stability. Fourth, the analysis shows that military efforts alone are insufficient without a comprehensive combination with diplomacy, sanctions, and legal mechanisms. Fifth, strategic flexibility and the ability to adapt quickly to dynamic changes on the battlefield and in global politics are identified as core elements of U.S. effectiveness. The article concludes that U.S. policies in Syria and Ukraine should not be regarded as isolated but as integral parts of a consistent global strategy aimed at preserving strategic primacy, deterring rivals, and sustaining a rules-based international order. Accordingly, the Syrian experience serves as a methodological background that shapes American approaches to Ukraine, making them more complex, coalition-based, and adaptive to changing geopolitical realities.

Key words: *U.S. policy, syrian experience, war in Ukraine, global strategy, international coalitions.*

Statement of the problem. The policy of the United States of America in the 21st century is determined by the desire to maintain and strengthen its status as a leading global actor. To achieve this goal, Washington is consistently building a strategy that combines military-political, economic, diplomatic and informational instruments of influence. Regions characterised by a high level of conflict and strategic importance for global security and international relations occupy a special place in this strategy. Among such regions, the Middle East and Eastern Europe have become central to the US foreign policy discourse. The Syrian conflict, which has been ongoing since 2011, has become an arena for the clash of geopolitical interests not only of regional players but also of leading world powers. US policy towards Syria combines elements of the fight against terrorism, containment of Russian and Iranian influence, and protection of its own energy and security interests.

At the same time, Ukraine has become exceptionally important for Washington's global strategy since 2014. Russia's annexation of Crimea, the outbreak of war in Donbas, and subsequently the full-scale aggression of 2022 have significantly transformed the system of international relations and brought the issue of Euro-Atlantic security to the fore. US policy towards Ukraine has become one of the key instruments in shaping the new architecture of the global order, where confrontation with Russia determines the main contours of the future international balance of power.

A comparative analysis of US policy in Syria and Ukraine allows us to trace the common and distinctive features of Washington's strategic approaches to regions that are critical to its global interests. In the first case, the focus is primarily on maintaining the balance of power and preventing the strengthening of geopolitical opponents, while in the second, it is on directly supporting an ally integrated into the European security space. The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive understanding of the logic of US foreign policy in different geopolitical contexts, which allows us to assess both the effectiveness and the controversy of Washington's global strategy. The scientific novelty lies in the attempt to analyse US policy simultaneously in two regions that are in different dimensions of international security but are at the same time components of a single American geostrategy.

Analysis of recent research and publications. Recent publications demonstrate a wide range of research that provides a deeper understanding of how the Syrian experience influences US policy towards Ukraine. Reports from the US State Department and think tanks such as CSIS outline institutional instruments of support, ranging from military-diplomatic coalitions to sanctions and aid. Academic articles provide a strategic framework, highlighting the logistical aspects of conflicts, the role of regional context, and the challenges of autonomous technologies and information operations. Analytics on the Crisis Group, CFR, and Think-tank Institute Global platforms clarify the economic and security aspects of support, including the financial dimensions of long-term stabilisation. Comparative studies, such as those at MEI or the Carnegie Endowment, clearly show which lessons from Syria are relevant to aid to Ukraine. Media resources (The Guardian) and political analysis complement the picture of the practical application of strategies. Thus, these sources not only complement each other, but also create an interdisciplinary narrative – political, military, economic and normative – that reflects the multidimensional nature of American strategy.

Task statement. The purpose of this article is to identify and analyse key lessons learned by the United States from the Syrian conflict, as well as to examine how these lessons have been transformed into current US policy towards Ukraine in the context of Washington's global strategy. Achieving this goal involves comparing the characteristics of American strategy in the two regions, identifying common and distinct approaches to the use of military, diplomatic and economic instruments of influence, and assessing the importance of multilateral coalitions and strategic flexibility in ensuring international security.

Outline of the main material of the study. The experience of the Syrian conflict has taught the United States valuable lessons that directly shape its policy towards Ukraine, and these lessons can be traced in several key aspects. One of the most important conclusions was the need for multilateral coalition work to achieve strategic goals. In Syria, the US saw that unilateral actions are limited in both their effectiveness and legitimacy. For example, attempts by the US to influence the course of the conflict without close coordination with regional allies or international organisations often met with resistance or failed to produce the expected results. The US took this lesson into account in the war in Ukraine, actively cooperating with NATO, the EU and other international partners. Arms supplies, financial support and sanctions against Russia are being coordinated closely with allies, which not only increases the effectiveness of the assistance but also strengthens the legitimacy of US decisions in the international arena [8].

The second important lesson was the advantage of indirect action over direct military intervention. In Syria, American troops rarely participated in ground operations, preferring instead to conduct air strikes, training missions and support local partners such as Kurdish forces or opposition groups fighting against ISIS. This experience showed that indirect actions allow goals to be achieved with less cost and risk to one's own personnel. In the case of Ukraine, this means that US assistance is provided primarily through the supply of modern weapons, funding, intelligence and training of Ukrainian troops. American soldiers do not participate in combat operations on the front lines, which reduces the political and strategic risks of direct intervention.

The third lesson was the critical importance of taking into account the regional context and the positions of local partners. The Syrian war clearly demonstrated how Turkey, Iran, Saudi Arabia and other regional players could radically change the course of the conflict by supporting different sides or conducting military operations on their own. For Ukraine, this means that the US carefully analyses the positions of neighbouring states, the EU and even neutral countries to avoid unpredictable escalation and maintain strategic predictability. For example, heavy weapons support is provided in parallel with diplomatic consultations with neighbouring countries and NATO allies to avoid the risk of the conflict spreading beyond Ukraine.

The experience of Syria has also shown that military means alone do not ensure the achievement of strategic goals if they are not supported by diplomacy and international law. American actions in Syria without the support of the UN, regional agreements or diplomatic channels had limited effect and often led to protracted instability. In Ukraine, the US is pursuing a combined strategy: arms supplies and financial support are combined with sanctions against Russia, initiatives in international organisations and the creation of legal mechanisms to restore Ukraine's territorial integrity. This allows for a balance between military effectiveness and political stability [5].

Finally, the Syrian case clearly demonstrated that strategic plans must be flexible and adaptive. The situation on the battlefield and international politics changed rapidly: the consolidation of ISIS forces, Russia's intervention, and Turkey's actions often forced the United States to urgently adjust its plans. For Ukraine, this means constantly adapting the level, scope and type of assistance depending on developments on the front line, changes in the reactions of allies and the dynamics of international politics. For example, deliveries of HIMARS, anti-tank systems or combat drones are made after analysing the specific needs of Ukrainian units and changes in the tactical situation on the front line, which demonstrates the high flexibility of the American strategy.

All these lessons together shape the US approach to Ukraine, which combines multilateralism, restraint, strategic flexibility and adaptability. US policy is based on the use of international coalitions, indirect means of influence, consideration of the regional context, a combination of military and diplomatic instruments, and a willingness to quickly adjust strategy in response to changes on the front lines and in the global political environment. This allows for maximum effective support for Ukraine, minimising the risks of unpredictable escalation and maintaining strategic stability in the region [9].

The conclusion from the Syrian experience for US policy towards Ukraine can be summarised as follows: the Syrian case has shown that unilateral actions without the support of allies and international structures are limited and often ineffective, and therefore the US adheres to the principle of multilateralism in the war in Ukraine, actively involving NATO, the EU and other international coalitions. This not only increases the effectiveness of support, but also gives it international legitimacy. The experience of Syria has also highlighted the importance of indirect actions, where support is provided through the supply of weapons, funding, training and intelligence, rather than direct military intervention, which minimises risks to American personnel and political costs.

US policy in Syria and Ukraine should be seen as part of Washington's broader global strategy aimed at maintaining strategic advantage, deterring competitors and supporting a rules-based international order. In Syria, US actions took place in an extremely complex regional environment, where the interests of Russia, Iran, Turkey, Saudi Arabia and other local and global players intersected. The US sought to combine direct military operations, coalition actions with partners, diplomatic initiatives and sanctions mechanisms, while containing the influence of Russia and Iran in the Middle East. The experience in Syria clearly demonstrates that the effectiveness of American policy depends on the ability to combine multilateral approaches, indirect actions, and strategic flexibility – key elements of the US global strategy [1].

In the context of Ukraine, these principles take on specific characteristics due to the Euro-Atlantic space and the direct threat from Russia. The US is actively engaging NATO, the EU and other international partners, forming a coalition to consolidate support, legitimise its actions and increase the effectiveness of strategic decisions. The Syrian case has demonstrated the limitations of direct military intervention and the high political risks involved, so in the case of Ukraine, the US is mainly using indirect instruments: supplying modern weapons, training Ukrainian military personnel, providing intelligence support and imposing sanctions against Russia. This set of measures allows strategic goals to be achieved without involving American troops in direct combat, reducing the risks for Washington.

The US global strategy in Syria and Ukraine involves managing the regional balance of power, deterring competitors and supporting allies, while maintaining flexibility and the ability to respond quickly to political and military changes. The Syrian case has highlighted the need for an integrated approach, where diplomacy, military means and economic instruments work together to achieve long-term goals. In Ukraine, this approach is implemented through the comprehensive use of sanctions, diplomatic initiatives, military assistance, and coordination with allies, which allows the US to deter Russia, support Ukrainian statehood, and ensure stability in the Euro-Atlantic region.

Thus, US policy in Syria and Ukraine is not isolated or random, but part of a global strategy based on multilateralism, restraint in direct military intervention, flexibility, and the integration of diplomatic, economic, and military instruments.

This strategy ensures the preservation of US strategic advantage, effective response to competitors' actions, and support for stability in key regions of the world, while minimising risks for Washington and its allies.

US policy in Syria and Ukraine is part of Washington's global strategy aimed at maintaining strategic advantage, deterring competitors and supporting a rules-based international order. The experience in Syria has shown that direct military intervention carries significant political and military risks, and that the effectiveness of the American strategy is determined by its ability to combine multilateral approaches, coalition action, diplomacy, and economic instruments.

In Syria, the US tried to balance direct military operations with indirect actions, working with regional and international partners while containing the influence of Russia and Iran. This case demonstrated that an integrated approach and strategic flexibility are key to achieving long-term goals and minimising risks for Washington.

In the context of Ukraine, these principles take on a specific dimension. The US is actively engaging NATO, the EU and other partners to form a coalition to support and legitimise its actions. Given the immediate threat from Russia, the US is primarily using indirect instruments: supplying modern weapons, training Ukrainian military personnel, providing intelligence support and imposing sanctions. This approach allows it to deter the aggressor, support Ukrainian statehood and ensure stability in the region, while reducing political and military risks for the US.

Thus, the American strategy in Syria and Ukraine demonstrates consistency and adaptability: the combination of diplomatic, economic, and military instruments allows for an effective response to the actions of competitors, support for allies, and control of the balance of power in key regions of the world. The Syrian experience serves as a lesson for Ukraine, confirming the need for a comprehensive, flexible and multilateral approach to the implementation of US strategic goals.

Conclusions. Analysing US policy in Syria and Ukraine, it can be argued that both cases are integral elements of Washington's global strategy aimed at maintaining world leadership, containing geopolitical competitors and upholding a rules-based international order. The experience of the Syrian conflict has become a kind of «laboratory» for testing new approaches that are now being actively applied in the war in Ukraine. First, the Syrian case demonstrated the limitations of unilateral US action and highlighted the need to build broad coalitions. Washington has taken this lesson to heart in the war in Ukraine, actively involving NATO, the EU and other international partners. Such multilateralism ensures not only the effectiveness but also the high legitimacy of American decisions. Second, an important consequence has been a shift from direct military intervention to indirect instruments of influence. In both Syria and Ukraine, the US has opted for tactics involving the supply of weapons, financial support, the transfer of intelligence and the training of troops, minimising the risks of involving its own armed forces in combat operations. This allows it to maintain strategic control while avoiding significant political and social costs. Thirdly, US policy demonstrates an understanding of the importance of the regional context and the positions of local and international partners. The Syrian experience has shown how much the influence of Turkey, Iran or Saudi Arabia could change the course of events. In the case of Ukraine, taking into account the positions of neighbouring states, neutral countries and European allies has become a key condition for the predictability and stability of American strategy. Fourthly, the experience of Syria has convinced Washington that military action does not produce long-term results without parallel diplomacy, sanctions pressure and international legal mechanisms. That is why, in the war against Russia, the US combines arms supplies with sanctions, activity in the UN, participation in international courts and support for initiatives to restore Ukraine's territorial integrity. Fifth, an important factor for success is strategic flexibility and the ability to adapt to changing conditions. In Syria, the US faced unpredictable intervention by Russia and Turkey, which forced it to quickly rethink its own steps. In Ukraine, this flexibility is manifested in the gradual expansion of the range of military aid, the adaptation of sanctions policy, and the coordination of actions with allies depending on the situation on the front lines and the global political context.

Thus, US policy in Ukraine is a direct continuation and, at the same time, a transformation of the experience gained in Syria. It combines multilateralism, restraint in the use of direct military means, attention to regional characteristics, a comprehensive set of instruments of influence, and high adaptability. This approach allows Washington to effectively support Ukraine while minimising the risks of uncontrolled escalation and, at the same time, strengthening its own position as a leading global actor. Thus, the American strategy in Syria and Ukraine reflects the unified logic of US global policy, where each regional case is considered as part of a broader system of supporting international stability and asserting geopolitical leadership.

Bibliography:

1. U.S. Department of State. U.S. security cooperation with Ukraine. Washington, 2025. URL: https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-ukraine/
2. Center for Strategic and International Studies. Why Ukraine is a strategic European and U.S. ally. 18 March 2025. URL: https://www.csis.org/analysis/why-ukraine-strategic-european-and-us-ally
3. Graham T. From the Ukraine conflict to a secure Europe. Council on Foreign Relations. September 2024. URL: https://www.cfr.org/report/ukraine-conflict-secure-europe
4. Institute for Global Change. A secure future: The price of peace in Ukraine and Europe. 13 February 2025. URL: https://institute.global/policy/secure-future-price-peace-ukraine-and-europe
5. Mankoff J. Lessons and legacies of the war in Ukraine: Conference report. Center for Strategic and International Studies, 2024. DOI: https://doi.org/10.1515/9783031409058-015
6. Ti R. Lessons from the Russo-Ukrainian conflict: The primacy of logistics. Journal of Military Studies. 2023. Vol. 12. No. 3. Pp. 45–61. DOI: https://doi.org/10.2478/jms-2023-0010
7. Middle East Institute. What can the Syrian civil war tell us about the war in Ukraine? 12 April 2022. URL: https://www.mei.edu/publications/what-can-syrian-civil-war-tell-us-about-war-ukraine.
8. Carnegie Endowment for International Peace. How the lessons of the Syria war may safeguard lives in Ukraine. 27 April 2022. URL: https://carnegieendowment.org/2022/04/27/how-lessons-syria-war-may-safeguard-lives-in-ukraine-pub-87005.
9. International Crisis Group. Ukraine and beyond: Shaping Europe's security future. 1 February 2025. URL: https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/ukraine/ukraine-and-beyond-shaping-europes-security-future.
10. The Guardian. US grants $6bn in aid to Ukraine before Trump inauguration. 31 December 2024. URL: https://www.theguardian.com/world/2024/dec/31/us-grants-6bn-in-aid-to-ukraine-before-trump-inauguration.

Черкес І. В. ГЛОБАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ США КРІЗЬ ПРИЗМУ СИРІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ.

У статті досліджується взаємозв'язок між досвідом сирійського конфлікту та сучасною політикою Сполучених Штатів Америки щодо України в рамках глобальної стратегії Вашингтона. Доведено, що досвід сирійського конфлікту дав США дуже цінні уроки, які безпосередньо формують їхню політику щодо України, і ці уроки можна простежити у кількох ключових аспектах. Показано, що сирійський кейс став важливим випробувальним майданчиком для США, на якому відпрацьовувалися нові підходи до забезпечення міжнародної безпеки та стримування геополітичних опонентів. Доведено, що ключові уроки сирійської кампанії безпосередньо вплинули на американські стратегії щодо України. Зокрема, аналізуються п'ять основних аспектів, які формують сучасну зовнішньополітичну практику США. По-перше, підкреслюється значення багатосторонності й опори на міжнародні коаліції. Досвід Сирії показав обмеженість односторонніх дій, тоді як у випадку України Вашингтон активно використовує НАТО, ЄС та інші міжнародні формати для легітимізації своїх кроків. По-друге, розглядається пріоритет непрямих інструментів над прямим військовим втручанням, що дозволяє мінімізувати ризики й водночас зберігати стратегічну ефективність. По-третє, простежується залежність результативності американської політики від урахування регіонального контексту та позицій ключових партнерів. По-четверте, доводиться необхідність комплексного поєднання військових дій, дипломатії та санкційного тиску для досягнення стабільних результатів. По-п'яте, показано, що гнучкість і здатність оперативно адаптувати стратегію відповідно до змін ситуації є важливою умовою ефективності американської політики. Висновується, що політика США в Сирії та Україні не є відокремленими явищами, а виступає органічною частиною глобальної стратегії Вашингтона, спрямованої на підтримання міжнародного порядку, стримування конкурентів та збереження лідерських позицій у світовій політиці. Таким чином, досвід Сирії виступає своєрідним методологічним тлом, яке визначає підходи США до української проблематики, роблячи їх більш комплексними, багатосторонніми та адаптивними.

Ключові слова: політика США, сирійський досвід, війна в Україні, глобальна стратегія, міжнародні коаліції.

УДК 63(477):001.891
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.44

Філіпович М. Б.
Балтійський науково-дослідний інститут проблем трансформації економічної сфери,
м. Рига, Латвійська Республіка
Академія рекреаційних технологій і права
ORCID ID: 0000-0002-3220-6746

Міщук Д. Б.
«Рівнеагропромпродуктивність» НДІ Украгропромпродуктивність

Шатохіна Н. В.
«Сумиагропромпродуктивність» НДІ Украгропромпродуктивність

РОЛЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУТІВ У РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

У статті досліджується роль науково-дослідних інститутів у розвитку аграрної науки України як ключового чинника модернізації та інноваційного поступу сільського господарства. Простежено історичні етапи становлення аграрних наукових установ, їхній внесок у відновлення та підвищення продуктивності аграрного сектору в різні періоди розвитку держави. Історичні передумови розвитку аграрних інститутів в Україні охоплюють період від перших дослідних станцій до радянських наукових центрів, а внесок провідних учених забезпечив формування фундаментальних напрямів аграрної науки. Особлива увага приділяється сучасним напрямам досліджень: селекції та генетиці рослин, біотехнологіям, ґрунтознавству, агроекології, цифровим технологіям у землеробстві. Показано, що інститути забезпечують науковий супровід аграрної політики, сприяють підготовці висококваліфікованих кадрів та інтеграції української науки у світовий простір через участь у міжнародних програмах і грантах. Висвітлено соціально-економічний ефект діяльності інститутів, який проявляється у зміцненні продовольчої безпеки, підвищенні конкурентоспроможності аграрної продукції та розвитку сільських територій. Зроблено висновок, що науково-дослідні інститути залишаються стратегічними осередками інновацій, які визначають майбутнє аграрної науки та економіки України.

Ключові слова: *аграрна наука, науково-дослідні інститути, інновації в сільському господарстві, аграрна політика України, цифровізація аграрного виробництва, науковий супровід аграрної сфери, інтеграція у світовий науковий простір.*

Постановка проблеми: обумовлюється тим, що аграрна наука є стратегічною для забезпечення продовольчої безпеки, економічної стабільності та сталого розвитку України. В умовах глобальних викликів – кліматичних змін, зростання населення та необхідності інтеграції у світовий науковий простір – роль науково-дослідних інститутів набуває особливого значення. Саме вони виступають головними центрами формування знань, технологій та інновацій, які визначають ефективність агропромислового комплексу.

Метою статті є висвітлення історичної та сучасної ролі науково-дослідних інститутів у розвитку аграрної науки України, а також аналіз їхнього внеску у становлення наукових шкіл, формування системи селекції, агроекології та економіки праці.

Аналізуючи дослідження науковців з аграрної сфери, варто зазначити, дослідники приділяють увагу як історичним аспектам становлення аграрних інститутів, так і сучасним викликам їхньої діяльності [9; 18]. 1920 рік поклав початок систематизації аграрних досліджень. Поява публікації у 1925 році статті О. Янати «Час заснувати Українську академію наук сільськогосподарських» сформувала ідею створення централізованої академії аграрних наук [19]. Стаття О. Соколовського «С.-г. наука й життя» у Віснику сільськогосподарської науки у 1927 році обґрунтувала необхідності організації аграрної науки як системи, а у праці і С. Кулжинського 1928 року про крайові дослідні станції та інститути здійснено перший огляд мережі дослідних установ в Україні [16].

У 1930 році Ю. Гомон публікує статтю «Реконструкція сільськогосподарської дослідної справи на Україні» у якій підкреслює потребу модернізації дослідної системи [1]. Визначення пріоритетів розвитку аграрної науки у 1930-х роках було сформовано у доповіді А. Сліпанського «Завдання с.-г. науки в реконструктивний період» 1932 року [15].

Виклад основного матеріалу: Початок формування мережі аграрних науково-дослідних установ в Україні припадає на 1920–1930-ті роки. У збірнику документів 1920–1930-х років зазначалося: «Дослідні станції та інститути мають стати лабораторіями для перевірки нових методів землеробства та селекції, а їхні результати повинні бути негайно впроваджені у виробництво» [10]. У 1920-х роках в Україні діяли дослідні поля, станції та інститути спеціального призначення, які стали основою для майбутньої мережі аграрних наукових установ. Академік О. Соколовський у статті 1927 року писав: «Сільськогосподарська наука мусить бути організована так, щоб кожен її здобуток служив практиці, а кожна практика перевірялася наукою» [14].

У 1931 році Постановою РНК УСРР було створено Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук (ВУАСГН), що об'єднала науково-дослідні інститути та станції у єдину систему [12]. Дослідник Ю. Гомон у 1930 році наголошував: «Реконструкція сільськогосподарської дослідної справи на Україні є необхідною умовою для піднесення продуктивності праці та розвитку аграрної культури» [13]. У цей період створювалися перші дослідні станції, які мали на меті систематизацію аграрних знань та впровадження наукових методів у практику сільського господарства. Їхня діяльність була спрямована на підвищення продуктивності праці, удосконалення технологій вирощування культур та організацію дослідної справи [9].

У радянський час аграрні інститути отримали статус провідних центрів наукових досліджень. Вони стали основними осередками селекції, нормування праці та механізації виробництва. Саме в цей період було закладено фундамент для централізованого впровадження аграрних технологій, що забезпечувало єдині стандарти у всіх союзних республіках. Інститути активно займалися розробкою нових сортів рослин, систем землеробства та методів організації праці, що сприяло модернізації агропромислового комплексу [18].

У 1940–1950-х роках аграрна наука України пройшла складний шлях від руйнувань Другої світової війни до відновлення та розбудови мережі інститутів. Саме в цей період було закладено основи механізації, хімізації та економіки праці, що визначили розвиток аграрного сектору у другій половині XX століття.

Перед початком другої світової війни розпочалося відновлення діяльності окремих дослідних станцій після реорганізацій 1930-х років та підтримка аграрних досліджень розпочатих у довоєнний період. Однак війна 1941–1944 років: евакуація та знищення багатьох інститутів і станцій, значні втрати матеріальної бази та кадрів аграрної науки призвели до її занепаду.

Повоєнне відновлення мережі дослідних установ, повернення евакуйованих інститутів сприяло відновленню наукових кадрів та лабораторій. Стали створюватися нові відділи у складі інститутів для вирішення проблем відновлення сільського господарства метою діяльності яких стала орієнтація на підвищення врожайності та відновлення ґрунтів. У 1948 році відбувається розширення досліджень у сфері селекції зернових культур та тваринництва, які сприяли появі нових сортів і порід для післявоєнного господарства. З 1950 років йде активізація досліджень у сфері механізації та хімізації сільського господарства стала початком масового впровадження техніки та добрив. У 50-ті роки XX століття формується мережа інститутів у складі Академії сільськогосподарських наук УРСР, відбувається централізація управління аграрною наукою, створення нових наукових шкіл. У 1956–1957 роках впроваджується програма підвищення продуктивності праці та нормування в аграрному секторі яка формує економічні моделі організації праці в аграрному секторі. Поряд з інтеграцією у загальносоюзний науковий простір у кінці 1950-х років розширюються міжнародні контакти та участь українських учених у союзних програмах [11].

Цей етап можна визначити як період післявоєнної реконструкції та модернізації аграрної науки, коли відновлення інституційної мережі поєдналося з переходом до інтенсифікації виробництва, централізації управління та інтеграції у міжнародний науковий простір. Він заклав основу для подальшого розвитку аграрної науки у 1960–1970-х роках, коли акцент змістився на комплексні та екологічно орієнтовані дослідження. Інститути почали працювати над вивченням агроекосистем у різних природно-кліматичних зонах, що дозволяло враховувати взаємозв'язки між ґрунтом, рослиною, добривами, технікою та кліматичними умовами.

Важливим здобутком цього періоду стало формування системи науково-технічної інформації,

яка забезпечувала поширення знань серед аграрних спеціалістів і виробничників. У цей час активно формувалися нові наукові школи у ґрунтознавстві, агрохімії та механізації, а також зростала кількість дослідників, що забезпечувало кадровий розвиток галузі.

У 1980-х роках аграрна наука України продовжувала розвиватися в межах радянської централізованої моделі, головним завданням якої залишалася інтенсифікація виробництва. У працях істориків аграрної науки зазначається, що у 1980-х роках «розвиток аграрного сектору України забезпечувався впровадженням ефективних агроекосистем, які базувалися на використанні науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін, застосуванні систем раціонального удобрення та екологічно безпечних заходів» [7]. Дослідження були спрямовані на масове використання мінеральних добрив, засобів захисту рослин, нових сортів і порід, що забезпечувало підвищення врожайності та продуктивності тваринництва. У цей час активно розроблялися системи інтенсивного землеробства, орієнтовані на максимальне використання ресурсів.

Однак надмірна хімізація та механізація призвели до деградації ґрунтів і забруднення довкілля. Це зумовило появу нових наукових напрямів, орієнтованих на збереження родючості та екологічну безпеку. У наукових колах почали формуватися концепції ресурсозбереження, раціонального використання природних ресурсів та екологізації аграрного виробництва.

У цей період відбуваються інституційні зміни та міжнародна інтеграція. У біобібліографічних довідниках Національної академії аграрних наук України підкреслюється, що у 1980–1990-х роках «формувалася мережа інститутів у складі Академії сільськогосподарських наук УРСР, відбувалася централізація управління аграрною наукою та створення нових наукових шкіл» [5]. Академія сільськогосподарських наук УРСР залишалася головним координатором досліджень, розширювала мережу інститутів та створювала нові наукові школи. Водночас українські науковці брали участь у загальносоюзних програмах і розширювали міжнародні контакти, що сприяло інтеграції у світовий науковий простір.

Криза радянської економіки позначилася на фінансуванні науки, що зумовило необхідність реформування аграрної науки та її адаптації до нових умов. У 1990-х роках, із проголошенням незалежності України, розпочався процес трансформації інститутів, які переорієнтовували свої дослідження на потреби національного господарства. Це стало початком формування нової моделі аграрної науки, зорієнтованої на ринкові механізми та екологічну стійкість. Дослідження з історії аграрної освіти й науки відзначають, що наприкінці 1980-х – початку 1990-х років «криза радянської економіки позначилася на фінансуванні науки, що зумовило необхідність реформування аграрної науки та її адаптації до нових умов» [5].

З проголошенням незалежності України аграрна наука зіткнулася з необхідністю реформування інституційної системи, яка раніше функціонувала в умовах централізованої радянської моделі. У 1990-х роках відбувалася переорієнтація досліджень на потреби національного господарства, формування нових пріоритетів, пов'язаних із ринковими механізмами та приватизацією аграрного сектору. Фінансування науки значно скоротилося, що призвело до кризи багатьох інститутів, однак водночас розпочався процес інтеграції у світовий науковий простір.

На початку 2000-х років аграрна наука України поступово стабілізувалася. Важливим завданням стало впровадження сучасних технологій у землеробстві та тваринництві, розвиток біотехнологій, селекції та генетики. У цей період активно формувалися нові наукові школи, розширювалися міжнародні контакти, Україна брала участь у європейських програмах досліджень. Особливу увагу приділяли питанням екологізації виробництва, збереженню родючості ґрунтів, розвитку органічного землеробства та адаптації до змін клімату.

У 2015–2025 рр. аграрна наука України функціонує в умовах глобальних викликів: зміни клімату, продовольчої безпеки, цифровізації та інтеграції у світовий науковий простір.

Важливу роль у становленні аграрної науки відіграли наукові школи, сформовані при університетах та інститутах. Видатні українські вчені зробили значний внесок у розвиток галузі: М. Кащенко – академік, який заклав основи селекції та акліматизації рослин; Є. Вотчал – дослідник у сфері фізіології сільськогосподарських рослин, що сприяв розвитку агробіології; О. Лебєдєв – професор, який розвивав генетику та селекцію, формуючи наукові підходи до створення нових сортів [4]. Їхня діяльність сприяла формуванню потужних наукових шкіл, які визначили напрями розвитку аграрної науки в Україні та заклали основу для подальших досліджень [2].

Одним із ключових напрямів діяльності аграрних науково-дослідних інститутів стала селекція та генетика. Вчені працювали над створенням

нових сортів рослин і порід тварин, адаптованих до кліматичних умов України. Це дозволило підвищувати врожайність, стійкість до хвороб і шкідників, а також забезпечувати продовольчу безпеку країни. Селекційні програми спрямовані на формування сортів із високим потенціалом продуктивності та адаптивності до змін клімату.

Як зазначив директор Інституту рослинництва ім. В. А. Юр'єва НААН України Віктор Кириченко: «Селекція за одну мить не робиться. Це роки кропіткої праці, що вимагають системності та державної підтримки» [6].

За даними Полтавського державного аграрного університету, сучасні селекційні програми спрямовані на формування сортів із високим потенціалом продуктивності та адаптивності до змін клімату, що підтверджується результатами Всеукраїнських науково-практичних конференцій [17].

Другим важливим напрямом є агроекологія та ґрунтознавство. Інститути розробляють системи землеробства, що враховують охорону ґрунтів, їхнє відновлення та раціональне використання природних ресурсів. Значна увага приділяється питанням збереження родючості ґрунтів, боротьбі з ерозією та впровадженню екологічно безпечних технологій, адже, за оцінками експертів, понад 30% українських ґрунтів перебувають у зоні ризику деградації через інтенсивне використання та кліматичні зміни [17]. Ці дослідження мають стратегічне значення для сталого розвитку аграрного сектору.

Науково-дослідні інститути активно займаються питаннями економіки та організації праці. Вони розробляють методи нормування, тарифні системи та моделі управління агропромисловим виробництвом. Це дозволяє підвищувати ефективність використання трудових ресурсів, уникати зрівняльних тенденцій в оплаті праці та формувати сучасні підходи до організації виробничих процесів. Аналітика показує, що впровадження науково обґрунтованих норм праці дозволяє підвищити продуктивність у середньому на 15–20%, що є критично важливим для конкурентоспроможності аграрного сектору [6]

Сучасний етап розвитку аграрної науки характеризується активним впровадженням інноваційних технологій. Інститути працюють над застосуванням біотехнологій у селекції та захисті рослин, впровадженням цифрових рішень у сфері точного землеробства, використанням агродронів та систем моніторингу. Як зазначають учасники наукових конференцій, «точне землеробство та цифрові технології стають не розкішшю, а необхідністю для виживання аграрного виробництва в умовах кліматичних змін» [17].

Висновки: Таким чином узагальнюючи історичний та сучасний розвиток аграрних науково-дослідних інститутів, слід підкреслити їхнє стратегічне значення для формування аграрної науки України. Вони стали фундаментом, на якому вибудувано систему наукових досліджень у сфері сільського господарства. Саме інститути забезпечили історичний поступ аграрної галузі, створили потужні наукові школи та заклали основи для розвитку селекції, агроекології, економіки праці та інноваційних технологій. Науково-дослідні інститути не лише зберігають історичну спадщину аграрної науки, але й активно формують її майбутнє. Вони є стратегічними осередками знань та інновацій, які забезпечують сталий розвиток аграрної галузі та визначають місце України у світовому науковому та економічному просторі.

Список літератури:

1. Гомон Ю. Реконструкція сільськогосподарської дослідної справи на Україні. *Спеціаліст сільського господарства України*. 1930. № 5–6. С. 33–37.

2. Демуз І., Вергунова І. Структурно-функціональна модель організації сільськогосподарських товариств в Україні у XIX–XX століттях. *Eminak Journal*. 2024. № 4 (48). С. 9–24.

3. Історики аграрної науки, освіти та техніки в Україні : біобібліогр. довід. / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки; наук. ред. В. Вергунов. Київ, 2022.

4. Історико-бібліографічні довідники ННСГБ НААН (серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»). Київ, 2001–2020.

5. Історія аграрної науки України: у 3 т. За ред. В. Вергунова. Київ: Аграрна наука, 2010.

6. Кириченко В. Селекція і насінництво в Україні: дефіцит коштів та науковці-ентузіасти. 2016 https://kurkul.com

7. Ковальчук В. Науково-дослідні інститути аграрного профілю в Україні: історія та сучасність. Львів: ЛНУ, 2005.

8. Кулжинський С. Крайові с.-г. досвідні станції та спеціальні с.-г. дослідні інститути на Україні. *Вісник сільсько-господарської науки та дослідної справи*. 1928. № 6 (Т. 5). С. 42–47.

9. Кучер В. Науково-організаційні й управлінські засади розвитку дослідної справи в Україні (перша чверть XX ст.). *Історія науки і біографістика*. 2024. № 3. С. 69–91.

10. Науково-організаційне забезпечення розвитку сільськогосподарської галузі в УСРР (1920–1930) : зб. док. і матеріалів. НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України; наук. ред. В. Вергунов. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. Ч. 1 : (1920–1925).

11. Національна академія аграрних наук України: історія та сучасність. Київ: НААН, 2015.

12. Постанова № 154 РНК УСРР від 22 травня 1931 р. «Про організацію Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук». *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України.* 1931. № 18. 4 червня. С. 389–390.

13. Присяжнюк М. Мережа сільськогосподарських науково-дослідних установ у 20-х рр. XX ст. в Україні. izpr.ks.ua/archive/2012/57/48.pdf

14. Сільськогосподарські науково-дослідні установи України. https://uk.wikipedia.org/

15. Сліпанський А. Завдання с.-г. науки в реконструктивний період: доповідь і промови на 1-му пленумі ВУАСГН 20 червня 1931 р. Харків, 1932. С. 10–27.

16. Соколовський О. С.-г. наука й життя (Уваги до проблеми організації с.-г. науки на Україні). *Вісник сільськогосподарської науки*. 1927. № 1. С. 9–19.

17. Сучасні напрями досягнення сільськогосподарських культур: матеріали ІІ Всеукраїнської науково практичної інтернет-конференції (29 березня 2024 року). Редкол.: М.М. Маренич (відп. ред.) та ін. Полтава: ПДАУ, 2024. 134 с.

18. Щебетюк Н. Видатні вчені-аграрії про галузеве дослідництво в Україні наприкінці 1920-х рр. *History-ejournal*. history-ejournal.cdu.edu.ua.

19. Яната О. Час заснувати Українську академію наук сільськогосподарських. Наука та техніка. 1925. № 2. С. 45–49.

Filipovych M. B., Mishchuk D. B., Shatokhina N. V. THE ROLE OF RESEARCH INSTITUTES IN THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL SCIENCE IN UKRAINE

The article examines the role of research institutes in the development of agricultural science in Ukraine as a key factor in the modernization and innovative progress of agriculture. The historical stages of the formation of agrarian scientific institutions, their contribution to the restoration and increase of productivity of the agricultural sector in different periods of state development are traced. The historical prerequisites for the development of agrarian institutes in Ukraine cover the period from the first experimental stations to Soviet scientific centers, and the contribution of leading scientists ensured the formation of fundamental directions of agrarian science. Particular attention is paid to modern areas of research: plant breeding and genetics, biotechnology, soil science, agroecology, digital technologies in agriculture. It is shown that institutes provide scientific support for agricultural policy, contribute to the training of highly qualified personnel and the integration of Ukrainian science into the world space through participation in international programs and grants. The socio-economic effect of the activities of institutions, which is manifested in strengthening food security, increasing the competitiveness of agricultural products and the development of rural areas, is highlighted. It is concluded that research institutes remain strategic centers of innovations that determine the future of agricultural science and economy of Ukraine.

Key words: *agrarian science, research institutes, innovations in agriculture, agrarian policy of Ukraine, digitalization of agricultural production, scientific support of the agricultural sector, integration into the world scientific space.*

УДК 94(6):2-76-051
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.45

Горбачик О. О.
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
orcid id: 0000-0001-6671-2025

Очеретяний В. В.
Черкаський державний технологічний університет
orcid id: 0000-0002-0360-7532

АВТОРИТАРНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ КИТАЮ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА ЮАНЬ ШИКАЯ (1912–1916)

Мета дослідження полягає в аналізі авторитарних тенденцій у державному управлінні Китаю під час президентства Юань Шикая (1912–1916), виявленні механізмів концентрації влади, переходу від республіканських інститутів до диктаторських форм правління та оцінці впливу цих процесів на подальший політичний розвиток країни в період ранньої Республіки Китай.

Методологія дослідження Методологія дослідження базується на принципах історико-політологічного аналізу з використанням комплексу загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Основним є історико-хронологічний метод, який дозволяє простежити динаміку еволюції державного управління від проголошення Республіки Китай у 1912 р. до спроби відновлення монархії в 1915–1916 рр. Доповнюється історико-порівняльним методом для зіставлення республіканських інститутів тимчасової конституції 1912 р. з авторитарними практиками Юань Шикая. Також застосовується інституційний аналіз для вивчення механізмів концентрації влади – від ролі Бейянської армії та конституційних змін 1914 р. до розпуску парламенту, заборони «Гоміндану» (Китайської національної партії) і цензури. Такий методологічний інструментарій дає змогу об'єктивно реконструювати перехід від парламентської республіки до особистої диктатури.

Наукова новизна статті полягає у комплексному аналізі авторитарних тенденцій у державному управлінні Китаю за президентства Юань Шикая (1912–1916), що дозволяє простежити трансформацію республіканських інститутів у напрямі персоналістської влади. Робота висвітлює механізми легітимації авторитаризму через відновлення монархічних практик та їхній вплив на формування політичної культури ранньої Китайської Республіки.

Висновки. Дослідження авторитарних тенденцій у державному управлінні Китаю за президентства Юань Шикая (1912–1916) засвідчує, що становлення республіканських інститутів відбувалося в умовах глибокої інституційної нестабільності та політичної конкуренції. Юань Шикай, використовуючи слабкість нової державної системи, поступово концентрував владу у власних руках, що призвело до фактичної трансформації республіканської моделі у персоналістське правління. Відновлення монархічних практик стало інструментом легітимації його авторитарних прагнень, але водночас підірвало довіру до республіканських ідеалів та спричинило політичну кризу. Цей досвід показує, що спроби поєднати модернізаційні проєкти з традиційними формами влади створювали суперечливу політичну культуру, зорієнтовану на персональну владу, а не на інституційну стабільність. Наслідки правління Юань Шикая мали довготривалий вплив на політичний розвиток Китаю, заклавши підґрунтя для подальших циклів централізації та дезінтеграції у XX столітті, що визначило траєкторію еволюції державності в умовах пошуку балансу між модернізацією та традицією.

Ключові слова: *авторитаризм, Юань Шикай, Китайська національна партія, Китайська Республіка, політична криза.*

Постановка проблеми. Перша половина XX століття є одним із переломних етапів у розвитку китайської державності. Цей період позначений загостренням ідейно-політичної боротьби, що розгорталася на тлі системної кризи та поступового занепаду династії Цін (1644–1912). Сіньхайська революція 1911–1912 років стала визначальним рубежем, ознаменувавши ліквідацію монархічної форми правління та проголошення Китайської Республіки. У нових політичних умовах президентом держави став генерал Юань Шикай (1859–1916). Постать Юань Шикая посідає особливе місце в

новітній історії Китаю, оскільки вона концентрує в собі суперечності перехідної доби. Його політична діяльність відображає складний і неоднозначний процес трансформації китайської державності – від імперської монархії до республіканської моделі правління на початку XX століття.

Аналіз досліджень. Проблематика авторитарних тенденцій у державному управлінні Китаю за правління Юань Шикай розглядається в науковій літературі крізь призму співвідношення формальних інститутів і практик персоналістської влади. Нормативною відправною точкою є документ «Тимчасова конституція Китайської Республіки» (1912), який декларував парламентсько-кабінетну модель, але залишав простір для розширеного трактування президентських повноважень і застосування надзвичайних механізмів управління (The Provisional Constitution, 1912).

У праці канадського історика китайського походження Джерома Чена «Юань Ши-кай» акцент зроблено на політичній тактиці самого Юаня, зокрема використанні військової сили й адміністративного апарату для підпорядкування представницьких органів і поступового демонтажу парламентських процедур. Узагальнюючий виклад індійського дослідника Рамеша Гупте у роботі «Історія модерного Китаю» підкреслює структурні передумови концентрації влади в Китаї на початку XX століття (Gupte, 1978), тоді як британсько-американський науковець Джонатан Спенс у дослідженні «У пошуках модерного Китаю» пов'язує посилення президентської влади з кризою партійної системи та нестабільністю республіканських інститутів (Spence, 2014).

Колективна праця західних дослідників під редакцією Джона Фербенка «Кембриджська історія Китаю. Том 12: Республіканський Китай, 1912–1949» детально аналізує механізми інституційної трансформації, зокрема маргіналізацію парламенту, підпорядкування виконавчій владі та ерозію конституційних процедур (The Cambridge history…, 2008). Сучасне переосмислення запропоноване китайським дослідником Патріком Шанем у праці «Юань Шикай: переоцінка», де централізація влади трактується як прагматична реакція на політичну фрагментацію та регіональний сепаратизм (Shan, 2018).

Українська історіографія проблеми авторитарних тенденцій у державному управлінні Китаю за президентства Юань Шикай є відносно обмеженою й фрагментарною, що зумовлено слабшою інституціоналізацією китаєзнавства в Україні порівняно із західною наукою.

Таким чином, сучасна зарубіжна історіографія дедалі більше відходить від одновимірної критики, пропонуючи комплексне бачення, де авторитаризм Юань Шикая постає не лише як особистісна амбіція, але й як продукт структурних криз ранньореспубліканського Китаю.

Мета дослідження полягає в аналізі авторитарних тенденцій у державному управлінні Китаю під час президентства Юань Шикая (1912–1916), виявленні механізмів концентрації влади, переходу від республіканських інститутів до диктаторських форм правління та оцінці впливу цих процесів на подальший політичний розвиток країни в період ранньої Республіки Китай.

Виклад основного матеріалу. Юань Шикай народився 16 вересня 1859 року в місті Сянчен, провінція Хенань, у відносно заможній родині. Він не вирізнявся як учень, проте проявляв здібності у фізичному вихованні; двічі зазнавши невдачі на імператорських іспитах, необхідних для вступу на державну службу, він обрав військову кар'єру. (Ch'en, 1972: 1–6). Завдяки зв'язкам батька йому вдалося отримати посаду в бригаді у складі армії провінції Аньхой, якою командував Лі Хунчжан, що згодом став видатним політичним та дипломатичним діячем Китаю. У 1882 році бригаду було направлено до Кореї для запобігання японському вторгненню в регіон. Як протеже Лі, Юань заявив про себе під час понад десятирічної служби в Кореї, обіймаючи посаду китайського комісара в Сеулі до початку китайсько-японської війни (1894–1895). (Shan, 2018: 32–33). У той час Корейський півострів був осередком протиборства інтересів – японських, російських, британських, а також китайських і корейських – що надало Юаню цінний досвід у політиці, переговорах та маніпуляціях. (Llewellyn, Kucha, 2018).

Поразка у китайсько-японській війні стала національним приниженням для Китаю. Спираючись на свої спостереження, зроблені під час служби штабним офіцером у період війни, Юань Шикай дійшов висновку, що китайська армія потребує термінової модернізації. 8 грудня 1895 року молодий імператор Гуансюй (Цзайтянь) (1875–1908 роки правління) призначив Юаня командувачем Нової армії. (Chen, 2025).

У Сяочжані, поблизу міста Тяньцзінь (провінція Чжилі), Юань Шикай понад три роки боровся з викликами військової модернізації. Позбувшись обмежень старої військової системи, він реалізував низку амбітних проєктів з метою модернізації армії і, таким чином, зміцнення занепадаючої імперії Цін. Підтриманий офіційною владою,

фінансований державою та наділений повноваженнями імператорського двору, Юань зробив низку серйозних спроб військової реформи, наслідуючи, запозичуючи та адаптуючи матеріали, освітні практики, дисципліну та методики найсучасніших армій світу. (Shan, 2018: 56–57).

Протягом наступних кількох років Юань Шикай продовжував зміцнювати свій особистий вплив, спираючись як на відданість власних військ, зокрема Беянського військового угруповання, так і на підтримку імператорської родини та консерваторів династії Цін. Армія Шикая – добре навчена та дисциплінована в країні, де більша частина збройних сил була застарілою, дезорганізованою та здебільшого небоєздатною – виявилася ефективним інструментом для зміцнення влади династії Цін та захисту Пекіну. (Llewellyn, Kucha, 2018). Завдяки своїм лідерським якостям та зв'язкам, які частково були налагоджені через створений ним військовий інститут для підготовки офіцерів, генерал Юань здобув значний авторитет у Новій армії. Завдяки його домінуючому політичному впливу офіцери, яких він підготував, отримали ключові посади по всій країні, зокрема посади командирів дивізій. До 1901 року п'ятеро з семи командирів дивізій Китаю та чимало інших високопоставлених офіцерів Нової армії були прихильниками Юаня. (Zhangkai, 2021: 7). Його успіх відкрив шлях до вершин як у військовій, так і в політичній сферах.

Після придушення Боксерського повстання в листопаді 1901 року Юань Шикай був призначений віце-губернатором провінції Чжилі та міністром у справах Бейяну (північно-східного регіону Китаю). Це призначення надало йому повноваження в ключових адміністративних і торговельних питаннях цього району Китаю. На цих посадах він керував інфраструктурними реформами, зокрема розширенням залізничної мережі, розвитком гірничодобувної промисловості та створенням сучасних поліцейських сил за західним зразком. Зазначені ініціативи дали відчутні результати – покращили громадський порядок і економічні показники в Тяньцзіні, де адміністрація Юаня модернізувала інфраструктуру та ефективно придушувала місцеві заворушення. Водночас реформи здійснювалися вибірково, з метою зміцнення регіонального впливу Юаня та розбудови його патрон-клієнтських мереж, а не для проведення широкої ідеологічної модернізації. (MacKinnon, 1980: 37–39).

Революція 1911 року стала вирішальним періодом в історії Китаю, ознаменувавши крах майже трьохсотлітнього правління династії Цін і завершення понад двотисячолітньої традиції імперської державності. Падіння монархії спричинило утвердження республіканської форми правління та постання першої республіки в Азії. (Fang, 2021: 6). Революційні події ліквідували легітимність династичного принципу влади, закріпивши натомість ідею народного суверенітету як основи політичної організації. У цьому контексті відбулося переосмислення державності Китаю, що супроводжувалося формуванням модерної політичної системи з окресленими територіальними межами та визначеним місцем на міжнародній арені. (The Oxford…, 2016: 108). Заснування Китайської Республіки стимулювало розвиток партійної системи, інституціоналізацію представницьких органів влади та появи системи кабінетів міністрів, що загалом засвідчило перехід до нових моделей політичного управління. (Jianghong, 2008: 57).

29 грудня 1911 року представники 17 провінцій південного Китаю обрали Сунь Ятсена першим тимчасовим президентом Китайської Республіки, і 1 січня 1912 року Сунь склав присягу в Нанкіні, проголосивши створення Китайської Республіки. Однак через слабке військове становище організація «Об'єднаний союз» (з 1912 року – партія Гоміндан) на чолі з Сунь Ятсеном була змушена вести переговори з Юань Шикаєм, і Сунь пообіцяв Юаню, що передасть йому посаду президента Китайської Республіки, якщо імператор Пу І зречеться престолу. 12 лютого 1912 року Юань змусив Пу І зректися престолу, хоча імператриця Юйлун не хотіла цього приймати. Зрештою, вона наказала Юаню сформувати уряд Китайської Республіки, що ознаменувало офіційний кінець династії Цін (1644–1912). 15 лютого 1912 року Палата радників у Нанкіні де-юре обрала Юань Шикая тимчасовим президентом Китайської Республіки. (Gupte, 1978: 85–86).

11 березня 1912 року було прийнято «Тимчасову конституцію Китайської Республіки», яка стала першим основним законом, що закріпив республіканський лад після Сіньхайської революції. Вона проголошувала суверенітет усього народу, гарантувала громадянські права та запроваджувала парламентську систему, обмежуючи повноваження президента. (The Provisional…, 1912).

Хоча Юань присягнув на вірність конституції, її впровадження на початковому етапі існування Республіки зіткнулося з серйозними політичними труднощами. У цих умовах Юань Шикай та реформістська Прогресивна партія, заснована Лян Цічао у 1913 році, критикували Тимчасову конституцію

за те, що вона обмежувала виконавчу владу президента та гальмувала ефективність адміністративного управління. На думку Юаня та лідерів Прогресивної партії, вирішенням проблеми було внесення поправок до конституції з метою посилення повноважень президента. (Fang, 2021: 8–9).

Від самого початку свого президентства він прагнув концентрувати владу, вступаючи в конфлікт зі своїми колишніми союзниками-революціонерами, зокрема Гоміданом, який визнавав демократію одним зі своїх центральних принципів. Його лідери, включаючи Сунь Ятсена, виступали проти автократичних тенденцій Юаня, як і проти династії Цін. (Gray, 2019: 9).

Вбивство Сун Цзяоженя 20 березня 1913 року стало поворотним пунктом у політичному розвитку ранньої Китайської Республіки. Сун, як провідний діяч Гоміндану, домігся парламентської більшості та виступав за формування відповідального партійного уряду, що суперечило політичним амбіціям президента Юань Шикая. Його фізичне усунення, ймовірно організоване представниками урядових кіл, підірвало перспективи конституційного розвитку держави. Розслідування виявило зв'язки виконавців замаху з наближеними до Юань Шикая чиновниками, хоча в історіографії зберігаються дискусії щодо ступеня особистої причетності президента. Незалежно від цього, політичні наслідки вбивства були однозначними: різке загострення конфлікту між центральною владою та Гоміданом. (Song Jiaoren's…, 2026).

Реакцією опозиції стала спроба збройного виступу, відома як Друга революція (липень–серпень 1913), ініційована Сунь Ятсеном і підтримана низкою південних провінцій. Однак через відсутність єдності в керівництві Гоміндану, обмежену соціальну базу та військову перевагу північних сил повстання зазнало швидкої поразки. Перемога Юань Шикая дала йому змогу ліквідувати політичну опозицію, усунути регіональних керівників Гоміндану та зміцнити авторитарний режим. У жовтні 1913 року він був формально обраний президентом, що закріпило трансформацію республіканських інституцій у напрямі персоналістської влади. Таким чином, вбивство Сун Цзяоженя та поразка Другої революції означали крах раннього парламентського експерименту в Китаї та створили передумови для подальшої політичної централізації й авторитаризму. (Song Jiaoren's…, 2026).

Власне усі інституційні трансформації політичної системи Китаю у цей період були нерозривно пов'язані з діяльністю Юань Шикая, який, спираючись на попередній досвід пізньоцінських реформ, водночас суттєво її модифікував. Зокрема, важливим елементом цієї трансформації стало створення 13 листопада 1913 року дорадчого органу – Політичної Ради при главі держави, що мала як формально-консультативні, так і фактично владні функції. Інституція, запроваджена Юань Шикаєм, являла собою адаптацію глобального конституційного механізму дорадчих рад. Водночас принципово новим було політичне наповнення цього інституту. Якщо у попередніх конституційних проєктах дорадчі органи розглядалися як допоміжний елемент державного механізму, то в умовах Республіки Китай вони набули значно ширшого значення. По суті, відбулося зміщення функціонального навантаження інституції – від консультативного до інструментального в контексті персоналістської влади. Це означало, що дорадчий орган фактично ставав ключовим елементом механізму концентрації влади в руках глави держави. (Bandeira, 2022: 167).

Напередодні вигнання членів Гоміндану з парламенту наприкінці 1913 року Юань віддав наказ поліції провести обшуки в оселях тих депутатів і сенаторів, яких підозрювали у приналежності до Національної партії. В результаті обшуків було виявлено 438 осіб членів із партійними квитками Гоміндану, і їм відтепер було заборонено перебувати в парламенті. Оскільки парламент утратив кворум, наприкінці листопада спікери обох палат оголосили про безстрокову перерву в роботі; 10 січня 1914 року парламент було офіційно розпущено, а в лютому аналогічні накази про розпуск були видані щодо провінційних асамблей та місцевих урядових організацій. (Spence, 2014: 269).

Політична рада була організована задля двох основних цілей: розробити чергову постійну конституцію та надати демократичний вигляд фактичній диктатурі Юаня. Але навіть ці ретельно відібрані особи не бажали брати на себе тяжку відповідальність за внесення поправок до конституції. Натомість вони запропонували створити для виконання цього завдання спеціальний законодавчий орган – Конституційну раду. На першому засіданні новоствореної ради 18 лютого 1914 року Юань подав сім поправок до тимчасової конституції. Одна з них передбачала запровадження в Китаї президентської форми правління, інша – надання президентові та Політичній раді повноважень розробити постійну конституцію. Решта поправок визначала конкретні повноваження президента: повний контроль над дипломатичними відносинами; повний контроль над

адміністративною системою, включно з правом дисциплінувати чиновників та призначати членів кабінету міністрів і дипломатичних делегацій; повноваження призупиняти та відновлювати права громадян; видавати надзвичайні укази; а також вживати надзвичайних фінансових заходів. Усі ці пропозиції були включені до угоди, кодифікованої конференцією та проголошеної Юанем 1 травня як заміна тимчасової конституції. (Ch'en, 1972: 145). Новий правовий статус-кво надав Юаню, як президентові, практично необмежені повноваження у військовій, фінансовій та зовнішньополітичній сферах, а також у питаннях прав громадян Китаю. Юань Шикай виправдовував ці реформи, стверджуючи, що представницька демократія виявилася неефективною через політичні чвари. (Spence, 2014: 269).

У грудні 1914 року Юань Шикай переглянув виборче законодавство, встановивши десятирічний президентський термін без обмежень на переобрання, що фактично означало концентрацію диктаторської влади. (Latourette, 2021: 14). Затим, наприкінці 1915 року, Юань розробив плани повернення країни до монархії. Він міркував, що революція 1911 року, яка повалила династію Цін, і наступний республіканський уряд були розколотими, тимчасовими фазами, і що лише монархія може відновити порядок і єдність нації. У листопаді 1915 року було сформовано «Представницькі збори» для вивчення цього питання, які згодом надіслали Юаню численні петиції з проханням стати імператором. 12 грудня 1915 року Юань прийняв їх і проголосив себе «Імператором Китайської імперії». (Eckhardt, 2018: 166–167).

Правління нового імператора під назвою «Славна конституція» (Хунсянь), а також повернення країни до монархії як «Китайської імперії» мали офіційно розпочатися 1 січня 1916 року. Проте спроба Юань Шикая заснувати нову династію була зірвана – навесні того ж року армія та народ виступили проти нього. (Elliott Shambaugh, 2005: 58).

Ще в грудні 1915 року військовий керівник провінції Юньнань проголосив її незалежність; у січні 1916 року його приклад наслідувала провінція Гуйчжоу, а в березні – Гуансі. (Spence, 2014: 272). Крім того, хоча іноземні держави й визнали режим Юань Шикая офіційним урядом Китаю, втім запланована ним монархія практично не отримала міжнародної підтримки. Ізольований та змушений відкласти церемонію сходження на престол, Юань остаточно відмовився від своїх імперських планів 22 березня 1916 року. (The Cambridge history…, 2008: 253). 6 червня 1916 року у віці п'ятдесяти шести років Ю. Шикай помер імовірно внаслідок уремії (інтоксикації, пов'язаної з нирковою недостатністю) – на думку сучасників, ускладненої емоційним напруженням, спричиненим гнівом і приниженням. (Spence, 2014: 272).

Поразка імперських претензій Юань Шикая і його швидка смерть не лише завершили період правління цього діяча, але й мали довготривалі наслідки для розвитку китайського конституціоналізму. Амбіції Юань Шикая фактично припинили конституційний розвиток цього інституту.

Висновки. Дослідження авторитарних тенденцій у державному управлінні Китаю за президентства Юань Шикая (1912–1916) засвідчує, що становлення республіканських інститутів відбувалося в умовах глибокої інституційної нестабільності та політичної конкуренції. Юань Шикай, використовуючи слабкість нової державної системи, поступово концентрував владу у власних руках, що призвело до фактичної трансформації республіканської моделі у персоналістське правління. Відновлення монархічних практик стало інструментом легітимації його авторитарних прагнень, але водночас підірвало довіру до республіканських ідеалів та спричинило політичну кризу. Цей досвід показує, що спроби поєднати модернізаційні проєкти з традиційними формами влади створювали суперечливу політичну культуру, зорієнтовану на персональну владу, а не на інституційну стабільність. Наслідки правління Юань Шикая мали довготривалий вплив на політичний розвиток Китаю, заклавши підґрунтя для подальших циклів централізації та дезінтеграції у XX столітті, що визначило траєкторію еволюції державності в умовах пошуку балансу між модернізацією та традицією.

Список літератури:

1. Bandeira, Egas Moniz. The 22 Frimaire of Yuan Shikai: Privy Councils in the Constitutional Architectures of Japan and China, 1887–1917. In: Planting Parliaments in Eurasia, 1850–1950. Routledge, 2022. P. 150-187. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003158608

2. Chen, Jimmy. How the Chinese General Yuan Shikai Tried to Make Himself Emperor. Published: Aug 7, 2025. URL : https://www.thecollector.com/yuan-shikai-chinese-general-emperor/

3. Ch'en, Jerome. Yuan Shih-k'ai. Published by Stanford University Press, Stanford CA, 1972. 2nd edition. 258 p.

4. Eckhardt Fuchs, Tokushi Kasahara & Sven Saaler (eds.). (2018). A New Modern History of East Asia. Volume 1. Edited by the Trilateral China-Japan-Korea History Textbook. Editorial Committee Translated by Maya Ileto and Roger Prior. 843 p. URL: https://www.vr-elibrary.de/doi/book/10.14220/9783737007085

5. Elliott Shambaugh, Jeannette, Shambaugh, David. The Odyssey of China's Imperial Art Treasures. Published by: University of Washington Press. 2005. Pages: 178. URL: https://dokumen.pub/the-odyssey-of-chinas-imperial-art-treasures-0295985224-9780295985220.html

6. Fang, Jun. From Political Centralism to Constitutional Monarchy: The Quest of Yuan Shikai and His Advisors, 1912–1916. Georgia State University, 2021. 84 p. URL: https://doi.org/10.57709/26537023 P.6.

7. Gray, Sean. (2019). The Shortcomings of the Philosopher President: Sun Yat-sen's Provisional Presidency of 1912. URL: https://digitalcommons.providence.edu/research_prize/6/

8. Gupte, R. S. History of Modern China. Published: New Delhi : Sterling, 1978. 519 p.

9. Jianghong Xu. On Party Politics in Early Republic of China and Modern Political Civilization. Canadian Center of Science and Education. Journal of Politics and Law. November 20081(4):57-57. URL: https://www.researchgate.net/publication/42386486_On_Party_Politics_in_Early_Republic_of_China_and_Modern_Political_Civilization

10. Latourette, Kenneth Scott. (1921). China under the republic. New York, The Institute of international education. URL: https://archive.org/details/chinaunderrepubl00lato/page/18/mode/2up

11. Llewellyn, Jennifer & Kucha, Glenn. (2018). Yuan Shikai: the first warlord. Publisher: Alpha History. URL : https://alphahistory.com/chineserevolution/yuan-shikai-first-warlord/

12. MacKinnon, Stephen R. Power and Politics in Late Imperial China. Yuan Shi-kai in Beijing and Tianjin, 1901-1908. Pages 260 [272]. Year 1980. URL: https://dokumen.pub/power-and-politics-in-late-imperial-china-yuan-shi-kai-in-beijing-and-tianjin-1901-1908-0520040252-9780520040250.html

13. Shan, Patrick Fuliang. Yuan Shikai : a reappraisal. UBC Press • Vancouver • Toronto. 2018. 321 p.

14. Song Jiaoren's Assassination & Second Revolution. Excerpts from «Tragedy of Chinese Revolution». Part one. URL: https://www.republicanchina.org/revolution.html#xiangcheng

15. Spence, Jonathan D. The search for modern China / Jonathan D. Spence. Third Edition. W.W. Norton, 2014. 625 p.

16. The Cambridge history of China. Volume 12. Republican China 1912-1949, Part 1. Edited by John K. Fairbank. Cambridge University Press, 2008. 926 p.

17. The Oxford Illustrated History of Modern China. Edited by Jeffrey N. Wasserstrom. © Oxford University Press 2016. 361 p.

18. The Provisional Constitution of the Republic of China. Publication date 1912-07-01. *The American Journal of International Law, Volume 6.* URL : https://archive.org/details/jstor-2212590/page/n5/mode/2up

19. Zhangkai Huang, Meng Miao, Yi Shao, Lixin Colin Xu. (2021). Warlords, State Failures, and the Rise of Communism in China. Policy Research Working Paper; No. 9754. URL: https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/8779a8ce-6656-5218-91a0-21805d143571u

Horbachyk O. O., Ocheretianyi V. V. AUTHORITARIAN TENDENCIES IN CHINA'S PUBLIC ADMINISTRATION DURING THE PRESIDENCY OF YUAN SHIKAI (1912–1916)

The aim of this study is to analyze authoritarian tendencies in China's public administration during Yuan Shikai's presidency (1912–1916), identify mechanisms of power concentration and the transition from republican institutions to dictatorial forms of government, and assess the impact of these processes on the country's subsequent political development during the early Republic of China.

The research methodology is based on the principles of historical and political analysis, utilizing a combination of general scientific and specialized historical methods. The primary method is the historical-chronological approach, which allows tracing the dynamics of the evolution of state governance from the proclamation of the Republic of China in 1912 to the attempt to restore the monarchy in 1915–1916. This is supplemented by the historical-comparative method to contrast the republican institutions of the 1912 provisional constitution with Yuan Shikai's authoritarian practices. Institutional analysis is also employed to examine the mechanisms of power concentration – from the role of the Beiyang Army and the constitutional amendments of 1914 to the dissolution of parliament, the ban on the Kuomintang (Chinese National Party), and censorship. This methodological framework allows for an objective reconstruction of the transition from a parliamentary republic to a personal dictatorship.

The scientific novelty of the article lies in a comprehensive analysis of authoritarian tendencies in China's state administration during Yuan Shikai's presidency (1912–1916), which allows us to trace the transformation

of republican institutions toward personalist rule. The study highlights the mechanisms of legitimizing authoritarianism through the restoration of monarchical practices and their influence on the formation of the political culture of the early Republic of China.

Conclusions. The study of authoritarian tendencies in China's public administration during Yuan Shikai's presidency (1912–1916) demonstrates that the establishment of republican institutions took place amid profound institutional instability and political competition. Yuan Shikai, exploiting the weakness of the new state system, gradually concentrated power in his own hands, which led to the de facto transformation of the republican model into a personalist regime. The restoration of monarchical practices became a tool for legitimizing his authoritarian ambitions, but at the same time undermined trust in republican ideals and triggered a political crisis. This experience demonstrates that attempts to combine modernization projects with traditional forms of power created a contradictory political culture oriented toward personal power rather than institutional stability. The consequences of Yuan Shikai's rule had a long-lasting impact on China's political development, laying the groundwork for subsequent cycles of centralization and disintegration in the 20th century, which shaped the trajectory of statehood's evolution amid the search for a balance between modernization and tradition.

Key words: *authoritarianism, Yuan Shikai, Chinese National Party, Republic of China, political crisis.*

UDC 94(477.73):378"195"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.46

Nefodov D. V.
Admiral Makarov National University of Shipbuilding

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN THE MYKOLAIV REGION IN THE CONTEXT OF THE REFORMS OF THE 1950S

The purpose of this article is to investigate the specific features of the development of the higher education system in the Mykolaiv region in the context of the educational reforms of the 1950s, as well as to determine the role of regional higher education institutions in training engineering, technical, and pedagogical personnel for the post-war industrial development of Southern Ukraine. Particular attention is paid to the analysis of the activities of the leading educational centers of the region, in particular the Admiral Makarov Mykolaiv Shipbuilding Institute and the Mykolaiv State Pedagogical Institute, which played a key role in shaping the scientific, technical, and educational potential of the region.

The methodological framework of the study is based on a combination of general scientific and special historical methods. The problem-chronological method was used to highlight the main stages in the development of the higher education system during the period under study; the comparative-historical method was applied to analyze changes in the structure and functioning of higher education institutions; and the structural-system approach was employed to examine the relationships between educational institutions and industrial enterprises in the region. In addition, the historical-genetic method made it possible to trace the formation and development of educational institutions in the Mykolaiv region under the conditions of post-war economic modernization.

The article analyzes the processes of reforming the higher education system in the Ukrainian SSR during the 1950s and their impact on the development of regional educational centers. It has been established that one of the key factors in the development of higher education in the Mykolaiv region was the growing need for engineering and pedagogical personnel required by the regional industrial complex. The study reveals the specific features of the functioning of the Admiral Makarov Mykolaiv Shipbuilding Institute, which provided training for engineers for the shipbuilding industry and actively developed research activities in the field of marine engineering. The activities of the Mykolaiv State Pedagogical Institute, aimed at training teaching staff and strengthening the educational potential of the region, are also examined. It is demonstrated that higher education institutions in the Mykolaiv region operated in close interaction with industrial enterprises and research institutions, which contributed to the formation of the scientific and technological potential of the region.

Conclusions. The study demonstrates that the educational reforms of the 1950s contributed to the modernization of the higher education system of the Ukrainian SSR and strengthened the role of regional higher education institutions in training qualified specialists. The higher education system of the Mykolaiv region played an important role in the socio-economic and scientific-technological development of the region by ensuring the training of engineering and pedagogical personnel and by strengthening the links between education, science, and industry.

Key words: *electrical engineering, innovations, history of science and technology, Mykolaiv region, scientific schools, educational reforms, post-war modernization, polytechnic institutes, technical education, Ukraine.*

Statement of the Problem. In the mid-twentieth century, the higher education system in Ukraine underwent significant transformations as a result of large-scale socio-economic and political processes of the post-war period. After the Second World War, the Soviet Union faced the challenge of rebuilding its devastated economy and restoring industrial enterprises, transport infrastructure, energy supply systems, and other key sectors. Achieving these objectives required a substantial increase in the number of qualified specialists capable of modernizing production, advancing science and technology, and implementing new technological solutions. Under such conditions, the system of higher education acquired particular importance, serving as a crucial instrument for the training of engineers, scientists, and educators for various sectors of the national economy.

An important milestone in the development of higher education was represented by the educational reforms of the 1950s. This period was characterized by the gradual reorganization of the institutional structure of universities and institutes, the improvement of educational curricula, the expansion of the network of higher educational institutions, and the strengthening of the connections between education, science, and industry. The training of engineers and technical specialists was given particularly high priority. This emphasis was associated with the rapid development of industry, the growth of the military-industrial complex, the involvement of the USSR in the arms race, and the broader scientific and technological competition with Western countries. Under these conditions, the higher education system was expected not only to prepare qualified specialists but also to contribute to the development of the state's scientific and technological potential.

The reforms in higher education also had a significant impact on the development of regional educational centers, including those in the Mykolaiv region. In the post-war period, the Mykolaiv region remained one of the most important industrial centers in southern Ukraine. Shipbuilding, mechanical engineering, metal processing, transport infrastructure, and other sectors of the regional economy developed dynamically. The growth of these sectors was directly dependent on the training of highly qualified specialists, which reinforced the decisive role of regional higher education institutions. These institutions ensured the development of human capital for industry and contributed to the advancement of scientific and technological research within the region.

In this context, the study of the specific features of the development of higher education in the Mykolaiv region within the framework of the educational reforms of the 1950s is of particular importance. An analysis of the activities of regional institutes, changes in the structure of the educational process, the expansion of academic programs, and the strengthening of links between higher education institutions and industrial enterprises makes it possible to better understand how the educational system functioned during a period of active socio-economic transformation.

At the same time, the examination of the historical experience of higher education development at the regional level remains important even under contemporary conditions. The educational system continues to be a key factor in the development of the intellectual potential of the nation and in the preparation of specialists for various sectors of the economy. Therefore, research into the processes of reform in higher education and their impact on the development of regional educational centers contributes to a deeper understanding of the patterns of development of the Ukrainian educational system and its role in the socio-economic progress of society.

Review of Recent Studies and Publications. The issues of development and reform of the higher education system in Ukraine during the second half of the twentieth century have attracted considerable attention from contemporary scholars in the fields of the history of education, pedagogy, and social history. Academic literature examines both the general trends in the transformation of the educational system and specific aspects of state educational policy, the functioning of higher education institutions, and the training of academic and teaching staff.

Among the works devoted to the general patterns of the development of higher education in Ukraine, studies on the history of the formation of university education occupy an important place. In particular, the textbook by Z. Nahachevska and O. Dzhus examines the evolution of the higher education system from its formation to the present day, analyzes the organizational principles of the functioning of universities, and highlights the role of state policy in shaping the educational system [1]. The authors emphasize that in the second half of the twentieth century significant changes occurred in the structure and content of higher education, associated with economic modernization and the growing demand for qualified specialists.

A significant contribution to the study of the history of higher education was made by A. Aleksiuk, who in his fundamental work on the pedagogy of higher education examined the theoretical and methodological foundations of organizing the educational process in higher educational institutions in Ukraine. The study highlights the principles of training specialists within the Soviet educational system and the role of universities in the formation of academic and pedagogical personnel [2].

A comprehensive analysis of the development of the higher education system is also presented in the collective work edited by V. Kremen and S. Nikolaienko. This publication examines the main stages in the formation and development of higher education, the features of its institutional structure, and the role of state educational policy in shaping the country's educational space [3].

A separate group of studies is devoted to the development of the educational system in the post-war period. In particular, the work by T. Vasylchuk and co-authors analyzes the restoration and development of higher education in the Ukrainian SSR during the

1940s–1950s, examining state policy in the field of education, the reconstruction of the material and technical base of higher educational institutions, and the expansion of the network of technical and pedagogical institutes [4].

Issues related to the evolution of pedagogical science and the training of academic and teaching personnel are addressed in the work of S. Mamychenko, which traces the development of higher education pedagogy in Ukraine and examines the influence of socio-political transformations on the functioning of educational institutions [5]. A related set of issues is examined by L. Sihaieva, who analyzes the development of adult education systems and the formation of lifelong learning models that contributed to the expansion of access to higher education in the second half of the twentieth century [6].

Among more recent studies, the monograph by H. Sichkarenko deserves special attention, as it analyzes the historical experience of reforming the higher education system in Ukraine and the evolution of mechanisms for governing the educational sphere [7]. General aspects of the development of Ukraine's educational system are also highlighted in the collective publication Education in Ukraine: History, Present State and Prospects of Development, which examines the main stages in the formation of the country's educational landscape [8].

Certain aspects of the transformation of the educational system in the post-war period are also addressed in the work of M. Mykytenko, which analyzes changes in the functioning of educational institutions during the 1950s–1960s and the role of educational reforms in shaping the system of personnel training [9].

Thus, contemporary scholarly literature examines various aspects of the development of the higher education system in Ukraine during the second half of the twentieth century, including issues of state educational policy, the transformation of the structure of higher education, and the training of personnel. At the same time, most studies are national in scope and focus on the general trends in the development of the educational system. The regional dimension of this issue, particularly the specific features of the development of higher education in the Mykolaiv region in the context of the educational reforms of the 1950s, remains insufficiently explored in the existing literature, which necessitates a more detailed study of this problem.

Research Objectives. The purpose of this article is to conduct a comprehensive study of the specific features of the development of the higher education system in the Mykolaiv region in the context of the educational reforms of the 1950s, as well as to determine the main directions of transformation of regional higher educational institutions during this period. The study analyzes the impact of the educational policy of the USSR on higher education in the Ukrainian SSR and highlights the specific features of its implementation at the regional level.

The research examines the development of the network of higher education institutions in the Mykolaiv region, changes in the organization of the educational process, the improvement of specialized training of personnel, and the expansion of the material and technical base of educational institutions. Particular attention is devoted to the analysis of the activities of the leading educational centers of the region, in particular the Admiral Makarov Mykolaiv Shipbuilding Institute and the Mykolaiv State Pedagogical Institute, which played a key role in the training of engineers and teachers for the southern regions of Ukraine. The analysis of these processes makes it possible to reconstruct the relationship between higher education reforms and post-war socio-economic transformations.

In a broader academic context, this study aims to deepen the understanding of the development of regional educational centers in Ukraine during the second half of the twentieth century and to identify the specific characteristics of the functioning of higher education within the framework of the educational reforms of the 1950s. This, in turn, contributes to a more comprehensive understanding of the role of higher education in the development of human capital in industrial regions and in promoting scientific and technological progress.

Exposition of the Core Material. The post-war period marked an important stage in the development of education in the Ukrainian SSR. During the 1950s, the state actively promoted the modernization of the economy, the development of science and technology, and the training of specialists for higher education. Within the framework of educational reforms, regional centers played a decisive role in ensuring the training of personnel necessary for economic development. One of such centers was the Mykolaiv region. During this decade, the region became a major industrial center, with the rapid development of shipbuilding, mechanical engineering, metal processing, and transport infrastructure. The growth of these industries required the training of a significant number of specialists with technical and pedagogical qualifications who played a vital role in the development of the Mykolaiv region.

In the 1950s, the regional education system continued to develop on the basis of processes initiated

in the post-war period. The material and technical resources of educational institutions were gradually expanded, laboratories and specialized classrooms were developed, curricula were improved, and the number of students increased. One of the key trends of this period was the strengthening of practical training. Particular attention was paid to the organization of internships that combined professional education with the acquisition of applied professional skills.

A key factor in the reconstruction and further development of the region was the activity of technical specialties within higher education institutions, which ensured the growth of the engineering and scientific-technical potential of the Mykolaiv region [10, p. 447].

In the 1950s, the Admiral Makarov Mykolaiv Shipbuilding Institute became one of the leading technical institutes of the Ukrainian SSR, training engineers in the field of shipbuilding. The activities of the institute were closely connected with the needs of the major shipbuilding plants of Mykolaiv and design bureaus, which determined the specific character of its educational programs.

During this period, the structure of the institute continued to expand, new departments were established, and the development of shipbuilding, mechanical engineering, and marine technologies became firmly established. Particular emphasis was also placed on the development of promising research aimed at solving pressing problems in shipbuilding. Researchers of the institute focused on improving ship designs, developing energy systems, and increasing the efficiency of technological processes in shipbuilding.

An analysis of the data on the number of graduates of the Mykolaiv Shipbuilding Institute indicates that during the 1950s their number gradually increased to approximately 400 specialists per year. At the same time, the level of engineering training was considered quite high. The educational process was characterized by considerable attention from the teaching staff to students, as well as by the students' own strong motivation to acquire solid professional knowledge. These graduates later formed the core of the engineering corps of the shipbuilding industry, occupying leading positions in enterprises and design organizations. Many of them became leading specialists, directors, chief engineers of shipbuilding plants and design organizations, as well as chief designers of projects for new modern ships and vessels [11, p. 47].

During the 1950s, the institute established scientific cooperation with leading research institutions of the country. Industry-specific scientific and technical conferences were organized, focusing on issues such as the improvement of marine steam boilers and high-speed methods of metal processing. Scientific research conducted by the institute's academic staff, both theoretical and experimental in nature, was closely connected with the needs of industrial production. Each year the range of research topics expanded: between 1951 and 1955 more than 150 research projects were completed. By 1955, as many as 83% of the institute's teaching staff were involved in research activities. Some scientific works of the institute's lecturers were translated into foreign languages and published abroad. This became one of the first examples of the institute's scholars entering the forefront of national scientific development and confirmed the growing research potential of the institution in the post-war period.

The advancement of technical education also played a decisive role in shaping the educational potential of the region through the activities of the Mykolaiv State Pedagogical Institute. In the 1950s, this institution provided training for teachers for schools and other educational institutions across the southern regions of the Ukrainian SSR. The activities of the pedagogical institute were focused on further developing teacher training and improving teaching methods [12, p. 37].

During this period, the pedagogical institute gradually expanded its faculties and academic programs, increased student enrollment, and improved its curricula. The institution played a significant role in the socio-economic development of the region throughout the 1950s. Its activities were closely connected with the needs of industry, science, and education, which contributed to the training of highly qualified specialists and to the development of the scientific and technological potential of modern Ukraine.

Conclusions. Thus, the conducted research demonstrates that the educational reforms of the 1950s became an important stage in the development of the higher education system of the Ukrainian SSR and significantly influenced the emergence and strengthening of regional educational centers. During this period, the organizational structure of higher educational institutions was gradually improved, curricula were modernized, and the material and technical base of institutes was strengthened. The state paid particular attention to the training of engineers and technical specialists, which was обусловлено the requirements of industrial development, the expansion of the defense industry, and the broader national scientific and technological competition.

It has been established that regional higher education institutions, particularly those located in the

Mykolaiv region, played a decisive role in implementing these processes. Their activities were directly connected with the needs of the industrial complex of southern Ukraine, especially in the fields of shipbuilding, mechanical engineering, transport infrastructure, and the energy sector. The regional system of higher education ensured the training of qualified specialists capable of contributing to the modernization of production and to the development of the scientific and technological potential of the state.

Particular importance in the training of engineers belonged to the Admiral Makarov Mykolaiv Shipbuilding Institute, which during the 1950s evolved into one of the leading technical institutions in the southern part of the Ukrainian SSR. The institute trained engineers for the shipbuilding industry, actively conducted research and scientific work, and maintained close cooperation with industrial enterprises in the region. Its graduates subsequently formed the core of the engineering corps of the shipbuilding industry and occupied leading positions in enterprises and design bureaus.

At the same time, the Mykolaiv State Pedagogical Institute played a significant role in the development of the educational and scientific potential of the region. Its activities were focused on the training of teachers for educational institutions in the southern regions of Ukraine. The development of teacher training contributed to strengthening the human resources potential general education and to the growth of the intellectual potential of the region.

In the 1950s, the higher education system of the Mykolaiv region played a decisive role in its socio-economic and scientific-technological development. It ensured the training of qualified engineers and teachers, contributed to the development of scientific research, and strengthened the connections between education and industry. Further research should include a more detailed analysis of the regional features of the development of higher education in the second half of the twentieth century, as well as an examination of the role of particular faculties and educational institutions in the development of the engineering and scientific potential of the southern region of Ukraine.

Bibliography:

1. Нагачевська З. І., Джус О. І. Історія вищої освіти. Івано-Франківськ, 2016. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/4689/1/Нагачевська%203%2C%20Джус%20О.%20Історія%20вищої%20освіти.pdf

2. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України: історія. Теорія. Київ: Либідь, 1998. 560 с.

3. Вища освіта в Україні: навч. посіб. / за ред. В. Г. Кременя, С. М. Ніколаєнка. Київ: Знання, 2005. 327 с.

4. Васильчук Т. В., Спудка І. М., Чоп В. М. Розвиток вищої освіти в УРСР 40–50-х років XX століття як прояв державної політики в культурно-духовній сфері. URL: https://history.znu.edu.ua/index.php/journal/article/download/2594/2408

5. Мамиченко С. The evolution of Ukrainian higher education pedagogy in the 20th–21st centuries. URL: https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11636/The%20evolution%20of%20Ukrainian%20higher%20education%20pedagogy%20in%20the%2020th-21st%20centuries.pdf

6. Сігаєва Л. Є. Тенденції розвитку освіти дорослих в Україні у другій половині XX ст. Київ, 2011. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6952/1/Тенденції_розвитку_освіти_дорослих.pdf

7. Січкаренко Г. Г. Історичний досвід перебудови вищої освіти в Україні (1985–2005 рр.). Київ, 2014. URL: https://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/402/Січкаренко.pdf

8. Освіта в Україні: історія, сучасність та перспективи розвитку. Київ, 2015. URL: https://lukl.kyiv.ua/wp-content/uploads/2015/11/osvita.pdf

9. Микитенко М. Шкільна система на території України у 50–60-ті роки XX ст. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/57_2022/part_2/35.pdf

10. Історія рідного краю: Миколаївщина / М. М. Шитюк (кер. авт. кол.), О. О. Баковецька, Н. М. Буглай та ін. Миколаїв : Іліон, 2015. 628 с.

11. Національний університет кораблебудування: 90 років служіння освіті й науці. Миколаїв: НУК, 2011. 416 с.

12. Миколаївський державний університет імені В. О. Сухомлинського: віхи історії (1913–2008): монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. 184 с.

Нефьодов Д. В. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМ 1950-Х РР

Метою статті є дослідження особливостей розвитку системи вищої освіти Миколаївської області у контексті освітніх реформ 1950-х рр., а також визначення ролі регіональних закладів вищої освіти у підготовці інженерно-технічних та педагогічних кадрів для післявоєнного індустріального розвитку

Півдня України. Особливу увагу приділено аналізу діяльності провідних освітніх центрів регіону, зокрема Миколаївського кораблебудівного інституту імені адмірала С. О. Макарова та Миколаївського державного педагогічного інституту, які відігравали ключову роль у формуванні науково-технічного та освітнього потенціалу регіону.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Застосовано проблемно-хронологічний метод для висвітлення основних етапів розвитку системи вищої освіти у досліджуваний період, історико-порівняльний – для аналізу змін у структурі та функціонуванні закладів вищої освіти, системно-структурний – для дослідження взаємозв'язків між освітніми інституціями та промисловими підприємствами регіону. Також використано історико-генетичний метод, що дозволив простежити формування і розвиток освітніх інституцій Миколаївщини в умовах післявоєнної модернізації економіки.

У статті проаналізовано процеси реформування системи вищої освіти в Українській РСР у 1950-х рр. та їх вплив на розвиток регіональних освітніх центрів. Встановлено, що важливим чинником розвитку вищої освіти Миколаївщини стала потреба у підготовці інженерних і педагогічних кадрів для промислового комплексу регіону. Розкрито особливості функціонування Миколаївського кораблебудівного інституту, який забезпечував підготовку інженерів для суднобудівної промисловості та активно розвивав науково-дослідну діяльність у сфері морської техніки. Висвітлено діяльність Миколаївського державного педагогічного інституту, спрямовану на підготовку педагогічних кадрів і розвиток освітнього потенціалу регіону. Показано, що заклади вищої освіти Миколаївщини функціонували у тісному взаємозв'язку з промисловими підприємствами та науковими установами, що сприяло формуванню науково-технічного потенціалу регіону .

***Висновки.** Доведено, що освітні реформи 1950-х рр. сприяли модернізації системи вищої освіти Української РСР та посиленню ролі регіональних закладів вищої освіти у підготовці кваліфікованих фахівців. Вища школа Миколаївської області відігравала важливу роль у соціально-економічному та науково-технічному розвитку регіону, забезпечуючи підготовку інженерних і педагогічних кадрів та зміцнюючи зв'язок між освітою, наукою і виробництвом.*

***Ключові слова:** електротехніка, інновації, історія науки і техніки, Миколаївська область, наукові школи, освітні реформи, післявоєнна модернізація, політехнічні інститути, технічна освіта, Україна.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анісімов В. В. – аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Білівненко С. М. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету

Біліченко Л. С. – магістр історії, аспірант кафедри історії (2020–2022 рр.) Чорноморського національнго університету імені Петра Могили

Блоха Ю. А. – директор історико-меморіального музею-заповідника Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь»

Бойко О. Д. – професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Борчук С. М. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Буглай Н. М. – докторка історичних наук, виконуюча обов'язки професорки кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Бурачок Л. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Воронін В. М. – доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Глушенок Н. М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету

Горбачик О. О. – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Городня Н. Д. – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Горохова Г.І. – кандидат педагогічних наук, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти факультету історії, бізнес-освіти та права Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Гринишин З. М. – аспірант кафедри психології та гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв в Києві

Грушева Т. В. – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Гуменюк Б. І. – доктор історичних наук, професор завідувач кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних дисциплін історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Данилюк І. В. – доктор філософії, кандидат історичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Докашенко В. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Дояр Л. В. – кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова

Жмака В. М. – кандидат історичних наук, доцент викладач вищої кваліфікаційної категорії Сумського фахового коледжу економіки і торгівлі

Завадська І. М. – кандидат історичних наук, доцент, викладач кафедри професійної та спеціальної освіти Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»

Іваненко Д. А. – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій

Ігнатуша О. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету

Калінчук О. А. – здобувач Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Кикоть С. М. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДВ «Меморіальний музей академіка В. Г. Заболотного» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Козловський С. О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

Котельницький Н. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри мовної підготовки та міжкультурних комунікацій ЗВО «Університет трансформації майбутнього», член-кореспондент Української академії наук

Кравцова О. В. – аспірантка кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету

Крупенко О. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Лаврут О. О. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Лизень Є. В. – доктор філософії з історії та археології, стажер Аналітичного центру балканських досліджень

Міщук Д. Б. – директор філії «Рівнеагропромпродуктивність» НДІ Украгропромпродуктивність

Михайлов О. В. – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій

Михальський І. С. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Набока О. В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Нефьодов Д. В. – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Нещерет В. О. – аспірант кафедри психології та гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Новгородов Д. В. – аспірант кафедри Українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Оліцький В. О. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Очеретяний В. В. – доктор філософії (PhD), викладач кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету

Палилюлько О. М. – кандидат історичних наук, викладачка кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Т. Сосновської Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»

Петрова К. А. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Пішта А. Я. – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Порохнавець В. В. – аспірант І курсу кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

Потапенко М. В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Рижева Н. О. – завідувачка кафедри історії, докторка історичних наук, професорка Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Рогальський А.І, – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ронай Л. М. – доктор філософії з історії та археології, старший викладач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Савчук О. М. – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій

Сергієнко С. Ю. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та туризму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Страшко Є. М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Тарасенко С. В. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Тищук С. В. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Федорова А. І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, історії та політології Національного університету «Одеська політехніка»

Федорова І. В. – старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних наук Одеського державного аграрного університету

Філей В. В. – аспірант кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Філіпович М. Б. – кандидат історичних наук, доцент, Почесний професор Балтійського науково-дослідного інституту проблем трансформації економічної сфери (м. Рига, Латвійська Республіка) доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Академії рекреаційних технологій і права

Хрящевська Л. М. – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Чабан Я. С. – аспірант кафедри всесвітньої історії факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Чебан О. М. – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук Одеського державного аграрного університету

Черкащенко О. О. – аспірант кафедри історії та археології ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Черкес І. В. аспірант кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Чечелюк О. Ю. – аспірант кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки

Шатохіна Н. В. – директор філії «Сумиагропромпродуктивність» НДІ Украгропромпродуктивність

Шишкіна Є. К. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 36 (75) № 2 2025

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *А. Фоменко*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 33,74. Ум. друк. арк. 36,04. Зам. № 0825/636
Підписано до друку 30.06.2025. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.